

वर्णक्रमविवेकसूर्योदयः

ग्रन्थकर्ता

अद्वैतवेदान्तविद्याप्रवीणः, साङ्गस्वाध्यायभास्करः,

महामहोपाध्यायः, राष्ट्रपतिसम्मानितः

डा ॥ विष्णुभट्टल सुब्रह्मण्य सलक्षणघनपाठी M.A, Ph.D

प्रकाशनम्

श्री शङ्कर गुरुकुल वेदपाठशाला

वेदभवनम्

सिकिन्द्राबाद्

Varnakrama viveka suryodyah

Author : Dr. Vishnubhatla Subrahmanya
Salakshana Ghanapathi M.A, Ph.D

First Edition : 2021

Copies : 200

Price :

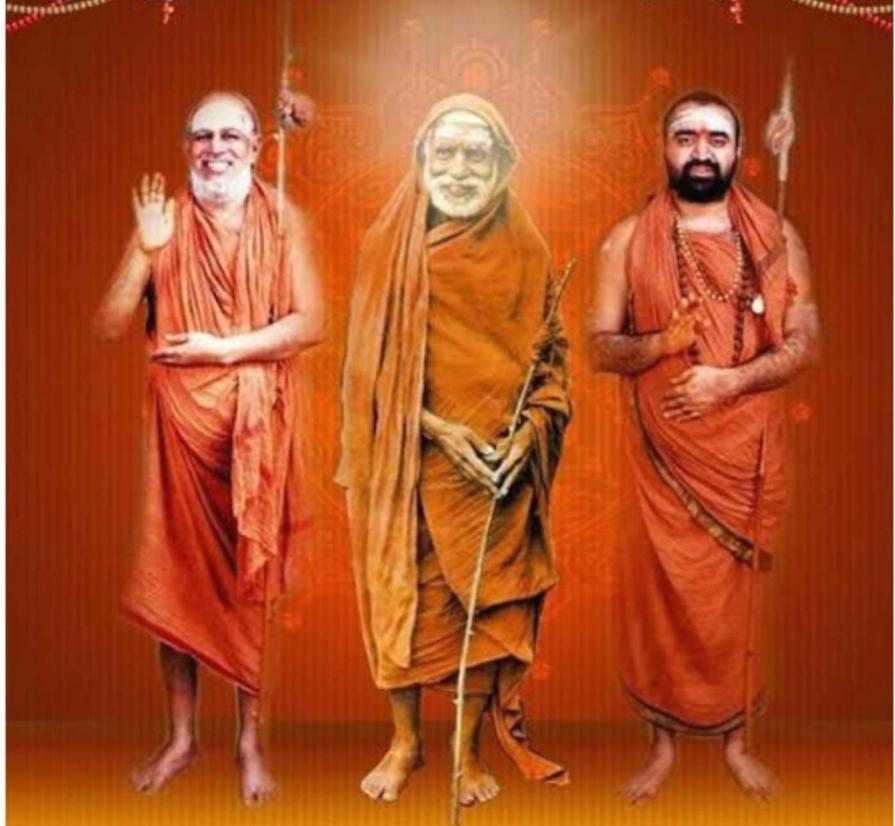
© Sri Shankara Gurukula Vedapathashala, Hyderabad

Copies can be
obtained from : Veda Bhavan
58-59, Road No. 1,
Chandragiri Colony, Neredmet,
Secunderabad – 56
Ph : 27227669/27225957

Printed at : Nandini Art Printers
29-1369/A, Deendayalnagar,
Neredmet, Secunderabad – 56
Mobile : 9704092820

ବେଳ୍ୟ ବେଳ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରକର...

ହୃଦ୍ଵାର ଚନ୍ଦ୍ରକର...

ଶ୍ରୀ କାଞ୍ଚୀ କାମକୋଟି ପୀଠାଧୀଶ୍ଵରା:, ପରମହଂସପରିଗ୍ରାଜକାଚାର୍ଯ୍ୟା:, ଜଗଦୁରତ୍ତଃ

ପରମପୂଜ୍ୟା: ଶ୍ରୀଶ୍ରୀଶ୍ରୀ ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖରେନ୍ଦ୍ରସରସ୍ଵତୀ ସ୍ଵାମିନଃ:

ପରମପୂଜ୍ୟା: ଶ୍ରୀଶ୍ରୀଶ୍ରୀ ଜୟେନ୍ଦ୍ରସରସ୍ଵତୀ ସ୍ଵାମିନଃ:

ପରମପୂଜ୍ୟା: ଶ୍ରୀଶ୍ରୀଶ୍ରୀ ଶଙ୍କରଵିଜୟେନ୍ଦ୍ରସରସ୍ଵତୀ ସ୍ଵାମିନଃ:

दक्षिणाम्नाय श्रृङ्गेरी शारदापीठाधीश्वराः, परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्याः, जगदुरवः
परमपूज्याः श्रीश्रीश्री भारतीतीर्थस्वमिनः
परमपूज्याः श्रीश्रीश्री विघ्नोखरभारती स्वामिनः

श्री अवधूतदत्तपीठाधीश्वराः
परमपूज्याः श्रीश्रीश्री गणपति सच्चिदानन्दस्वामिनः
परमपूज्याः श्रीश्रीश्री दत्तविजयानन्दतीर्थस्वामिनः

ग्रन्थकर्तुः लक्षणशास्त्रगुरुवः
ब्रह्मश्री इ. रामस्वामि शार्मसलक्षणघनपाठिनः

ग्रन्थकर्ता

डा ॥ विष्णुभट्टल सुब्रह्मण्य सलक्षणघनपाठी M.A, Ph.D

वेदभवनव्यवस्थापकाः
ब्रह्मश्री आर॒ वेङ्गटरामसलक्षणघनपाठिनः

प्रास्ताविकम्

समस्तवेदसंरक्षणाय साङ्गवेदाध्ययनस्य अवश्यकर्तव्यता
“साङ्गो वेदोऽध्येय” इति श्रुत्या प्रबोधिता । तदनु वेदसंरक्षणायैव
प्रतिशाखं व्यासकौण्डन्यादिमहर्षिभिः शिक्षाप्रातिशारव्यादिग्रन्थाः
प्रणीता इति विद्वान्द्विर्विदितचरमेव । तेषु ग्रन्थेषु वैदिकं प्रतिवर्णं स्वर-
मात्राकालादिविज्ञानाय

श्लो ॥ केवलस्वरसंयुक्तो मात्रिकासहितस्तथा ॥ 190

अङ्गच्च वर्णसारश्च पञ्च वर्णक्रमाः स्मृताः ॥ 191

इति कौण्डन्यशिक्षोक्तरीत्या पञ्चविधवर्णक्रमेषु आचार्योपदिष्टेषु
कृतभूरिपरिश्रमाः वेदाध्येतारः प्रतिवर्णं वेदसंरक्षका भवन्तीति महादिं
प्रमेदस्थानम् । ते च सलक्षणघनपाठिनः अधुनातने काले विरला एव
दृश्यन्ते ।

दक्षिणभारते श्रमापनोदननामके इळयात्तङ्गुडिक्षेत्रे 1962 वर्षे
तदा श्रीश्रीश्री जगदुरु श्रीकाञ्चीकामकोटिपीठाधीश्वर श्रीमच्चन्द्रशेखरे-
न्द्रसरस्वतीपरमाचार्याणामाज्ञाया श्रीश्रीश्री जगदुरु श्रीजयेन्द्रसरस्वती
श्रीचरणानामनुग्रहेण ततः श्रीश्रीश्री जगदुरु श्रीविजयेन्द्रसरस्वती
श्रीपादानामाशीर्भिस्तथा श्रीकाञ्चीकामकोटिपीठास्थानाचार्य ब्रह्मश्री

इ.रामस्वामिशर्मसलक्षणघनपाठिदेशिकेन्द्रोपदेशाल्लभ्यशिक्षाप्राति-
शारव्यवर्णक्रमादिवैदिकव्याकरणविज्ञाने पञ्चविधवर्णक्रमविज्ञानमधि-
कृत्य वर्णक्रमविवेकसूर्योदयग्रन्थो मया व्यरचि ।

मद्विरचितग्रन्थस्यास्य देवनागरिलिप्यक्षरसंयोजनसौन्दर्यराम-
णीयकत्वादिसम्पादने आध्यानव्यवसायौ हरि सीताराममूर्ति सलक्षण-
घनपाठितत्सोदरभानुसाम्राज्यहरिवल्लभघनपाठिनौ आयुरारोग्यादि-
मदीयाशीःप्रात्रभूतौ भवेताम् ।

वेदभवनव्यवस्थापकाः वेदमूर्तयो ब्रह्मश्रीसम्पन्नाः आर.वेङ्कट-
रामसलक्षणघनपाठिमहोदयाः पञ्चविधवर्णक्रमविज्ञाने प्रचारे च दीक्षि-
ता इत्यधुना यशःकाया ग्रन्थस्यास्याविर्भवे स्मर्यन्ते । इदानीं वेदभवने
वेदाध्यापनछात्रसंरक्षणादिषु व्यापृतमना अपि वेदभवनद्वारा ग्रन्थस्या-
स्य मुद्रापणे कृतक्षण इति श्रीरामसलक्षणघनपाठी चिरञ्जीवनाद्याशी-
भार्गभूयात् । किञ्च सलक्षणघनपाठिनां महोपकारवर्णक्रमविवेकसूर्यो-
दयग्रन्थमुद्रणाय अत्यन्तभक्त्या पर्याप्तधनदातारं ब्रह्मश्री जि.कामेश्वर-
शर्माणमभिनन्द्य अद्वैतविज्ञानसम्पन्नं भवितुमाशीःपरम्परां तनोति
ग्रन्थकर्ता

विष्णुभट्टल सुब्रह्मण्य सलक्षणघनपाठी

भाग्यनगरम्

दैवप्रार्थना

श्लो ॥ अम्बिकाहृदयानान्दं गणेशं स्कन्दपूर्वजम् ।

वन्देहं विघ्नहन्तारं सर्वसिद्धिप्रदायिनम् ॥1॥

श्लो ॥ अक्षमालागदाखड्पाशपुस्तकधारिणीम् ।

वेदशास्त्रशरीरां तां वाणीं वीणाकरां भजे ॥2॥

श्लो ॥ हृत्युण्डरीकमध्यस्थां सर्वापद्मिनिवारिणीम् ।

सर्वार्थसाधिकां देवीं हेमदुर्गामहं भजे ॥3॥

गुरुप्रार्थना

श्लो ॥ अद्वैतस्थापनाचार्यमवतीर्ण जगदुरुम् ।

वेदवेदान्ततत्त्वज्ञं वन्दे शङ्करविग्रहम् ॥4॥

श्लो ॥ धर्मब्रह्मप्रबोधाय वेदभाष्यप्रकाशने ।

आदिष्टसायणाचार्य विद्यायरण्यमहं भजे ॥5॥

श्लो ॥ आचार्यभगवत्पादशङ्करावासपीठपाः ।

कामाक्षीं पीठशक्तिं ये नित्यं ध्यायन्ति तत्पराः ॥6॥

श्लो । । वेदवेदाङ्गवेदान्तश्रौतधर्मादिरक्षकाः ।
कामकोटिगुरुलग्नौमि यतीन्द्रं चन्द्रशेखरम् ॥7॥

श्लो । । जगद्गुरुं जयेन्द्रश्च विजयेन्द्रश्च शङ्करम् ।
तेषां परमहंसानां न्यासिनां पादसेवकः ॥8॥

श्लो । । घने शिखरनामानं घनाध्यापनदीक्षितम् ।
शमादिगुणसम्पन्नं वन्दे नारायणं गुरुम् ॥9॥

श्लो । । कामकोटिमहापीठे शिक्षालक्षणबोधकम् ।
रामस्वामिगुरुं वन्दे छन्दोभाषाविशारदम् ॥10॥

श्लो । । मण्डलीक इति ख्यातं सदा भागवते रतम् ।
न्यायरत्नाकरं वन्दे सार्वभौमश्च शाङ्करे ॥11॥

श्लो । । कामकोटिमहापीठे न्यायाद्वैतसुबोधकम् ।
अध्यात्मज्ञानदातारं गुरुं वेङ्गटशास्त्रिणम् ॥12॥

श्लो । । राणी नृसिंहविद्वांसं नैकशास्त्रविशारदम् ।
अद्वैतबोधकं नौमि गुरुमाश्रितरक्षकम् ॥13॥

श्लो । । मुनित्रयोक्ते विज्ञाने कृतभूरिपरिश्रमम् ।
मयि दीने दयामूर्ति पाणिन्यादिस्वरूपिणम् ।
साचार्य पाणिनीये थैं विश्वनाथगुरुं भजे ॥14॥

श्लो । । वेङ्कटामञ्च यज्वानं आपस्तम्बञ्च नूतनम् ।

मुनिकल्पं गुरुं वन्दे श्रौतविज्ञानदायिनम् ॥15॥

श्लो । । लक्ष्मीनारायणं वन्दे गुरुं लक्ष्मावधानिनम् ।

साङ्खवेदार्थविज्ञाने तौ तत्रार्थप्रबोधिनौ ॥16॥

आत्मकथनम्

श्लो । । आन्ध्रोऽहं देशभाषाभ्यां जातः कृष्णानदीतटे ।

यत्रास्ते विजयक्षेत्रे दुर्गा विजयवाटिका ॥17॥

श्लो । । भारद्वाजकुलोत्पन्न आपस्तम्बीयसूत्रवान् ।

तित्तिरिप्रोक्तशाखायां नित्याध्यापनदीक्षितात् ॥18॥

श्लो । । तातादधीतस्वाध्यायस्सुब्रह्मण्योहमग्रजः ।

विष्णुभट्टलारव्यवंशस्य वेदमुक्ताफलं वरम् ॥19॥

श्लो । । वेङ्कटेशं गुरुं वन्दे तातं वेदावधानिनम् ।

जनयित्रीं दयामूर्ति प्रणमामि मुदान्वहम् ॥20॥

श्लो । । वेदवेदाङ्गभाष्यज्ञाल्लब्धसारस्वतग्रहः ।

पितृव्यं तं गुरुं वन्दे श्रीरामं धर्मशास्त्रिणम् ॥21॥

श्लो ॥ व्यासकौण्डन्यशिक्षाव्येः गुरुभिर्मथितं पुरा ।
वर्णक्रमारव्यविज्ञानं बोधनीयं प्रयत्नतः ॥१२२॥

श्लो ॥ शिक्षासु प्रातिशारव्ये च वर्णक्रमविचारणे ।
आचार्याणां कटाक्षा ये सदा मे धीप्रवर्तकाः ॥१२३॥

श्लो ॥ वर्णक्रमविवेकस्य सूर्योदयकृतेर्मुदा ।
गुरुदैवार्पणेनासौ गुरुतामेतु मे कृतिः ॥१२४॥

वर्णक्रमविवेकसूर्योदयग्रन्थे

प्रकरणसूची

विषयसंख्या	पुटसंख्या
1. अङ्गुल्यङ्गुष्ठाग्रनिर्देशहिरण्मयादित्य परमहंसोपासनाप्रकरणम्	1
2. अज्वर्णस्थानकरणप्रयत्नचन्द्रमण्डलगत चिद्रूपाकळाध्यानप्रकरणम्	84
3. हृत्वर्णमहापद्मवनान्तस्फुरत्तटिलेखातन्वी देव्युपासनाप्रकरणम्	134
4. शुद्धस्वरमात्राङ्गवर्णक्रमचतुष्टयरत्नकुट्टिम सौवर्णकुञ्जमणिमयद्वारप्रासादप्रकरणम्	198
5. वर्णसारवर्णक्रमब्रह्मलोकस्थ परमानन्दावृतापराजितनगरप्रकरणम्	443

वर्णक्रमविवेकसूर्योदयग्रन्थे

विषयसूची

क्र.सं.

पुटसङ्घा

उपोद्धातः

अङ्गुल्यज्ञष्टाग्रनिर्देशहिरण्मयादित्य
परमहंसोपासनाप्रकरणम्

1.	उदात्तादिस्वरपुण्डरीकविकासः	1
2.	स्वरव्यञ्जनवर्णसहस्रपत्रमधुव्रतनादः	9
3.	उदात्तादिस्वरोच्चारणे हस्ताग्रत्रयीविद्याध्यानम्	17
4.	पूर्वाङ्गपराङ्गस्वरभक्तीनामङ्गुल्यज्ञष्टाग्र निर्देशब्रह्माङ्गलिः	19
5.	स्वतन्त्रस्वरभक्तीनां पृथगङ्गलिरेखा विन्यासपद्मोन्मीलनम्	24
6.	स्वतन्त्रवर्णेषु द्वयोर्निर्देशसूर्यार्घ्यप्रक्षेपः	34

7.	नादादिचतुर्विधस्वतन्त्रवर्णपद्मवने राजहंसविहारः	45
8.	अङ्गशास्त्रप्रसिद्धोदात्तादिस्वरपतञ्ज विष्णुपदसञ्चारः	52
9.	स्वतन्त्रवर्णेषु चरमरेफवर्णश्चन्द्रशाला	59
10.	भक्तिस्वारादित्यत्र विधित्रयादित्य यजुर्मण्डलोपासना	64
11.	“पुनर् ऋतुना” इत्यत्र उच्चारणरहस्यसिद्धिसोपानम्	75

**अज्वर्णस्थानकरणप्रयत्न
चन्द्रमण्डलगतचिदूपाकळाध्यानप्रकरणम्**

12.	स्थानकरणप्रयत्नप्रबोधगग्नचन्द्रिका	84
13.	अकारादीनां स्थानकरणप्रयत्नसारधमधुभावना	91
14.	एकारादीनां स्थानकरणप्रयत्न विकसत्कैरवमकरन्दस्तुतिझरी	102
15.	ऋकारादीनां स्थानकरणप्रयत्न स्वदिन्दूपलतुन्दिलाभ्रगङ्गास्रोतः	112

**हल्वर्णमहापद्मवनान्त
स्फुरत्तटिलेखातन्वीदेव्युपासनाप्रकरणम्**

17. सानुस्वारकादिपान्तवर्गीय
स्थानकरणप्रयत्नप्रबोधमिहिरद्वीपनगरी 135
18. अन्तस्थावर्णस्थानकरणप्रयत्न
मधुक्षीरद्राक्षामधुरिमवाग्वैभवः 146
19. ऊष्मणां स्थानकरणप्रयत्नचिन्तामणिगुणनिका 153
20. हकारविसर्जनीययोः स्थानकरणप्रयत्नकुवलयानन्दः 164
21. यम, रङ्ग, लकाराणां स्थानकरणप्रयत्न
सुधासागरमध्यमणिद्वीपः 181

**शुद्धस्वरमात्राङ्गवर्णकमचतुष्टय
रत्नकुट्टिमसौवर्णकुड्यमणिमयद्वारप्रासादप्रकरणम्**

22. विसर्जनीयाभ्रङ्गसुरपतिधनुश्चारुतोरणम् 207

23.	आदेशलम्बमानमौक्तिकविदुमहारावळिः	239
24.	पूर्वागमपक्षद्वारस्फटिकमयशिलारचितवेदिका	269
25.	नासिक्यागमहस्तप्राप्यस्तबकबालमन्दारदुमः	293
26.	अनुस्वारसौधान्तर्मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गः	335
27.	स्वरभक्तिवाप्यन्तस्त्रिग्धवैदूर्यनाळविकचकमलगणः	365
28.	द्वित्वरत्खचितदीप्रागारान्तर्हेमसिंहासनम्	390
29.	विवृत्तिगोष्ठीप्रतिहाराग्रदेशचिन्तामणिः	417

**वर्णसारवर्णकमब्रह्मलोकस्थ
परमानन्दावृतापराजितनगरप्रकरणम्**

30.	उदात्तादिस्वरव्यञ्जनसामान्यपञ्चमवर्णक्रम ब्रह्मलोकस्थसुधाहृदावगाहानन्दः	443
31.	रङ्गानुस्वारादिवर्णविशेषवर्णसारवर्णक्रम ब्रह्मलोकस्थाश्वत्थवृक्षविनिस्सृतामृतलहरी	465
32.	स्वतन्त्रवर्णविशेषवर्णसारवर्णक्रमब्रह्मलोकगत हिरण्मयगेहवासिब्रह्मानन्दः	488

शुद्धस्वरमात्राङ्गवर्णक्रमचतुष्टय
रत्नकुट्टिमसौवर्णकुञ्जमणिमयद्वारप्रासादप्रकरणे
व्याख्यातोदाहरणविषयसूची

मञ्जळाचरणे

वि.सं.		पुटसङ्घा
1.	गणपतिम्	199
2.	सरस्वती	202
3.	कः	204
4.	शश्वमे	205

विसर्जनीयाब्रह्मसुरपतिधनुश्चारुतोरणे

वि.सं.		पुटसङ्घा
1.	मयश्वमे	207
2.	विचित्यस्सोमा३ः	209
3.	बाहुमात्रा४खायन्ते	211
4.	प्रजापतिः४ख्यापयतीति विलोमे	213

5.	मावस्त्तेनः	215
6.	निष्ठनिहि	218
7.	तिस्रश्यामाः	220
8.	नमश्शिशवाय	222
9.	नमःकपर्दिने	225
10.	नमःपार्याय	228
11.	वायवस्थ	231
12.	एवश्छन्दः	233
13.	आवःक्षेमे	235

आदेशालम्बमानमौक्तिकविदुमहारावलौ

14.	अर्वांगध्येनम्	239
15.	विसृपो विरपिशन्	242
16.	शरच्छ्रौत्री	245
17.	तच्छंयोः	247
18.	यच्चश्रुणः	249
19.	यथा त्सारी	253

20.	दिक्षवृभुवन्ति	256
21.	अक्षणया	259
22.	कृत्थस्त्रीताय	263
23.	त्रिष्टुग्ग्रैष्मी	265

पूर्वांगमपक्षद्वारस्फटिकमयशिलारचितवेदिकायाम्

24.	प्रत्यङ्गरव्षडहः	269
25.	उदङ्गरव्सयोनित्वाय	272
26.	अहन्थष्ठे इति विलोमे	274
27.	षट्थसम्पद्यन्ते	277
28.	व्यवरव्यन्महिषः	279
29.	मेघ्या विद्युतः	281
30.	अक्षिवद्राः	283
31.	ऊर्ध्वे समिधौ	285
32.	प्रगल्भोऽस्य जायते	288
33.	आच्छृणत्ति	290

नासिक्यागमहस्तप्राप्यस्तबकबालमन्दारदुमे

34.	यक्षा रुद्रम्	293
35.	विमशानाः	295
36.	अग्ने महान्	300
37.	इध्मो वेदिः	302
38.	पाप्मानम्	304
39.	इन्द्राय राजे	307
40.	अश्मन्	310
41.	विश्वपिफ्न्या	314
42.	राज्यासि	317
43.	यच्छश्चुणः	320
44.	विष्वनुस्थितः	323
45.	प्राश्जीयाद्वेता	328
46.	अश्रुते तं कामम्	332

अनुस्वारसौधान्तर्मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गे

47.	कर्णांश्च	335
48.	सङ्शितं मे ब्रह्म	337
49.	स्वाऽअहम्	339
50.	यजमानस्सङ्कुरुते	344
51.	सङ्श्रवाह	348
52.	संज्ञान्या	352
53.	नकिष्टं घन्ति	353

स्वरभक्तिवाप्यन्तस्तिंग्धवैदूर्यनाळविकचकमलगणे

54.	तच्चतुर् होतृणाम्	365
55.	मल् हा आलभेत	367
56.	यद्र् शपूर्णमासौ	368
57.	अन्नमिव खलु वै वर् षम्	370
58.	अदश्मर्म ज्योतिः	379
59.	काष्ठीं उपानहौ	380

द्वित्वरत्नखन्चितदीप्रागारान्तर्हमसिंहासने

61.	ब्रह्मवादिनो वदन्ति	390
62.	तत्थसवितुः	393
63.	कल्पाङ्गुहोति	396
64.	खल्वाश्च मे	398
65.	दधिक्राव॑ णो अकारिषम्	401
66.	अन्नपतेऽन्नस्य	404
67.	पृथ्यष्ठडहो भवति	406
68.	जीमूतान्हृदयौपशाभ्याम्	408
69.	अन्वेनं देवा बुध्यन्ते	411
70.	विष्णो हव्यऽरक्षस्व	414

विवृत्तिगोष्ठीप्रतिहाराग्रदेशचिन्तामणौ

71.	त आवहन्ति	417
72.	हरिःओम् इषे त्वा	419
73.	समुद्रो बन्धुः हरिःओम्	423
74.	स्वधा अस्युर्वी	427
75.	अध्वरं कल्पन्ती ऊर्ध्वम्	429
76.	आप उन्दन्तु	431
77.	ते देवा अब्रुवन्	433
78.	वा अहियमाणायाम्	436
79.	ज्योगजीता अहता स्याम	438
80.	मो एषां किञ्चनाममत्	440

श्री गणेशाशारदागुरुभ्यो नमः

उपोद्घातः

“अथ शीक्षां व्याख्यास्यामः” (तै.उ.1-2) इत्यादिना अकारादिर्वर्णः, उदात्तादिस्स्वरः, हस्वादिर्मात्राकालः, बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नः, शास्त्रीयवागुच्चारणं संहितेत्येवं शिक्षितव्यार्थास्सञ्चरेणोपदिष्टाः। एवं सञ्चरेण श्रुत्युपदिष्टज्ञातव्यार्थानां विशेषोपदेशपूर्वकं शास्त्रीयवैदिकवागुच्चारणविधानेन वेदसंरक्षणाय परमकारुणिका व्यासकौण्डल्यादयो महर्षयः शिक्षाग्रन्थान् विरचयामासुः। शिक्षाग्रन्थेषु
श्लो ॥ संहितापदवर्णानां कालादीनां च लक्षणम् ।
हल् विसर्गाच् स्वराणाच्च सन्धेलक्षणमेव च ॥

(व्या.शि. 517)

इति संहितादि नैकविधविषयलक्षणानि निरूपितानि । तेषां ज्ञानपूर्वकमुच्चारणं महाफलदमिति व्यासशिक्षायां द्वित्वप्रकरणान्ते श्लो ॥ सर्ववर्णान् वदन्त्येवं ज्ञातौ द्वित्वागमौ न तु ।
ततोऽफलं फलं प्रोक्तं द्वित्वाद्युच्चारणाद्वृधैः ॥

(369-370)

इति श्लोकेन स्पष्टीकृतम् । श्लोकोऽयं वर्णक्रमप्रकरणीयः, पूर्व-
 श्लोके वर्णक्रमपाठविषयस्य प्रक्रान्तत्वात् वर्णक्रममधिकृत्य अन्यत्र
 “वर्णक्रमे शतगुणम्” “वर्णक्रमविचक्षणः” “गच्छेदाचार्य संसदम्”
 (तै.प्रा.24-6) इत्याद्यार्षवचनैः वर्णक्रमपाठतत्वज्ञानस्य फलाधिक्य-
 श्रवणात् । उदाहृतव्यासशिक्षाश्लोकस्य सर्ववर्णान् वदन्त्येवमित्यस्य
 अयमर्थः । वेदाध्येतारः केचन तत्तद्वेदभागाध्ययनकाले “द्वे वाव”
 (तै.सं.7-4-5) इत्यत्र एकदकारधितरूपवत् “उद्धयं तमसः”
 इत्यत्रापि शास्त्रलब्धं दकारद्वित्वमज्ञात्वा लक्ष्यद्वयोऽपि दकार-
 वर्णसाम्यात् दकारद्वित्वरहितं पठन्ति । तथा कृष्णोऽसीत्यादौ लक्षणतः
 षकारणकारयोर्मध्ये अभिनिधानटकारात्मकप्रथमागमवर्णोऽस्तीत्य-
 विदित्वा पठन्ति । तेषां वर्णक्रमाध्ययनफलमपि नास्तीत्युक्तं विद्वद्भिर-
 इत्यविद्वन्निदा कृता । फलं प्रोक्तमिति श्लोकचरमभागेन विद्वत्स्तुतिः
 कृता । ये वेदपाठकाः उद्धयमित्यत्र कृष्णोऽसीत्यत्र च दकारद्वित्वं,
 अभिनिधानागमटकारात्मकप्रथमवर्णांगमं च ज्ञात्वा इतोऽपि
 तत्तलक्षणप्राप्तस्वरवर्णादिघटिततत्तद्वेदभागानुच्चारयन्ति वर्णक्रमा-
 ध्ययनं च कुर्वन्ति ते ज्ञानिन एव वेदोच्चारणफलं लभेरन् । यथा लक्षण-
 ज्ञानपूर्वकवेदोच्चारणं महाफलदं तथा भाषायामपि ज्ञानपूर्वकं

शब्दप्रयोक्तृणामेव विशिष्टं फलं सिध्यति, नान्येषामिति भगवता
पतञ्जलिना महाभाष्ये व्याकरणप्रयोजनेषु एवमुक्तम्

“यस्तु प्रयुक्ते कुशलो विशेषे

शब्दान् यथावद्यवहारकाले

सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र

वाग्योगविद्व्यति चापशब्दैः” इति

अस्यायमर्थः। यस्तु = यो हि कुशलः = अधीतव्याकरणः।
वाचो योगो वाग्योगः। तस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागेन अर्थविशेषपरत्वं
वेत्तीति सः वाग्योगविद्वति। तद्यथा शब्दः क्वचिदर्थे केनचिन्निमित्तेन
प्रयुक्तः साधुर्भवति अन्यथा असाधुः। यथा स्वशब्दस्य धनादिना
नानार्थकत्वेन अस्वे = दरिद्रे अर्थे अस्वशब्दः धनाभावनिमित्तकः
प्रयुक्तश्चेत् साधुर्भवति जातिनिमित्तकः प्रयुक्तश्चेदसाधुर्भवतीत्येवं ज्ञात्वा
कुशलः पदपदार्थतत्त्वज्ञः धनाभावनिमित्तविशेषे अस्वशब्दप्रयोग-
व्यवहारकाले अस्वशब्दं यथावत् = अम्बूकृतादि दोषरहितं यथा तथा
प्रयुक्ते सः कुशलः वाग्योगवित् शब्दप्रयोगजनितपुण्यद्वारा
अनन्तमाप्नोति = इह लोके नीरोगशतवर्षजीवनपशुपुत्राद्यौहिकभोग-
भाग्यविशेषानाप्नोति परत्र = स्वर्गलोके च पारलौकिकोत्तमभोगभाग्य-
लाभलक्षणं जयं प्राप्नोति इत्येतावता वाग्योगविदः =

शब्दतत्त्वज्ञानिनस्तुतिरीरिता । अथ दुष्यति चापशब्दैरिति पद्यचरम्-
 भागेन अविद्वन्निन्दा कृता । दुष्यति = सामर्थ्यादवाग्योगविदेव
 निकृष्टफलभागभवति । अत एव तत्त्वैव महाभाष्ये “यः अवाग्योगवित्
 अज्ञानं तस्य शरणं यः वाग्योगवित् विज्ञानं तस्य शरणमित्युक्तम् ।
 तथाच वाग्योगवित् साध्वसाधूभयविधशब्दतत्त्वज्ञोऽपि अपशब्दान्
 विहाय साधूनेव शब्दान् प्रयुक्ते । अत एव वाग्योगवित् धर्म =
 पुण्यमाप्नोति । अवाग्योगवित्तु अपशब्दान् प्रयुज्ञानः अधर्म
 पापमाप्नोति । तेन शब्दतत्त्वज्ञानी प्रशस्त इति महाभाष्यादस्मात्
 स्पष्टमवगतम् । न च वैदिकशब्दतत्त्वज्ञानप्रशंसाप्रसङ्गे लौकिकशब्द-
 तत्त्वज्ञानस्य प्रशंसा न युक्तेति वाच्यम् । य एव लौकिकाशशब्दास्त एव
 वैदिका इति महाभाष्यकारवचनादुभयत्रापि शब्दत्वादिविशेषाणां
 समानत्वेऽपि वेदे स्वरवर्णाद्यानुपूर्वीविशेषपूर्वकापौरुषेयत्वादि विशेषा
 अवश्यं परिपालनीया एव । किञ्च अक्षरव्यञ्जनराश्यात्मकस्य
 वेदस्योच्चारणे उदात्तादिस्वरनियमः कात्यायनेन महर्षिणा शुक्रयजुः:-
 प्रतिशारव्यप्रारम्भे “स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमः” (1-1) इति सूत्रे
 छन्दसि वेदे उदात्तादिस्वराः संस्काराः = एकादेशादिसन्धिविशेषा
 नियम्यन्त इत्युक्तम् । अत एवोदात्तादिस्वरान् एकादेशादिसन्धिलक्षण-
 संस्कारांश्च विना वेदोच्चारणं न घटते । अत एव उदाहृतशुक्रयजुः:-

प्रातिशार्व्यसूत्रकारेण कात्यायनेन महर्षिणा आदौ स्वरशब्दप्रयोगात्
वेदोच्चारणे स्वरनियमस्य मुख्यत्वं स्पष्टीकृतम् ।

श्लो ॥ स्वरायुक्तस्य वर्णस्य वाचकं नाम कथ्यते ॥ 367

वर्णक्रमोक्तिकाले तु नान्यसंज्ञां समुच्चरेत् ॥ 368

इति व्यासशिक्षास्थद्वित्वनिषेधप्रकरणीयकारिक्या वर्णक्रमोक्ति-
काले संज्ञानियमा उक्ताः । तथाहि अनुस्वारस्वरभक्तियमविसर्जनीय-
जिह्वामूलीयोपध्मानीयरङ्गपुतादीनां वाचकनामधेयान्येवोच्चारणीयानि,
न त्वितराणि नामानि । तथाहि (1) “अऽशुना ते” इत्यत्र आद्यंश-
गकारापरांशानुनासिकोभयांशागमानुस्वार इत्यनुस्वारनामैवोच्चरेत् ।
अनुस्वारस्य “शेषो व्यञ्जनानि” (तै.प्रा.1-6) इति सूत्रेण व्यञ्जनसंज्ञा-
यास्सत्वेऽपि सा संज्ञा वर्णक्रमोक्तिकाले न वक्तव्या ।

(2) एवमेव स्वरभक्त्याः व्यञ्जनसंज्ञायास्सत्वेऽपि वर्णक्रमोक्ति-
काले सा संज्ञा नोच्चारणीया । किन्तु ब्रह्म हिरित्यत्र हलन्ता स्वरभक्ति-
विषये आद्यांशस्वरात्मक ऋकार, उत्तरांशव्यञ्जनात्मकरेफ, स्वर-
व्यञ्जनोभयात्मक संवृतकरण, करेणुसंज्ञित स्वरभक्तिरिति स्वरभक्ति-
नामैव वर्णक्रमोक्तिकाले उच्चारणं प्रसिद्धम् । संवृतकरण-
करेणवादिसंज्ञाः “हपरे तु हलन्ता स्यात् स्वरभक्तिस्तु संवृता”
(व्या.शि.383) इत्यादि शिक्षावचनात् ज्ञातव्याः । “दर्श शपूर्णमासौ”

इत्यत्र अजन्तास्वरभक्तिविषये आद्यांशव्यञ्जनात्मकरेफ, उत्तरांश-स्वरात्मक ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मक विवृतकरण, अजन्ता हरिणी-संज्ञिकस्वरभक्तिरिति स्वरभक्तिनाम्नैव वर्णक्रमोक्तिकाले उच्चारणं प्रसिद्धम् । अत्र “अजन्ता शषसोर्ध्वे तु विवृता समुदीरिता । हरिणी रशसानां चेति” शिक्षातः तत्त्वसंज्ञाविवृतकरणादिकं ज्ञातव्यम् ।

(3) नमः इत्यादौ विसर्गस्य व्यञ्जनाधोषसंज्ञावत्वेऽपि वर्णक्रमोक्तिकाले “अथ विसर्जनीयः” (तै.प्रा.8-5) इति सूत्रविहित-विसर्जनीयसंज्ञयैव विसर्गमुच्चरेत् । विसर्गस्य वर्णक्रमे व्यञ्जनादिसंज्ञा नोच्चारणीयाः ।

(4) “तं प्रत्यथा” “विमध्नानाः” “विद्मा ते” “दध्मसि” इत्यादिषु क्रमेण “तान् यमानेके” (तै.प्रा.21-13) इति सूत्रप्राप्तप्रथमद्वितीय-तृतीयचतुर्थ्यमनामधेयान्येव वर्णक्रमे उच्चारणीयानि ।

(5) “यःकामयेत्” इत्यादौ विसर्गस्य जिह्वामूलीयनामैव वर्णक्रमोक्तिकाले उच्चारणीयम् । जिह्वामूलीयस्य ऊष्माधोषव्यञ्जनादि नामधेयसत्वेऽपि तत्त्वामानि वर्णक्रमोक्तिकाले नोच्चारणीयानि ।

(6) एवमेव “यःपाप्मना” इत्यत्रापि उपध्मानीयस्य विसर्गस्य व्यञ्जनादिनामसत्वेऽपि वर्णक्रमोक्तिकाले उपध्मानीयनामैव उच्चारणीयम् ।

(7) “सुश्लोकाँ ४” इत्यत्र अकारस्यैव चतुर्मात्रत्वे रङ्गपुतत्वा-
तत्त्वाम्बैव वर्णक्रमोक्तिकाले उच्चारणं प्रसिद्धम् । रङ्गपुतत्वाप्यच्चत्वादन्तां
“घोडशादितः स्वराः” (1-5) इति स्वरसंज्ञायास्सत्वेऽपि वर्णक्रमोक्ति-
काले स्वरसंज्ञा नोच्चारणीया ।

(8) “वा आहियमाणायाम्” इत्यादि विवृत्तिधटितलक्ष्येषु
द्वयोरचोस्सत्वेऽपि तयोस्सन्ध्यभावप्रयुक्तविवृत्तेस्सत्वात् तन्मध्ये
विरामस्यापि सत्वेन “स्वरायुक्तस्य वर्णस्येति” (367) उदाहृत-
व्यासशिक्षोक्तरीत्या स्वरायुक्तत्वलक्षणमस्ति । अतः वर्णक्रमोक्तिकाले
पिपीलिकासंज्ञिकविवृत्तिविराम इत्येव वक्तव्यम् । “वा आहियमाणा-
याम्” इत्यत्र द्वयोराकारयोः मध्ये “दीर्घमध्या पिपीलिका” इति शिक्षया
पिपीलिकाविवृत्याः लक्षणमुक्तम् । अस्याः विवृत्याः दीर्घ-
वर्णद्वयमध्यस्थत्वेऽपि तस्याः विवृत्याः पिपीलिकानामैव वर्णक्रमे
उच्चार्यते । आकारयोः दीर्घत्वेऽपि दीर्घसंज्ञा नोच्चारणीया, नान्यसंज्ञां
समुच्चरेदिति निषेधात् ।

(9) “सुश्वन्द” इत्यत्र वर्णक्रमोक्तिकाले सकार उकार आगम-
शकार इत्येव शकारमुच्चरेत् । शकारस्य अघोषत्वोष्मत्वादिसंज्ञानां
सत्वेऽपि तदुच्चारणं वर्णक्रमोक्तिकाले निषिद्धम् ।

(10) “तेऽन्योन्यम्” इत्यत्र वर्णक्रमोक्तिकाले स्वरितकम्प-
संज्ञकसव्यञ्जन एकार इत्येव वक्तव्यम् । एकारस्य दीर्घत्वादिसंज्ञानां
सत्वेऽपि वर्णक्रमोक्तिकाले तदुच्चारणं नास्ति ।

(11) “अयं पुर” इत्यत्र वर्णक्रमोक्तिकाले अकार इत्येव
वक्तव्यम् । तस्य हस्तत्वस्वरत्वसमानाक्षरत्वादिसंज्ञानां सत्वेऽपि
वर्णक्रमोच्चारणकाले तासंज्ञा नोच्चारणीया इत्यादिकं बोध्यम् ।
कौण्डन्यशिक्षायाम्

श्लो ॥ शुद्धश्च स्वरसंयुक्तः मात्रिकासहितस्तथा ।

अङ्गश्च वर्णसारश्च पञ्च वर्णक्रमाः स्मृताः ॥ (190-191)

इति पञ्चविधवर्णक्रमसम्प्रदायः स्पष्टमुपदिष्टोऽस्ति । (1) शुद्ध-
वर्णक्रमो नाम तत्तत्पदेषु आगमादेशादिशास्त्रतः ये वर्णा विहितास्तेषां
वर्णानां ज्ञानपूर्वकमुच्चारणम् ।

(2) द्वितीयवर्णक्रमे उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयस्वराणां विवेकेन
सप्रयत्ननिरूपणपूर्वकमुच्चारणं भवति ।

(3) तृतीये वर्णक्रमे स्वरव्यञ्जनतद्विरामादिविशेषाणां काल-
निरूपणपूर्वकमुच्चारणं भवति ।

(4) चतुर्थे वर्णक्रमे हल्वर्णानां पूर्वोत्तराङ्गभावप्रकटनपूर्वक-
मुच्चारणं भवति ।

(5) पञ्चमवर्णक्रमः वर्णसारवर्णक्रम इत्युच्यते । ग्रहनक्षत्रादि-
स्थानीयेषु शङ्खस्वरमात्राङ्गभूतेषु चतुर्विधवर्णक्रमेषु मध्ये ग्रहनक्षत्रादिषु
मध्ये यथा राकाचन्द्रः सम्पूर्णप्रभो भासते तथा वर्णसारवर्णक्रमः
समस्तवर्णक्रमेषु षोडशकलापरिपूर्णसुधांशुरिव निखिलवर्णक्रम-
ज्योतिष्मान् देदीप्यते । अपिच वर्णसारभूतवर्णक्रमोच्चारणं तत्तद्वर्णो-
त्पत्ति ध्वनि, स्थान, करण, प्रयत्न, काल, देवता, जाति, गान्धारादि
स्वर, हस्तस्वरविन्यास, सत्वादि गुणगणस्वरूप, कण्ठध्वन्यादि
लक्षणनिरूपकं सत् प्रतिवर्ण वेदसंरक्षकं भवतीत्यत्र न विप्रतिपत्ति-
लेशोऽस्ति । एवं वर्णक्रमपञ्चकसङ्घहपरिचयः ।

एवं

विष्णुभट्टल सुब्रह्मण्य सलक्षणघनपाठी

1.अङ्गुळ्यङ्गुष्ठाग्रनिर्देशहिरण्मयादित्य परमहंसोपासनाप्रकरणम्

1.उदात्तादि स्वरपुण्डरीकविकासः

याजुर्वेदिकनिखिलवर्णस्वरूपोपलब्ध्ये मुकुरस्थानीयेषु पञ्च-
विधवर्णक्रमेषु उदात्तादिधर्मकाक्षरव्यञ्जनराश्यात्मकवेदवागाविर्भाव-
पुष्कलकारणस्वरूपं सप्रमाणं निरूप्यते ।

श्लो ॥ व्यञ्जनस्याष्टधा धर्मा अचो धर्मास्तथाष्टधा ।

नीचोच्चादिगुणानां तु धर्मा दशविधा मताः ॥

श्लो ॥ सव्यञ्जनस्य चैकस्य स्वरस्योच्चादिकस्य वै ।

षड्बिंशतिश्च धर्मास्त्युः क इत्येष उदाहृतः ॥

इति शिक्षोक्तषष्ठिंशतिधर्मा निरूपणीयास्तेषु अचस्सन्त्यष्टौ
धर्माः व्यञ्जनस्याष्टसंर्व्याका एव सन्ति धर्माः । उदात्तादिगुणानां तु
दश धर्मास्त्यन्ति । वेदोच्चारणं उदात्तादिस्वरप्रधानम् । यतः उदात्तादि-
स्वराणां अर्थविशेषावगति, सन्देहनिवृत्ति, श्रुत्यर्थनिर्णय, अदृष्टविशेष,
वाक्यभेदादर्थभेदनिर्णयादि नैकविधप्रयोजनानि सन्ति अत एव तेषां

प्राधान्यमस्तीति उदात्तादि स्वरविज्ञानायादौ तत्कारणस्वरूपं
निरूप्यते ।

श्लो ॥ १ ॥ देवताजातिभेदश्च सत्वादिकगुणस्तथा ।

रेखाविन्यसनं चैव शरीरगलयोस्थिती ॥ १ ॥

श्लो ॥ २ ॥ ध्वनिभेदश्च गान्धारविशेषस्वरहेतुता ।

स्थानस्वारप्रयत्नौ च दश धर्माः प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥

इति शिक्षोक्तोदात्तादि स्वरोत्पत्तिकारणदशके निर्देशक्रमेण
उदात्तादीनां देवतादीनि सप्रमाणं निरूप्यन्ते ।

श्लो ॥ ३ ॥ उच्चस्य देवता भूमिः नीचस्याग्निस्तु देवता ।

स्वारस्य देवता चन्द्रो धृतस्यार्कस्तु देवता ॥ ३ ॥

इति व्यासशिक्षायामुच्चारणफलप्रकरणे मञ्जरीकारोदाहृतशिक्षा-
श्लोकेन उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयानां क्रमेण भूम्यग्निचन्द्रसूर्याः अधि-
देवता इति जानीयात् ।

श्लो ॥ ४ ॥ ब्रह्मजातिर्भवेदुच्चः क्षत्रजातिस्तु नीचकः ।

वैश्यजातिर्भवेत्स्वारशशूद्रस्तु प्रचयस्स्मृतः ॥ ४ ॥

(व्या.शि.491-492)

इति व्यासशिक्षास्थश्लोकेन उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयाः यथा-
क्रमं ब्रह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रजातिका बोध्याः । विषयेऽस्मिन् व्यास-

शिक्षायां “यज्ञात्युच्चारणे तेषां तज्जातिपरिरक्षणम्” (500) इति तत्त-
ज्जातिविज्ञानपूर्वकमुदात्तादीन् य उच्चारयति सः तत्तज्जातिपरिरक्षण-
महाफलभाग्भवेदिति जातिविज्ञानफलमुक्तम् । किञ्च “यदन्यजाति-
रुच्येत तत्तत्संहारको भवेत्” (499) इत्यनर्थश्वेतः ।

श्लो ॥ उदात्तसात्विकः प्रोक्तः स्वरितो राजसस्मृतः ।

निहतप्रचयावेतौ तामसौ तु विदुर्बुधाः ॥ (493-494)

इति व्यासशिक्षाश्लोकः उदात्तस्वरितनिहतप्रचयाः क्रमेण
सात्विकराजसतामसगुणका भवन्तीति प्रबोधयति ।

श्लो ॥ कनिष्ठानामिकामध्या तर्जनीषूत्तमे करे ॥

नीचस्वारधृतोदात्तानङ्गुष्ठाग्रेण निर्दिशेत् ॥ (326-327)

श्लो ॥ आद्यन्तमध्यामध्यासु तद्रेखासु च तान् क्रमात् ॥ (328)

श्लो ॥ गोकर्णाकृतिहस्ते तु निर्दिशेदक्षिणे स्वरम् ।

निवेश्य दृष्टिं हस्ताग्रे शास्त्रार्थमनुचिन्तयन् ॥

इत्यादि व्यासशिक्षामञ्जरीकारशिक्षाश्लोकैः गोकर्णाकृतिदक्षिण-
हस्ते दृष्टिं निवेश्य कनिष्ठिकानामिकामध्यमातर्जन्यङ्गुळीनाम् आद्यन्त-
मध्यामध्यरेखासु शास्त्रार्थानुचिन्तनपूर्वकमानुपूर्व्येण उदात्तस्वरित-
प्रचयोदात्तानामङ्गुष्ठाग्रेण निर्देशः कर्तव्यः इत्युत्सर्गशास्त्रेण सिध्यति ।
विषयेऽस्मिन् विशेषविचारः पश्चात् वक्ष्यते ।

साधको वेदपाठकः “आयामो दारुण्यमणुता खस्येत्युच्चैः कराणि शब्दस्य” (तै.प्रा.22-9) इति सूत्रविधानेन शरीरस्य आयामो = दैर्घ्यं, गळबिलस्य अणुता = श्लक्षणता विस्तार इत्यर्थः। कण्ठध्वनेः पारुष्यमेतैस्साधनैस्सद्भमुदात्तमुच्चरेदित्युदात्तोच्चारणे शरीरगळ-बिलयोः स्थितिद्वयं ध्वनिभेदश्वेति त्रयो धर्मा उक्ताः। एवमध्येतुः शरीरायामसाधनेन अध्येतुः गळबिलं श्लक्षणीकृतं भवति, विस्तृतं भवतीत्यर्थः। तथाविधात् गळबिलात् परुषध्वनिः विनिस्सृतो भवती-त्यं विषयः वर्णसारवर्णक्रमे “शरीरायामश्लक्षणीकृत गळबिल-विनिस्सृतपरुषध्वनिकेति पठ्यते ।

साधको वेदपाठकः “अन्ववसर्गो मार्दवमुरुता खस्येति नीचैः कराणि शब्दस्य” (22-10) इति प्रातिशारव्यसूत्रविधानेन शरीरस्य हासः = सङ्कोचः गळबिलस्य उरुता = वृद्धिः कण्ठध्वनेः मार्दवमेतै-स्साधनैस्सद्भमनुदात्तमुच्चरेदिति कथनेन अनुदात्तोच्चारणे शरीरगळ-बिलयोः स्थितिद्वयं कण्ठध्वनिभेदश्वेत्कः। तेन अध्येतुः शीररहासा-र्व्यसाधनेन अध्येतुः गळबिलं एधितं = प्रवृद्धं भवति । तथाविधात् गळबिलात् मृदुध्वनिः विनिस्सृतो भवति । अत एव वर्णसारवर्णक्रमे “शरीरहासैधितगळबिलविनिस्सृतमृदुध्वनिक” इति पठ्यते ।

साधको वेदपाठकः “समाहारस्स्वरितः” (तै.प्रा.1-40) इति सूत्रोक्तरीत्या “आयामो दारुण्यम्” (22-9) “अन्ववसर्गो मार्दवम्” (22-10) इति सूत्रद्वयविहितोच्चैस्त्वनीचैस्त्वधर्मद्वयसमाहारसिद्धस्य स्वरितस्योच्चारणं वर्णसारवर्णक्रमेऽपि प्रसिद्धमेव । उच्चैः + त्वं, नीचैः + त्वमिति दशायां विसर्गयोः “विसर्जनीयस्य सः” (पा.सू.8-3-34) इति सूत्रेण विसर्गस्य सकारादेशे उच्चैस्त्वं नीचैस्त्वमिति सकारघटितं रूपद्वयं सिद्ध्यते ।

साधको वेदपाठकः “स्वरितात्पंहितायामनुदात्तानां प्रचय उदात्तश्रुतिः” (तै.प्रा.21-10) इति सूत्रेण उदात्तस्य श्रुतिरिव श्रुतिः यस्यासौ उदात्तश्रुतिरिति सोमयार्यनिर्वचनमनुसृत्य वर्णक्रमपाठतत्त्वज्ञाः प्रचयस्वरस्य पञ्चमवर्णक्रमपाठे “ईषदसमाप्तौ कल्पप् देशदेशीयरः” (पा.सू.5-3-67) इति पाणिनीयसूत्रानुसारं कल्पप्रत्ययं संयोज्य तत्रापि वैलक्षण्यं घोतयितुं “उच्चकल्पतद्विलक्षणेति” पठन्ति ।

श्लो ॥ १ ॥ उच्चाद्भवति गान्धारो नीचाद्भवति उच्यते ।

दीर्घात्तस्माद्भवेत् षड्ङः प्रचयान्मध्यमो भवेत् ॥

श्लो ॥ २ ॥ नित्याज्ञातो निषादश्च क्षैप्राभिनिहतात्तथा ।

प्रशिष्टात्पञ्चमो जातस्तथा प्रातिहतादपि ॥

श्लो ॥ ३ ॥ धैवतः पादवृत्ताद्वितैरोव्यञ्जनसंयुतात् ।

गान्धाराद्य धैवतान्ता उच्चादिभ्योद्भवन्ति हि ॥

इत्युदात्तादीनां सङ्गीतशास्त्रप्रसिद्धषङ्गादिस्वरहेतुता निरूपिता ।
किञ्चैषां वैदिकस्वरोत्पन्नसङ्गीतशास्त्रप्रसिद्धगान्धारादिस्वराणां तिरश्चां
रुततौल्यं निरूप्यते ।

श्लो ॥ १ ॥ षड्जं मयूरो वदति गावस्त्वृषभभाषिणः ।

अजाविकन्तु गान्धारं क्रौञ्चः क्षणति मध्यमम् ॥

श्लो ॥ २ ॥ पुष्पसाधारणे काले पिकः कूजति पञ्चमम् ।

धैवतं हेषते वाजी निषादं बृहते गजः ॥ ३ ॥ इति

यद्यपि वैदिकस्वरा एकादशा सन्ति । तेषु स्वरितास्सप्त ।
द्वावनुदात्तौ । उदात्तप्रचयावित्येकादशसङ्घा सिध्यति । सङ्गीतशास्त्री-
यस्वरास्तु सप्त । तत्तत्स्वरतुल्यगातारः पशुपक्षिणोऽपि सप्तैव ।
तदीयरुतान्यपि सप्तैव । रुतशब्दः पशुपक्षिकृतसाधारणध्वनिवाचक
इति “तिरश्चां वाशितं रुतम्” इति कोशादवगन्तव्यः । एकादशवैदिक-
स्वरेषु उदात्तहस्त्वदीर्घानुदात्तप्रचयेभ्यः गान्धारर्षभषङ्गमध्यमस्वरा
उत्पन्नाः । नित्यक्षैप्राभिनिहतेभ्यः निषादः, प्रश्लिष्टप्रातिहताभ्यां पञ्चमः,
पादवृत्ततैरोव्यञ्जनाभ्यां धैवतस्वर उत्पद्यत इति समन्वयेन वैदिक-
गान्धारतत्तुल्यध्वनिगायकपशुपक्षिरुतसङ्घासाम्यं सिध्यति ।

ननु सङ्गीतशास्त्रीयषड्ङ्गादिस्वराणां वैदिकस्वरितकारणत्वं कथमिति चेदुच्यते । ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्ये देवताधिकरणे “शब्द इति चेन्न अतः प्रभवात्” (1-3-28) इति सूत्रभाष्ये उदाहृतायाः “मनसा वाचं मिथुनं समभवत्” (बृ.उ.1-2-4) इति श्रुतेरयमर्थः । सः प्रजापतिः मनसा सह वाचं मिथुनभावमन्वभावयत् त्रयीप्रकाशितां स्पृष्टिं समालोचितवानित्यर्थः । तेन शब्दपूर्विकासृष्टिशश्राव्यते । किञ्च प्रजापतिः प्रळये स्वस्मिन् लीनेभ्यः सृष्टादौ मनसि प्रादुर्भूतेभ्यः भूरादिशब्देभ्य एव भूरादीन् लोकान् ससर्जेति “स भूरिति व्याहरत । स भूमिमसृजत” (तै.ब्रा.2-2-4) इति श्रुतिः वेदशब्दानां सृष्टिकारणत्वं बोधयति । अत एव “वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वर” (1-21) इति मनुस्मृतावस्ति । अपिच गान्धर्वविद्याया उपवेदत्वं “उपवेद-प्रदानेन गन्धर्वैस्सह मोदते” इति विष्णुधर्मोत्तरेऽप्यस्ति । अतः प्रकृते वैदिकस्वरेभ्यः गान्धर्वस्वरोत्पत्तौ न कोऽपि विप्रतिपत्तिलेशः ।

अत्रेयं पाण्डिका

कारण स्वरः		पशुपक्षिरुततौल्यम्	कार्यस्वरः
1	उदात्तः	अजारुततौल्यम्	गान्धारः
2	हस्वानुदात्तः	वृषभरुततौल्यम्	ऋषभः

वर्णकमविवेकसूर्योदयः

3	दीर्घानुदात्तः	शिखिरुततौल्यम्	षडः
4	प्रचयः	क्रौञ्चकणनतौल्यम्	मध्यमः
5	नित्य		
6	क्षैप्र	गजबृंहिततौल्यम्	निषादः
7	अभिनिहत		
8	प्रश्लिष्ट	कोकिलरुततौल्यम्	पञ्चमः
9	प्रातिहत		
10	पादवृत्त	हयहेषातौल्यम्	धैवतः
11	तैरोव्यञ्जन		

अत्र नित्यादिस्वरितानां पञ्चमवर्णक्रमे उच्चैस्त्वनीचैस्त्वधर्मद्वय-
समाहृतजनिततदाश्रयविजातीय इति पठ्यमानभागस्यायमर्थः।
स्वरितकारणभूतं उच्चैस्त्वं उदात्तधर्मः। नीचैस्त्वमनुदात्तधर्मः।
ताल्वादिष्वूर्ध्वभागनिष्पन्नत्वादधोभागनिष्पन्नत्वविजातीयधर्मद्वयमाश्रि-
त्य स्वरित उत्पद्यत इति

श्लो ॥ अनुदात्तो हृदि झेयो मूर्ध्युदात्त उदाहृतः ॥

स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥

इति पाणिनीयशिक्षास्थनवमखण्डकागतश्लोकेन उदात्तादीनामाविर्भावे स्थानान्युक्तानि । अथ क्षैप्रादिसप्तस्वरितानां प्रयत्नविशेषाउच्यन्ते । क्षैप्रनित्ययोः “क्षैप्रनित्ययोर्दृढतरः” (तै.प्रा.20-9) इति दृढतरप्रयत्नो विहितः । अभिनिहतस्वरितस्य “अभिनिहते च” (तै.प्रा.20-10) इति दृढप्रयत्नो विहितः । प्रश्लिष्टप्रातिहतयोः “प्रश्लिष्टप्रातिहतयोर्मृदुतरः” (तै.प्रा.20-11) इति सूत्रेण मृदुतरप्रयत्नो विहितः । तैरोव्यञ्जनपादवृत्तयोः “तैरोव्यञ्जनपादवृत्तयोरल्पतरः” (तै.प्रा.20-12) इति सूत्रेण अल्पतरप्रयत्नो विहितः । एवमेतावता उदात्तादिस्वराणां धर्मदशकस्वरूपं निरूपितम् ।

2. स्वरव्यञ्जनवर्णसहस्रपत्रमधुब्रतनादः

श्लो ॥ ध्वनिस्थानं च करणं प्रयत्नः कालता स्वरः ।

देवता जातिरेतैश्च वर्णा ज्ञेया विचक्षणैः ॥ (511-512)

इति व्यासशिक्षास्थोच्चारणफलप्रकरणीयश्लोकेन अकारादीनामचां ककारादीनां व्यञ्जनानां वर्णविशेषाणां च स्वरूपोत्पत्तौ पृथक् पृथक् कारणानि “व्यञ्जनस्याष्ठाधा धर्मा अचो धर्मस्तथाष्ठाधा” इति पूर्वोक्तरीत्या अचां व्यञ्जनानान्न ध्वनिप्रभृति जात्यन्तं प्रत्येकमष्टसङ्ख्या-

कानि सन्ति । तेन अचां व्यञ्जनानान्न समेळनेन षोडश धर्मा वर्ण-
विशेषोत्पत्तौ कारणभूता इति ज्ञातव्यम् । श्लोकस्यास्य वेदतैजस-
व्याख्यातुः संक्षिप्तव्याख्यानमेवमस्ति । अत्र ध्वन्यादीनां जात्यपेक्ष-
मेकवचनम् । एवं नादादिध्वनयः । कण्ठादिस्थानानि । जिह्वामूलादि
करणानि । ईषत्स्पृष्टादि प्रयत्नाः । अण्वादिकालाः । उदात्तादि स्वराः ।
अचां व्यञ्जनानान्न वाच्वादयोऽधिदेवताः । ब्रह्मक्षत्रियादयो जातयश्चे-
त्येतैर्धर्मैः अचः हलश्च वर्णा उत्पद्यन्त इति विद्वद्भिः विज्ञेया इति
उदाहृतव्यासशिक्षाश्लोके प्रयत्नशब्दस्य आभ्यन्तरप्रयत्नार्थकत्वोक्त्या
ध्वनिशब्देन (1) बाह्यप्रयत्ना उच्यन्ते । ते हि “संवृते कण्ठे नादः
क्रियते” (तै.प्रा.2-4) इत्यादि सूत्राष्टकेन नवसङ्घाका निरूपिताः ।
वर्णोत्पत्तिं प्रति तेषां कारणत्वं कीटशमित्यधुना अभिधीयते । तथाहि
“वायुशरीरसमीरणात्कण्ठोरसोस्सन्धाने” (तै.प्रा.2-2) इति सूत्रोक्त-
रीत्या कोष्ठाग्निप्रेरितवायुः उरःकण्ठशिरस्थानेषु क्रमेण मन्द्रमध्यम-
तारध्वन्युत्पादनानन्तरं मूर्धप्रतिघाताद्यदा निवृत्तो भवति तदा कण्ठस्य
संवरणं = सङ्कोचो भवति । स खलु संवारो नाम बाह्यप्रयत्नो भवति ।
इयं कण्ठस्य संवारावस्था प्रथमा । एवं संवारावस्थापन्नात् संवाराख्य-
बाह्यप्रयत्नान्नादध्वन्यात्मको बाह्यप्रयत्नो जायते । अत एव “संवृते कण्ठे
नादः क्रियते” (तै.प्रा.2-4) इति सूत्रे कण्ठस्य संवृतविशेषणं सङ्गच्छते ।

तस्मान्नादध्वनिसंसर्गात् व्यञ्जनेषु घोषो नाम बाह्यप्रयत्नो जायते । अत्र व्यञ्जनेष्विति सामान्योक्तिः । कुतः ? व्यञ्जनेषु मध्ये हकारेतरोष्म-विसर्जनीयप्रथमद्वितीयानां अघोषारव्यबाह्यप्रयत्नस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथाच संवारनादघोषात्मकबाह्यप्रयत्नगणः एकः । अयं स्वरेषु घोषवत्सु वर्णेषु व्युत्पाद्येषु अनुप्रदानं = मूलकारणं भवतीति “नादोऽनुप्रदानऽस्वरघोषवत्सु” (तै.प्रा.2-8) इति सूत्रेणोक्तम् । अत्रायं विवेकः संवारनादारव्यबाह्यप्रयत्नाभ्यां द्वाभ्यां अज्वर्णा उत्पद्यन्ते इति, संवारनादघोषारव्यैः त्रिभिः बाह्यप्रयत्नैः घोषवद्वर्णा उत्पद्यन्ते इति । यदा कण्ठस्य विवरणं = विस्तरणं = विकासो भवति तदा विवारारव्यो बाह्यप्रयत्नो जायते । इयं कण्ठस्य विवारावस्था द्वितीया । एवं विवारावस्थापन्नात् विवारारव्यबाह्यप्रयत्नात् श्वासध्वन्यात्मको बाह्यप्रयत्नो जायते । अत एव “विवृते श्वासः” (तै.प्रा.2-5) इति सूत्रे कण्ठस्य विवृतविशेषणं सङ्घच्छते । तस्मात् श्वासध्वनिसंसर्गात् व्यञ्जनेषु अघोषो नाम बाह्यप्रयत्नो जायते । तथाच विवारश्वासाघोषात्मकबाह्यप्रयत्नगणः अपरः । अयं द्वितीयगणः अघोषेषु वर्णेषु व्युत्पाद्येषु अनुप्रदानं = मूलकारणं भवतीति “अघोषेषु श्वासः” (तै.प्रा.2-10) इति सूत्रप्रबोधः । तथाच विवारश्वासाघोषारव्यबाह्यप्रयत्नैः त्रिभिः हकारेतरोष्मविसर्जनीयप्रथमद्वितीयारव्या अघोषवर्णा उत्पद्यन्ते । यदा कण्ठस्य संवृतविवृतयोः

मध्यमप्रकारो भवति सा कण्ठस्य तृतीयावस्था भवति । अस्यामवस्थायां यः हकारध्वनिः जायते स एव हकारारब्यो बाह्यप्रयत्नो भवतीति “मध्ये हकारः” (तै.प्रा.2-11) इति सूत्रेण निगदितम् । सूत्रे “मध्ये” इति सत्वेऽपि “मध्यान्मः” (पा.सू.4-3-38) इति सूत्रेण मकारे सति मध्यमशब्दस्सध्यति । अयं हकारः ध्वन्यात्मकः, न तु वार्णसमान्नायिकः, वर्णसमान्नाये हकारस्य पृथक् परिगणितत्वात् । हकारचतुर्थेषु वर्णेषु व्युत्पाद्येषु सत्सु हकारध्वन्यात्मको बाह्यप्रयत्नः अनुप्रदानं = मूलकारणं भवतीति “हकारो हचतुर्थेषु” (तै.प्रा.2-9) इति सूत्रेण कथितम् । एतावता सत्सु बाह्यप्रयत्नेषु निरूपितेषु सत्सु याववशिष्टौ अल्पप्राणमहाप्राणारब्यौ बाह्यप्रयत्नौ तौ “भूयान् प्रथमेभ्योऽन्येषु” (तै.प्रा.2-11) इति सूत्रोक्तौ ज्ञेयौ । अस्मिन् सूत्रे “अघोषेषु श्वासः” (2-10) इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । प्रथमव्यतिरिक्तेषु द्वितीयवर्णेषु तथा ऊष्मविसर्जनीयेषु चाघोषेषु व्युत्पाद्येषु सत्सु श्वासः भूयान् अधिको भवति । सः अधिकश्वासः = महाप्राणः अनुप्रदानं = मूलकारणं भवति । तेन द्वितीयवर्णाः तथा ऊष्मविसर्जनीयाश्च अघोषवर्णाः महाप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नजन्या भवन्ति । अघोषेषु ये अवशिष्टाः प्रथमवर्णाः तेषु व्युत्पाद्येषु सत्सु परिशेषन्यायेन अल्पप्राणः अनुप्रदानं = मूलकारणं भवति । तेन अल्पप्राणारब्येन बाह्यप्रयत्नेन अघोषेषु प्रथमवर्णाः

अल्पप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नं भवन्ति । “महति वायौ महाप्राणा अल्पे वायावल्पप्राणा” इति शिक्षावचनात् घोषवर्णेष्वपि हचतुर्थारब्य-घोषवर्णनामुत्पत्तौ महाप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नः अनुप्रदानं भवति । तेन महाप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नेन हचतुर्थारब्या घोषा उत्पद्यन्ते । घोषवर्णेष्वपि तृतीयपञ्चमलकारान्तस्थानामुत्पत्तौ अल्पप्राणारब्यो बाह्यप्रयत्नः अनुप्रदानं भवति । तेन अल्पप्राणारब्येन बाह्यप्रयत्नेन तृतीयपञ्चमलकारान्तस्था वर्णाः उत्पद्यन्ते इति विवेकः ।

ननु बाह्यप्रयत्नविधानप्रकरणे ॥ स्मिन् नादश्वासहकारक्रमेण नादादीनां संज्ञाविधानमस्ति । अनेनैव क्रमेण तत्तद्वर्णानां नादश्वास-हकाराणामनुप्रदानविधानं यद्यपि वकुं युक्तं तथापि तत्तद्वर्णानामनुप्रदानविधिसूत्रेषु पूर्वोक्तक्रमं भङ्गा तृतीयत्वेन प्राप्तस्य हकार-ध्वन्यात्मकबाह्यप्रयत्नस्य नादश्वासानुप्रदानमध्ये “हकारो हचतुर्थेषु” (तै.प्रा.2-9) इति विधानमयुक्तम् । कुतः? नादश्वासहकारक्रम-भङ्गादिति चेन्न । “नादोऽनुप्रदानऽस्वरघोषवत्सु” (तै.प्रा.2-8) इति सूत्रेण घोषवर्णानां सर्वेषामुत्सर्गतः नादानुप्रदानत्वे प्राप्ते घोषवर्णान्तर्गतहचतुर्थानां नादानुप्रदानापवादतया “हकारो हचतुर्थेषु” (2-9) इति सूत्रं हकारारब्यबाह्यप्रयत्नानुप्रदानविधानार्थं “नादोऽनुप्रदानऽस्वरघोष-वत्सु” (तै.प्रा. 2-8) इति सूत्रात् “हकारो हचतुर्थेषु” (2-9) इति सूत्रे

घोषवत्स्वत्यस्यानुवृत्तिलाभार्थं च नादश्वासक्रमं भङ्गा श्वासानुप्रदान-
विधानात्पूर्वमेव “हकारो हचतुर्थेषु” (2-9) इति सूत्रं प्रवृत्तम् । अन्यथा
“हकारो हचतुर्थेषु” (2-9) इति सूत्रं “अघोषेषु श्वासः” (2-10)
इत्यनन्तरं यदि प्रणीयेत तर्हि “नादोऽनुप्रदानङ्गस्वरघोषवत्सु”
(तै.प्रा.2-8) इति सूत्रात् “हकारो हचतुर्थेषु” (2-9) इति सूत्रे घोष-
वत्स्वत्यस्यानुवृत्तिर्न स्यादित्येको दोषः । किञ्च नाद, श्वास, हकार,
क्रमभङ्गभिया “अघोषेषु श्वासः” (2-10) इति सूत्रानन्तर्य “हकारो
हचतुर्थेषु” (2-9) इत्यस्य स्यात्तर्हि “भूयान् प्रथमेभ्योऽन्येषु” (2-11)
इति सूत्रे “अघोषेषु श्वासः” (2-10) इति सूत्रात् श्वास इत्यस्य
अनुवृत्तिर्न स्यात्तदननुवृत्तौ “भूयान् प्रथमेभ्योऽन्येषु” (2-11) इति
सूत्रेण महाप्राणानुप्रदानविधानं न स्यात् । कुतः? “अघोषेषु श्वासः”
(2-10) “भूयान् प्रथमेभ्योऽन्येषु” (2-11) इत्यनयोर्मध्ये “हकारो
हचतुर्थेषु” (2-9) इति सूत्रव्यवधानात् । अतः प्रसक्तदोषद्वयनिवार-
णार्थं नादश्वासक्रमभङ्गेऽपि नादश्वासानुप्रदानविधानद्वयमध्ये “हकारो
हचतुर्थेषु” (2-9) इति हचतुर्थानां हकारानुप्रदानविधिसूत्रन्यासस्समु-
चित एव । इतोऽपि बाह्यप्रयत्नानां विशेषविचारः मदीयशिक्षाप्राति-
शारव्यसमन्वयमीमांसायां द्वितीयाध्याये शब्दवर्णाभिव्यक्तिस्थान-
प्रयत्नविचारे द्रष्टव्यः ।

एवमेतावता तत्तद्वर्णविवेकेन निरूपित नवसङ्ख्याकबाह्यप्रयत्न-
संयोजनविधानं तत्तद्वर्णानां वर्णसारवर्णक्रमे द्रष्टव्यम् ।

अत्रेयं पट्टिका

ध्वनिः - 1	वर्णाः - 2	बाह्यप्रयत्नाः - 3
1 नादः - (अ)	अचः	संवारनादौ
नादः - (आ)	अन्तस्थाः तृतीयतद्यमाः पञ्चमलकारौ	संवारधोष- नादाल्पप्राणाः
2 श्वास - (अ)	प्रथमतद्यमाः	विवाराधोष- श्वासाल्पप्राणाः
श्वास - (आ)	द्वितीयतद्यम- हकारव्यतिरिक्तोष्म- विसर्जनीयाः	विवाराधोष- श्वासमहाप्राणाः
3 हकार	चतुर्थतद्यमाः हकारश्च	हकारधोष महाप्राणाः

ध्वनिस्थानमिति व्यासशिक्षाश्लोकस्थध्वनिशब्दवाच्याः बाह्य-
प्रयत्ना निरूपिताः। स्थानकरणप्रयत्नविधायकेन “अवर्णं नात्युप-
संहृतम्” (तै.प्रा.2-12) इत्याद्यध्यायान्तसूत्रजातेन “पृक्तस्वरात्परो ळो
डम्” (तै.प्रा.13-16) इति सूत्रेण च प्राप्तं स्थानकरणप्रयत्नत्रिकं 2,3,4,
पश्चाद्यारब्यास्यते ।

5. “कालोऽतिसूक्ष्मकोऽणुस्यात् मात्रार्धं व्यक्तमात्रिकम्”
(443) इत्यादि व्यासशिक्षावाक्यैः तत्तद्वर्णतत्तद्विरामादिषु यथायोगं
कालविधानं बोध्यम् ।

6. अकारादीनामचां साक्षादुदात्तादिस्वरसम्बन्धसत्वेऽपि
व्यञ्जनानां तु पूर्वोत्तरयोरचोरञ्जभावेन पूर्वोत्तरयोरचोरन्यतरोदात्तादि-
स्वरभात्तवं क्वचित्स्वातन्त्र्येण वा इत्यादिकं वर्णक्रमोच्चारणे
स्वष्टीभविष्यति ।

7. अचां हलाञ्च देवताबोधकशिक्षावाक्यानि प्रमाणान्यत्रो-
दाहियन्ते ।

श्लो ॥ । अवर्ण एत्प्रथमाश्च यशौ वाख्यधिदेवताः ।

इवर्ण ऐद्वितीयाश्च रघौ वह्न्यधिदेवताः ॥ ।

श्लो ॥ । उवर्ण ओत्तृतीयाश्च लसौ भूम्यधिदेवताः ।

ऋवर्णावौचतुर्थाश्च वहौ चन्द्राधिदेवताः ॥ ।

श्लो ।। लकारः पञ्चमाश्चान्ये विसर्गास्सूर्योदयेवताः ।

विसर्गजावनुस्वारौ दुष्मिष्टोऽकर्णधिदेवताः ।। इति

8. अथ अचां हलाच्च जातिबोधकानि प्रमाणशिक्षावाक्यान्यत्रो-
दाहियन्ते ।

श्लो ।। स्वराश्च प्रथमाश्चैव द्वितीया ब्रह्मजातयः ।

तृतीयाश्च चतुर्थाश्च क्षत्रजातय ईरिताः ।।

श्लो ।। उत्तमाश्चैवमन्तस्था वैश्या हि परिकीर्तिताः ।

अनुस्वारो विसर्गश्च लकारोऽवरजाः स्मृताः ।

श्लो ।। शूद्रास्स्युशशाषसाहश्च ह्यनुस्वारो विसर्गजः ।। इति

स्वरव्यञ्जनानानामुत्पत्तौ प्रत्येकं कारणाष्टकं आह्यत्य षोडश
सङ्ख्याकानि कारणानीमानि ज्ञेयानि ।

उदात्तादि स्वरोत्पत्तिकारणदशके पूर्वं सङ्क्षेपेणोक्तस्य रेखा-
विन्यासात्मकचतुर्थकारणस्य अधुना विस्तरेण विचारः क्रियते ।

3. उदात्तादि स्वरोच्चारणे हस्ताग्रत्रयीविद्याध्यानम्

श्लो ।। उच्चं प्रदेशिन्युरुमध्यरेखां

कग्निष्ठिकाग्रां निहतं पराग्रतः ।

अनामिकान्त्यां स्वरितं च निर्दिशेत्

सुमध्यमा मध्यगतां ध्रुतं परे । ।

इति शिक्षाश्लोकस्यायमर्थः । गोश्रवणसमानाकारे परे = श्रेष्ठे = दक्षिणहस्ते प्रदेशिन्याः = तर्जन्यङ्गुळ्याः मध्यरेखा उर्वी वर्तते, इतर-रेखापेक्षया अस्या रेखायाः विस्तीर्णत्वात् । तां उरुमध्यरेखां प्रति पराग्रतः = परस्य श्रेष्ठस्य अङ्गुष्ठस्य अग्रतः = अग्रं नयेत् । अध्येता प्रदेशिनीमध्यरेखायामङ्गुष्ठाग्रेण उदात्तं निर्दिशेदित्यर्थः । किञ्च कनिष्ठिकाग्रामित्यत्र अग्रशब्दः “अग्रमालम्बने प्रान्ते प्रथमे प्रमिताशने” इति कोशेन प्रथमपर्यायशब्दत्वेन निर्दिष्टोऽस्ति । तथाच कनिष्ठिकायाः अङ्गुळ्याः आद्यरेखां प्रति निहतनिर्देशार्थं अङ्गुष्ठाग्रं नयेत् । वेदाध्येता कनिष्ठिकाद्यरेखायामनुदात्तमङ्गुष्ठाग्रेण निर्दिशेदित्यर्थः । एवमेव स्वरितोच्चारणकाले अनामिकान्त्यरेखां प्रति तथा धृतोच्चारण-वेळायां मध्यमाङ्गुळिमध्यरेखां प्रति अङ्गुष्ठाग्रं नीत्वा वेदाध्येत्रा अनामिकान्त्यरेखायां स्वरितस्य निर्देशः तथा मध्यमाङ्गुळिमध्यरेखायां प्रचयस्य च निर्देशः अङ्गुष्ठाग्रेण कर्तव्यः इति । अत्र “इति योऽपगुरातै” (तै.सं.2-6-10) इत्यादिकमुदाहरणम् । अस्योदाहरणस्य आदिरिकारः उदात्त इति तं तर्जनीमध्यपर्वणि अङ्गुष्ठाग्रेण निर्दिशेत् । तकारात्परस्येकारस्य अनुदात्तत्वात्स्यानुदात्तस्य कनिष्ठिकाद्यरेखाया-

मङ्गुष्ठाग्रेण निर्देशः कर्तव्यः। यो इत्यत्र ओकारः स्वरित इति तं अनामिकान्त्यरेखायामङ्गुष्ठाग्रेण निर्दिशेत्। उदाहरणे॑स्मिन् पकाराद-कारस्य प्रचयत्वात्तस्य शोभनमध्यमाङ्गुळिमध्यरेखायामङ्गुष्ठाग्रेण निर्देशः कर्तव्य इत्युत्सर्गविधिलब्धो॑यमङ्गुष्ठाग्रनिर्देशः। एवं शिक्षोक्ता-ङ्गुळ्यङ्गुष्ठनिर्देशं “सर्वास्वङ्गुष्ठमुपनिगृहाति” (तै.सं.6-1-9) इति सोमलताविषयिण्यपि श्रुतिस्समर्थयति । श्रुतिवाक्यमिदं सोमयागे सोमलतास्वीकारसन्दर्भे समाप्नातमस्ति । सर्वास्वङ्गुळीष्वङ्गुष्ठं संयोजयेदिति विधिः। अस्यायमर्थः। सोमलतास्वीकारे एकैकस्मिन् पर्याये एकयैकया अङ्गुळ्या सोमग्रहणे प्रत्येकमेकैकस्यामङ्गुळ्यामङ्गुष्ठसंयोजनं तत्र विहितमस्ति । तद्वदत्राप्यङ्गुळीषूदात्तादीनां निर्देशार्थमङ्गुष्ठाग्रं संयोज्यम् । पूर्वोदाहृतशिक्षोक्तविधया उदात्तादिस्वराणामुचिताङ्गुळिपर्वस्व-ङ्गुष्ठाग्रनिर्देशसामान्यशास्त्रविहितस्सोदाहरणं सप्रमाणं निरूपितः।

4. पूर्वाङ्गपराङ्गस्वरभक्तीनामङ्गुळ्यङ्गुष्ठनिर्देशब्रह्माञ्जलिः

अचामिव व्यञ्जनानां स्वातन्त्र्येण उदात्तादिस्वरभानाभावे॑पि पूर्वस्याचो वा परस्य वाचो॑ङ्गतां प्राप्तानां स्वरभक्तीनां हस्तस्वर-विन्यासो वक्तव्यः। विषये॑स्मिन् व्यासशिक्षायां स्वरभक्तिप्रकरणे

श्लो ॥ पूर्वाङ्गत्वपराङ्गत्वस्वतन्त्रत्वविभेदतः ।

स्वरभक्तिस्थिधा प्रोक्ता त्रैविध्यं च विविच्यते ॥

इति मञ्जरीकारोक्तरीत्या त्रिविधस्वरभक्तिमध्ये आदौ पूर्वाङ्ग-
स्वरभक्तीनामङ्गुळ्यङ्गुष्ठनिर्देशास्सोदाहरणं सप्रमाणं निरूप्यते । पूर्वाङ्ग-
स्वरभक्तिविषये (1) कीर् शा गृग्रः (2) गार् हपत्यमुपतिष्ठते (3) दर्
शश्च पूर्णमासश्च (4) बर् सं नह्यति (5) अन्नमिव खलु वै वर् षम् (6)
आदित्यां मल् हाम् (7) बार् हस्पत्यं चरुम् (8) यदुखा शीर् षन्नेव (9)
ऋषिर् होता इत्यादीन्युदाहरणानि । एषूदाहरणेषु स्वरभक्तीनां
“अनुस्वारो विसर्गश्च स्वरभक्तिरसंयुतः” (375) इति व्यासशिक्षास्था-
ञ्जसंहिता सामान्यवचनेन पूर्वाङ्गत्वं सिध्यति । न चासां स्वरभक्तीनां
पराङ्गत्वं शङ्ख्यम् । स्वरभक्तीनां पराङ्गत्वे “पराङ्गं प्रचयाऽद्भक्तिः प्रचये
त्वपरे च रः” (378) इत्यञ्जसंहिता व्यासशिक्षामूलवाक्यमेकमस्ति ।
किञ्च “स्वाराङ्गस्वाच्च या भक्तिः पराङ्गं प्रचये परे” इति स्वरभक्ति-
प्रकरणीयमञ्जरीकारवचनमेकमस्ति । अस्माद्वाक्यद्वयादपि उदाहृत-
नवसङ्घाकानां स्वरभक्तीनां पराङ्गत्वं न सिध्यति । कुतः? स्वरभक्तीनां
पराङ्गत्वे हस्वस्वरितप्रचयान्यतरपूर्वकत्वं प्रचयपरकत्वं तन्त्रम् । तत्त्वि-
तयमप्यासां नवसङ्घानां स्वरभक्तीनां नास्तीति पराङ्गत्वं न शक्यशङ्खम् ।
नापि पूर्वोत्तरस्वरविलक्षणस्वरभात्तवलक्षणं स्वातन्त्र्यं वाच्यम् ।

उदाहृतस्वरभक्तीनां तत्पूर्वोत्तरस्वरभिन्नतया उदात्तानुदात्ताद्यन्यतम-
स्वरभात्तवं नास्ति । किन्तु “पूर्वाङ्गमितरत्र तु” इति स्वरभक्तिप्रकरणी-
यमञ्जरीकारवचनादपि पूर्वाङ्गत्वं सिध्यति । तत्रापि “कीर् शा गृधः”
इत्यादि “दर् शश्च पूर्णमासश्च” इत्यन्तोदाहरणत्रयगतस्वरभक्तीनां
“अनुस्वारस्वरभक्तिश्च” (तै.प्रा.21-6) इति सूत्रेणापि पूर्वाङ्गत्वात् पूर्वो-
दात्तस्वरभात्तवं सिध्यति । उदात्तस्य यत्तर्जन्यज्ञुलिमध्यरेखास्थानं
तदेव स्थानं तिसृणां स्वरभक्तीनामपि तत्त्वैवाङ्गुष्ठाग्रनिर्देशः कर्तव्यः ।
किञ्च “बर् सं नह्यति” प्रभृति “ऋषिर् होता” इत्यन्तोदाहरणषट्कगत-
स्वरभक्तीनां “अनुस्वारस्वरभक्तिश्च” (तै.प्रा.21-6) इति सूत्रेणापि
पूर्वाङ्गत्वात् पूर्वानुदात्तभात्तवं सिध्यति । अनुदात्तस्य यत् कनिष्ठिकाद्य-
रेखास्थानं तदेवासां षण्णामपि स्वरभक्तीनां स्थानम् । तत्त्वैवाङ्गुष्ठाग्र-
निर्देशः कर्तव्यः । (1) सहस्रवल् शा विवयम् (2) चत्वार आर् षेयाः
(3) सहस्रशीर् षा पुरुषः (4) ऋषिमार् षेयम् इत्याद्युदाहरणगतस्वर-
भक्तीनां “पूर्वाङ्गमितरत्र तु” इति स्वरभक्तिप्रकरणीयमञ्जरीकारवचना-
त्पूर्वाङ्गत्वं सिध्यति । आसां स्वरभक्तीनां पूर्वत्र प्रचयानां सत्वात्
प्रचयानां मध्यमाङ्गुलिमध्यरेखायाः स्थानत्वात् आसां चतसृणामपि
स्वरभक्तीनां मध्यमाङ्गुलिमध्यरेखैव स्थानम् । तत्त्वैवाङ्गुष्ठाग्रनिर्देशः
कर्तव्यः । न चासां स्वरभक्तीनां “पराङ्म् प्रचयाऽद्भक्तिः प्रचये त्वपरे च

रः” (378) इत्यज्ञसंहिताव्यासशिक्षावाक्येन पराज्ञत्वं शङ्खम् । कुतः ? उदाहृतस्वरभक्तीनां प्रचयपूर्वकत्वेऽपि प्रचयपरकत्वाभावात् नापि पूर्वोत्तरस्वरविलक्षणस्वरभात्त्वलक्षणं स्वातन्त्र्यं वाच्यम् , उदाहृतानां चतसृणां स्वरभक्तीनां तत्पूर्वोत्तरभिन्नतया उदात्तानुदात्ताद्यन्यतमस्वर-भात्त्वाभावात् ।

पराज्ञस्वरभक्तिविषये (1) “तच्चतुर् होतृणाञ्चतुर् होतृत्वम्” इत्यत्र द्वितीयभागः उदाहरणम् (2) “उस्मावेतं धूर् षाहौ” इत्युदाह-रणञ्च । एतदुदाहरणद्वयगतस्वरभक्तयोः प्रचयपूर्वकत्वप्रचयपरकत्वयो-स्सत्वात् “पराज्ञं प्रचयाद्भक्तिः प्रचये त्वपरे च रः” (378) इत्यज्ञ-संहितास्थव्यासशिक्षावाक्येन पराज्ञत्वं सिध्यति । “पराज्ञं प्रचयाद्भक्तिः प्रचये” (378) इति वाक्यव्याख्याने “प्रचयपरत्वे त्वनेनैव प्रचयत्वसिद्धे-रिति” मञ्जरीकारवचनात् पराज्ञत्वादेव उदाहृतस्वरभक्तयोः प्रचयत्वमपि सिध्यतीति ज्ञातव्यम् । (1) तच्चतुर् होतृणाम् (2) पुनर् हविरसि (3) यदर् शपूर्णमासौ (4) दशर् षभामालभेत एषूदाहरणेषु हस्वस्वरित-पूर्वकत्वात् प्रचयपरकत्वाच्च आसां स्वरभक्तीनां “स्वाराज्ञस्वाच्च या भक्तिः पराज्ञं प्रचये परे” इति स्वरभक्तिप्रकरणीयमञ्जरीकारवचनेन पराज्ञत्वं सिध्यति । “पराज्ञं प्रचयाद्भक्तिः” (378) इति वाक्यव्याख्याने प्रचयपरत्वे तु अनेनैव प्रचयत्वसिद्धेरिति मञ्जरीकारवचनात् उदाहृत-

स्वरभक्तीनां चतसूणामपि पराङ्गत्वाच्च प्रचयत्वमपि सिध्यति । न चासां स्वरभक्तीनां पूर्वाङ्गत्वं शङ्खम् । आसां स्वरभक्तीनां पूर्वाङ्गत्वे हस्त-स्वरितप्रचयान्यतरपूर्वकत्वप्रचयपरकत्वयोरतन्त्रत्वान्न पूर्वाङ्गत्वम् । नाप्यासां स्वातन्त्र्यं वाच्यम् । स्वातन्त्र्ये पूर्वोत्तरस्वरविलक्षणस्वरभात्तवं तन्नम् । आसां षण्णामपि स्वरभक्तीनां विलक्षणस्वरभात्तवाभावात् स्वातन्त्र्यं नास्ति । न चासां स्वरभक्तीनां षण्णां “भक्तिस्वारात्” (318) इत्यस्य प्रथमविधिनाप्रचयत्वं शङ्खम् । अनुदात्तपरकस्वरभक्तीनामेव “भक्तिस्वारात्” (318) इति प्रचयत्वं सिध्यति, नान्यासाम् । उदाहृत-स्वरभक्तीनां षण्णामपि प्रचयपरकत्वात् यतः “पराङ्गं प्रचयाद्भक्तिः” (378) इति सूत्रव्याख्याने अतो ज्ञायते स्वरभक्तिरेफयोरनुदात्तपरत्वे “भक्तिस्वारादिति” (318) प्रचयत्वमिति प्रचयपरत्वे त्वनेनैव (378) प्रचयत्वसिद्धेरिति मञ्जरीकरेण नियमद्वयमुक्तम् । आसां षण्णां स्वर-भक्तीनां अनुदात्तपरकत्वाभावेन प्रथमनियमस्याप्रवृत्या “भक्ति-स्वारात्” (318) इत्यनेन प्रचयत्वं न सिध्यति । किन्तु द्वितीयनियमेन “पराङ्गं प्रचयाद्भक्तिः प्रचये” (378) इति वचनेनैव आसां षण्णां स्वर-भक्तीनां पराङ्गत्वादेव पराङ्गत्वसहितं प्रचयत्वं सिध्यति । एतावता पूर्वाङ्गत्वपराङ्गत्वमेदभिन्नानां स्वरभक्तीनां पूर्वोत्तरस्वराङ्गुलिरेखा-विन्यास एव । पृथगङ्गुलिरेखाविन्यासो नास्तीत्युक्तं भवति । अत एव

आसां षणां स्वरभक्तीनां परत्र प्रचयानामचां यन्मध्यमाङ्गुलिमध्य-
रेखास्थानं तदेवासां स्वरभक्तीनामपि । तत्त्वैवाङ्गुष्ठाग्रनिर्देशः कर्तव्य
इति यावत् ।

5. स्वतत्रस्वरभक्तीनां पृथगङ्गुलिरेखाविन्यासपद्मोन्मीलनम्

पूर्वाङ्गपराङ्गस्वरभक्तीनां अङ्गुल्यङ्गुष्ठाग्रनिर्देशविधानानन्तरं अव-
शिष्टस्वतत्रस्वरभक्तीनां पृथगङ्गुल्यङ्गुष्ठाग्रनिर्देशमधिकृत्य प्रस्तूयते ।

“भक्तिस्वारात्तदङ्गानच् धृतवटपरे च रः” (318) इत्यस्य
स्वरितात्परा स्वरभक्तिः, तस्य स्वरितस्य अङ्गभूतं व्यञ्जनं, ऋकारे परे
सति स्वरितात्परो रेफश्च धृतवत् = प्रचयवत् स्यादिति विधित्रयं
सिध्यति । प्रकृते स्वरभक्तिविषय इति प्रथमविध्यर्थः अनुष्ठीयते ।
भक्तिस्वरादिति वाक्ये स्वारादित्यविशेषेण ग्रहणात् हस्वस्वरितपूर्वकत्वे
वा दीर्घस्वरितपूर्वकत्वे वा स्वरभक्तीनामनुदात्तपरत्वे “भक्तिस्वारात्”
(318) इत्यस्य प्रथमविधिना प्रचयत्वं सिध्यति । अत्र हस्वस्वरित-
पूर्वकत्वे (1) मैत्रावरुणायर् षभम् (2) सदर् शतस्य (3) शतवल् शं
विरोह इत्यादीन्युदाहरणानि । एतदुदाहरणत्रयगतस्वरभक्तीनां
“अनुस्वारो विसर्गश्च स्वरभक्तिः” (375) इत्यङ्गसंहिताप्रकरणीय-

सामान्यशास्त्रप्राप्तपूर्वाङ्गानां हस्वस्वरितपूर्वकत्वानुदात्तपरकत्वयो-
स्मत्वात्तासां “भक्तिस्वारात्” (318) इति पूर्वापवादात्मकप्रथमविधिना
प्रचयत्वे सति “स्वारादीर्घादनन्त्या च स्वारात् भक्तिः पृथक् भवेत्”
(387) इति स्वरभक्तिप्रकरणीयवाक्यात् प्रचयत्वप्रयुक्तं पृथक्त्वं स्यात् ।
अस्मिन् वाक्ये स्वारादिति द्विवारं पठितमस्ति । प्रथमस्य स्वारादित्यस्य
दीर्घविशेषणेन द्वितीयस्य स्वारादित्यस्य हस्वविशेषणं परिशेषन्याय-
सिद्धं भवति । तथाच दीर्घस्वरिताद्वा हस्वस्वरिताद्वा परत्र स्थितानां
स्वरभक्तीनां पदमध्यस्थानां “भक्तिस्वारात्” (318) इति प्रथमविधि-
विहितप्रचयधर्मयुक्तानां पृथक्त्वप्रयुक्तं स्वातन्त्र्यं सिध्यति । प्रकृते
“मैत्रावरुणायर् षभम्” इत्यादीनां तिसृणां स्वरभक्तीनां हस्वस्वरित-
पूर्वकत्वात् “स्वारादीर्घादनन्त्या च स्वारात् भक्तिः पृथक् भवेत्” (387)
इति वाक्यचरमांशेन प्रचयत्वप्रयुक्तं पृथक्त्वं सिध्यति । तच्च पृथक्त्वं
“प्रत्येकस्वरभाग्यश्च” (388) इति स्वरभक्तिप्रकरणीयव्यासवाक्येन
उदाहृतासु तिसृषु स्वरभक्तिषु पूर्वोत्तरस्वराभ्यामन्यस्वरभात्तवलक्षणं =
प्रचयस्वरभात्तवलक्षणं पृथक्त्वं भवति । एवं पृथक्त्वे सिद्धे सति “पृथक्त-
दङ्गुळिस्थानं भक्तेर्यत्स्वर उच्यते” (329) इति हस्तस्वरविन्यास-
प्रकरणीयवाक्येन (1) मैत्रावरुणायर् षभम् (2) सदर् शतस्य (3) शत-
वल् शं विरोह इत्यादि स्वरभक्तीनां प्रचयधर्मवत्वात् प्रचयस्य यन्मध्य-

माङ्गुलिमध्यरेखास्थानं तदेवासां स्वरभक्तीनामपि मध्यमाङ्गुलिमध्य-
पर्वैव स्थानम् । तत्त्वैवाङ्गुष्ठाग्रनिर्देशः कर्तव्य इति फलति । “पृथक्तद-
ञ्जुक्तीति” (329) वाक्यव्याख्याने स्वतत्रेषु सर्वेषांपि व्यञ्जनेषु मध्ये
स्वरभक्तिमात्रस्य पृथक् निर्देशः स्वरसम्बन्धप्रयुक्तो विज्ञेय इति मञ्चरी-
कारेणोक्तं ज्ञातव्यम् । “भक्तिस्वारात्” (318) इति वाक्यार्थस्य दीर्घ-
स्वरितपूर्वकानुदात्तपरकस्वरभक्तीनां (1) “सशीर् षा विपाप्मामुष्मिन्
लोके भवति” (2) “ऋषभमुपोपार् षभमृषभमुप” इत्यादीन्युदाहरणानि
। एतदुदाहरणद्वयगतस्वरभक्त्योः “अनुस्वारो विसर्गश्च स्वरभक्तिः”
(375) इत्यङ्गसंहिताप्रकरणीयसामान्यशास्त्रप्राप्तपूर्वाङ्गयोः दीर्घ-
स्वरितपूर्वकयोः अनुदात्तपरकयोः “भक्तिस्वारात्तदङ्गानच्” (318)
इति पूर्वापवादात्मकस्य प्रथमविधिना प्रचयत्वे सति “स्वारादीर्घा-
दनन्त्या चेति” (387) स्वरभक्तिप्रकरणवाक्यस्थप्रथमभागेन प्रचय-
स्वरभात्तवलक्षणं पृथक्त्वं तत्प्रयुक्तं स्वातन्त्र्यं च सिद्ध्यति । तत्त्व
स्वातन्त्र्यं उदाहृतस्वरभक्त्योः द्वयोः पूर्वोत्तरस्वराभ्यामन्यस्वरभात्तव-
लक्षणं = प्रचयस्वरभात्तवं पृथक्त्वं भवति । तेन “पृथक् तदङ्गुलिस्थानं
भक्तेर्यत्स्वर उच्यते” (329) इति हस्तस्वरविन्यासप्रकरणीयवाक्येन
(1) “सशीर् षा विपाप्मामुष्मिन् लोके भवति” (2) “ऋषभमुपोपार्
षभमृषभमुप” इत्युदाहरणद्वयगतस्वरभक्त्योः प्रचयधर्मवत्वात्

प्रचयस्य यन्मध्यमाङ्गुलिमध्यरेखास्थानं तदेवानयोः स्वरभक्त्योरपि
मध्यमाङ्गुलिमध्यरेखैव स्थानम् । तत्त्वैवाङ्गुष्ठाग्रनिर्देशः कर्तव्यः । एव-
मेतावता अनुदात्तपरकस्वरभक्तीनां प्रचयभाजां हस्तस्वरविन्यासः
कथितः ।

अथ प्रचयपरकस्वरभक्तीनां प्रचयत्वविधानमधिकृत्य उच्यते ।
तथाहि “स्वारे दीर्घे तु यानन्त्या स्वतन्त्रा प्रचया भवेत् । निहते प्रचये
वापीति” स्वरभक्तिप्रकरणीयमञ्जरीकारवचने वाग्रहणात् अनुदात्तपरत्वे
वा प्रचयपरत्वे वा पदमध्यस्थस्वरभक्तीनां यत् प्रचयत्वमुक्तं तत्र
अनुदात्तपरत्वे दीर्घस्वरितपूर्वकत्वे (1) “सशीर् षा विपाप्मामुष्मिन्
लोके भवति” (2) “ऋषभमुपोपार् षभमृषभमुप” इत्यादौ “भक्तिस्वारा-
दित्यनेन” (318) प्रचयसाधनप्रकारः पूर्वमुक्तः । अधुना प्रचयपरत्वे
(1) यस्सशीर् षाणं चिनुते (2) यद्वार् हस्पत्यः (3) तेनार् हति (4)
कोर् हति इत्युदाहरणगतस्वरभक्तीनां चतसृणां दीर्घस्वरितपूर्वकत्वपद-
मध्यस्थत्वप्रचयपरकत्वानां सत्वात् “स्वारे दीर्घे तु यानन्त्या स्वतन्त्रा
प्रचया” इति मञ्जरीकारवचनेन प्रचयत्वं तत्प्रयुक्तं स्वातन्त्र्यं चोक्तम् ।
एवमासां स्वरभक्तीनां प्रचयत्वे प्राप्ते सति “दीर्घात् स्वारादनन्त्या च
स्वाराद्भक्तिः पृथक् भवेत्” (387) इति स्वरभक्तिप्रकरणीयव्यासवाक्य-
गतप्रथमांशेनापि पृथक्त्वं सिद्ध्यति । तच्च पृथक्त्वमासां चतसृणां स्वर-

भक्तीनां “प्रत्येकस्वरभाग्यश्च” (388) इत्यनन्तरवाक्येन पूर्वोत्तर-स्वराभ्यामन्यस्वरभात्तवलक्षणं पृथगङ्गुळिरेखाविन्यासकारणं भवति । तेन “पृथक् तदङ्गुळिस्थानं भक्तेर्यत्स्वर उच्यते” (329) इति हस्तस्वरविन्यासप्रकरणीयवचनेन प्रचयस्य यन्मध्यमाङ्गुळिमध्यरेखास्थानं तदेवासां “यस्सशीर् षाणं चिनुते” इत्यादि कोर् हतीत्यन्तोदाहरणचतुष्टयगतस्वरभक्तीनामपि स्थानं भवति । अतः आसु स्वरभक्तिषु प्रत्येकं मध्यमाङ्गुळिमध्यरेखायामङ्गुष्ठाग्रनिर्देशः कर्तव्यः । एवं प्रचयभाजां स्वरभक्तीनां प्रचयस्वरस्य पृथगङ्गुळिविन्यासे उक्ते सति तद्विशेषानुदात्तस्वरितानामपि पृथगङ्गुळिरेखाविन्यासो वक्तव्यः । व्यासशिक्षायां स्वरसन्धिप्रकरणे

श्लो ॥ आयपूर्वऽथ चोच्चस्यात् भक्तेर्नीचो डधू अधः ।

स्वारश्वारण्यके भक्तेरत्र शीर्ष स्त्रपूर्वके ॥ (319-320)

इति श्लोके प्रथमवाक्यस्थाथशब्दस्य आनन्तर्यार्थकता युक्ता , यतः “भक्तिस्वारात्” (318) इति वाक्येन प्रचये विहिते सति अविशिष्टोदात्तानुदात्तस्वरितविधानाय प्रवृत्तोऽयं श्लोकः । प्रकृतश्लोके आयपूर्वे इतिवत् डधूपूर्वे इति वक्तव्ये डधू अध इत्युक्त्या अध इत्यस्य पूर्वमित्यर्थलाभे सति डपूर्वे वा धूपूर्वे वा सति इत्यर्थो लभ्यते । क्रमेणोदाहरणान्युच्यन्ते । आयपूर्वे “विधायर् षिरवोचत्” “इन्द्रियायर्

षिभ्यः” इत्युदाहरणद्वयं बोध्यम् । एतदुदाहरणद्वयगतस्वरभक्तयोः आयपूर्वकत्वात् “आयपूर्वैऽथ चोच्चस्यात्” (319) इति वाक्यस्य प्रथमपादेन उदात्तत्वं सिध्यति । उपर्युक्ते वा धूपूर्वे वा सति “अरुणाः काण्डरूषयः” “ऋतस्य धूरूषदम्” (तै.ब्रा.1-2-1) इत्युदाहरणद्वये स्वरभक्तयोः नीचत्वं = अनुदात्तत्वं उदाहृतश्लोकस्थेन “भक्तेर्नीचो उधू अध” इति द्वितीयपादेनोक्तम् । शीरूषमित्यस्य स्त्रपूर्वकत्वे सति “सहस्रशीरूषं देवम्” इत्यत्र स्वरभक्तयाः “स्वारश्वारण्यके भक्तेरत्र शीर्षं स्त्रपूर्वके” (320) इत्युदाहृतव्यासशिक्षावाक्येन स्वरितत्वं सिध्यति ।

ननु प्रकृतश्लोके आरण्यकशब्दप्रयोगात् “विधायरूषिरवोचत्” इत्यादि “सहस्रशीरूषं देवम्” इत्यन्तोदाहरणानामारण्यकोपनिषद्गागस्थत्वात्तन्मध्ये “ऋतस्य धूरूषदम्” (तै.ब्रा.1-2-1) इति तैत्तिरीयब्राह्मणभागोदाहरणं कथं सङ्गतं भवेदिति चेदुच्यते । आरण्यकोदाहरणेषु बहुषु मध्ये एकस्य तद्दिनोदाहरणस्य सत्वेऽपि छत्रिन्यायेन दोषो नास्तीति समाधानं बोध्यम् । उदाहृतस्वरभक्तीनां स्वरभक्तिप्रकरणे मञ्जरीकारेण

श्लो ॥ आयपूर्वादिविहितास्तिस्त्रोऽपि स्वरभक्तयः ।

स्वतन्त्रास्ता उच्चनीचस्वारा इयोः क्रमात् बुधैः ॥

इति स्वातन्त्र्यमुक्त्वा पुनस्तत्त्वैव मञ्जर्या स्वेनैव “इत्यामकेति पूर्वा चेत् स्वतन्त्रारण्यके मता” इति वाक्येन “इत्या” शब्दपूर्वत्वे “ब्रह्म इत्यार् षम्” मकाशब्दपूर्वत्वे “यदह्ना पापमकार् षम्” इति लक्ष्य-द्वयस्थस्वरभक्त्योरुदात्तत्वमुक्तम् । आहत्य सप्तस्वरभक्तीनां पूर्वोत्तर-स्वराभ्यां प्रत्येकस्वरभात्त्वात् “प्रत्येकस्वरभाग्यश्च” (288) इति स्वर-भक्तिप्रकरणीयमूलवाक्येन पृथक्त्वे सिद्धे सति सप्तसु स्वरभक्तिषु मध्ये (1) विधायर् षिरवोचत् (2) इन्द्रियायर् षिभ्यः (3) ब्रह्म इत्यार् षम् (4) यदह्ना पापमकार् षम् इत्युदाहरणचतुष्यगतस्वरभक्तीनां चतुर्णां पृथगुदात्तस्वरभात्त्वात् उदात्तस्य यत्तर्जन्यज्ञुळिमध्यरेखास्थानं तदेव स्थानं “पृथक् तदज्ञुळिस्थानं भक्तेर्यत्स्वर उच्यते” (329) इति वाक्येन विहितम् । अतः तस्मिन्नेव स्थाने उदाहृतस्वरभक्तिचतुष्ये प्रत्येकं तर्जन्यज्ञुळिमध्यरेखायामज्ञुष्टाग्रनिर्देशः कर्तव्यः । एवमेव “अरुणाः काण्डर् षयः” “ऋतस्य धूर् षदम्” इत्युदाहरणद्वयगतस्वरभक्त्यो-रनुदात्तस्वरभात्त्वात् अनुदात्तस्य यत् कनिष्ठिकाद्यरेखास्थानं तदेवानयोः स्वरभक्त्योरपि “पृथक् तदज्ञुळिस्थानं भक्तेर्यत्स्वर उच्यते” (329) इति वाक्येन विहितम् । किञ्च “यत्स्वरा सर्वभक्तिः स्यात् निर्देश्या च तदज्ञुळौ” इति मञ्जरीकारवचनेन “काण्डर् षयः” “धूर् षदम्” इत्यत्र स्वरभक्त्योः कनिष्ठिकाज्ञुळ्याद्यरेखायामेवाज्ञुष्टाग्रनिर्देशः

कर्तव्यः। “सहस्रशीर् षं देवम्” इत्यत्र स्वरभत्त्याः स्वरितभात्तवात् स्वरितस्य यदनामिकान्त्यरेखास्थानं “यत्स्वरा स्वरभक्तिस्यात् निर्देश्या च तदङ्गुळौ” इति मञ्जरीकारवचनसहकृतेन “पृथक् तदङ्गुळिस्थानं भक्तेर्यत्स्वर उच्यते” (329) इति वाक्येन तदनामिकान्त्यरेखैव स्थानम् । तत्रैवाङ्गुष्ठाग्रनिर्देशः कर्तव्य इति फलति ।

ननु “सहस्रशीर् षं देवम्” इत्यत्र “वसतीवरीर् होतृचमसम्” इत्यत्रेव “स्वारमुच्चमिवेति” (330) अनामिकान्तरान्त्यरेखाद्यनिर्देशः किमर्थं न क्रियत इति चेन्न । विषमो दृष्टान्तः। “सहस्रशीर् षं देवम्” इत्यत्र “स्वारश्वारण्यके भक्तेरत्र शीर्ष स्पूर्वके” (320) इति व्यासशिक्षामूलवाक्येन प्राकृतस्वरभक्तेः साक्षात् स्वरितत्वं विहितम् । “वसतीवरीर् होतृचमसम्” इत्यत्र “वैकृता स्वरभक्तिस्तु स्वर्यते पूर्व उच्चवत्” इति मञ्जरीकारोदाहृतशिक्षावाक्येन पूर्वस्योच्चवत्त्वात् तत्पूर्वकं स्वरितविधानमस्ति । न तथास्ति “सहस्रशीर् षं देवम्” इत्यत्रेति विषमो दृष्टान्त इत्युक्तम् । “सहस्रशीर् षं देवम्” इत्यत्र “यत्स्वरा स्वरभक्तिस्यान्निर्देश्या च तदङ्गुळौ” इति मञ्जरीकारवचनसहकृतेन “पृथक् तदङ्गुळिस्थानं भक्तेर्यत्स्वर उच्यते” (329) इत्यनेन प्राकृतस्वरभत्त्याः अनामिकाङ्गुळ्यन्त्यरेखायामङ्गुष्ठाग्रनिर्देशः कर्तव्यः, न तु “स्वारमुच्चमिव” (330) इति वाक्येन । “स्वारमुच्चमिव” (330) इति

वाक्यं अनुस्वारस्वरभक्त्युभयसाधारणम् । “पृथक्तदङ्गुलिस्थानम्” (329) इति वाक्यं तु स्वरभक्तिमात्रविषयकमिति विशेषशास्त्रं भवति । अत एव “पृथक्तदङ्गुलिस्थानम्” (329) इति वाक्यव्याख्याने “स्वतन्त्रेषु सर्वेषापि व्यञ्जनेषु मध्ये स्वरभक्तिमात्रस्य पृथक् निर्देशः स्वरसम्बन्ध-प्रयुक्तो विज्ञेय” इति मञ्जरीकारवचनं पूर्वोक्तं न विस्मर्तव्यम् । अतः “सहस्रशीर् षं देवम्” इति प्राकृतस्वरभक्तिघटितं वाक्यं “पृथक् तदङ्गुलिस्थानं भक्तेर्यत्स्वर उच्यते” (329) इति वाक्ये भक्तिशब्द-लिङ्गादस्य स्वरभक्तिमात्रविषयकत्वादस्यैव लक्ष्यं भवतीति भावः ।

ननु “धीतिभिर्हितः” “एतद्वर्हिर्हर्षः” इत्यादौ विसर्गस्थानिक-रेफयोः हकारात्मकोष्मपरकत्वात् “रेफोष्मसंयोगे रेफस्वरभक्तिः” (तै.प्रा.21-15) इति प्राप्तस्वरभक्तयोः “अनुस्वारो विसर्गश्च स्वरभक्तिः” (375) इत्यज्ञसंहिताप्रकरणीयसामान्यशास्त्रप्राप्तपूर्वाङ्गयोः हस्व-स्वरितपूर्वकत्वादनुदात्तपरकत्वाच्च “भक्तिस्वारात्” (318) इत्यपवादा-त्मकस्य प्रथमविधिना प्रचयत्वं “स्वाराद्भक्तिः पृथक् भवेत्” (387) इति स्वरभक्तिप्रकरणीयव्यासवाक्येन प्रचयभाजोः स्वरभक्त्योरनयोः पृथक्त्वं च प्राप्तम् । न च “भक्तिस्वारात्” (318) “स्वाराद्भक्तिः” (387) इति वाक्यद्वयस्थस्वारादित्यस्य हस्वविशेषणं नास्तीति शङ्ख्यम् । स्वतन्त्रस्वरभक्तिप्रकरणस्यास्य प्रारम्भे उदाहृतवाक्यद्वयस्थस्वारा-

दित्यस्य हस्तत्वविशेषणं सङ्गतमित्युक्तं न विस्मर्तव्यम् । एवं प्राप्त-प्रचयभाजोरनयोः स्वरभक्तयोः “प्रत्येकस्वरभाग्यश्च” (388) इति व्यासवाक्येन पूर्वोत्तरस्वराभ्यामन्यस्वरभात्तवलक्षणस्वातन्त्र्यं सिद्धम् । एव अब “धीतिभिर्हितः” “एतद्वर्द्धिर्हृषेः” इत्युदाहरणस्थयोः स्वरभक्तयोः “पृथक् तदङ्गुळिस्थानं भक्तेर्यत्स्वर उच्यते” (329) इति व्यासवाक्येन प्रचयस्वरयोग्ये मध्यमाङ्गुळिमध्यरेखान्यासे प्राप्ते सति स्वरभक्तयो-रनयोर्नीचहकारपरकत्वात् “न भक्तिर्निहते च हे” (388) इति स्वर-भक्तिप्रकरणीयव्यासवाक्येन पृथक्त्वे निषिद्धे सति यन्निबन्धनं पृथक्त्वं तत्कारणभूतं प्रचयत्वमपि निषिद्धमेव भवेत् । यथा “एचोऽयवायावः” (पा.सू.6-1-78) इति सूत्रस्थयकारवकारयोरुच्चारणसामर्थ्याल्लोपाभावे यकारवकारयोरित्संज्ञापि नास्तीति भट्टोजिदीक्षितेन कौमुद्यां एवं चेत्संज्ञापीह न भवतीत्युक्तम् । तद्वत् “धीतिभिर्हितः” “एतद्वर्द्धिर्हृषेः” इत्यादौ स्वरभक्तयोः प्रचयत्वमपि नास्तीत्यर्थः । अत एव “न भक्ति-र्निहते च हे” (388) इत्यस्य व्याख्याने “न हि कदाचिदपि अङ्गभूतो वर्णः स्वातन्त्र्यं विना अङ्गिस्वरं विजहाति । तथाच स्वातन्त्र्ययोग्य एव वर्णः “भक्तिस्वारात्” (318) इत्यनेन प्रचययोग्यो भवति । स्वातन्त्र्याभावे

श्लो ॥ स्वतन्त्रेतरवर्णो यः पूर्वस्य च परस्य वा ।

अङ्गतां प्राप्य तस्यैव स्वरं भजति नान्यथा । ।

इति स्वरभक्तिप्रकरणीयमञ्जरीकारोदाहृतशिक्षाश्लोकेन अङ्ग-
स्वरमेव प्राप्नोति । एवम्ब “धीतिभिर्हितः” “एतद्वर्हिर्हर्षः” इत्यादौ
स्वरभक्तयोः स्वातन्त्र्याभावात् अपवादे निषिद्धे उत्सर्गस्य स्थितिरिति
न्यायेन “अनुस्वारो विसर्गश्च स्वरभक्तिः” (375) इत्यङ्गसंहिताव्यास-
वाक्येन पूर्वाङ्गत्वं सिद्ध्यति । “धीतिभिर्हितः” “एतद्वर्हिर्हर्षः” इत्यादौ
स्वरभक्तयोः क्रमेण पूर्वत्र स्थितयोरिकाराकारयोस्स्वरितत्वात् स्वरितस्य
यदनामिकान्त्यरेखास्थानं तदेवानयोः स्वरभक्तयोरपि स्थानम् ।
तत्रैवाङ्गुष्ठाग्रनिर्देशः कर्तव्यः । न तु पृथक् अङ्गुष्ठाग्रनिर्देशोऽस्ति ।

6. स्वतन्त्रवर्णेषु द्वयोनिर्देशसूर्यार्घ्यप्रक्षेपः

श्लो ॥ अनुस्वारश्च नादश्च दीर्घान्नो यवहोत्तरः ।

ड़न्नो हस्स्वात्सषोपेतौ दीर्घाङ्गक्तिः पदान्तगा ॥

श्लो ॥ दीर्घादृति परे रेफः स्वरितग्राहिणः पृथक् ।

अनुस्वारादयस्सप्त स्वर्यन्ते पूर्व उच्चगाः ॥

श्लो ॥ पृथक् स्वरत्वादेतेऽपि स्वातन्त्र्यार्हा न संशयः ।

इति स्वरभक्तिप्रकरणे मञ्जरीकारेण परिगणितसप्तविधस्वतन्त्र-
वर्णेषु “स्वतन्त्रेषु च वर्णेषु द्वयोनिर्देशा इष्यते” इति प्रथमषष्ठ्योरनुस्वार-
स्वरभक्त्योरेव प्रत्येकमञ्जुल्यञ्जुष्टाग्रनिर्देशः अङ्गीकृतः। अत एव “स्वार-
मुच्चमिवोर्ध्वं च ह्यनामिकान्तरान्त्ययोः” (330) इति व्यासशिक्षामूल-
वाक्यं विवृण्वन् मञ्जरीकारः

श्लो ॥ स्वारभाग्यदि भक्तिः स्यादनुस्वारोऽपि वा तथा ।

उच्चवत्पूर्वमूर्ध्वं च ह्यनामिकान्तरान्त्ययोः ॥

श्लो ॥ अन्त्या यदि भवेत्सैव स्वर्यते पूर्वं उच्चवत् ।

इति वाक्यैः अनुस्वारस्वरभक्त्योरेव प्रत्येकं अनामिकामध्यान्त-
पर्वणोरञ्जुष्टाग्रनिर्देशं कर्तव्यत्वेन विदधौ । अत्र (1) वसतीवरीर् होतृ-
चमसम् (2) दोषावस्तोर् हविष्मती (3) अनश्रू धूर् षाहौ (4)
गोमाऽग्ने इत्यादीन्युदाहरणानि । अत्र वरीः, वस्तोरित्यनयोः “नीचं
प्रकृत्या सकलमुदात्तादन्यदक्षरम्” इत्यादि शिक्षावाक्येन वकाराभ्या-
मुदात्ताभ्यां परयोः रीः, स्तोः इत्यनुदात्तयोस्तथा श्रू इत्युदात्तात्परस्य
धू इत्यनुदात्तस्य च त्रयाणां “उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम्” (14-29)
इति सूत्रेण ईकार ओकार ऊकाराः स्वरितास्सिद्ध्यन्ति । तान् ईकार
ओकार ऊकारान् स्वरितान् ततः परभूताः स्वरभक्त्यो गृह्णन्ति । अत
एव एतास्स्वरभक्त्यः स्वरितग्राहिण्य इत्युच्यन्ते । तेन ईकार ओकार

ऊकारास्त्वरिताः उच्चवत् स्थिताश्च भवन्ति । तथाच (1) वसतीवरीर्
होतृचमसम् (2) दोषावस्तोर् हविष्मती (3) अनश्रू धूर् षाहौ इत्युदा-
हरणस्थस्वरभक्तीनां तिसृणां पदान्त्यत्वाद्वैकृतत्वं उच्चवत्स्थितपूर्व-
स्वरितग्राहित्वप्रयुक्तं स्वातन्त्र्यमप्यस्ति । विषयमिमं

श्लो ॥ प्राकृता वैकृता चेति स्वरभक्तिर्द्विधा मता ।

वैकृता स्वरभक्तिस्तु स्वर्यते पूर्व उच्चवत् ॥

इति स्वरसन्धिप्रकरणीयमञ्जरीकारकारिका द्रढयति । एता
उदाहृतास्तिस्त्रस्वरभक्तयः “स्वारमुच्चमिवोर्ध्वं च ह्यनामिकान्तरा-
न्त्ययोः” (330) इति वाक्यस्य लक्ष्यभूता भवन्ति । “पृथक् स्वरत्वा-
देतेऽपि स्वातन्त्र्यार्हा न संशयः” इत्युक्तरीत्या उदाहृतस्वतन्त्रस्वर-
भक्तिभ्यः पूर्वेषामीकार ओकार ऊकाराणां उच्चवत्स्थितस्वरितानां
“स्वारमुच्चमिवोर्ध्वं च ह्यनामिकान्तरान्त्ययोः” (330) इति वाक्येन
अनामिकामध्यरेखायामञ्जुष्ठाग्रेण निर्देशः कर्तव्यः, प्रसिद्धोदात्तस्य हि
तर्जन्यञ्जुलिमध्यरेखास्थानम् । तत्तुल्यतया अनामिकाञ्जुलिमध्यरेखा-
यामञ्जुष्ठाग्रनिर्देशः क्रियते । प्रसिद्धोदात्तातिदिष्टोदात्तयोरपि उदात्त-
त्वस्य समानत्वात् उदात्तस्य मध्यपर्वनिर्देशसाम्यस्य सत्वाच्च ततः
परभूतस्वरितग्राहिस्वरभक्तीनां स्वरितभात्त्वात् अनामिकान्तरेखाया-
मञ्जुष्ठाग्रनिर्देशः कर्तव्यः । एवमेव “गोमात्तअग्ने” इत्यत्र अनुस्वारा-

त्पूर्वस्य आकारस्यानुदात्तस्य उदात्तपूर्वकस्य “उदात्तात्परोऽनुदात्त-स्वरितम्” (14-29) इति विहितं स्वरितमनुस्वारो गृह्णाति । अत एवास्यानुस्वारस्य उच्चवत्स्थितपूर्वस्वरितग्राहित्वं सङ्घच्छते । एवं स्थिते “स्वारमुच्चमिवोर्ध्वं च ह्यनामिकान्तरान्त्ययोः” (330) इति वाक्येन उच्चवत्स्थितस्य स्वरिताकारस्य प्रसिद्धोदात्तसाम्यात् अनामिकायाः मध्यरेखायामङ्गुष्ठाग्रेण निर्देशः कर्तव्यः । स्वरितग्राह्यनु-स्वारस्य तु अनामिकान्त्यरेखायामङ्गुष्ठाग्रेण निर्देशः कर्तव्यः इति फलति । पूर्वोक्तविषयमिमं मञ्चरीकारः “पूर्वेण निर्दिशेदन्यं स्वतन्त्रं नैव निर्दिशेत्” इति वचनेन स्पष्टीचकार । कथं ? “गोमाऽ अग्ने” इत्यत्र आकारः उच्चवत्स्थितस्वरितः । तं गृह्णनुस्वारोऽपि उच्चवत्स्थित-पूर्वस्वरितग्राही इति शङ्कायाः अवकाशोऽस्ति । “योऽशुम्” इत्यत्र उच्चवत्स्थितपूर्वस्वरितस्य ओकारस्य यथा अनामिकाङ्गुलिमध्यरेखा-स्थानं तथा पूर्वस्वरितग्राहिणः अनुस्वारस्यापि “स्वारमुच्चमिवोर्ध्वं च” इत्यनेन अनामिकाङ्गुलिमध्यरेखा स्यादिति शङ्कितुरभिप्रायः । आशङ्किता अनुस्वारः उच्चवत्स्थितपूर्वस्वरितं गृह्णातीति मन्यते । पूर्व-स्वरितमात्रं गृह्णातीति न मन्यते । अतः तादृशशङ्कानिवृत्यर्थं “पूर्वेण निर्दिशेदन्यं स्वतन्त्रं नैव निर्दिशेत्” इति वचनं प्रवृत्तम् । वचनेऽस्मिन् अन्यशब्दः पूर्वस्मादन्चः अन्य इत्यर्थकः । तथाच वचनस्यास्य “अन्यं

स्वतन्त्रं नैव निर्दिशेत्” इत्युत्तरभागेन अनुस्वारस्य अनामिका-
ङ्गुलिमध्यरेखास्थानं निषिद्धम् । अपवादे निषिद्धे उत्सर्गस्य स्थितिरिति
न्यायेन स्वरितग्राहिणोऽनुस्वारस्य “कनिष्ठानामिका मध्या” (326-
327) इति सामान्यशास्त्रप्राप्तं अनामिकान्त्यरेखैव स्थानं भवति ।
पूर्वेण निर्दिशेदिति स्वरूपकथनमेतत् । यतः “पूर्वेण निर्दिशेदिति”
वचनं “उच्चवत्पूर्वमूर्ध्वमिति” मञ्जरीकारवचनानन्तरवचनं अत एव
पूर्ववाक्यस्थपूर्वमिति द्वितीयान्तेन एकवाक्यता सिध्यर्थं पूर्वेणेति
तृतीयायाः पूर्वमिति द्वितीयान्ततया विपरिणामः कर्तव्यः । यतः
“गोमाञ्च अग्ने” इत्यत्र ओकारस्य उच्चवत्स्थितस्वरितस्य
अनामिकाङ्गुलिमध्यरेखानिर्देशो विहितः तद्विषयप्रतिपादनपरमिति
पूर्वेण निर्दिशेदिति स्वरूपकथनमेतदित्युक्तम् । एवमेव “दोषावस्तोर-
हविष्मती” इत्यादि लक्ष्यस्थस्वतन्त्रस्वरभक्तिविषये ऽपि ओकारस्वर-
भक्त्योरपि पूर्वोक्तरीत्या अङ्गुष्ठाग्रनिर्देशयोग्यस्थानं ज्ञेयम् ।

ननु “स्वारमुच्चमिव” (330) इति वाक्यव्याख्याने वेदतैजस-
व्याख्यात्रा अनुस्वारोदाहरणमेव प्रदर्शितमिति वेदतैजसव्याख्यानस्य
न्यूनतास्ति । न च “पृथक्तदङ्गुलिस्थानम्” (329) इति वाक्ये भक्ति-
शब्दप्रयोगात् स्वरभक्तिविषयकं “पृथक्तदङ्गुलीति” (329) वाक्यं
“स्वारमुच्चमिव” (330) इत्युत्तरवाक्यं तद्विज्ञानुस्वारविषयकमिति

तयोरेकवाक्यतायां न्यूनता पूरिता भवेदिति वाच्यम् । “पृथक्तदङ्गुलीति” (329) पूर्ववाक्यं प्राकृतस्वरभक्तिमात्रस्य एकस्यैव पृथगङ्गुलिरेखास्थानविधिपरम् । “स्वारमुच्चमिवेति” (330) अनन्तरवाक्यं तु अनामिकान्तरान्त्ययोरिति लिङ्गात् अनुस्वारस्वरभक्तयोरुभयोः उच्चवत्पूर्वस्वरिततद्वाहित्वोभयांशायोः क्रमेण अनामिकायाः मध्यान्त्यरेखयोरुभयोरपि अङ्गुष्ठाग्रनिर्देशविधिपरमिति पूर्वोत्तरवाक्ययोः भिन्नविषयकत्वं स्पष्टम् । अतः “स्वारमुच्चमिवेति” (330) वाक्यस्य अनुस्वारमात्रोदाहरणपरवेदतैजसव्याख्यायाः न्यूनत्वेपि तत्परिहाराय मञ्जरीकारः

श्लो ॥ स्वारभाग्यदि भक्तिस्स्यात् अनुस्वारोऽपि वा तथा ।

उच्चवत्पूर्वमूर्ध्वं च ह्यनामिकान्तरान्त्ययोः ॥

इति श्लोकेन “स्वारमुच्चमिवेति” (330) वाक्यस्य अनुस्वारस्वरभक्तयुभयस्य लक्ष्यत्वमङ्गीचकार । उभयोरपि अनामिकान्तरान्त्ययोरङ्गुष्ठाग्रनिर्देशविधानस्य आवश्यकत्वात् एकस्यामेवाङ्गुळ्यां पर्वद्वये अङ्गुष्ठाग्रनिर्देशप्रसङ्गात् स्वरितोदात्तकम्पयोरङ्गुळ्यङ्गुष्ठाग्रनिर्देशविशेष उच्यते । तथाहि स्वरितकम्पे अणवष्टकयुक्ते दीर्घे अक्षरे अन्तस्याणोरेकस्य अनुदात्तत्वं ततः पूर्वस्य अणुसप्तकस्य स्वरितत्वमिति तथा उदात्तकम्पे अणवष्टकयुक्ते दीर्घे अक्षरे अष्टमस्याणोर्निःहतत्वं ततः पूर्वस्य

अणुसप्तकस्य उदात्तत्वमिति “द्वियम् एके द्वियमपरे ता अणुमात्राः” (तै.प्रा.19-3) इत्यादिना व्यवस्थितम् । “तेऽन्योऽन्यम्” (तै.सं.6-1-5) इति स्वरितकम्पे एकारे अणुसप्तकपूर्वभागस्य स्वरितत्वात् प्रसिद्धस्य स्वरितस्य यदनामिकान्त्यरेखास्थानं तदेव स्वरिताणुसप्तकस्यापि स्थानम् । तच्चैवाङ्गुष्ठाग्रनिर्देशः कर्तव्यः । स्वरितकम्पस्य अष्टमस्याणोर्निहतत्वेन प्रसिद्धस्य अनुदात्तस्य यत् कनिष्ठिकाद्यरेखास्थानमुत्सर्गतः प्राप्तं तस्यापवादतया “स्वारकम्पे स्वरावेतावनामिकोत्तमाद्ययोः” (331) इति विशेषशास्त्रेण स्वरितसम्बन्धात् अनामिकाद्यरेखास्थानं विहितम् । तच्चैवाङ्गुष्ठाग्रनिर्देशः कर्तव्यः । अत्रानुदात्तांशस्यैवानेन अपवादः उक्तः । एवमेव “तेऽस्मद्यक्षमनागसः” (तै.आ.2-4) इत्युदात्तकम्पे उदात्तपूर्वभागस्य उदात्ताणुसप्तकस्य प्रसिद्धोदात्तयोग्यं यत्तर्जन्यङ्गुळिमध्यरेखास्थानं तदेव स्थानम् । तच्चैवाङ्गुष्ठाग्रनिर्देशः कर्तव्यः । उदात्तकम्पे अष्टमस्याणोर्निहतत्वेन निहतस्य प्रसिद्धस्य यत् कनिष्ठिकाद्यरेखास्थानमुत्सर्गशास्त्रसिद्धं तस्य “निर्देशोदुच्चकम्पे च तर्जनीमध्यमाद्ययोः” (332) इत्यपवादशास्त्रेण उदात्तसम्बन्धात् प्रसिद्धोदात्तस्य या तर्जन्यङ्गुळिः तस्याः आद्यरेखायामङ्गुष्ठाग्रनिर्देशः कर्तव्यत्वेन विहितः । अत्राप्यनुदात्तांशस्यैवानेन अपवाद उक्त इत्यर्थः । एवमेकस्यामङ्गुळ्यां पर्वद्वये विहिताङ्गुष्ठाग्रनिर्देशस्य उत्सर्गापवाद-

शास्त्रसिद्धान्तस्समर्पितः। पर्वद्वये अनुदात्तांशस्यैव अपवाद् इति
बोध्यम् ।

श्लो ॥ अनुस्वारादयस्सप्त स्वर्यन्ते पूर्व उच्चगाः ।

पृथक् स्वरत्वादेतेऽपि स्वातन्त्र्याहार्हा न संशयः ॥

इति मञ्जरीकारोक्तरीत्या स्वतन्त्रवर्णेषु यथा स्वरभक्त्यनुस्वारौ
उच्चवत्स्थितपूर्वस्वरितग्राहिणौ तथा नादादिरेफान्ता पञ्चसङ्ख्याकाः वर्णा
अपि उच्चवत्स्थितपूर्वस्वरितग्राहिवर्णा एव । तथाहि व्यासशिक्षास्थ-
स्वरसन्धिप्रकरणे

श्लो ॥ नादानुस्वारयोः पूर्वः स्वारभागुच्चवत् स्थितः ।

स्वर्येतेऽस्मात्परावेव नादानुस्वारकावपि ॥

(316 -317)

इति श्लोकस्य नादानुस्वारोभयविषयकत्वेऽपि अनुस्वार-
विषयकाङ्गुष्ठाग्रनिर्देशस्य पूर्वमेवोक्तत्वान्नादविषये अश्मन्, नाभिम् ,
अवाङ् , वृषण्वानिति वृषण् – वान् इत्यादौ नादसंज्ञिकोत्तमवर्णानां
नकारादीनामुच्चवत्स्थितपूर्वस्वरितग्राहित्वमस्ति । किञ्च स्वतन्त्रवर्ण-
परिगणनपरश्लोके “दीर्घान्नो यवहोत्तरः” इत्यंशेन “जनान् यातयति”
“आक्रान् वाजी” इत्यादौ संहितायां यकारवकारपरको नकारः
“नादानुस्वारयोः पूर्व” इति स्वरसन्धिप्रकरणीयनादांशेन

उच्चवत्स्थितपूर्वस्वरितग्राही भवति । अपिच “डन्नौ हस्वात्सषोपेतौ”
इत्यंशेन

श्लो ॥ सषयोगे द्विमात्रत्वं नड्योः हस्वपूर्वयोः ।

स्वरितत्वं तयोरेव स्वरितः पूर्व उच्चवत् ॥

इति स्वरसन्धिप्रकरणीयमञ्जरीकारोदाहृतशिक्षाश्लोकेन
“हव्यवाहः समिन्थसे” “एमन्थसादयामि” “उदड़खसयोनित्वाय”
“षष्ठेऽहन्नहन्थषष्ठे” इति विलोमे च डंकारनकारयोः उच्चवत्स्थितपूर्व-
स्वरितग्राहित्वमस्ति । अन्यच्च “दीर्घाद्विति परे रेफः” इत्यंशेन

श्लो ॥ दीर्घस्वारादन्त्यभक्तिः ऋषपरो रेफ एव च ।

निहते प्रचये वापि स्वर्येते पूर्व उच्चवत् ॥

इति स्वरभक्तिप्रकरणीयमञ्जरीकारश्लोकस्य रेफस्वरभक्तिद्वय-
विषयकत्वेऽपि स्वरभक्तिविषयकाङ्गुष्ठाग्रनिर्देशस्य पूर्वमुक्तत्वात् रेफ-
विषयमधिकृत्य उच्यते । “तन्नैर् ऋतम्” इत्यत्र स्वरितपूर्वकः
अनुदात्तकारपरको रेफः तथा “ऋषेर् ऋषेवै” इत्यत्र दीर्घस्वरितपूर्वकः
प्रचयकारपरको रेफश्च उच्चवत्स्थितपूर्वस्वरितग्राहिणौ भवतः । एवं
नाद, यवपरकसांहितनकार, सषकारपरकसांहितडंकारनकार,
नीचप्रचयान्यतरकारपरकरेफाणां स्वतन्त्रवर्णानां पञ्चानां पूर्वोदाहृत-
शिक्षाप्रमाणश्लोकैः उच्चवत्स्थितपूर्वस्वरितग्राहित्वस्य विहितत्वात्तेषां

पञ्चानां वर्णानां प्रत्येकमनामिकान्तरान्त्यरेखयोरङ्गुष्ठाग्रनिर्देशस्य
योग्यत्वेऽपि “स्वतन्त्रेषु च वर्णेषु द्वयोर्निर्देश इष्यते” इति मञ्जरीकार-
प्रदर्शितशिक्षाश्लोकोक्तरीत्या अनुस्वारस्वरभक्त्योरेव प्रत्येकमनामिका-
न्तरान्त्ययोरङ्गुष्ठाग्रनिर्देशविधानं यद्यप्युक्तं, तदयुक्तमिव भाति । कुतः?
“नादानुस्वारयोः पूर्वः” (316) इत्यादि “ऋपरो रेफ एव च” इत्यन्तेषु
स्वातन्त्र्यविधिपरेषु उदाहृतप्रमाणश्लोकेषु उदाहृतनादादिरेफान्त-
स्वतन्त्रवर्णानां पञ्चानामपि उच्चवत्स्थितपूर्वस्वरितग्राहित्वविधानस्य
सत्वात्तेषामपि अनामिकान्त्यरेखाविन्यासयोग्यत्वस्य सत्वादिति चेन्न
। उदाहृतनादादिरेफान्तस्वतन्त्रवर्णानां पञ्चानां उच्चवत्स्थितपूर्वस्वरित-
ग्राहित्वविधानमेवास्ति । अनामिकान्तरान्त्यरेखास्वङ्गुष्ठाग्रनिर्देश-
विधानं नास्ति । तथाहि

श्लो ॥ स्वारभाग्यदि भक्तिस्यादनुस्वारोऽपि वा तथा ।

उच्चवत्पूर्वमूर्ध्वं च ह्यनामिकान्तरान्त्ययोः ॥

इति मञ्जरीकारोदाहृतशिक्षाश्लोके उच्चवत्स्थितपूर्वस्वरित-
ग्राहिणोः स्वरभक्त्यनुस्वारयोः प्रत्येकमनामिकान्तरान्त्यरेखयोरङ्गुष्ठा-
ग्रनिर्देशविधानादनुस्वारस्वरभक्त्योरेव अङ्गुष्ठाग्रनिर्देशो मञ्जरीकारेण
अङ्गीकृतः । “स्वारमुच्चमिवेति” (330) “स्वारभाग्यदि भक्तिस्यादिति”
मूलवचनमञ्जरीकारवचनद्वये एव अनामिकान्तरान्त्ययोरित्यस्ति ।

अतः “स्वारमुच्चमिवेति” (330) वाक्ये अनुस्वारस्वरभक्तिविषयद्वया-
भावेऽपि “स्वतन्त्रेषु च वर्णेषु द्वयोर्निर्देश इष्यते” इति
मञ्जरीकारवाक्यानुसारं तयोरेकवाक्यतायां “स्वारभाग्यदीति”
मञ्जरीकारवाक्यस्येव “स्वारमुच्चमिवेति” (330) मूलवाक्यस्यापि
अनुस्वारस्वरभक्तिद्वयमात्रविषयकत्वं सिद्ध्यति । तेन स्वतन्त्रेषु वर्णेषु
बहुषु सत्स्वपि “स्वारमुच्चमिवेति” (330) वाक्यं अनुस्वारस्वरभक्ति-
द्वयमात्रस्य अनामिकान्तरान्त्यरेखाविन्यासविधिपरमिति सङ्क्लोचः
कर्तव्यः । एवं पूर्वोक्तलक्षणज्ञानपूर्वकं यो वेदवित् शिष्याणामङ्गुष्ठाग्र-
निर्देशं बोधयति स एव वेदविद्वद्वरेण्यः । स एव आचार्य इति स्वरभक्ति
प्रकरणे

श्लो । । एवं यो लक्षणं बुध्वा शिष्याणामपि बोधकः ।

स एव वेदविच्छेष्टः स एवाचार्य उच्यते ॥

इति मञ्जरीकारेणोक्तं बोध्यम् ।

7. नादादिचतुर्विधस्वतन्त्रवर्णपद्मवने राजहंसविहारः

ननु “नादानुस्वारयोः पूर्वः स्वारभागुच्चवत् स्थितः” (316)

इत्युदाहृतवाक्येन नादानुस्वारयोरुभयोरपि समानतया स्वरितग्राहित्व-
प्रयुक्तं स्वातन्त्र्यं विहितम् । तथैव नादानुस्वारयोरुभयोरपि स्वातन्त्र्य-
प्रयुक्तं अनामिकान्तरान्त्ययोरङ्गुष्ठाग्रनिर्देशविधानमपि तत्तुल्यतया
भाव्यम् । परन्तु न तथात्रास्ति । कथमिदं ज्ञायते ? इति चेत् वेदतैजस-
व्याख्यात्रा “स्वारमुच्चमिव” (330) इति वाक्यस्य नादानुस्वारयो-
रुभयोरपि समानतया लक्ष्यत्वे वक्तव्ये स्वीयव्याख्याने “गोमाऽग्ने”
इत्यनुस्वारघटितमेकमेव उदाहृतवान् । तत्र कारणं किमिति चेत्
पूर्वोक्तरीत्या अश्मन्त्रित्यादि पदान्तनादसंज्ञिकनकाराणां स्वतन्त्राणां
“स्वारमुच्चमिव” (330) इत्यनेन पृथगङ्गुष्ठिविन्यासे प्राप्ते “विरामे
व्यञ्जनस्यैव पृथक् स्थानं न विद्यते” (333) इत्यनेन पृथक् स्थानं
निषिद्धम् । अतः अश्मन्त्रित्यादिषु नकारादीनां “नादानुस्वारयोः पूर्वः
स्वारभागुच्चवत् स्थितः” (316) इति स्वरसन्धिप्रकरणीयव्यासवाक्य-

गतनादांशेन

उच्चवत्स्थितपूर्वस्वरितग्राहित्वप्रयुक्तस्वातन्त्र्यस्य

सत्वेऽपि निषिद्धपृथगङ्गुलिरेखास्थानत्वान्त्रकारादीनां “स्वारमुच्चमिव”
(330) इति वाक्यस्य अलक्ष्यत्वकथनं वेदतैजसव्याख्यातुः दोषावहं न

भवति । विरामे “व्यञ्जनस्यैवेति” (333) वाक्यव्याख्याने “अश्मन्” “ऊर्जम्” “अवाङ्” “नाभिम्” “वृषप्णवानिति वृषण् – वान्” “जनान् यातयति” इत्यादि उत्तमानां तु न पृथग्निर्देशः इत्यन्तस्य मञ्चरीकार-ग्रन्थस्यायमर्थः । अश्मन्नित्यादिषु “स्वारमुच्चमिवेति” (330) प्राप्तस्य पृथग्नुलिरेखाविन्यासस्य “विरामे व्यञ्जनस्यैवेति” (333) निषेधेऽपि अपवादे निषिद्धे उत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायेन अश्मन्नित्यत्र अकार-नकारयोरुभयोरपि “कनिष्ठिकानामिका मध्या” (326-327) इति हस्तस्वरविन्यासप्रकरणीयसामान्यशास्त्रेण अङ्गुष्ठाग्रनिर्देशस्य अनामि-कान्त्यरेखास्थानं सिद्ध्यति ।

ननु अश्मन्नित्यादिषु नकारादीनां “विरामे व्यञ्जनस्यैव पृथक् स्थानं न विद्यते” (333) इति पृथग्नुलिरेखाविन्यासयोग्यस्थाननिषेधो न घटते । कुतः? अश्मन्नित्यादिषु नकारादीनां नादसंज्ञाप्रयुक्तं कार्यं अवसानहेतुकम् । पृथग्नुलिरेखास्थाननिषेधस्तु विरामहेतुक इति नादविधि, पृथक्स्थाननिषेधयोः भिन्नविषयकत्वात् । अश्मन्नित्यादिषु नकारादीनां विरामाविषयकत्वेन विरामे नादसंज्ञाप्रयुक्तस्वातन्त्र्यस्य प्राप्त्यभावात् “अप्राप्तप्रतिषेधायोगात्” इति न्यायेन अश्मन्नित्यादिषु नकारादीनां “विरामे व्यञ्जनस्येति” (333) पृथक्स्थाननिषेधो न सङ्गच्छत इति चेत्समाधीयते । “विरामे व्यञ्जनस्य पृथगिति” (333)

वचनव्याख्याने “विरामपञ्चमानान्तु नादसंज्ञा प्रकीर्तिता” इति मञ्जरी-कारोदाहृतशिक्षावाक्ये व्यासशिक्षोक्तावसानशब्दस्थाने विरामशब्द-प्रयोगान्नादविषये विरामावसानयोः भेदो नास्तीति यावदिति मञ्जरी-कारेणोक्तम् । अत एव पञ्चमवर्णानां विरामस्थत्वे वा अवसानस्थत्वे वा नादसंज्ञा सिध्यति । विषयमिमं “विरामे व्यञ्जनस्येति” (333) वाक्य-व्याख्याने विरामे इत्यस्य अवसाने इति वेदतैजसव्याख्यानं समर्थयति ।

विरामप्रसङ्गात् किञ्चिदुच्यते । व्यासशिक्षास्थसंज्ञाप्रकरणे “वर्णभावो विरामश्चावसानं सार्धमात्रिकः” (25) इति वाक्यव्याख्याने वेदतैजसव्याख्यात्रा अण्वादिसपादमात्राकाला उक्ताः । प्रातिशाख्ये “ऋग्विरामः पदविरामः” (22-13) इत्यादिसूत्रेण त्रिमात्रादिकालिक-विरामा उक्ताः । अतः विरामस्सामान्यमिति अवसानं तु केवलं सार्ध-मात्रिकविषयमिति विशेषः ।

ननु अश्मन्त्रित्यादिषु नादसंज्ञकनकारादीनां पदावसानस्थत्वात् “पदप्रणवयोर्नित्यं विरामः स्याद्विमात्रिकः” (व्या.शि.457) इति द्विमात्राकालिकत्वेन अश्मन्त्रित्यादिषु नकारादीनां नादसंज्ञाकारण-सार्धमात्रिकावसानकालो न स्यात् , पदकालादवसानकालस्य न्यूनत्वात् । तथाच नकारादीनां सार्धमात्रिकावसानकालाभावे अश्म-न्त्रित्यादिषु नकारादीनां नादत्वमेव न स्यात्तदभावे “नादानुस्वारयोः

पूर्वः स्वारभागुच्चवत् स्थितः” (316) इत्यनेन पूर्वस्वरितग्राहित्वप्रयुक्तं स्वातन्त्र्यं नास्तीति किमु वक्तव्यम् ? कैमुतिकन्यायेन तत्र स्थादिति चेदत्रेदं विवेचनीयम् । “पदप्रणवयोर्नित्यं विरामः स्याद्विमात्रिकः” (457) इति कालनिर्णयप्रकरणीयव्यासवाक्यं इषे – त्वा – उर्जे – त्वा इत्यादि सामान्यपदावसानविरामेषु द्विमात्राकालविधानेन चरितार्थं भवति । अत एव तद्वाक्यं सामान्यशास्त्रमित्युच्यते । अश्मन् – उर्जम् – अवाङ् – वृष्णवानिति वृष्ण - वान् इत्यादिषु नकारादीनां पदावसानत्वमस्ति । इदमवसानं उत्तरपदेन परस्परं सन्धिराहित्य-प्रयुक्ताध्ययनविरामलक्षणं द्विमात्राकालिकं “अवसानं सार्धमात्रिकः” (25) इति वाक्यव्याख्यानोक्तं बोध्यम् । “अवसानेऽन्त्यवर्णाश्च नादा इति बुधैः स्मृताः” (16) इति नादसंज्ञाकारणं यदवसानं तत् “अवसानं सार्धमात्रिकः” (25) इति सार्धमात्राकालिकं भवति । इदमवसानं अश्मन्नित्यादिषु नादसंज्ञितनकारादीनां सम्भवति । एवं नादसंज्ञक-पदान्तनकारादीनां अन्यत्र लब्धावकाशपदावसानस्यापि प्रवृत्यज्ञीकारे अन्यत्रावकाशरहितसार्धमात्रिकविरामस्य का गतिः? तस्य वैयर्थ्यमेव स्यात् । अतः अश्मन्नित्यादिषु नकारादीनां सार्धमात्रिकविरामस्य विशेषत्वात् पदावसानस्य अन्यत्र लब्धावकाशत्वेन सामान्यत्वात् “सामान्यविशेषयोः विशेषो बलीयानिति” न्यायेन अश्मन्नित्यादिषु

नकारादीनां सार्धमात्रिकविरामावसानकालिकत्वात्स्यैव विशेषत्वम् । अत एव तस्य बलवत्वं चोक्तम् । किञ्च शतेपञ्चाशान्यायेन द्विमात्रत्वे सार्धमात्रत्वं सुतरामस्ति । तेन कार्यं सिध्यति । अधिकं तु न निषिध्यते । अत एव अश्मन्, अवाङ् इत्याद्यवसानस्थानां नकारड़कारादीनां यत पदान्तद्विमात्रत्वं तद्वाधित्वा सार्धमात्रिकत्वमेव अज्ञीकर्तव्यम् । तेन अश्मन्नित्याद्यवसानस्थानां नकारड़कारादीनां नादत्वं सिध्यति । तत्सद्घौ तत्प्रयुक्तं “नादानुस्वारयोः पूर्वः स्वारभागुच्चवत् स्थितः” (316) इति स्वरसन्धिप्रकरणीयवाक्यगतनादांशेन अश्मन्नित्यादिषु नकारादीनां उच्चवत्स्थितपूर्वस्वरितग्राहित्वलक्षणं स्वातन्त्र्यं सिध्यति । तत्सद्घौ “स्वारमुच्चमिवोर्ध्वं च” (330) इति पृथगज्ञुळिनिर्देशः यद्यपि प्राप्नोति तथापि अश्मन्नित्यादिषु नकारादीनां विरामस्थित्वात् “विरामे व्यञ्जनस्यैव पृथक् स्थानं न विद्यते” (333) इति पृथगज्ञुळिनिर्देशो निषिध्यते । अत एव “स्वारमुच्चमिव” (330) इत्यस्य अश्मन्नित्यादि- नादवर्णघटितं लक्ष्यत्वेन वेदैजसव्याख्यात्रा न प्रदर्शितम् ।

ननु अश्मन्नित्यादिषु नकारादीनां निषिद्धपृथकस्थानत्वात् “स्वारमुच्चमिव” (330) इत्यस्यालक्ष्यत्वेऽपि “जनान् यातयति” इत्यत्र नकारस्य लक्ष्यत्वमस्त्वति चेन्न । “जनान् यातयति” “आक्रान् वाजी” इत्यादौ संहितायामवसानं नास्ति । कुतः? अवसानं नाम उत्तरपदेन

परस्परसन्धिराहित्यप्रयुक्ताध्ययनान्तविरामलक्षणमिति पूर्वमुक्तम् । प्रकृते “जनान् यातयति” इत्यत्र उत्तरपदेन परस्परसन्धिराहित्य-प्रयुक्ताध्ययनमेवास्ति । तदन्तविरामलक्षणं अवसानं नास्ति । तदभावे “जनान् यातयति” इत्यत्र नकारस्य नादत्वमेव न स्यात् । नादत्वं हि अवसानज्ञानाधीनम्, “अवसानेऽन्त्यवर्णश्च नादा इति बुधैः स्मृताः” (16) इत्यवसानस्थपञ्चमवर्णानामेव नादत्वस्य उक्तत्वात् । अत एव मञ्जरीकारेण “विरामे व्यञ्जनस्यैव पृथक् स्थानं न विद्यते” (333) इति वाक्यव्याख्याने इदमुक्तं नन्वेवमपि “जनान् यातयतीति” कथमुदाहृतं? नादत्वाभावादित्याशङ्क्य उच्यते इत्यादिना एवं समाहितम् । तथाहि नादमात्रनिषेधाभिप्राये ग्रन्थकारो “विरामे व्यञ्जनस्येति” न ब्रूयात् । किन्तु “अवसाने व्यञ्जनस्यैवेति” ब्रूयात् । अतो विरामशब्दग्रहण-सामर्थ्यात् विरामस्य अवसानत्वेऽपि उत्तमवर्णो निषेधकार्यं लभते । अत्रोऽत्र ज्ञायते “जनान् यातयाती” इत्यादौ नादत्वमस्तीति, अन्यथा विरामपदस्य प्रयोजनाभावादिति । अस्यायमर्थः। शिक्षाकारो हि भगवान् व्यासः नादविषये विरामावसानयोः भेदं नाभिप्रैति । तेन “विरामे व्यञ्जनस्यैव पृथक् स्थानं न विद्यते” (333) इति वाक्यस्थ-विरामशब्दस्य अवसानार्थकत्वौचित्यात् । जनान् यातयतीत्यादौ नकारस्य विरामस्थत्वे वा अवसानस्थत्वे वा विशेषाभावात् नादसंज्ञा

सिध्यति । एवं जनान् यातयतीत्यादौ प्राप्तनादसंज्ञकनकारस्य “नादा-
नुस्वारयोः पूर्वः स्वारभागुच्चवत् स्थितः” (316) इति स्वरसन्धि-
प्रकरणीयवाक्येन उच्चवत्स्थितपूर्वस्वरितग्राहित्वलक्षणं स्वातन्त्र्यं
सिध्यति । तत्सिद्धौ “स्वारमुच्चमिवोर्ध्वं च ह्यनामिकान्तरान्त्ययोः”
(330) इति वाक्येन जनान् यातयतीत्यत्र नकारस्य पृथगङ्गुलिरेखा-
स्थानस्य प्राप्तौ सत्यां जनान् यातयतीत्यत्र नकारस्य विरामस्थित्वात्
“विरामे व्यञ्जनस्यैव पृथक् स्थानं न विद्यते” (333) इति पृथक् स्थानं
निषिद्धं भवति । अत एव जनान् यातयतीत्यत्र नादसंज्ञकनकारोऽपि
“स्वारमुच्चमिवेति” (330) वाक्यस्य लक्ष्यं न भवति । “विरामे व्यञ्जन-
स्यैवेति” (333) वाक्यव्याख्याने “अश्मन्” “ऊर्जम्” “अवाङ्”
“नामिम्” “वृषणवानिति वृषण् – वान्” “जनान् यातयति” इत्यादि
उत्तमानां तु न पृथक् निर्देशः इत्यन्तस्य मञ्जरीकारग्रन्थस्यायमर्थः ।
जनान् यातयतीत्यत्र “स्वारमुच्चमिवेति” (330) प्राप्तस्य पृथगङ्गुलि-
रेखाविन्यासस्य “विरामे व्यञ्जनस्यैवेति” (333) निषेधेऽपि “अपवादे
निषिद्धे उत्सर्गस्य स्थितिरिति” न्यायेन जनान् यातयतीत्यत्र आकार-
नकारयोरुभयोरपि “कनिष्ठिकानामिका मध्या” (326-327) इति
हस्तस्वरविन्यासप्रकरणीयसामान्यशास्त्रेण अङ्गुष्ठाग्रनिर्देशस्य
अनामिकान्त्यरेखास्थानं सिध्यति ।

अत एव “स्वतन्त्रेषु च वर्णेषु द्वयोर्निर्दश इष्यते” इति मञ्जरीकार-
वचनं स्वरभक्तयनुस्वारभिन्नस्वतन्त्रवर्णस्य अनामिकान्तरान्त्यरेखा-
विन्यासनिवृत्तिफलकं सत् अनुस्वारस्वरभक्त्योरेव “स्वारमुच्चमिवोर्ध्वं
च ह्यनामिकान्तरान्त्ययोः” (330) इति वाक्यार्थानामिकान्तरान्त्य-
रेखास्थानबोधकं भवतीति स्पष्टयति ।

8. अङ्गशास्त्रसिद्धोदात्तादि स्वरपतङ्गविष्णुपदसञ्चारः

अत्र नकारडकारप्रसङ्गात् किञ्चिदुच्यते । व्यासशिक्षास्थाङ्ग-
संहिताप्रकरणे

श्लो । । अनुस्वारो विसर्गश्च स्वरभक्तिरसंयुतः ।

योगादि च परायुक्तं पूर्वस्याङ्गं तथा स्मृतम् ॥

(375-376)

इत्यादीनि पूर्वाङ्गविधायकानि सन्ति । तेषु “असंयुत” इति
चतुर्थविधानमस्ति । तत्प्रयोजनमधिकृत्य मञ्जर्यामेवं विचारितमस्ति ।
कथं? (1) अस्मिन् यज्ञे (2) तान् यज्ञः (3) यद्रियङ् वायुः (4) पराङ्
वाव (5) तस्मिन् ह्यात्मानं परिपश्यति (तै.सं.6-6-7) (6) तिक्तान्
ह्येनानावत् इत्यादिषु “अनुस्वारो विसर्गश्च” (375) इति श्लोकस्थं

“योगादीति” पञ्चमं पूर्वाङ्गविधायकं शास्त्रं न प्रवर्तते , उदाहृतलक्ष्यस्थ-
नकारड़कारयोरुत्तरैर्व्यञ्जनैस्संयोगाभावात् । किन्तु उदाहृतलक्ष्यस्थ-
नकारड़कारयोरुदाहृतव्यासवाक्यस्थ “असंयुत” इति “परायुक्त” मिति
चतुर्थषष्ठविधानयोः यद्यपि प्रवृत्तिरस्ति , उदाहृतलक्ष्यगतनकार-
ड़कारयोः तुरीयषाष्ठविधानविहितपूर्वाङ्गत्वस्य समानत्वात् ।
असंयुतत्वं नाम हलां परस्परसंयोगाभावलक्षणम् । परायुक्तं नाम हलः
परेण अच्चा संयोगराहित्यलक्षणमित्येवं लक्षणलक्षितविधानद्वयस्याप्य-
दाहृतलक्ष्येषु सत्वात् चतुर्थविधानेन ड़कारनकारयोः पूर्वाङ्गत्वं वा ?
षष्ठेन पूर्वाङ्गत्वं वा ? इति विशये तुरीयविधानेनैव पूर्वाङ्गत्वं वक्तव्यम् ।
उदाहृतलक्ष्यस्थनकारड़कारयोः षष्ठविधानेन पूर्वाङ्गत्वाङ्गीकारे तस्य
“अन्तस्थोदयमङ्गं स्यादसवर्णं परस्य च” (519) इत्यनेन आदितः
उदाहरणचतुष्टयगतनकारड़काराणां पराङ्गत्वं स्यात्तथात्वे प्रथम-
द्वितीयतृतीयोदाहरणगतनकारड़काराणां अनुदात्तत्वापत्तिर्दोषः । किञ्च
चतुर्थोदाहरणगतड़कारस्य उदात्तत्वापत्तिर्दोषः । एवं प्रसक्तदोषनिवृ-
त्यर्थं षष्ठस्य बाधकतया पूर्वापवादन्यायेन “असंयुत” इति चतुर्थ-
विधानं प्रवृत्तम् । तेन पूर्वाङ्गत्वं वक्तव्यम् । एवं सति उदाहरणचतुष्टय-
गतनकारड़काराणां उत्तरैर्यवकारैस्संयुत्यभावात् पूर्वाङ्गत्वे सति
आदितः प्राप्तोदाहरणद्वयगतनकारयोः वैदिकसम्प्रदायसिद्धमुदात्तत्वं

सिध्यति । तृतीयोदाहरणगतडंकारस्य स्वरितत्वं सिध्यति । चतुर्थोदा-हरणगतडंकारस्य अनुदात्तत्वं सिध्यति । एवमेव पञ्चमोदाहरणगतस्य नकारस्य अनुदात्तत्वं षष्ठोदाहरणगतस्य नकारस्योदात्तत्वं च सिध्यति । एवं पूर्वाङ्गभूतडंकारनकाराः पूर्वोदात्तादिस्वरभाजस्सन्तः पूर्वस्वराङ्गुलिरेखास्थानभाज एव भवन्ति । तथाच “अनुस्वारो विसर्गश्च” (375) इत्यङ्गसंहितावाक्ये “असंयुत” इति चतुर्थविधानाङ्गीकारेण तत्तल्लक्ष्यस्थनकारडंकाराणां वैदिकसम्प्रदायविरुद्धोच्चारणनिवारण-पूर्वकं सत्सम्प्रदायसिद्धवैदिकस्वरधर्मो रक्षितो भवति । एवं वैदिकधर्म-रक्षणविषये “अनुस्वारो विसर्गश्च” (375) इत्यङ्गसंहितावाक्यस्था-संयुतशब्देन यथा नकारडंकारौ स्वीकृतौ तथा “असंयुतश्च नो दीर्घात् मात्रिको यवहोत्तरे” (463) इति कालनिर्णयवाक्येऽपि असंयुतशब्देन नकारडंकारौ ग्राह्यौ वा ? उत नकार एक एव ग्राह्यो वा ? इति विचार्यते । शिक्षाशास्त्रेऽस्मिन् ॥

श्लो ॥ नस्यान्तगस्य दीर्घात्तु यवहे है च हल्परे ॥ 365

परैरेभिर्हि तस्यैव न स्यात्संयुतता तथा ॥ 366

इति द्वित्वनिषेधप्रकरणीयवाक्यान्ते तस्यैव = नकारस्यैव “न स्यात्संयुतता” इति संयुतताया निषेधेन नकारः असंयुत इति ज्ञानात् “असंयुतश्च नो दीर्घात्” (375) इति कालनिर्णयप्रकरणीयवाक्य-

स्थासंयुतशब्देनापि नकार एव गृह्णते , न तु डंकारः। कुतः? “असंयुतश्च नो दीर्घात्” (375) इति वाक्येन दीर्घात्परस्य असंयुत-नकारस्यैव एकमात्रत्वविधानेन तद्वाक्यस्थासंयुतशब्देन नकार एव गृह्णते, न तु डंकार इत्यर्थः।

ननु “अनुस्वारो विसर्गश्च” (375) इत्यज्ञसंहितावाक्यस्था-संयुतशब्देन डंकारे स्वीकृतेऽपि “पराङ् वाव” इत्यादिषु असंयुत-डंकारस्य “अनुस्वारो विसर्गश्च” (375) इति वाक्यस्थासंयुतशब्देन पूर्वाङ्गत्वेऽपि तस्य डंकारस्य दीर्घपूर्वकस्य “असंयुतश्च नो दीर्घात्” (463) इति वाक्येन एकमात्रत्वं न सिध्यति । “असंयुतश्च नो दीर्घा-दिति” (463) वाक्ये डंकारस्याभावेन “असंयुतश्च नो दीर्घात्” (463) इति कालनिर्णयवाक्येन दीर्घपूर्वकस्य यवहृपरकस्य असंयुतनकार-स्यैव एकमात्रत्वस्य विहितत्वात् डंकारस्य एकमात्रत्वस्य अविहितत्वाच्च “पराङ् वाव” इत्यत्र डंकारस्य “हलो भक्तिः” (447) इति सामान्यशास्त्रेणार्धमात्रत्वमेव ।

ननु “असंयुतश्च नो दीर्घात्” (463) इति कालनिर्णयप्रकरणीय-वाक्ये नकारग्रहणं व्यर्थम् । कुतः? व्यासशिक्षायां द्वित्वनिषेधप्रकरणीय “नस्यान्तगस्येति” (365) वाक्यस्थासंयुतशब्देन नकारः एव ग्राह्य इति निश्चितत्वेन “असंयुतश्च नो दीर्घात्” (463) इति श्लोकस्थासंयुत-

शब्देनापि नकार एव ग्राह्य इति ज्ञानं सुलभम् । यद्येवं तर्हि “असंयुत-स्त्वेकमात्रः” इत्येतावतैव कृतेन वाक्येन नकारस्य एकमात्रत्वे सिद्धे सति “असंयुतश्च नो दीर्घात् मात्रिको यवहोत्तरे” (463) इति सम्पूर्णतया आरभ्यमाणो विधिर्नियमाय भवति , “सिद्धे सत्यारभ्य-माणो विधिर्नियमाय भवतीति” न्यायात् । कोऽसौ नियम ? इति चेत् “असंयुतस्य व्यञ्जनस्य यद्येकमात्रत्वं स्यात्तर्हि अस्य नकारस्यैवेति” नियमविधिरपि भवितुमर्हति । तेन “पराङ् वाव” इत्यादौ दीर्घपूर्वकस्यापि डंकारस्य असंयुतस्य एकमात्रत्वव्यावृत्यर्थं “असंयुतश्च नो दीर्घात्” (463) इति वाक्ये नकारग्रहणं कृतम् । अतः “पराङ् वाव” इत्यत्र डंकारस्य “हलो भक्तिः” (447) इत्यर्धमात्रत्वमेवेति भावः । एतावता “असंयुतश्च नो दीर्घात्” (463) इति वाक्ये नकारग्रहणं नकारस्य एकमात्रप्राप्त्यर्थं न कृतं इत्युक्तं भवति । कुतः? द्वित्वनिषेध-प्रकरणवाक्योक्तरीत्या असंयुतशब्देनैव नकारलाभात्तस्य एकमात्रत्वस्य सिद्धेः । किन्तु असंयुतस्य सर्वस्यापि नकारव्यतिरिक्तस्य व्यञ्जनस्य अर्धमात्रत्वप्राप्त्यर्थमेव “असंयुतश्च नो दीर्घात्” (463) इति वाक्ये नकारग्रहणं सार्थकमिति भावः ।

ननु “पराङ् वाव” इत्यत्र डंकारस्य “हल्युक्तं हलुत्तरं तदणुमात्रं प्रकीर्तितम्” (445) इति वाक्येन अणुमात्रत्वं न शङ्ख्यम् । “पराङ्

वाव” इत्यत्र तत् डंकारात्मकं व्यञ्जनं हल्प्वर्णोत्तरकमपि हल्युक्तं न भवति । यथा “विश्यस्मिन्नाष्टे” इत्यत्र शकारात्मकं व्यञ्जनं हलुत्तरकं हल्युक्तं च भवति तथा “पराङ् वाव” इत्यत्र डंकारात्मकं व्यञ्जनं हलुत्तरकमपि हल्युक्तं न भवति । अतः “विश्यस्मिन्नाष्टे” इत्यत्र शकारः यथा अणुमात्रिकस्तथा “पराङ् वाव” इत्यत्र डंकारो नाणुमात्रिकः । किन्तु “हलो भक्तिः” (447) इत्यर्धमात्रिको भवति । तथाच अनया शिक्षया शिक्षान्तरेण वा यद्यसंयुक्तं नकारव्यतिरिक्तं तत्सर्वं व्यञ्जनं अर्धमात्रिकमेवेति पर्यवस्थ्यति । एतावता विचारेण “अनुस्वारो विसर्गश्च” (375) इति वाक्यस्थासंयुतशब्देनेव “असंयुतश्च नो दीर्घात्” (463) इति वाक्यस्थासंयुतशब्देन नकारडंकारौ न ग्राह्यौ । किन्तु नकार एक एव गृह्यते इत्यास्तां प्रासङ्गिको विषयः । प्रकृतमनुसरामः ।

प्रकृते “अनुस्वारश्च नादश्चेति” स्वतन्त्रवर्णपरिगणनपरमञ्जरी-कारश्लोके “डंनौ हस्वात्मषोपेतौ” इत्यस्य (1) उदडंरक्षयोनित्वाय (तै.सं.5-4-3) इत्यस्य विलोमे (2) एमन्थसादयामि (3) “तस्मात्थषेऽहञ्जुको गृह्यते” (तै.सं.7-2-8) इत्यस्य “षष्ठेऽहन्त्र-हन्थष्ठेष्ठेऽहन्त्र” इत्याद्यनुलोमविलोमोदाहरणानि ज्ञेयानि । उदडं + सयोनित्वाय इति दशायां “डंपूर्वः कस्सषोर्ध्वश्चेष्टनपूर्वश्च तो भवेत्”

- (149) इति व्यासशिक्षास्थागमप्रकरणीयवाक्यपूर्वभागेन डंकार-
सकारयोर्मध्ये ककारागमो भवति । एमन् + सादयामि, अहन् + षष्ठे
इति विभागयोः “टनपूर्वश्च तो भवेत्” (149) इत्युत्तरभागेन नकार-
सकारयोर्मध्ये नकारषकारयोर्मध्ये च तकारागमो भवति । एवं प्राप्त-
ककारतकारागमवर्णयोः “उष्मोन्तरे द्वितीयः स्यादादेशः प्रथमस्य तु”
(357) इति व्यासशिक्षास्थपूर्वागमप्रकरणीयवाक्येन प्रत्येकं खकार-
थकारात्मकद्वितीयादेशौ भवतः । तथाच उद्डंडरूपयोनित्वायेति लक्ष्यं
डंकारखकारसकारघटितं सिध्यति । एमन्थसादयामीति लक्ष्यं नकार-
थकारसकारघटितं सिध्यति । अहन्थषष्ठे इति लक्ष्यं तु
नकारथकारषकारघटितं सिध्यति । एवं सिद्धोदाहरणत्रयगतडंकार-
नकाराणां “स्यातां सोर्ध्वखथोर्ध्वे च डनौ हस्वाद्विमात्रिकौ” (461)
“षपराऽनित्यखथोर्ध्वे” (462) इति व्यासशिक्षास्थकालनिर्णय-
प्रकरणीयवाक्याभ्यां प्राप्तद्विमात्राणां नकारडंकाराणां अवसानस्थत्वा-
भावात् “अवसानेऽन्त्यवर्णाश्च नादा इति बुधैः स्मृताः” (16) इति
व्यासशिक्षास्थसंज्ञाप्रकरणीयवाक्येन नादसंज्ञा न सिध्यति । तदसिद्धौ
“नादानुस्वारयोः पूर्वः स्वारभागुच्चवत् स्थितः” (316) इति स्वरसन्धि-
प्रकरणीयव्यासवाक्यगतनादांशेन उदाहरणत्रयगतानां द्विमात्रिक-
डंकारनकाराणां स्वरितग्राहित्वप्रयुक्तस्वातन्त्र्याभावेऽपि

श्लो ॥ सषयोगे द्विमात्रत्वं नडयोः हस्यपूर्वयोः ।

स्वरितत्वं तयोरेव स्वरितः पूर्व उच्चवत् ॥

इति मञ्जरीकारवचनेन उच्चवत्स्थितपूर्वस्वरितग्रहित्वप्रयुक्त-
स्वातन्त्र्ये सिद्धे सति “स्वारमुच्चमिवेति” (330) अनामिकान्तरान्त्य-
रेखास्थानिकाङ्गुष्ठाग्रनिर्देशो प्राप्ते उदाहृतलक्ष्यत्रयस्थड़कारनकारेभ्यः
पूर्वत्र उच्चवत्स्थितानामकाराणां अनामिकाङ्गुलिमध्यरेखास्थाननिर्देशो
नास्ति । कुतः? “स्वतन्त्रेषु च वर्णेषु द्वयोर्निर्देश इष्यते” इति नियमात् ।
किन्तु तेषामकाराणामनामिकान्त्यरेखैव स्थानम् । एवमेव स्वरित-
ग्राहिणां ड़कारनकाराणामपि सामान्यशास्त्रविहितं यदनामिकान्त्य-
रेखास्थानं तदेवेति भावः ।

9. स्वतन्त्रवर्णेषु चरमरेफवर्णश्वन्दशाला

स्वतन्त्रवर्णेषु ऋकारपरको रेफश्वरमः । सः पूर्वाङ्गत्वपराङ्गत्व-
स्वतन्त्रत्वविभेदतस्त्रिविधोऽस्ति । स्वतन्त्रवर्णप्रसङ्गादादौ स्वतन्त्ररेफ-
मधिकृत्य विचार्यते ।

श्लो ॥ दीर्घस्वारादन्त्यभक्तिः ऋपरो रेफ एव च ।

निहते प्रचये वापि स्वर्यते पूर्व उच्चवत् ॥

इति स्वरभक्तिप्रकरणीयमञ्जरीकारवाक्यस्य स्वरभक्तिरेफर्वण-
द्वयविषयकत्वे । पि स्वरभक्तिविषये स्वातन्त्र्यस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् अधुना
रेफस्य स्वातन्त्र्यमेतद्वाक्योक्तं स्वीक्रियते । दीर्घस्वारादित्यनुवृत्ति-
घटितस्य द्वितीयादिवाक्यत्रयस्य (1) तन्नैर् ऋतम् (2) ऋषेर् ऋषे:
इत्यादिकमुदाहरणम् । प्रथमोदाहरणे एकारस्य अनुदात्तस्य उदात्त-
पूर्वकत्वात् “उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम्” (14-29) इति स्वरितो
भवति । सः प्रातिहतस्वरित इत्युच्यते । ऋषेर् ऋषे: इति द्वितीयो-
दाहरणे “नीचं प्रकृत्या सकलमुदात्तादन्यदक्षरम्” इत्यादिशिक्षावचनेन
ऋषेरित्यत्र एकारस्य अनुदात्तत्वात् उदात्तपूर्वकत्वाच्च
“उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम्” (14-29) इति तैरोव्यञ्जनस्वरितो
भवति । लक्ष्यद्वये । पि रेफयोः दीर्घस्वरितपूर्वकत्वपदान्तत्व अनुदात्त-
प्रचयान्यतरकारपरकत्वानां सत्वात् उच्चवत्स्थितपूर्वस्वरितग्राहित्व-
लक्षणस्वातन्त्र्यं दीर्घस्वारादित्युदाहृतमञ्जरीकारवचनेन सिद्ध्यति ।
तत्रापि “तन्नैर् ऋत” मित्यत्र रेफस्यानुदात्तरकारपरकत्वं “ऋषेर् ऋषे:”
इत्यत्र रेफस्य प्रचयकारपरकत्वमिति विवेकः । एवं दीर्घस्वारादिति
मञ्जरीकारवाक्योक्तमिमं रेफस्य पूर्वोक्तं स्वातन्त्र्यविषयं “सन्ध्यक्षरात्
स्वरितात् स्वरितः पूर्व उच्चवत्” इति स्वरसन्धिप्रकरणीयमञ्जरीकार-
वाक्यं द्रढयति । शिक्षाकारैः एकारैकारयोस्सन्ध्यक्षरत्वमङ्गीकृतम् ।

तथाच उदाहृतलक्ष्यद्वये ऐकारात् स्वरितात्तथा स्वरितादेकाराच्च परो
रेफः स्वस्मात्पूर्वत्र स्थितं स्वरितं गृह्णाति । अत एव स च रेफः
उच्चवत्स्थितपूर्वस्वरितग्राहीत्युच्यते । न च “पराङ्म प्रचयाद्भक्तिः”
(378) इत्यस्य व्याख्याने अतो ज्ञायते स्वरभक्तिरेफयोरनुदात्तपरत्वे
“भक्ति स्वारात्” (318) इति प्रचयत्वमिति मञ्जरीकारोक्तरीत्या “तन्नैर
ऋतम्” इत्यत्र रेफस्य स्वरितपूर्वकस्य अनुदात्तकारपरकत्वात् “भक्ति-
स्वारात्” (318) इति स्वरसन्धिप्रकरणीयमूलवाक्यस्य तृतीयविधिना
प्रचयत्वमस्त्वति वाच्यम् । “तन्नैर ऋतम्” इत्यत्र रेफस्य “भक्ति-
स्वारात्” (318) इति मूलवाक्योक्तरीत्या प्रचयत्वे लब्धेऽपि पूर्वस्यो-
च्चवत्स्थितस्वरितग्राहित्वलक्षणस्वातन्त्र्यस्यालाभात् “भक्तिस्वारात्”
(318) इति मूलवाक्यं विहाय “दीर्घस्वारादन्त्यभक्तिः ऋपरो रेफ एव
च” इत्युदाहृतमञ्जरीकारवाक्यमाश्रितम् । तेन उदाहृतलक्ष्यद्वयस्थरेफ-
द्वयस्य स्वातन्त्र्यं साधितम् । एवं “तन्नैर ऋतम्” “ऋषेर ऋषेः”
इत्युदाहरणद्वयस्थरेफयोः स्वातन्त्र्ये प्राप्ते “स्वारमुच्चमिवेति” (330)
वाक्येन पृथगज्ञुळयज्ञुष्टाग्रनिर्देशः प्रसञ्ज्येत । तच्चानिष्टम् , शैक्षिक-
सिद्धान्तविरोधात् । अत एव मञ्जरीकारेण “स्वतन्त्रेषु च वर्णेषु द्वयो-
निर्देश इष्यते” इत्यज्ञीकृतनियमकुक्षिबहिर्भूतत्वं “तन्नैर ऋतम्” “ऋषेर
ऋषेः” इति लक्ष्यद्वयस्थरेफयोरस्तीति लक्ष्यद्वयस्थयोः एकारैकारयोः

“स्वारमुच्चमिव” (330) इत्यनेन अनामिकामध्यरेखाविन्यासो नास्ति । किन्तु उदाहृतलक्ष्यद्वयगतयोः ऐकारैकारयोः उच्चवत्स्थितस्वरित-गुणकयोः अनामिकान्त्यरेखैव स्थानम् । तथा स्वरितग्राहिरेफयोरपि अनामिकान्त्यरेखैव स्थानम् । इदं विधानद्वयमपि सामान्यशास्त्र-विहितमेव , “द्वयोनिर्देश इष्यते” इति नियमात् । अनुस्वारस्वरभक्ति-भिन्नस्य रेफस्य तत्पूर्वयोरचोश्च स्वारमुच्चमिवेत्यपवादे निराकृते “अपवादे निषिद्धे उत्सर्गस्य स्थितिरिति” न्यायेन सामान्यशास्त्रविहितं अनामिकान्त्यरेखास्थानमुभयत्र सिद्ध्यति । एवं अनुस्वारस्वरभक्ति-व्यतिरिक्तनादादिरेफान्तपञ्चविधस्वतन्त्रवर्णानां “स्वारमुच्चमिवेति” (330) विहितानामिकान्तरान्त्यरेखाविन्यासो नास्तीत्युपपादितम् ।

एवं स्थिते चरमोपात्तस्वतन्त्ररेफविषये इतोऽपि किञ्चिद्वक्तव्य-मस्ति । “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र रेफस्य पृथगज्ञुळ्यज्ञुष्टाग्रनिर्देशोऽस्ति वा न वेति विचार्यते । तथाहि “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र “ऋकारे परभूते च रेफः पूर्वाङ्गतामियात्” (374) इत्युत्सर्गशास्त्रेण प्राप्तपूर्वाङ्गस्य रेफस्य “भक्तिस्वारात्तदज्ञानच् धृतवद्वपरे च रः” (व्या.शि.318) इति स्वरसन्धिप्रकरणीयापवादभूतेन तृतीयविधिना प्रचयत्वं स्यात् । “भक्तिस्वारात्” (318) इति वाक्ये स्वारादित्यविशेषेण सत्वात् दीर्घाद्वा-

हस्वाद्वा परो रेफः ऋकारे परे सति धृतवत् स्यात् इत्यर्थलाभो भवति ।

“पुनर् ऋतुना” इत्यत्र रेफस्य प्रचयत्वविधाने

श्लो ॥ दीर्घस्वारात्परो रेफः हस्वस्वारात्परस्तथा ।

उच्चाच्च ऋपरो रेफः स्वरितप्रचयोच्चगाः ॥

इति शिक्षाश्लोकेन रेफस्य यत् विधित्रयं विहितं तन्मध्ये प्रथमः दीर्घस्वरितपूर्वक ऋकारपरकरेफस्य तन्नैर् ऋतमित्यादौ स्वरितविधानपरः पूर्वमुक्तः । प्रकृते यो द्वितीयो विधिः पुनर् ऋतुना इत्यत्र हस्वस्वरितपूर्वक ऋकारपरकरेफस्य प्रचयत्वविधानपरः सः “भक्तिस्वारात्” (318) इति वाक्यान्तचरमविधानस्य सहकारी भवति , पूर्वोक्तरीत्या “भक्तिस्वारात्” (318) इत्यस्य चरमवाक्यार्थस्य प्रकृतोदाहृतमञ्जरीकारवाक्यार्थस्य च तुल्यत्वात् । एवं प्रकृतोपयोगिनः “दीर्घस्वारात्” इति श्लोकस्य पूर्ववाक्यार्थो यद्यपि समन्वितस्तथापि श्लोकार्थसम्पूर्णतासिध्यर्थं “वै निर् ऋत्यै” इत्यत्र उदात्तपूर्वकस्य ऋकारपरकस्य रेफस्य उदात्तत्वतृतीयविधिरपि प्रसङ्गादुक्तः ।

ननु “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र रेफस्य हस्वस्वरितपूर्वकत्वेऽपि अनुदात्तकारपरकत्वात् “भक्तिस्वारात्” (318) इत्यस्य तृतीयविधिना “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र रेफस्य प्रचयत्वविधानं न घटते । “भक्तिस्वारात्” (318) इत्यस्य चरमविधाने अनुदात्तकारपरनिमित्त-

तस्य अनुकृत्वादिति चेन्न । “पराङ्मं प्रचयाद्भक्तिः” (378) इत्यङ्ग-
संहिताव्याख्याने स्वरभक्तिरेफयोरनुदात्तपरत्वे “भक्तिस्वारात्” (318)
इति प्रचयत्वमिति पूर्वोक्तमञ्जरीकारोक्तिः न विस्मर्तव्या । अतः “पुनर्
ऋतुना” इत्यत्र “ऋकारे परभूते च रेफः पूर्वाङ्गतामियात्” (374)
इत्यङ्गसंहितासामान्यशास्त्रेण प्राप्तपूर्वाङ्गस्य रेफस्य पूर्वापवादन्यायेन
अनुदात्तकारपरत्वे “भक्तिस्वारात्” (318) इत्यस्य तृतीयविधिना
विशेषशास्त्रेण प्रचयत्वं सिद्ध्यति । “शतवल् शं विरोह” इत्यादौ स्वर-
भक्तिविषये अनुदात्तोष्मपरत्वे “भक्तिस्वारात्” (318) इत्यस्य प्रथम-
विधानेन प्रचयत्वं अनुदात्तपरनिमित्तकप्रवृत्तिविषयप्रसङ्गात् पूर्वोक्तमत्र
स्मारितम् ।

10. भक्तिस्वारादित्यत्र विधित्रयादित्ययजुर्मण्डलोपाना

“भक्तिस्वारात्” (318) इति विधित्रयविशिष्टे वाक्ये ‘ऋपरे च
रः’ (318) इति यस्तार्तीयो विधिस्स व्यर्थः। कुतः? “तदङ्गानच्”
(318) इति द्वितीयविधाने तदङ्गानच् = पूर्वस्वरिताङ्मं स्वरभक्ति-
व्यतिरिक्तव्यञ्जनसामान्यं विवक्षितम् । व्यञ्जनसामान्ये रेफोऽप्यन्तर्गत-
एव । अत्र (1) तस्मात् (2) वषट् (3) घियः इत्युदाहरणान्ततकार-

टकारविसर्गाणां “पूर्वस्याचोऽवसानगम्” (व्या.शि.373) इति पूर्वाङ्गत्वं (1) नमः क्षत्रभ्यः (2) रेवतीः क्षत्रम् (3) मर्कटः क्षिप्रश्येनस्य इत्यादिषु विसर्गाणां “अनुस्वारो विसर्गश्च” (375) इति पूर्वाङ्गत्वं सिध्यति । तस्मादित्यादि षड्ब्धोदाहरणान्तानां स्वरितपूर्वकस्वरभक्ति-व्यतिरिक्ततकारटकारविसर्गात्मकव्यञ्जनानां “तदङ्गानच्” (318) इति द्वितीयविधिना यथा प्रचयत्वं सिध्यति तथा “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र रेफस्य “ऋकारे परभूते च रेफः पूर्वाङ्गतामियात्” (374) इत्यज्ञसंहिता-प्रकरणीयसामान्यशास्त्रेण प्राप्तपूर्वाङ्गस्य स्वरितात्परस्य पूर्वस्वरिता-ङ्गस्य रेफस्यापि “तदङ्गानच्” (318) इति द्वितीयविधिना अपवाद-शास्त्रेण प्रचयत्वे सिद्धे सति रेफस्य प्रचयत्वसिध्यर्थं “ऋपरे च रः” (318) इति तृतीयविधानस्य वैयर्थ्यशङ्कायां “भक्तिस्वारात्” (318) इत्यस्य व्याख्याने मञ्जर्या अत्रोच्यते “सिद्धे सत्यारभ्यमाणो विधिर्नियमाय भवतीति” न्यायात् इत्यादिना समाहितमस्ति । तत्र सिद्धे सत्यारभ्यमाणो विधिरिति नियमाकारः इत्थं भवति । कथं ? अविरामस्थव्यञ्जनस्य यदि प्रचयत्वं स्यात्तदा ऋकारपरे रेफस्यैव नान्यस्येति । एवं च सति (1) नमः क्षत्रभ्यः (2) रेवतीः क्षत्रं (3) मर्कटः क्षिप्रश्येनस्य इत्यादौ प्रचयत्वसिद्धिः “उभयोर्लोकयोः” “शरव्ये ब्रह्मसञ्चिता” “मधुश्च माधवश्च” इत्यादौ तदभावश्चेतीष्टसिद्धिरिति

मञ्जर्यामस्ति । मञ्जरीकारग्रन्थस्यायमाशयः । “भक्तिस्वारात्तदङ्गानच् धृतवदपरे च रः” (318) इति स्वरसन्धिप्रकरणीयवाक्येन व्यञ्जनानां यत् प्रचयत्वविधानं तत्त्विविधमस्ति । “भक्तिस्वारात्” (318) इत्यत्र स्वारादिति विधित्रयेऽपि सम्बध्यते । स्वारादित्यविशेषेण सत्वात् दीर्घस्वरिताद्वा हस्वस्वरिताद्वा परत्र स्थितस्वरभक्त्यादीनां प्रचयत्वविधाने अनुदात्तपरत्वं प्रथमतृतीयविधानयोरेवेति नियमोऽस्ति । “भक्तिस्वारात्” (318) इति वाक्येन प्रचयत्वविधाने विधानक्रमः एवमस्ति । “भक्तिस्वारात्” (318) इति प्रथमविधानं हस्वदीर्घान्वितरस्वरितपूर्वकानुदात्तपरकस्वरभक्तिविषयकम् , “भक्तिस्वारात्” (318) इति प्रथमांशविधानस्य स्वरभक्तिविषयकत्वात् । “शतवल् शं विरोह” इत्यादि स्वरभक्तिलक्ष्याणि प्रचयघटितानि पूर्वोक्तानि ज्ञातव्यानि । “भक्तिस्वारात्” (318) इति प्रथमविधानेन स्वरभक्त्याः प्रचयत्वविधाने वेदतैजसव्याख्यात्रा “स्वरितात्परतः स्वरभक्तिश्च स्वारभाक्” इत्युत्त्वातस्याः प्रचयत्वमिति कथनेन स्वरभक्त्याः स्वारभात्तत्वं = पूर्वाङ्गत्वं प्रचयत्वं च विहितमिति ज्ञापितम् । यद्यपि स्वरभक्त्याः पूर्वस्वराङ्गत्वं “अनुस्वारो विसर्गश्च स्वरभक्तिरसंयुतः” (375) इत्यङ्गसंहितायां वक्ष्यते । तदत्र पुनर्न विधातव्यम् । केवलं स्वरभक्त्याः प्रथमविधानेन प्रचयत्वमेव विधातव्यं भवति । यद्वा स्वरभक्त्याः यत्पूर्वाङ्गत्वं वक्ष्यमाणं

तदत्र सूचयित्वा विहितप्रचयत्वं स्पष्टीकृतमिति वक्तुमुचितम् । मञ्जरी-
कारस्त्वत्र तथा व्याख्यानमकृत्वा स्वरितात्परा स्वरभक्तिः प्रचयवत्
स्यात् इति व्याचख्यौ । “तदज्ञानच्” (318) इति द्वितीयविधाने
तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शार्थकत्वात्तेन पूर्ववाक्यस्थः स्वारशब्दः परामृष्टः ।
तेन पूर्वस्वारस्याङ्गं व्यञ्जनमिति वेदतैजसव्याख्यानं सङ्गतं भवति ।
तथाच पूर्वस्वरिताङ्गं स्वरभक्तिव्यतिरिक्तं व्यञ्जनसामान्यमत्र विवक्षितम्
। रेफोऽपि व्यञ्जनान्तर्गत एव । “पुनर् ऋतुना” इत्यत्रापि “तदज्ञानच्”
(318) इति द्वितीयविधिनैव “धृतवृष्टपरे च रः” (318) इति तृतीय-
विधर्थे सिद्धे सति पुनरारभ्यमाणः तृतीयविधिः अविरामस्थव्यञ्जनस्य
यदि प्रचयत्वं स्यात्तदा ऋकारपरे रेफस्यैव नान्यस्येति नियामार्थो
भवति । अयं च नियमः “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र अविरामस्थरेफमात्रस्यैव
सम्भवति । “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र अज्जलोः अकाररेफयोः विरामा-
भावात् “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र हस्वस्वरितपूर्वकस्य रेफस्य अनुदात्त-
कारपरकस्य पूर्वोक्तनियमेन “हस्वस्वाराच्च रेफश्चेत् ऋकारे निहते परे ।
स्वतन्त्रः प्रचयो ज्ञेयः” इति स्वरभक्तिप्रकरणीयमञ्जरीकारोदाहृतशिक्षा-
श्लोकेन च प्रचयत्वप्रयुक्तं स्वातन्त्र्यं सिद्ध्यति । न च “पुनर् ऋतुना”
इत्यत्र रेफस्य पराङ्गत्वं शङ्ख्यम् , “प्रचये त्वृपरे च रः” (378) इति
प्रचयपरत्वे एव पराङ्गत्वविधानेन “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र प्रचयपरक-

त्वाभावात् अनुदात्तपरकत्वाच्च । नापि “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र रेफस्य पूर्वाङ्गत्वं शङ्खम् “ऋकारे परभूते च रेफः पूर्वाङ्गतामियात्” (374) इत्यङ्गसंहितावाक्ये रेफस्य ऋकारमात्रमेव परनिमित्तमुक्तम् । तस्य अनुदात्तादि स्वरसम्बन्धनियमो नोक्तः, “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र ऋकारस्य अनुदात्तविशिष्टत्वात् । अतः तेन वाक्येन “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र रेफस्य पूर्वाङ्गत्वं न सिध्यति । अर्थात् “हस्वस्वाराच्च रेफश्वेत् ऋकारे निहते परे । स्वतन्त्रः प्रचयो इतेयः” इति पूर्वोदाहृतमञ्जरीकार-वाक्येन स्वातन्त्र्यं सिध्यति । किञ्च “तदङ्गानच्” (318) इति द्वितीय-विधाने स्वरभक्तिरेफवर्णव्यतिरिक्तव्यञ्जनसामान्यस्य यदि प्रचयत्वं स्यात्तर्हि विरामस्थव्यञ्जनस्यैवेति नियमो लभ्यते । तेन “वषट्” “नमः क्षत्तृभ्यः” इत्यादिषु विरामस्थानां टकारविसर्गादीनां प्रचयत्वं सिध्यति । विरामस्थानि लक्ष्याणि द्विविधानि सन्ति । “तस्मात्” “वषट्” “धियः” इत्यादीनि कानिचित् पदविरामस्थानि । अन्यानि तु “नमः क्षत्तृभ्यः” “रेवतीः क्षत्रम्” “मर्कटः क्षिप्रश्येनस्य” इत्यादीनि क्षपरक-विसर्गान्तघटितानि । “तस्मात्” “वषट्” “धियः” इत्युदाहरणान्तानां रेफस्वरभक्तिव्यतिरिक्ततकारटकारविसर्गाणां यदि प्रचयत्वं स्यात्तर्हि विरामस्थव्यञ्जनानामेवेति नियमानुसारेण पूर्वोक्तकारटकारविसर्गाणां “पूर्वस्याचोऽवसानगम्” (व्या.शि.373) इत्यङ्गसंहितावाक्येन

सामान्यशास्त्रेण प्राप्तपूर्वज्ञानां “भक्तिस्वारात्तदञ्जानच्” (318) इत्यस्य द्वितीयविधानापवादात्मकेन प्रचयत्वं स्यात् ।

ननु “तस्मात्” “वषट्” “धियः” इत्याद्युदाहरणान्तानां तकार-टकारविसर्गाणां विरामस्थत्वं कथमिति चेत् “पदप्रणवयोर्नित्यं विरामः स्याद्विमात्रिकः” (457) इति कालनिर्णयप्रकरणीयमूलवाक्येन द्विमात्रिकपदविरामस्य विहितत्वात् तकारादीनां विरामस्थत्वं सिध्यति । एवं विरामस्थानां तकारटकारविसर्गाणां प्राप्तपूर्वज्ञानां “तदञ्जानच्” (318) इति द्वितीयविधानेन प्रचयत्वे प्राप्ते “प्रत्येकस्वरभाग्यश्च” (388) इति व्यासशिक्षामूलवाक्येन पृथक्त्वे सति तकारटकारविसर्गाणां पूर्वोक्तानां प्रचयत्वप्रयुक्तं स्वातन्त्र्यं सिध्यति । तत्सद्वौ तकारादीनां “स्वारमुच्चमिवोर्ध्वं चेति” (330) पृथगङ्गुळिरेखास्थानप्रसक्तौ सत्यां “विरामे व्यञ्जनस्यैव पृथक् स्थानं न विद्यते” (333) इति हस्तस्वर-विन्यासप्रकरणीयनिषेधेन पृथक्स्थाननिषेधेऽपि तकारादीनां पूर्वस्वर-ञ्जत्वात् पूर्वस्वारस्थानमेव स्यादिति “विरामे व्यञ्जनस्यैवेति” (333) वाक्यव्याख्याने वेदतैजसव्याख्यात्रा उक्तत्वात् अतः तकारटकार-विसर्गाणां पृथक् हस्तस्वरविन्यासो नास्ति । किन्तु तकारादिभ्यः पूर्वेषां आकारादीनां स्वरितानां यत् अनामिकान्त्यरेखास्थानं तदेव तकारादीनामपि स्थानं भवति । एवमेव “नमःक्षत्रभ्य” इत्यादावपि वक्तव्यम् ।

तत्कथम् ? “भक्तिस्वारात्” (318) इत्यस्य मञ्चर्यामुक्तनियमस्य रेफमात्रविषयकत्वेन रेफव्यतिरिक्तव्यञ्जनस्य विरामस्थत्वेऽपि प्रचयत्वं सिध्यति । अत एव मञ्चर्या “नमः क्षत्रृभ्यः” “रेवतीः क्षत्रम्” “मर्कटः क्षिप्रश्येनस्य” इत्यादौ प्रचयत्वसिद्धिरित्युक्तम् । तथाच “नमः क्षत्रृभ्यः” “रेवतीः क्षत्रम्” “मर्कटः क्षिप्रश्येनस्य” इत्युदाहरणान्तविसर्गाणां “अनुस्वारो विसर्गश्च” (375) इत्यङ्गसंहितासामान्यवाक्येन प्राप्तपूर्वज्ञाणां स्वरितपूर्वकाणां विरामस्थव्यञ्जनत्वेऽपि पूर्वोक्तरीत्या “भक्तिस्वारात्” (318) इत्यस्य “तदङ्गानच्” इत्यपवादात्मकद्वितीयविधानेन प्रचयत्वं सिध्यति ।

ननु “नमः क्षत्रृभ्यः” इत्युदाहरणान्तविसर्गाणां विरामस्थत्वं कथमिति चेत् “विसर्गान्तेऽर्धमात्रः स्यात् विरामः क्षपरेऽपि च” (449) इति कालनिर्णयप्रकरणवाक्येन विसर्गान्ते अर्धमात्रिकविरामविधानेन पूर्वोदाहरणान्तविसर्गाणां विरामस्थत्वं बोध्यम् ।

ननु “नमःक्षत्रृभ्यः” इत्यादौ विसर्गक्षकारयोर्मध्ये अर्धमात्रिकव्यवधानेन विसर्गस्य साक्षात् क्षकारात्मकपरनिमित्ताभावात् विसर्गस्य विरामस्थत्वं न स्यादिति चेन्न । “विसर्गान्तेऽर्धमात्रः स्यात् विरामः क्षपरेऽपि च” (449) इति वाक्ये क्षकारनिर्देशबलात् विसर्गक्षकारयो-

र्मध्ये अर्धमात्रिकविरामव्यवधानं सोढव्यम्, अन्यथा विधिवैयर्थ्यात् ।
अतः “नमः क्षत्रभ्यः” इत्यादौ विसर्गस्य विरामस्थित्वं सिध्यति ।

यदुक्तं मञ्चरीकारेण “पराङ्म प्रचयाद्भक्तिः” (378) इत्यज्ञ-
संहितावाक्यव्याख्याने “भक्तिस्वारात्” (318) इत्यनेन प्रचयत्वविधानं
अनुदात्तपरत्वे स्वरभक्तिरेफयोरेवेति तेन स्वरभक्तिरेफभिन्नस्य
विसर्गस्य प्रचयत्वं न सिध्यतीति वक्तव्यत्वापत्तिः दोषः । तेन “नमः
क्षत्रभ्यः” इत्यत्र विसर्गस्य प्रचयत्वं न स्यात् । इष्यते च तत्रापि
प्रचयत्वम् । किञ्च अनुदात्तपरत्वे एव “तदङ्गानच्” (318) इत्यस्य
प्रवृत्तिरित्यज्ञीकारे “मर्कटः क्षिप्रश्येनस्ये” त्यादौ विसर्गस्य अनुदात्त-
परत्वाभावात्तत्र प्रचयत्वं न स्यात् । इष्यते च तत्रापि प्रचयत्वम् । अतः
अनुदात्तपरत्वे स्वरभक्तिरेफयोरेवेति मञ्चरीकारोक्तमवधारणमयुक्त-
मिति चेन्न । यथा “नमःक्षत्रभ्य” इत्यादौ विसर्गस्य अनुदात्तपरत्वे
“तदङ्गानच्” (318) इत्यनेन विसर्गस्य प्रचयत्वं सिध्यति । तथा
“मर्कटःक्षिप्रश्येनस्ये” त्यादौ विसर्गस्य अनुदात्तपरत्वाभावेऽपि
“तदङ्गानच्” (318) इत्यनेन प्रचयत्वं सिध्यतीति “तदङ्गानच्” (318)
इत्यनेन व्यञ्जनस्य प्रचयत्वविधाने अनुदात्तपरत्वनियमो नास्तीति
ज्ञातव्यम् । एवमेव “तस्मात्” “वषट्” “धियः” इत्यादि पदान्ततकार-
टकारविसर्गाणां पदान्तविरामस्थित्वात् तकारादिभ्यः परत्र वर्णभावाच्च

अनुदात्तपरत्वं सुतरां नास्ति । तदभावेऽपि “भक्तिस्वारात्” (318) इत्यस्य “तदज्ञानच्” (318) इति द्वितीयविधानात् प्रचयत्वं सिध्यति । भक्तिस्वारात् (318) इत्यत्र प्रथमतृतीयविधानयोरेव अनुदात्तपरत्वनियमसङ्घावात् द्वितीयविधाने अनुदात्तपरत्वनियमाभावादिति पूर्वोक्तमत्र स्मार्यते । अतः “पराज्ञं प्रचयाद्भक्तिः” (378) इति वाक्यव्याख्याने मञ्जरीकारेण स्वरभक्तिरेफयोरेव अनुदात्तपरत्वे “भक्तिस्वारात्” (318) इत्यस्य प्रवृत्तिरिति यदुक्तं तत्सूक्तमेव । एवं “नमः क्षत्रभ्यः” ‘रेवतीः क्षत्रम्’ “मर्कटः क्षिप्रश्येनस्य” इत्यादिषु विसर्गाणां “अनुस्वारो विसर्गश्च” (375) इत्यज्ञसंहितासामान्यवाक्येन प्राप्तपूर्वज्ञाणां स्वरितपूर्वकाणां “तदज्ञानच्” (318) इति पूर्वापवादात्मकद्वितीयविधानेन प्रचयत्वे प्राप्ते “प्रत्येकस्वरभाग्यश्च” (व्या.शि.388) इति पृथक्त्वेन स्वातन्त्र्ये सति “स्वारमुच्चमिव” (330) इति पृथगज्ञुळिरेखास्थानप्रसक्तौ सत्यां “विरामे व्यञ्जनस्यैव पृथक् स्थानं न विद्यते” (333) इति हस्तस्वरविन्यासप्रकरणीयनिषेधेन पृथक्स्थाननिषेधेऽपि “नमः क्षत्रभ्यः” इत्यादिषु विसर्गाणां पूर्वस्वराज्ञत्वात् पूर्वस्वारस्थानमेव स्पादिति विरामे व्यञ्जनस्यैवेति (333) वाक्यव्याख्याने वेदतैजसव्याख्यात्रा उक्तत्वात् अतः विसर्गाणां पृथक् हस्तस्वरविन्यासो नास्ति । किन्तु विसर्गभ्यः पूर्वेषां अकार ईकारादीनां स्वरितानां

यदनामिकान्त्यरेखास्थानं तदेव विसर्गाणामपि स्थानं भवति । तच्चैव अनामिकान्त्यरेखायामेव अङ्गुष्ठाग्रनिर्देशः कर्तव्यः ।

“भक्तिस्वारात्” (318) इत्यस्य व्याख्याने मञ्जरीकारोक्तनियम-शरीरान्ते “नान्यस्ये” त्यस्ति । अत्र अन्यशब्दार्थः ऋकारपरकत्वा-भावविशिष्टेभोवा ? रेफभिन्नव्यञ्जनं वा ? तयोरविरामस्थत्वेन प्रचयत्वं न सिध्यति । तेन इष्टसिद्धिर्भवतीति तद्वाक्यार्थः । अत्र मञ्जर्या (1) उभयोर्लोकयोः (2) शरव्ये ब्रह्मसङ्खिता (3) मधुश्व माधवश्व इत्युदाहृतम् । प्रथमोदाहृणे “रेफात्परञ्च” (तै.प्रा.14-4) इति सूत्रेण लकारस्य द्वित्वे प्रथमलकारस्य “परेण चासांहितम्” (तै.प्रा.21-5) इत्यनेन पूर्वाङ्गत्वं प्राप्तम् । रेफस्य तु “नान्तस्थापरमसर्वण्म्” (तै.प्रा.21-7) इति पूर्वाङ्गत्वनिषेधे अर्थात् परस्वराङ्गत्वं प्राप्तम् । तच्चाशक्यम् , उच्चारणदौर्घट्यात् = रेफप्रथमलकारयोः पराङ्गत्व-पूर्वाङ्गत्वाभ्यामुच्चारणं न सम्भवतीत्यर्थः । अतः “परेण चासांहितम्” “नान्तस्थापरमसर्वण्म्” इत्यन्यतरखादे कर्तव्ये किं वा बाध्यमिति सन्देहे तत्र नियामकत्वेन “संयोगादि” (21-4) इति सूत्रमवतिष्ठते । तेन रेफस्य “संयोगादि” (तै.प्रा.21-4) इति सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वं प्राप्तम् । “शरव्ये ब्रह्मसङ्खिता” इत्यत्र वकारस्य “स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णम्” (तै.प्रा.14-1) इति सूत्रेण द्वित्वे प्रथमवकारस्य “संयोगादि” (तै.प्रा.21-

4) इति सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वं द्वितीयवकारस्य “परेण चासांहितम्” (21-5) इत्यनेन पूर्वाङ्गत्वे प्राप्ते “नान्तस्थापरमसर्वणम्” (तै.प्रा.21-7) इत्यनेन पूर्वाङ्गत्वनिषेधे अर्थात् द्वितीयवकारस्य परस्वराङ्गत्वं प्राप्तम् । प्रकृते प्रथमवकारस्य पूर्वाङ्गत्वमेव विवक्षितम् । “मधुश्च” इत्यत्र शकारस्य “स्वरपूर्वं व्यञ्जनम्” (14-1) इत्यनेन द्वित्वं न भवति । कुतः? शकारस्य प्रथमवर्णपरकत्वेन “प्रथमपरश्च प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः” (तै.प्रा.14-17) इति द्वित्वनिषेधात् । तथाच “मधुश्च” इत्यत्र शकारस्य “संयोगादि” (21-4) इत्यनेन पूर्वाङ्गत्वं सिद्ध्यति । उदाहरणत्रयक्रमेण सामान्यशास्त्रप्राप्तपूर्वाङ्गभूतानां रेफवकारशकाराणां स्वरितपूर्वकत्वमस्तीति “भक्तिस्वारात्तदङ्गानच्” (318) इत्यस्य पूर्वापवादशास्त्रेण यद्यपि प्रचयप्राप्तेः प्रचयत्वप्रसक्तिरस्ति । “तदङ्गानच्” (318) इति द्वितीयविधानस्य अनुदात्तपरत्वनियमो नास्तीति पूर्वमुक्तमत्र स्मारितम् । पूर्वोक्तनियमशरीरान्ते नान्यस्येति निषेधात् रेफवकारशकाराणां प्रचयो न भवति ।

ननु पूर्वोक्तनियमशरीरे अविरामस्थत्वमस्ति । उदाहरणत्रयस्य “संयुतोर्ध्वं तु पूर्वत्र” (व्या.शि.450) इति वाक्येन विरामो विहितः । तेन रेफवकारशकाराणां विरामस्थत्वे सति अविरामस्थत्वाभावात् कथमेषां रेफादीनां प्रचयाभाव इति चेदुच्यते । (1) उभयोलौक्योः (2) शरव्ये

ब्रह्मसञ्चिता (3) मधुश्च इत्यादिषु प्रथमोदाहरणे रेफलकारसंयोगः द्वितीयोदाहरणे वकारयकारसंयोगः तृतीयोदाहरणे शकारचकार-संयोगः “संयुतोर्ध्वं च पूर्वत्र” (450) इत्यर्धमात्रिकविरामविधायक-वाक्ये “संयुतोर्ध्वं” इति परनिमित्तसप्तम्यास्सत्वेन पूर्वोक्तान् संयोगान् परनिमित्तीकृत्य पूर्वत्र अर्धमात्रिकविरामविधानेन रेफवकारशकाराः परनिमित्तकोटौ प्रविष्टाः, न तु विधेयकोटौ । अतः रेफवकारशकाराः विरामस्था न भवन्ति । किन्तु अविरामस्था एव । अतः पूर्वोक्तनियमशरीरे अविरामस्थत्वस्य सत्वेऽपि रेफवकारशकाराणां अविरामस्थानां नियमशरीरान्ते नान्यस्येति निषेधात् प्रचयाभाव इतीष्टसिद्धिः । यतः “उभयोर्लोकयोः” “शरव्ये ब्रह्मसञ्चिता” “मधुश्च” त्युदाहरणगतरेफवकारशकाराणां पूर्वाङ्गत्वं अतः रेफादिभ्यः पूर्वेषामोकार अकार उकाराणां स्वरितानां यदनामिकान्त्यरेखास्थानं तदेव एषां रेफवकारशकाराणामपि स्थानमिति भावः ।

11. पुनर् ऋतुना इत्यत्र उच्चारणरहस्यसिद्धिसोपानम्

“भक्तिस्वारात्तदङ्गानच् धृतवटपरे च रः” (318) अविरामस्थ-व्यञ्जनस्य यदि प्रचयत्वं स्यात्तदा ऋकारपरे रेफस्यैवेति स्वीकृतनियमेन

“पुनर् ऋतुना” इत्यत्र रेफस्य प्रचयत्वसाधकं यदविरामस्थत्वमुक्तं तदधिकृत्य किञ्चिदुच्यते । तथाहि “विरामे वर्णयोर्मध्ये ह्यणुकालोऽप्य-संयुते” (446) इति कालनिर्णयप्रकरणीयव्यासवाक्येन वर्णयोर्मध्ये अणुकालविरामो विहितः । स च विरामः “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र अकार-रेफयोर्मध्ये वा ? रेफकारयोर्मध्ये वा ? इति विशयः । उदाहृतकाल-निर्णयवाक्यस्थासंयुतशब्दस्य संयुतघटितत्वादादौ संयुतशब्दार्थ उच्यते । संयुतस्संयोगविशिष्टः । संयोगो नाम “अनेकव्यञ्जनश्लिष्ट-संयोगश्च प्रकीर्तितः” (व्या.शि.24) इति वाक्येन अनेकव्यञ्जनानां नैरन्तर्येण एकीभाव एव संयोगशब्दार्थः । असंयुत इत्यस्य प्रकृतकाल-निर्णयवाक्यव्याख्याने मञ्जरीकारेण नजः प्रसज्यप्रतिषेधार्थ उक्तः । प्रकृतवाक्यस्थासंयुते इत्यस्य द्विवचनान्ततया विपरिणामे असंयुतयोः वर्णयोः इत्यर्थलाभो भवति । अत एवात्र वेदतैजसव्याख्याता संयोगव्यतिरिक्तवर्णयोर्मध्ये पादमात्राविरामकालस्सध्यतीति व्याख्याय “यो वै पवमानानाम्” इत्युदाजहार । “असंयुत” इत्यत्र नजः प्रसज्यप्रतिषेधार्थस्वीकरणेन संयोगमात्रनिषेधे हृल्समुदायभिन्नवर्ण-सम्मेळनं स्वीकरणीयं भवति । तत् अज्ज्ञलोस्समेळनं वा ? हृल्चोस्समेळनं वा ? इत्यत्र वेदतैजसव्याख्यात्रा “यो वै पवमानानाम्” इत्युदाहरणेन अज्ज्ञलोस्समेळनं विवक्षितमिति विज्ञायते । अत एव

“यो वै पवमानानाम्” इत्यत्र ओकारवकारयोरज्जलोर्मध्ये तथा ऐकारपकायोरज्जलोर्मध्ये इत्यादौ वा “विरामे वर्णयोर्मध्ये ह्यणु-कालोऽप्यसंयुते” (446) इति कालनिर्णयव्यासवाक्येन अणुकाल-विरामस्सिध्यति ।

नन्वत्र हलचोस्सम्बेळनं किमर्थं न स्वीकृतं ? इति चेत् “विरामे वर्णयोर्मध्ये” (446) इत्यस्य व्याख्याने “असंयुत” इत्युक्त्या संयुत-व्यतिरिक्तयोः व्यञ्जनयोरेव ग्रहणे न्याये “यो वै पवमानानाम्” इत्यज्जलोर्मध्यः कथं विषयः स्यात् ? उच्यते । व्यञ्जनयोर्मध्ये एव विरामाभिप्राये शिक्षाकारः “विरामे वर्णयोरिति” न ब्रूयात् । किन्तु विरामस्य हलोर्मध्ये इत्येव ब्रूयात् । अतो वर्णशब्दस्वारस्यादेव असंयुत इति प्रसज्यप्रतिषेध इत्यनुसन्धेयमिति मञ्जरीकारग्रन्थ-पर्यालोचनेन शिक्षाकारस्य प्रकृतवाक्येन अज्जलोर्मध्ये विरामः अभिमतः । शिक्षावाक्यान्तरेण हलिवशेषयोर्मध्येऽपि विरामशिक्षाकारस्याभिमत इत्येतद्वाक्यस्य व्याख्याने वेदैजसव्याख्यात्रा “एतान् होमान्” इत्युदाहरणप्रदर्शनेन सूचितः । एतावता हलचोर्मध्ये विरामः शिक्षाकारस्यानभिमत इति गम्यते । यतः “यो वै पवमानाना” मिति वाक्ये यो इत्यत्र यकारस्य ओकाराङ्गत्वं वै इत्यादौ वकारस्य ऐकाराङ्गत्वं “तत्परस्वरम्” (तै.प्रा.21-2) इत्यौत्सर्गिकम् । अतः यकार

ओकारयोर्वा वकार ऐकारयोर्वा मध्ये विरामस्य अयुक्तत्वात् हलचो-
स्संमेळनं न स्वीकृतम् । एवं हलचोर्मध्ये विरामस्य शिक्षाकृदनभि-
मतत्वेऽपि अज्ज्ञलोर्मध्ये विरामस्य शिक्षाकृदभिमतत्वेन यथा “यो वै
पवमानानाम्” इत्यादौ ओकारवकारयोरज्ज्ञलोर्मध्ये विरामस्सिध्यति
तथा “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र नकारात्परस्य अकारस्य ततः परस्य रेफस्य
च अज्ज्ञलोर्मध्ये विरामो न घटते । कुतः? रेफः प्रचयभागिति
स्वरधर्मवान् भवति । ततः पूर्वः अकारः स्वरितः इत्यनयोः “यो वै
पवमानाना” मिति वाक्यगत ओकारवकारसाम्याभावात्तन्मध्ये यथा
अणुकालविरामः “विरामे वर्णयोर्मध्ये ह्यणुकाल” (446) इत्यनेन
प्राप्तस्तथा स्वरिताकारप्रचयरेफयोर्मध्ये तेन वाक्येन विरामो न
सिध्यति । अतः “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र रेफस्य अविरामस्थत्वं प्राप्तम् ।
“भक्तिस्वारात्” (318) इत्यस्य मञ्जर्या अविरामस्थव्यञ्जनस्य यदि
प्रचयत्वं स्यात्तदा ऋकारपरे रेफस्यैवेति नियमेन “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र
रेफस्य प्रचयत्वं सिध्यति । किञ्च “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र रेफस्य “ऋकारे
परभूते च रेफः पूर्वाङ्गितामियात्” (374) इत्युत्सर्गशास्त्रेण पूर्वाङ्गित्वे
प्राप्ते पुरस्तादपवादतया “भक्तिस्वारात्तदञ्जनच्” (318) इत्यपवाद-
वाक्यस्य तृतीयविधिना प्रचयत्वं सिध्यति । एवं रेफस्य प्रचयत्वे
“हस्वस्वाराच्च रेफश्चेष्टकारे निहते परे । स्वतन्त्रः प्रचयो झेय” इति

स्वरभक्तिप्रकरणीयमञ्चरीकारवाक्येन प्रचयत्वप्रयुक्तं स्वातन्त्र्यं सिध्यति। एवं सिद्धस्वातन्त्र्यस्य रेफस्य “स्वारमुच्चमिव” (330) इति पृथगज्ञुलिरेखास्थानप्रसङ्गे सति “स्वतन्त्रेषु च वर्णेषु द्वयोर्निर्देश इष्यते” इति मञ्चरीकारोक्तनियमानुसारेण “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र अनुस्वार-स्वरभक्तिभिन्नस्य रेफस्य पृथगज्ञुलिरेखाविन्यासो नास्ति ।

ननु “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र अकाररेफयोरज्ञलोः “विरामे वर्णयोर्मध्ये” (446) इत्यनेन विरामाभावेऽपि रेफकारयोः हलचोर्मध्ये “विरामे वर्णयोर्मध्ये” (446) इत्यनेन विरामोऽस्त्विति चेन्न । “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र रेफः प्रचयभागभूत्वा स्वरधर्मवान् भवति । ऋकारः अनुदात्तर्धर्मविशिष्टो भवति । अनयोः रेफकारयोः “यो वै पवमानाना” मित्यत्र यकार ओकारयोर्मध्य इव विरामो नास्ति । यथा यकार ओकारयोरज्ञाज्ञिभावः अस्ति तथा रेफकारयोरज्ञाज्ञिभावो नास्ति । “यो वै पवमानाना” मित्यत्र यकारवकारपकारवकारमकारनकाराणां व्यञ्जनानां स्वतः स्थातुमशक्यानां पूर्वोत्तरान्यतरस्वराङ्गत्वं वक्तव्यम् । तत्र “तत्परस्वरम्” (तै.प्रा.21-2) इति पराङ्गत्वमौत्सर्गिकम् । यथा यकारादयः तत्परेषां ओकार ऐकार अकाराकारादीनामचामञ्जत्वं प्राप्ताः तथा “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र रेफः तत्परस्य ऋकारस्य अञ्जत्वं न प्राप्नोति, रेफस्य प्रचयस्वरभात्त्वेन स्वतन्त्रत्वात् ।

ननु “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र हलचोर्मध्ये यथा विरामाभावस्तथा “यो वै पवमानानाम्” इत्यत्र यकार ओकारयोः हलचोः विरामाभावस्तुल्य एव । तथापि “यो वै पवमानाना” मित्यत्र यकार ओकारयोरुच्चारणात् “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र रेफकारयोरुच्चारणवैलक्षण्यं कथमनुभूयते ? उभयत्र हलचोस्सम्बन्धस्य तुल्यत्वादिति चेन्न । “यो वै पवमानानाम्” इत्यत्र यकारात्मकं व्यञ्जनं परस्य ओकारस्य अङ्गत्वं प्राप्य सुलभोच्चारणं भवति । “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र रेफात्मकं व्यञ्जनं परस्य ऋकारस्य अङ्गत्वं न प्राप्नोति । किन्तु प्रचयगुणभागभूत्वा स्वतन्त्रतया उच्चार्यते । तत्र कारणं रेफस्य “भक्तिस्वारात्” (318) इत्यपवादवाक्यस्य अपवादात्मकचरमविधिना प्रचयविधानमेव । अत एव रेफः प्रचयगुणभाक् भवति । ततः परः ऋकारः अनुदात्त इति तयोर्मध्ये व्यञ्जनव्यवधानं विना नैरन्तर्येण उच्चारणं दुर्घटमासीत् । यथा “सोऽपोऽभ्यग्नियत” इत्यादौ द्वयोस्स्वरितयोः नैरन्तर्येण उच्चारणं दुर्घटमासीत्तद्विदिति भावः । यतः रेफः स्वतन्त्रः अतः “पुनर् ऋतुना” इत्यत्र रेफकारयोरज्ञान्निभावाभावात् सुलभोच्चारणाभावः । एवं स्वतन्त्रेषु वर्णेषु चरमवर्णस्य रेफस्य ऋकारपरकस्य स्वातन्त्र्यमधिकृत्य विचारः कृतः ।

अथ ऋकारपरकस्य रेफस्य पराङ्गत्वमधिकृत्य किञ्चिद्विचार्यते । तथाहि व्यासशिक्षायां “पराङ्गं प्रचयात्” (378) इति वाक्यान्ते “प्रचये त्वृपरे च रः” इत्यस्ति । अस्य वाक्यस्य मञ्जर्या “पराङ्गं स्वरिताद्भक्तिः प्रचये त्वृपरे च रः” इति विवरणवाक्यमस्ति । इदं वाक्यं (20-7-1978) तारिकायां श्री कामकोटिपीठाधीश्वरैः मुद्रापितायां व्यासशिक्षायां मञ्जर्यामुपलभ्यते । व्यासशिक्षामूलवाक्यं तु हस्वप्रचयपूर्वकप्रचयकारपरकरेफस्य पराङ्गत्वविधायकमस्ति । तस्योदाहरणं शाखात्तरे वा अन्वेषणीयम् । “पराङ्गं स्वरिताद्भक्तिः प्रचये त्वृपरे च रः” इति मञ्जरीकारोदाहृतं वाक्यं हस्वस्वरितपूर्वकप्रचयकारपरकरेफस्य पराङ्गत्वविधायकं भवति । अस्य (1) इन्द्रो मरुद्भूर् ऋतुधा (2) शचीपतिरूपैषभेण इत्यादिकमुदाहरणम् । एतदुदाहरणद्वयगतरेफयोः हस्वस्वरितपूर्वकत्वं प्रचयकारपरकत्वं चास्तीत्युदाहृतमञ्जरीकारवचनेन पराङ्गत्वात् प्रचयत्वं लभ्यते । परनिमित्तकारयोः प्रचयत्वात् प्रचयस्य यन्मध्यमाङ्गुळिरेखास्थानं तदेव अनयोः रेफयोरपि स्थानं भवति । एतद्वाक्यव्याख्यानान्ते मञ्जर्या “हस्वस्वरितविषयमेतदिति स्पष्टमवगम्यते” इति वचनस्य सत्वात् उदाहृतलक्ष्यद्वयस्थरेफयोः हस्वस्वरितपूर्वकत्वमप्यस्तीति रेफयोः पराङ्गत्वं युक्तमेव । न च “मरुद्भूर् ऋतुधा” “शचीपतिरूपैषभेण” इत्युदाहरणद्वयस्थरेफयोः हस्वस्वरितपूर्वक-

त्वात् “भक्तिस्वारात्तदङ्गानच् धृतवृपरे च रः” (318) इति स्वरसन्धि-
प्रकरणीयवाक्यान्तविधिना प्रचयत्वमस्त्विति वाच्यम् । “भक्तिस्वारा-
त्तदङ्गानच् धृतवृपरे च रः” (318) इति वाक्यस्थस्वारादित्यस्य
हुस्वत्वविशेषणमपि पूर्वमुक्तमिति ज्ञाप्यते । “भक्तिस्वारात्तदङ्गानच्
धृतवृपरे च रः” (318) इति वाक्यमनुदात्तपरत्वे एव प्रवर्तत इति पूर्व
निर्णीतत्वेन “इन्द्रो मरुद्धिर् ऋतुधा” “शचीपतिर् ऋषभेण” इत्यादौ
रेफयोः अनुदात्तपरकत्वाभावात् “भक्तिस्वारात्तदङ्गानच् धृतवृपरे च
रः” (318) इत्यस्य वाक्यान्तविधिना प्रचयत्वं न सिध्यति । किन्तु
“पराङ्म् स्वरिताद्भक्तिः प्रचये त्वृपरे च रः” इति मञ्चरीकारोदाहृत-
शिक्षावचनेनैव प्रचयत्वं सिध्यतीति भावः । एवमेतावता रेफस्य
पराङ्मत्वविचारोऽवसितः ।

अथ ऋकारपरकस्य रेफस्य पूर्वाङ्मत्वविचारः प्रवर्तते । “ऋकारे
परभूते च रेफः पूर्वाङ्मतामियात्” (374) इति व्यासशिक्षास्थाङ्गसंहिता-
प्रकरणीयमुत्सर्गतः रेफस्य पूर्वोक्तलक्षणस्य पूर्वाङ्मत्वविधिपरं वाक्यम्
। अस्य (1) यामेवात्रिर् ऋद्धिम् (2) आबभूवुर् ऋतस्य इत्यादिकमुदा-
हरणम् । एतदुदाहरणद्वयगतरेफयोः ऋकारपरकत्वात् उदाहृतव्यास-
शिक्षास्थाङ्गसंहितावाक्येन पूर्वाङ्मत्वं सिध्यति । एवमेव “वै निर् ऋत्यै”
“त्रिभिर् ऋणवा जायते” इत्यादौ “ऋकारे परभूते च रेफः

पूर्वाङ्गतामियात्” (374) इति मूलवाक्यात् “अनीचाद्रेफ उच्चस्स्यात् ऋकारे परतः स्थिते” इति मञ्जरीकारवाक्याच्च रेफयोः पूर्वाङ्गत्वं सिध्यति । मञ्जरीकारवाक्ये “अनीचा” दित्यनुदात्तनिषेधेन उदात्तः स्वीकर्तुं शक्यते । तथाच “वै निर् ऋत्यै” “त्रिभिर् ऋषणवा जायते” इत्यादौ रेफयोरुदात्तपूर्वकत्वात् ऋकारपरकत्वाच्च उदाहृतमूलवाक्यव्याख्यानवाक्याभ्यां उदात्तत्वं सिध्यति । तथा प्राप्तमुदात्तत्वं

श्लो ॥ दीर्घस्वारात्परो रेफः हस्वस्वारात्परस्तथा ।

उच्चाच्च ऋपरो रेफः स्वरितप्रचयोच्चगाः ॥

इति स्वरसन्धिप्रकरणीयमञ्जरीकारोदाहृतश्लोकतृतीयभागः द्रढयति । उदाहृतलक्ष्यचतुष्टये “यामेवात्रिर् ऋष्टिम्” इति प्रथमलक्ष्ये रेफस्य पूर्वानुदात्ताङ्गत्वात् अनुदात्तस्य इकारस्य यत् कनिष्ठिकाद्यरेखास्थानं तदेव स्थानं रेफस्यापि । द्वितीयतृतीयचतुर्थोदाहरणेषु रेफवर्णानां पूर्वादात्ताङ्गत्वात् उदात्तस्य यत् तर्जन्यज्ञुळिमध्यरेखास्थानं तदेव एषां रेफाणामपि स्थानं भवतीति भावः ।

इति विष्णुभट्टल सुब्रह्मण्य सलक्षणघनपाठिविरचितं
अज्ञुळ्यज्ञुष्टाग्रनिर्देशहिरण्मयादित्यपरमहंसोपासनात्मकं प्रकरणं

समाप्तम्

2. अज्वर्णस्थानकरणप्रयत्नचन्द्रमण्डलगतचिद्रूपाकलाध्यानप्रकरणम्

प्रस्तावना

अचां हलाश्चोत्पत्तौ “ध्वनिस्थानश्च करणं प्रयत्नः कालता स्वरः”
इत्यादिना ध्वन्यादिजात्यन्तकरणाष्टकव्याख्याने वर्णक्रमविवेकसूर्यो-
दयग्रन्थेऽस्मिन् (2) स्वरव्यञ्जनवर्णसहस्रपत्रमधुव्रतनादारव्यविषय-
विभागे अधिकव्याख्यानयोग्यस्य स्थानकरणप्रयत्नत्रिकस्य व्याख्यानं
न कृतम् । अतः स्थानकरणप्रयत्नत्रिकस्य व्याख्याविशेषाः अत्र
निरूप्यन्ते ।

12. स्थानकरणप्रयत्नप्रबोधगगनचन्द्रिका

स्थानकरणसम्बन्ध एव प्रयत्न इत्युच्यते । प्रकृते स च आभ्य-
न्तरप्रयत्न एव । स च

श्लो ॥ स्पृष्टः प्रयत्नस्पर्शानामन्तस्थानां मनाकृ भवेत् ।

स्वराणामूष्मणाच्चैव प्रयत्नो विवृतः स्मृतः ॥

श्लो ॥ संवृतत्वमकारस्य विशेषोऽयं विधीयते ।

इति शिक्षावच्चनैः स्पृष्टेष्टपृष्टसंवृतविवृतभेदतश्तुर्विध इति
ज्ञातव्यः। ननु “संवृते कण्ठे नादः कियते” (तै.प्रा.2-4) “विवृते
श्वासः” (तै.प्रा.2-5) इति सूत्रद्वये यौ संवृतविवृतौ सूत्रितौ तौ
परिगणितचतुर्विधाभ्यन्तरप्रयत्नान्तर्गतौ न भवतः। किन्तु बाह्यप्रयत्नेषु
यौ संवारविवाराख्यौ तौ वर्णोत्पत्तौ कण्ठस्य संवृतविवृतविशेषणतया
प्रयुक्तौ सन्तौ कण्ठस्य संवारविवारावस्थां बोधयतः। अत एव
वर्णक्रमोच्चारणे   “संवृतकण्ठोत्थितसंवाराख्यबाह्यप्रयत्नसहित”
“विवृतकण्ठोत्थितविवार.....आख्यबाह्यप्रयत्नसहित” इति पठ्यते।
तैत्तिरीयप्रातिशारख्ये द्वितीयाध्याये (52) द्विपञ्चाशत्सूत्राणि सन्ति ।
तेष्वादितः “भूयान् प्रथमेभ्योऽन्येषु” (2-11) इत्यन्तं मदीये शिक्षा-
प्रातिशारख्यसमन्वयमीमांसाग्रन्थे व्याख्यातानीति तान्युपेक्ष्य अवशिष्ट-
सूत्राण्यस्मिन् वर्णक्रमविवेकसूर्योदयग्रन्थे व्याख्यायन्ते । तत्रापि
द्वादशसूत्रप्रभृत्येकविंशतिसङ्घाकानि सूत्राण्यचां स्थानकरणसम्बन्ध-
विधानार्थानि । तेषु स्वरभक्त्यनुस्वारोत्तमवर्णा अपि सन्ति । यद्यप्येते
वर्णाः व्यञ्जनानि तथापि अचामिव एषामपि स्वरसम्बन्धोऽस्तीत्यचां
मध्ये एषां वर्णानामपि परिगणनं सूत्रकृत्सम्मतमिति बोध्यम् ।
त्रयस्त्रिंशत्सूत्रप्रभृत्यध्यायान्तं प्रायेण व्यञ्जनानां स्थानकरणप्रयत्न-
विधानानि ज्ञेयानि । यद्यपि स्थानकरणसम्बन्धशब्दितप्रयत्नाः

परिगणितास्तथापि स्थानकरणानि तु नोक्तानि । स्थानकरणपरिज्ञानं विना तत्सम्बन्धशब्दितप्रयत्नपरिज्ञानं न सिद्धतीति स्थानकरणविवेक उच्यते । “तस्य प्रातिश्रुत्कानि भवन्त्युरः कण्ठशिशरो मुखं नासिके इति” (तै.प्रा.2-3) इति सूत्रेण वर्णोत्पत्तिस्थानान्यष्टसङ्ख्याकान्युक्तानि । तेषु उरः कण्ठशिशरो नासिके इति चत्वारि स्थानानि सूत्रे कण्ठोक्तान्येव । सूत्रस्थमुखशब्देन (1) उत्तरदन्ताः तन्मूलञ्च (2) उत्तरोष्टः (3) हनूमूलम् (4) तालु चेति चत्वार्युक्तानि । आहत्य स्थानाष्टकं बोध्यम् । करणानि तु “ताल्वोष्टमुरस्थानानि वर्णानां करणान्यधः” (व्या.शि.396) इति स्थानकरणप्रचयत्नप्रकरणीयव्यासवाक्यस्य वेद-तैजसव्याख्यानानुसारं यानि ओष्टजिह्वादिमध्यान्तानि तानि करणानि बोध्यानि । विषयेऽस्मिन् पाणिनीयशिक्षास्थपञ्चमखण्डकायां “स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम्” इत्यस्य भारद्वाजराघवीय-भाष्ये एवमस्ति “किं नामात्र करणम् ? क्रियन्ते वर्णा अनेनेति करणं जिह्वाग्रादीति” । अत्रादिशब्देन जिह्वायाः मूलमध्यभागौ ग्राह्यौ । यः आभ्यन्तरप्रयत्न उक्तस्सः कीदृशा इति चेत् (1) कादिमान्तवर्णोच्चारण-वेळायां जिह्वाग्रमध्यमूलात्मककरणानि यदा ताल्वादितत्तद्वर्णोत्पत्ति-स्थानानि सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता भवति । स्थानकरणयो-स्सम्पूर्णस्पर्श एव स्पृष्टप्रयत्न इत्यर्थः । (2) यरलववर्णानामुच्चारणे

स्थानकरणयोरीषत्पश्चा भवतीति ईषत्पृष्ठप्रयत्नः इत्युच्यते । (3) स्वराणामूष्मणां चोच्चारणे ताल्वादिस्थानानां जिह्वादिकरणानां दूरतः अवस्थितिरेव भवति । स एव विवृतप्रयत्न इत्युच्यते । (4) स्थानकरणयोः स्पर्शनं विना समीपस्थितिमात्रं संवृतप्रयत्न इत्ययं प्रयत्नः केवलमकारस्यैव भवति । स्थानकरणप्रयत्नविषयेऽस्मिन् सिद्धान्तकौमुद्यां “तुल्यास्य प्रयत्नं सर्वर्णम्” (पा.सू.1-1-9) इति सूत्रस्य तत्त्वबोधिनीव्याख्यात्रा एवमुक्तं इच्छुयशानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि चवर्गोच्चारणे कर्तव्ये तालुस्थानेन सह जिह्वाग्रादीनां सम्यक् स्पर्शः, यकारोच्चारणे ईषत्पश्चाः, शकारेकारयोरुच्चारणे करणस्य दूरे अवस्थितिरित्याद्यनुभवशिशक्षोक्तो ग्राह्य इति । पुनस्तत्सूत्रमहाभाष्यव्याख्यात्रा नागेशोन उद्योतव्याख्याने स्पृष्टेषत्पृष्ठाद्याभ्यन्तरप्रयत्नानां आस्यान्तर्गततत्स्थानेषु वायुसंयोगवशात् आस्यवृत्तित्वमुक्तम् । तेन विवारसंवारादयः प्रयत्नाः वर्णोत्पत्तेः पश्चात् प्राणाख्ये वायौ मूर्धिं प्रतिहते निवृत्ते च उत्पद्यन्त इति विवारादीनां बाह्यप्रयत्नमुक्तं भवति । एतावता उरःकण्ठादीनि जिह्वामूलादीनि करणानि तत्सम्बन्धाज्ञायमानाः स्पृष्ठादिप्रयत्नाश्चोक्ताः ।

अथ स्थानकरणान्यधिकृत्य “स्वराणां यत्रोपसङ्घारस्तत्स्थानम्” (तै.प्रा.2-31) “यदुपसङ्घरति तत्करणम्” (तै.प्रा.2-32) इति

सूत्रद्वयेन संक्षेपतः स्वराणां स्थानकरणसम्बन्ध उच्यते । तथाहि
यस्मिन्नवयवे अवयवान्तरस्योपसंहारः = उपश्लेषः क्रियते , उपश्लेषो
नाम समीपनयनमिति यावत्, तत् स्वराणां स्थानं भवति । यदञ्जमञ्जा-
न्तरेण वक्त्रा उपसंहियते समीपं प्राप्यते तत् स्वराणां करणं भवति ।
कथं ? अवर्णोच्चारणे हनुसमीपं प्रति ओष्ठयोः प्रापणं भवतीति हन्वोः
स्थानत्वं ओष्ठयोः करणत्वं सिद्ध्यति । “तत्परो हनु” रिति कोशात्
हनुशब्दः पुंलिङ्गेऽपि प्रयोक्तुं शक्यते । इवर्णोच्चारणे तालौ जिह्वामध्य-
स्योपसंहारः = उपश्लेषः समीपप्रापणं भवतीति तालुनः स्थानत्वं
जिह्वाग्रस्य करणत्वं सिद्ध्यति । उवर्णोच्चारणे उत्तरोष्टे अधरोष्टस्य
उपसंहारः क्रियत इति उत्तरोष्टस्य स्थानत्वमधरोष्टस्य करणत्वं बोध्यम्
। ऋकारादीनां त्रयाणामुच्चारणे बर्स्वस्थानसमीपं प्रति जिह्वाग्रस्य प्रापणं
भवतीति बर्स्वानां स्थानत्वं जिह्वाग्रस्य करणत्वं सिद्ध्यति । ओकारो-
च्चारणे उत्तरोष्टसमीपं प्रति अधरोष्टस्य प्रापणं भवतीति उत्तरोष्टस्य
स्थानत्वं अधरोष्टस्य करणत्वं ज्ञेयम् । अव्यञ्जनस्य एकारस्योच्चारणे
उत्तरजम्यस्थानं प्रति जिह्वामध्यान्तप्रापणं भवतीति उत्तरजम्यानां
स्थानत्वं जिह्वामध्यान्तयोः करणत्वं बोध्यम् । सव्यञ्जनस्य एकारस्यो-
च्चारणे तालुस्थानं प्रति जिह्वामध्यस्य उपसंहारः क्रियत इति तालुनः
स्थानत्वं जिह्वामध्यस्य करणत्वं ज्ञेयम् । ऐकारौकारयोस्सन्ध्यक्षरत्वा-

तत्पूर्वभागयोरकारयोः उच्चारणे प्रसिद्धाकारवत् हन्वोः स्थानत्वं ओष्ठयोः करणत्वं भवति । ऐकारौकारयोरुत्तरभागयोरिकारोकारयोरुच्चरणे इकारस्य प्रसिद्धेकारवत् तालुनः स्थानत्वं जिह्वाग्रस्य करणत्वं उकारस्य प्रसिद्धोकारवत् उत्तरोष्ठस्य स्थानत्वमधरोष्ठस्य करणत्वमित्येवमचां स्थानकरणसम्बन्धः संक्षेपेणोक्तः । अथ व्यञ्जनानां “अन्येषां तु यत्र स्पर्शनं तत् स्थानम्” (तै.प्रा.2-33) “येन स्पर्शयति तत्करणम्” (तै.प्रा.2-34) इति सूत्राभ्यां स्थानकरणसम्बन्धसंक्षेपेणोच्यते । व्यञ्जनानां तत् स्थानं भवति यत्र स्पर्शनं क्रियते । व्यञ्जनानां तत् करणं भवति येन अङ्गेन स्थानं स्पर्शयति । तत्कथं ? अध्येता हनूमूलं जिह्वामूलेन स्पर्शयतीति विधानेन हनूमूलस्य स्थानत्वं जिह्वामूलस्य करणत्वं बोध्यम् । चवर्गोच्चारणे जिह्वामध्येन वर्णान् तालौ स्पृशेदित्यनेन तालुनः स्थानत्वं जिह्वामध्यस्य करणत्वं सिध्यति । टवर्गोच्चारणे मूर्धस्थानं जिह्वाग्रेण अध्येता स्पर्शयतीत्युक्त्या मूर्धः स्थानत्वं जिह्वाग्रस्य करणत्वं ज्ञेयम् । तवर्गोच्चारणे दन्तमूलेषु जिह्वाग्रेण वर्णान् स्पृशेदिति विधानेन दन्तमूलानां स्थानत्वं जिह्वाग्रस्य करणत्वं सिध्यति । पवर्गोच्चारणे ओष्ठाभ्यामन्योन्यं स्पर्शयेदिति विधिना अधरोष्ठः उत्तरोष्ठं स्पृशेदिति उत्तरोष्ठस्य स्थानत्वमधरोष्ठस्य करणत्वं ज्ञेयम् । यकारोच्चारणे वक्ता जिह्वामध्यान्ताभ्यां तालुस्थानं स्पृशेदिति

विधिना तालुनः स्थानत्वं जिह्वामध्यान्तयोः करणत्वं बोध्यम् । रेफो-
चारणे दन्तमूलानामुपरिभागे जिह्वाग्रमध्येन वक्रा स्पर्शः कर्तव्यः इति
विधानेन दन्तमूलानां स्थानत्वं जिह्वाग्रमध्यस्य करणत्वं बोध्यम् ।
लकारोच्चारणे जिह्वाग्रमध्येन दन्तमूलेषु प्रत्यक् स्पर्शयेदिति विधानेन
दन्तमूलानां स्थानत्वं जिह्वाग्रमध्यस्य करणत्वं बोध्यम् । वकारोच्चारणे
अधरोष्टान्तेन उत्तरदन्ताग्रेषु वक्रा स्पर्शः कर्तव्य इति विधानेन
उत्तरदन्ताग्राणां स्थानत्वं अधरोष्टान्तस्य करणत्वं ज्ञेयम् । जिह्वामूली-
यादीनां पञ्चानामपि ऊष्मणां क्रमेण जिह्वामूल, मध्य, अग्र, अग्र,
अधरोष्टानां करणानां विवृतमध्यकत्वात्तेषां हनूमूल, तालु, मूर्ध, उत्तर-
दन्तमूल, उत्तरोष्टैस्सह स्पर्शभावादूरतः अवस्थितिलक्षणः विवृत-
प्रयत्नस्तेषां सिद्ध्यति । हकारविसर्गयोरुच्चारणे कण्ठोपरिभागस्य
स्थानत्वं तदधोभागस्य करणत्वं बोध्यम् । ये नासिक्याः यमवर्णास्तदु-
च्चारणे कादितत्तद्वर्गस्थानकरणप्रयत्नभाजो भवन्ति । रङ्गपुतोच्चारणे
नासिकाबिलद्वयविस्तरणं भवतीत्यध्यायचरमसूत्रेणोक्तं बोध्यम् ।
ळकारस्य टवर्गवत् मूर्धः स्थानत्वं जिह्वाग्रस्य करणत्वं बोध्यम् । एवं
स्वराणां व्यञ्जनानां च स्थानकरणसम्बन्धसंक्षेपेणोक्तः ।

13. अकारादीनां स्थानकरणप्रयत्नसारघमधुभावना

“अवर्णं नात्युपसंहृतमोष्ठहनु नातिव्यस्तम्” (तै.प्रा.2-15) इति सूत्रस्थनकारयोः “सह सुपा” (पा.सू.2-1-4) इति सूत्रेण समाप्तः। चतुष्धदोऽयं योगः। अवर्ण इति वर्णग्रहणात् “हस्वो वर्णोत्तरस्त्रयाणाम्” (तै.प्रा.1-20) इति हस्वदीर्घपूतानां त्रयाणां वर्णशब्दः आख्या भवति। अत्र अश्वासौ वर्णश्वेति, अस्य वर्ण इति अयो वर्ण इति आनां वर्ण इति विग्रहाः बोध्याः। एवमेव “तालौ जिह्वामध्यमिवर्णं” (तै.प्रा.2-22) “ओष्ठोपसङ्घार उवर्णं” (तै.प्रा.2-24) इत्यादिसूत्रस्थेवर्णोवर्णादिशब्दानामपि विग्रहनिर्वचनानि ज्ञेयानि। “ओष्ठहनु” इति ओष्ठौ च हनू च एषां समाहारः ओष्ठहन्विति समाहारद्वन्द्वे “द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्” (पा.सू.2-4-2) इत्येकवद्ग्रावः। ओष्ठौ प्रसिद्धौ। हनुशब्दः आस्यपार्श्वभागवाचकः। उपसंहारो नाम उपश्लेषणं समीपनयनमिति यावत्। अत्यन्तमुपसंहृतं अत्युपसंहृतम्। तत्र भवतीति नात्युपसंहृतम्। व्यस्तं = विश्लिष्टं = दूरस्थापनम्। अत्यन्तं व्यस्तं अतिव्यस्तम्। तत्र भवतीति नातिव्यस्तमिति सौत्रपदार्थं संक्षेपः। अत्र

विशेषार्थस्त्वेवं भवति । कथं ? सूत्रे अतिशब्दद्वयप्रयोगात् ओष्ठहन्वोः उपश्लेषभूयस्त्वं विश्लेषभूयस्त्वं च लब्धम् । नज् शब्दद्वयप्रयोगात् ओष्ठौ अत्यन्तसमीपप्रापणयोग्यौ न भवतः । तथा हनू अपि अत्यन्त-दूरस्थापनयोग्यौ न भवतः । सूत्रे ओष्ठहन्वित्यस्य मध्यमणिन्यायेन स्थितत्वात् ओष्ठयोः नात्युपसंहृतत्वं तथा हन्वोरपि नात्युपसंहृतत्वं एवमेव ओष्ठयोः नातिव्यस्तत्वं हन्वोश्च नातिव्यस्तत्वमिति विषय-विभागेन चतुर्विधव्याख्यानं लब्धम् । अत्र उपश्लेषविश्लेषशब्दार्थयोः समीपनयनदूरस्थापनयोः परस्परविरुद्धार्थकत्वात् युगपदेकस्मिन्नवर्णे उपश्लेषविश्लेषौ वक्तुमशक्याविति विनिवेशः विभागः आश्रीयते । अवर्णे अकारं पृथकृत्य हस्वे अकारे ओष्ठहन्वोः अत्यन्तसमीपस्थापनं दीर्घ-मुतयोः ओष्ठहन्वोः अत्यन्तदूरस्थापनमिति विभज्य विनियोगो ज्ञेयः । अत एवोक्तं सोमयार्येण अकारे नात्युपसंहृतं आकारे मुते च नातिव्यस्तमिति । यथा “विवृतमूष्मणां स्वराणां चेति” स्वरेष्वर्णस्य विवृतत्वे प्राप्ते अवर्णं विभज्य अकारमात्रस्य संवृतत्वमुक्तं तद्वदिति बोध्यम् ।

श्लो ॥ तत्साहश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्वं विरोधश्च नजर्थाष्ट् प्रकीर्तिः ॥

इति कारिकोक्तनजर्थेषु प्रकृतसूत्रस्थस्य नजः अल्पार्थत्वं यज्वना सूचितम् । अस्मिन्नर्थे अनुदरा कन्येत्युदाहरणं भवति । अनुदरा कन्या इत्यत्र नजः अभावार्थाङ्गीकारे सर्वथा कन्या उदररहिता इत्यर्थो वक्तव्यः । स चायुक्तः । अतः अल्पार्थः स्वीकृतः । तेन अल्पोदरा कन्या इत्यर्थलाभो भवति । स चार्थशोभतेराम् । अत एव अवर्णस्य वर्णसारभूतवर्णकमपाठकाः “ईषदसमाप्तौ कल्पप् देश्यदेशीयरः” (पा.सू.5-3-67) इति पाणिनीयसूत्रानुसारं अकारस्य “अत्युपसंहृतकल्पहनुस्थान तथाभूतौष्ठकरणसंवृतप्रयत्न” इति आकारप्लुतयोः “अतिव्यस्तकल्पहनुस्थान तथाभूतौष्ठकरणविवृतप्रयत्न” इति पठन्ति । विवृतप्रयत्नो नाम स्थानकरणयोः स्पर्शनं विना दूरतः अवस्थितिः । संवृतप्रयत्नो नाम स्थानकरणयोः स्पर्शनं विना समीपस्थितिमात्रम् । तथाचात्र अकारे उच्चार्ये हन्वोरोष्टयोश्च ईषदसमाप्तः परस्परोपश्लेषः कर्तव्यः । तथाच वक्ता हन्वोः = स्थानयोः किञ्चिन्न्यूनात्यन्तसमीपमोष्टौ प्रापयेत् । अथवा वक्ता ओष्टौ प्रेरयेत् । वक्ता प्रेरितौ ओष्टौ हनुस्थानं प्रति ईषदसमाप्तं यथा भवति तथा अत्यन्तसमीपगतौ भवेतामिति । एवमेव ओष्टयोः हन्वोश्च ईषदसमाप्तः परस्परविश्लेषः कार्यः । तथाच आकारप्लुतयोरुच्चारणे वक्ता ओष्टयोः = करणयोः हनुस्थानं प्रति ईषदसमाप्तं यथा भवति तथा अत्यन्तदूरस्थापनं कर्तव्य-

मिति फलितार्थकथनमेतत् । एवमवर्णे अकारस्य तथा आकारप्रसुतयोश्च पृथक् विशिष्य स्थानकरणनिर्णये सति व्यसशिक्षायां “ओष्ठताल्ववर्णवर्णं व्यस्तसंवृतमैत्यपि” (399) इति स्थानकरणप्रयत्नप्रकरणीयव्यासवाक्यस्य वेदतैजसव्याख्यात्रा अवर्णे उच्चार्यमाणे ओष्ठौ व्यस्तौ = विवृतौ भवेतां इत्यवर्णसामान्यस्य ओष्ठयोः विवृतत्वं = दूरतः अवस्थानमुक्तम् । उदाहृतशिक्षावाक्ये हन्वोः प्रसक्तिरेव नास्ति । तद्वाक्यस्य मञ्जर्या “प्रातिशारव्ये तु अवर्णे अकारं पृथकृत्य विशिष्य अकारे ओष्ठयोः हन्वोश्च अत्यन्तसमीपस्थितिरुक्ता इत्येवं स्थानकरणविषये प्रातिशारव्ये विविच्य विशेषविधानात् असति बाधके प्रातिशारव्यस्यैव बलीयस्त्वात्तदविरोधेन वाक्यार्थो नेयः” इति मञ्जरीकारेणोक्तम् । इदं मञ्जरीकारसमाधानं (20-7-78) तारिकायां श्रीकामकोटिपीठाधीश्वरैः मुद्रापितव्यासशिक्षायां स्पष्टम् । अत एव स्वरसन्धिप्रकरणे

श्लो । । शिक्षा च प्रातिशारव्यं च विरुद्ध्येते यदा यदा ।

प्रातिशारव्यं बलीयः स्यात् अवकाशो न चेत्सदा । ।

इति मञ्जरीकारोक्तिस्मञ्ज्ञच्छते ।

ननु “ओष्ठाभ्यां पर्वर्गे” (तै.प्रा.2-39) इति सूत्रव्याख्याने उत्तरोष्ठः स्थानमधरोष्ठः करणमिति सोमयार्योक्त्या अधरोष्ठस्यैव

करणत्वात् प्रकृतसूत्रे ओष्ठशब्देन अधरोष्ठ एव स्वीकरणीयः। तस्यैव करणवाचकत्वादिति चेन्न । यत्र “ओष्ठभ्यां पवर्गे” (तै.प्रा.2-39) इत्यत्र करणमात्रस्यैवोपदेशोऽस्ति । स्थानोपदेशः पृथक् नास्ति । ओष्ठयोः करणत्वेन प्रसिद्धिरस्तीति तत्र उत्तराधरभेदेन कल्पनया अधरोष्ठस्य करणत्वमुच्यते । प्रकृते “अवर्णं नात्युपसंहृतमोष्ठहनु” (2-12) इति सूत्रे हन्वोः स्थानत्वमुपदिष्टमिति ओष्ठयोः उत्तराधरभेद-कल्पनायाः अनावश्यकत्वात् पृथगधरोष्ठस्य करणत्वशङ्का न कार्या । अतः ओष्ठसामान्यस्य करणत्वमुच्यत इति भावः। अवर्णोच्चारणे प्रकृतसूत्रेण हन्वोः स्थानत्वमुक्तम् । शिक्षाकारास्तु सृक्षिस्थानं कथयन्तीति यज्वा स्वीयव्याख्याने विशदीचकार । सृक्षिणी नाम “प्रान्तावोष्ठस्य सृक्षिणी” इति कोशात् ओष्ठयोः प्रान्तभागौ स्तः। हनुशब्दार्थस्तु आस्यपार्श्वभागवाचक इत्यनयोरीषत् भेदो ज्ञेयः। प्रकृते अकारे हन्वोष्ठयोः स्थानकरणयोः स्पर्शनं विना समीपस्थितिमात्र-लक्षणः संवृतप्रयत्नो भवति । आकारस्फुतयोः हन्वोष्ठयोः स्थानकरणयोः स्पर्शनं विना दूरतः अवस्थितिलक्षणः विवृतप्रयत्नो भवतीति विज्ञेयम् ।

“ओकारे च” (तै.प्रा.2-13) द्विपदोऽयं योगः। चकारेण पूर्वसूत्रात् हनुमात्रकार्यमन्वादिश्यत इति सोमयार्यः। नातिव्यस्तमि-त्येतदन्वादिश्यत इति यज्वा । यद्यपि पूर्वसूत्रे हन्वोः कार्यद्वयमुक्तम् ।

अकारे अत्युपसंहृतकल्प इति कथनेन किञ्चिन्नूनात्यन्तसमीपस्थिति-रूपकार्यमेकम् । आकारपूतयोः अतिव्यस्तकल्प इत्युक्त्या किञ्चिन्नूनात्यन्तदूरस्थितिलक्षणकार्यं द्वितीयम् । अस्मिन् कार्यद्वये किञ्चिन्नूनात्यन्तदूरस्थितिलक्षणकार्यस्य द्वितीयस्यैव सन्निहितत्वात्स्यैव “अन्वादेशोऽन्त्यस्य” (तै.प्रा.1-58) इति परिभाषया अन्वादेशोऽभिमतः । अत्र हनुमात्रकार्यान्वादेशक इति सोमयार्यव्याख्यानस्य नातिव्यस्तमित्येतदन्वादिश्यत इति यज्वव्याख्यानस्य वा पूर्वोक्तद्वितीयकार्यान्वादेशार्थकत्वं समानमेव । अत एव ओकारे उच्चार्यमाणे हनू अतिव्यस्ते न भवत इति सोमयार्यव्याख्यानम् । नातिव्यस्ततात्र हन्वोरेवेति यज्वव्याख्यानमपि समानार्थकमेव भवति ।

अत्र यद्यपि वर्णसमान्नायक्रमेण अवर्णानन्तरं इवर्णादेवेव प्रसक्तत्वेन अवर्णानन्तरं इवर्णमधिकृत्य स्थानकरणप्रयत्ननिरूपणमुच्चितम् , न तु ओकारस्य । तथापि “अवर्णे नात्युपसंहृतमोष्ठहनु नातिव्यस्तम्” (तै.प्रा.2-12) इति सूत्रस्थहनुकार्यस्यैव अन्वादेशसिध्यर्थं ओकारस्य स्थानकरणप्रयत्नविशेषा निरूप्यन्ते । अत एव प्रकृतसूत्रस्थचकारः “हनुमात्रकार्यान्वादेशक” इति सोमयार्यणोक्तम् ।

ननु पूर्वसूत्रे करणत्वेन ओष्ठावुक्तौ । “व्यापारवदसाधारणकारणं करणम्” इति करणलक्षणात् अवर्णोच्चारणे हनुस्थानं प्रति

किञ्चिन्द्व्यूनात्यन्तसमीपस्थापनरूपव्यापारस्य किञ्चिन्द्व्यूनात्यन्तदूर-
स्थापनरूपव्यापारान्तरस्य च जनकत्वमोष्टयोरस्ति । इदमोष्टकार्यं पूर्व-
सूत्रादस्मिन् “ओकारे च” (2-13) इति सूत्रेऽप्यवश्यं स्वीकरणीयमेव,
अन्यथा पूर्वोक्तव्यापारासिद्धेरिति चेन्न । ओष्टकार्यस्य “ओष्टौ
तूपसऽहृततरौ” (2-14) इति परसूत्रेण विशेषविधानादिति सोमयार्येण
सामाहितत्वात् । किञ्च “अवर्णं नात्युपसंहृतम्” (2-12) इति सूत्रे
ओष्टयोः अत्यन्तसमीपस्थितेः किञ्चिन्द्व्यूनत्वमस्ति । “ओष्टौ तूपसऽहृ-
ततरौ” (तै.प्रा.2-14) इति परसूत्रे ओष्टयोः किञ्चिन्द्व्यूनत्वराहित्येन
अत्यन्तसमीपस्थापनकार्यविशेषस्य उक्तत्वेन “अवर्णं नात्युपसंहृतम्”
(2-12) इति सूत्रात् “ओकारे च” (2-13) इति सूत्रे ओष्टकार्यान्वादेशो
न कृत इति विभावनीयम् । तथाच ओकारोच्चारणे हनू नातिव्यस्ते
भवतः = ईषन्द्व्यूनात्यन्तदूरवर्तिनौ भवतः इति सूत्रार्थः । “ओष्टौ
तूपसऽहृततरौ” (तै.प्रा.2-14) इति सूत्रे अत्यन्तमुपसंहृतौ
उपसंहृततरौ । सान्निध्यादोकार इति लभ्यते । ओकारे उच्चार्ये करण-
भूतावोष्टौ अत्यन्तोपश्छिष्टौ = अत्यन्तसमीपवर्तिनौ भवतः । स्थानभूतौ
हनू तु किञ्चिन्द्व्यूनात्यन्तदूरवर्तिनौ भवत इति बोध्यम् । ओकारस्य
अचः उच्चारणे ओष्टयोः करणयोः परस्परमत्यन्तसमीपवर्तित्वेऽपि

हन्वोः स्थानयोः दूरवर्तित्वात् अचः ओकारस्य स्थानकरणयोः स्पर्शनं
विना दूरस्थितिलक्षणविवृतप्रयत्नस्सङ्घच्छते ।

ननु “ओष्ठौ तूपसऽहृततरौ” (2-14) इति सूत्रेण ओकारोच्चारणे
ओष्ठसामान्यस्य उपसंहृततरत्वे विहिते सति एतत्सूत्रव्याख्याने यज्वना
ओष्ठयोः उत्तराधरभेदं परिकल्प्य उत्तरोष्ठः स्थानमधरोष्ठः करणमिति
व्यात्मकत्वं यदुक्तं तत्कथं सङ्घच्छते ? इति चेदुच्यते । “ओष्ठाभ्यां
पवर्गे” (तै.प्रा.2-39) इति सूत्रव्याख्याने सोमयार्येण अत्र उत्तरोष्ठः
स्थानमुत्तरत्वसाम्यादेषां स्थानानामित्युत्त्वा अधरोष्ठः करणमित्यु-
क्तम् । प्रायशः उत्तरजम्य, दन्तपङ्केरुपरिष्ठादुच्चप्रदेशरूपबर्स्व, उत्तर-
दन्तमूल, वक्रोपरिभागात्मकमूर्धादिवर्णोत्पत्तिस्थानानामूर्धदेश-
स्थितत्वलक्षणमुत्तरत्वमस्तीति तत्साम्यमादाय ओष्ठयोरपि विभागेन
उत्तरोष्ठस्य स्थानत्वमुक्तम् । तत्सद्बान्तमनु यज्वनाप्यत्र तथोक्तमिति
ज्ञातव्यम् ।

ननु ओकारस्य वर्णसारभूतवर्णकमे दीर्घोन्नतोपसंहृतोत्तरोष्ठ-
स्थानेति स्थानस्य उपसंहृतोत्तरोष्ठस्य दीर्घोन्नतत्वविशेषणद्वयमुक्तम् ।
यद्यपि “ओष्ठौ तूपसऽहृततरौ” (2-14) इति सूत्रे दीर्घोन्नतत्वविशेषण-
द्वयं नास्ति तथापि उत्तरोष्ठस्य दीर्घोन्नतत्वविशेषणद्वयं योजयित्वा
वर्णक्रमपाठे उच्चार्यते । कथमिदं सङ्घच्छते ? इति चेदुच्यते । (20-7-

1978) तारिकायां श्रीकामकोटिपीठाधीश्वरैः मुद्रापितव्यासशिक्षायां स्थानकरणप्रयत्नप्रकरणे “ओतिचोष्टौ स्त” (400) इति वाक्यस्य मञ्जर्या “प्रातिशारव्ये “ओष्टोपसङ्घार उवर्णे” (2-24) इति सूत्रेण ओष्टयोः संवृतत्वं = उपसंहारः = उपश्लेषणं = समीपनयनं संवृतत्वमात्रोक्तावपि अनया शिक्षया दीर्घोन्नतत्वमधिकं गृह्यते, अविरोधात्तदपि ग्राह्यमेवेति” मञ्जरीकारेणोक्तत्वादोकारस्य पञ्चमवर्णक्रमे उपसंहृतोत्तरोष्टस्थानस्य दीर्घोन्नतत्वविशेषणद्वयं सङ्गतमेव ।

ननु ओकारस्य हनुस्थानेन साकमुक्तरोष्टस्यापि स्थानत्वमुक्तं खलु ! “ओष्टौ तूपसङ्घृततरौ” (2-14) इति सूत्रे ओष्टयोः उपसङ्घृततरत्वमुक्तम् । ओकारस्य “अतिव्यस्तकल्पहनुसहित दीर्घोन्नतोपसंहृतोत्तरोष्टस्थान तथाभूताधरोष्टकरण विवृतप्रयत्न” इति पञ्चमवर्णक्रमोच्चारणे उत्तरोष्टस्य उपसंहृतमात्रमुच्यते, न तूपसंहृततरत्वम् । “ओष्टौ तूपसङ्घृततरौ” (2-14) सूत्रे तरप्रत्ययसङ्घावेऽपि वर्णक्रमोच्चारणे तदभावात् उत्तरोष्टस्य उपसंहृतमात्रत्वं कथं सङ्गच्छते ? इति चेदुच्यते । “ओकारौकारयोश्शेषः उकारः परिकीर्तिः” इति शिक्षावाक्येन औकारस्येव ओकारस्यापि उत्तरभाग उकार इत्युक्तम् । इदं शैक्षिकं मतम् । एतेन एकारस्योत्तरभागः इकार इत्यज्ञीकृतं भवति । तेन एचां सन्ध्यक्षरत्वं शिक्षामतम् । प्रातिशारव्ये तु ऐकारः औकार

इत्यनयोरेव सन्ध्यक्षरत्वं “अकारार्धमैकारौकारयोरादिः” (2-26) इत्यादिना सूक्तम् । एकारास्य ओकारास्य च प्रातिशारव्यतः सन्ध्यक्षरत्वं न लभ्यते । अत एव “उकारस्तूत्तरस्य” (तै.प्रा.2-29) इति सूत्रव्याख्याने यज्वना यद्यप्येकारादीनां चतुर्णामपि सन्ध्यक्षराणां एवं अकारेकारादिद्विरात्मकत्वं समानं तथापि एदोतोः प्रश्लिष्टावयवत्वात् प्रकारान्तरमेवोक्तमित्युक्तम् । किन्तत्प्रकारान्तरमिति चेत् सन्ध्यक्षरत्वज्ञापनमेव । तत्कथमिति चेत् ओकारोत्तरभागः उकार इत्युक्तमेव । ओकारास्य हनुस्थानस्य विहितत्वेन पूर्वभागः अकारो ज्ञापितो भवति, अकारास्य हनुस्थानिकत्वात् । “एकारे च” (2-23) इति सूत्रभाष्ये “अकारमिश्रितत्वादेकारास्य इकारास्य च तदेकदेशत्वादिति सोमयार्येण शैक्षिकसिद्धान्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् एकारास्य पूर्वभागः अकारः उत्तरभागः इकार इत्यवगम्यते । एवं ज्ञापितस्यार्थस्य मूलं शिक्षेति एकारास्य ओकारास्यापि शैक्षिकसन्ध्यक्षरार्थस्वीकारे विरोधो नास्ति । अत एव “ओष्ठोपसङ्घार उवर्णे” (2-24) इति सूत्रव्याख्याने “एवं ओष्ठौ तूपसङ्घृततरौ” (2-14) इत्यत्रापि विज्ञेयं इति सोमयार्योक्त्या ओकारेऽपि उवर्ण इव उत्तरोष्ठस्य स्थानस्य उपसंहारमात्रं स्वीक्रियते । एवं सोमयार्येण विशिष्य विधानादोकारोच्चारणे “ओष्ठौ तूपसङ्घृततरौ” (2-14) इत्योष्ठसामान्येनोक्तमुपसंहृततरत्वमपोद्य ओकारेऽप्युकार-

सम्बन्धात् “ओष्ठोपसङ्घार उवर्णे” (2-24) इति सौत्रविध्यनुसारं
उत्तरोष्टस्य उपसंहृतत्वमेव स्वीक्रियते, न तु उपसंहृततरत्वम् । अतः
“ओष्ठौ तूपसङ्घृततरौ” (2-14) इति सूत्रे तरप्रत्ययः अविवक्षितः ।
यथा “लुप्यते त्वर्णपूर्वौ यवकारौ” (तै.प्रा.10-19) इति सूत्रे लुप्यते
इति द्विवचनमविवक्षितम् । कुतः ? तत्सूत्रेण यकारस्य एकस्यैव
लोपस्य इष्टत्वात्, न तु वकारस्य । एवम् ओकारस्य पञ्चमवर्णक्रमो-
चारणे “ओकारे च” (2-13) इति सूत्रस्थचकारात् अतिव्यस्तकल्प-
हन्नाकर्षणेन उत्तरोष्टस्थानस्य अतिव्यस्तकल्पहनुसहितत्वविशेषणं
सङ्गतं भवति । “ओष्ठौ तूपसङ्घृततरौ” (2-14) इति सूत्रेण ओष्ठयोः
उपसंहृततरत्वकार्यविधानात् पूर्वतरसूत्रोक्तं ओष्ठयोः यन्नात्युपसंहृत-
कार्यं तन्निवर्तयति तुशब्द इति सर्वसम्मतोऽयं विषयः । त्रिभाष्यरत्ने यो
वररुचिपक्ष उक्तस्सः पूर्वोक्तार्थक एवेति स च पक्षः अस्मदभिमत एव ।
परन्तु यन्माहिषेयं मतं सोमयार्येण प्रदर्शितं तदयुक्तम् । कुतः ?
माहिषेयस्तु ओकारस्य सव्यञ्जनाव्यञ्जनभेदेन भेदं परिकल्प्य “बन्धोः”
इत्यादिषु यस्संव्यञ्जन ओकारस्तस्मिन् ओष्ठयोः नातिव्यस्तत्वं
निवारयतीति तुशब्दार्थमाह तदयुक्तम् । कुतः? प्रातिशाख्ये स्थानकर-
णप्रयत्नविधानसन्दर्भे एकारवत् ओकारे सव्यञ्जनाव्यञ्जनभेदो नास्ति ।
अतः सर्वस्मिन्नप्योकारे ओष्ठयोः नातिव्यस्तत्वं तुशब्दो निवारयतीत्येव

सुवचम् । एवं सूत्रद्वयेन ओकारस्य स्थानकरणप्रयत्नविशेषा
निरूपिताः ।

14. एकारादीनां स्थानकरणप्रयत्नविवेकसत्कैरवमकरन्दस्तुतिङ्गरी

अथ अव्यञ्जनव्यञ्जनपूर्वक एकारद्वयमधिकृत्य स्थानकरण-
प्रयत्नविशेषाः प्रस्तूयन्ते । “एकारे च” (तै.प्रा.2-23) इति सूत्रभाष्ये
सोमयार्यस्य “एकारे च” इति सामान्योक्तौ सत्यां प्रथममव्यञ्जनस्यैव
ग्रहणं मुख्यम् । तथासति प्रथमप्रतीते तस्मिन् = “ईषत्प्रकृष्टावेकारे”
(2-15) इति प्रथमं लक्षणं युज्यते । सव्यञ्जने तु पारिशेष्यादेतदिति
विज्ञेयमिति व्याख्यानमनुसृत्य “ईषत्प्रकृष्टावेकारे” (2-15) इति सूत्रेण
आदौ अव्यञ्जनमेकारमधिकृत्यैव स्थानकरणादिकमुच्यते । सूत्रेऽस्मिन्
प्रकृष्टाविति द्विवचनात् सान्निध्याच्च पूर्वसूत्रोक्तावोष्टौ गृह्णेते । एकारे
उच्चार्ये करणभूतावोष्टौ परस्परमीषत्प्रकृष्टौ भवतः । प्रकृष्टता च
सन्निकृष्टता इत्युक्तं सोमयार्येण । अत्र निकृष्टत्वं नाम अधस्ताद्वमनं
तस्य सम्यक्तविशेषणात् अत्यन्तमधस्थादोषगतिः = अधस्तादोष-
प्रापणमित्यर्थो लभ्यते । ओष्टयोः द्वयोरपि अधस्तात्प्रापणमसाध्यम् ।
अतः एकारोच्चारणे अधरोषस्यैव अधस्तात्प्रापणं कर्तव्यम् । सूत्रे

समित्युपसर्गबिलात् अधस्तात्प्रापणस्य सम्यक्त्वे लब्धे तस्य
 न्यूनीकरणाय सूत्रे ईषदित्यव्ययप्रयोगः सप्रयोजनः। तेन एकारोच्चारणे
 अधरोष्ठः यथा अधस्ताद्वच्छति तथा प्रयत्नः कर्तव्यः। तेन उत्तरा-
 धरोष्ठयोः सम्बन्धो न भवति, स्पर्शो न भवतीति यावत्। “उपसंहृत-
 तरे च हनू” (तै.प्रा.2-16) इति सूत्रेण एकारोच्चारणे स्थानभूते हनू
 परस्परं उपसंहृततरे = अतिशयेन उपसंहृते उपसंहृततरे विश्लेषिततरे
 भवतः। तेन स्पर्शं विना अत्यन्तसमीपप्रापणात्मको व्यापारः उक्तो
 भवति। “हनूमूले जिह्वामूलेन कवर्गे स्पर्शयति” (2-35) इति हनूमूले
 इति समासे स्त्रीलिङ्गे हनूशब्दप्रयोगात् “उपसंहृततरे हनू” (2-16) इति
 सूत्रे “तरे” हनू इति स्त्रीलिङ्गद्वयप्रयोगसङ्घच्छते। एतावता “ईषत्प्र-
 कृष्टौ” इति विधानेन ओष्ठयोः करणयोः स्पर्शनं विना दूरस्थित्या हन्वोः
 स्थानयोः अत्यन्तसमीपस्थित्या च हन्वोष्ठयोः स्थानकरणयोः स्पर्शनं
 विना दूरावस्थानस्थितिलक्षणविवृतप्रयत्नसिसद्धः। अयं च विवृतप्रयत्नः
 एकारद्वयसाधारणः। अत एव “ईषत्प्रकृष्टौ” इति सूत्रव्याख्याने यज्वना
 एतेनास्य विवृतत्वमुक्तमित्युक्तम्। किञ्च यज्वना “उपसंहृततरे च हनू”
 (2-16) इति सूत्रव्याख्याने प्रयत्नान्तरं चास्य वक्ष्यति, “तालौ जिह्वा-
 मध्यमिवर्णे” (2-22) “एकारे च” (2-23) इत्युक्तम्। एकारे उच्चार्ये
 “तालौ जिह्वामध्यमिवर्णे” (2-22) इति सूत्रेण तालौ जिह्वामध्यस्यो-

पसंहारः कर्तव्यः । तालुशब्देन जिह्वाया अधस्तनप्रदेश उच्यते । सः इवर्णस्य स्थानम् । जिह्वामध्यं करणम् । तथाच सव्यञ्जने एकारे तालौ स्थाने जिह्वामध्यस्य स्पर्शनं विना समीपनयनं कर्तव्यम् । उपसंहार-शब्दस्य समीपनयनार्थकत्वात् एकारोच्चारणे विवृतप्रयत्नवत् तालुस्थाने करणस्य जिह्वामध्यस्य स्पर्शनं विना समीपप्रापणात्मकव्यापारान्तर-मुक्तं भवति । एतावता अव्यञ्जने व्यञ्जनपूर्वके एकारे च उपसंहृततरहनु-सहिततालुनः स्थानत्वं ईषत्सन्निकृष्टौष्ठसहितजिह्वामध्यस्य करणत्व-मुक्तं भवति । “एकारे च” (2-23) इति सूत्रव्याख्याने सोमयार्येण अकारमिश्रितत्वादेकारस्य इकारस्य तदेकदेशत्वादिति कथनेन एकारस्यापि सन्ध्यक्षरत्वमुक्तं भवति । तत्र एकारस्य स्थानकरणविचारे हन्त्रोष्योः स्थानकरणत्वेन एकारस्य पूर्वभागः अकारस्सूचितो भवति । किञ्च एकारस्य तालुजिह्वामध्ययोः स्थानकरणत्वेन उत्तरभागः इकारो ज्ञापितो भवति । एवमेकारो द्विस्वरात्मा बोध्यः । नन्वेवमेकारसामा-न्यस्य स्थानकारणसाम्ये सति एकारस्य सव्यञ्जनमव्यञ्जनमिति भेदः कथं सम्प्राप्तः ? इति चेदुच्यते । अव्यञ्जनस्य एकारस्य “जिह्वामध्या-न्ताभ्यां चोत्तरान् जम्यान् स्पर्शयति” (2-17) इति सूत्रेण उत्तर-जम्यस्थानस्य अधिकतया विहितत्वेन यस्य एकारस्य उत्तरजम्य-स्थानमधिकं भवति स एकारः अव्यञ्जन एकारः । अव्यञ्जनस्य एकारस्य

उत्तरजम्याः तृतीयं स्थानं भवति । उत्तरजम्यानामहनूमूलप्रान्त-
प्रदेशा इति सोमयार्यः । हनूमूलयोरुपरि प्रदेशा इति यज्वा । व्याख्या-
त्रोः जम्यशब्दार्थे ईषद्वैषम्यमविवक्षितम् । “जिह्वामध्यान्ताभ्यां च”
(2-17) इति सूत्रस्थचकारः मण्डूकप्लुतिन्यायेन एकारमाकर्षति ।
जिह्वामध्यान्ताभ्यामित्यत्र मध्यञ्च अन्तश्च मध्यान्तौ, जिह्वायाः
मध्यान्तौ इति विग्रहे जिह्वामध्यस्यापि करणत्वापत्तिः । अत एव
यज्वना जिह्वायाः मध्यं तस्यान्तावित्यन्तशब्दवाच्यपार्श्वभागयोरेव
करणत्वमङ्गीकृतम् । तेन अव्यञ्जनस्य एकारस्य जिह्वामध्यपार्श्वभागः
तृतीयमधिकं करणं बोध्यम् । तथाच अव्यञ्जने एकारे कार्ये जिह्वामध्या-
न्ताभ्यां = जिह्वामध्यपार्श्वभागाभ्यां उत्तरजम्यात् स्पर्शयति । स्पर्श-
यतीति पालयतीतिवत् स्वार्थिको णिच् । अत एव सोमयार्येण स्पृशो-
दिति व्याख्यातम् । यद्वा स्पर्शयतीति णिजन्तत्वे प्रयोजकव्यापारवान्
वक्ता जिह्वामध्यस्य अन्तौ प्रेरयति । वक्ता प्रेरितौ प्रयोज्यकर्तारौ जिह्वा-
मध्यस्यान्तभागौ जम्यान् स्पृशत इति स्पर्शनमुक्तम् । ताभ्यां वक्ता
प्रयोजकः स्पर्शयतीति स्पार्शनमुक्तम् । एवमेव “हनूमूले जिह्वामूलेन
कवर्गे स्पर्शयति” (तै.प्रा.2-35) इत्यादावपि द्रष्टव्यम् । अत्रेदं बोध्यम् ।
अव्यञ्जनपूर्वके एकारे उच्चार्ये सति हन्वोः परस्परं उपसंहारः = उपश्लेषः
= स्पर्शनं विना समीपप्रापणमुक्तम् । तस्मिन्नेव एकारे वक्ता जिह्वामध्य-

पार्श्वभागाभ्यां उत्तरजम्यान् स्पर्शयतीति विधानेन साक्षात् स्पर्शनं विहितम् । अत्र स्पर्शनं नाम संयोगसम्बन्धः । उपसंहारो नाम स्पर्शनं विना समीपप्रापणमित्यनयोशशब्दशक्त्या भेदो ज्ञातव्यः । एवं शब्द-द्वयार्थः अवश्यं ज्ञातव्य इति “अन्येषां तु यत्र स्पर्शनं तत् स्थानम्” (तै.प्रा.2-33) इति सूत्रव्याख्याने सोमयार्येणोक्तम् । एवं स्थिते एकारस्य स्थानकरणप्रयत्नविवेकपूर्वकं वर्णसारभूतवर्णक्रमः इत्थं भवति । अत्रादौ अव्यञ्जनस्य एकारस्य “उपसंहृततरहनुसहित तालूत्तरजम्यस्थान ईषत्सन्निकृष्टैषसहित जिह्वामध्यपार्श्वभागकरण विवृतप्रयत्न” इति , व्यञ्जनपूर्वकस्य एकारस्य तु “उपसंहृततर-हनुसहित तालुस्थान ईषत्सन्निकृष्टैषसहित जिह्वामध्यकरण विवृत-प्रयत्न” इति पञ्चमवर्णक्रमविवेकः ।

ननूदाहृतवर्णक्रमयोः जिह्वामध्यपार्श्वभागाभ्यां उत्तरजम्य-स्थानस्पर्शनं अव्यञ्जनस्य एकारस्यैवोच्चारणे अस्ति, न तु व्यञ्जन-पूर्वकस्य एकारस्य उच्चारणे । कथमिदं सङ्गच्छते ? इति चेदुच्यते । “जिह्वामध्यान्ताभ्यां चेति” सूत्रस्थचकारः मण्डूकपूतिन्यायेन अव्यञ्ज-नमेव एकारमन्वादिशति । अतः अव्यञ्जने एकारे एव जिह्वामध्यपार्श्व-भागाभ्यां उत्तरजम्यस्पर्शो भवति । न तु व्यञ्जनपूर्वके एकारे । व्यञ्जन-पूर्वकस्य एकारस्य विधायकसूत्रे “तालौ जिह्वामध्यमिवर्णे” (2-22)

इति पूर्वसूत्रमन्वादिष्टम् । तत्सूत्रे जिह्वामध्यस्यैव करणत्वमुक्तम् । अतः व्यञ्जनपूर्वके एकारे जिह्वामध्यपार्श्वभागयोः करणत्वं नास्ति । अत एव “जिह्वामध्यान्ताभ्यां” (2-17) इति सूत्रव्याख्याने यज्वना तेन स्पर्शयति न चेत्युत्तवा अन्ते अत्र अव्यञ्जनपूर्वके एकारे स्पर्शनं व्यञ्जन-पूर्वके एकारे न स्पर्शनमित्युक्तम् । एवमेकारस्य जिह्वामध्यनिष्पाद्यत्वे एकारादिभागस्य अकारस्यापि जिह्वामध्यनिष्पाद्यत्वं स्यात्तदङ्गीकारे अकारत्वसाम्यात् “अथ” इत्यादौ प्रसिद्धाकारस्यापि जिह्वामध्य-निष्पाद्यत्वमापद्येत । तच्चायुक्तम् । कुतः ? अथ इत्यादौ प्रसिद्धाकारस्य स्थानकरणविधायकेन “अवर्णं नात्युपसंहृतम्” (2-12) इति सूत्रेण यत् अत्युपसंहृतकल्पौष्ठनिष्पाद्यत्वं विहितं तद्विरोधो भवेत् । अत एव “अनादेशो प्रण्यस्ता जिह्वा” (2-20) इति नियमसूत्रं प्रवृत्तम् । तथाहि वक्ता एकारं विवक्षुः तं जिह्वामध्येन करणेन निष्पादयति । जिह्वामध्य-निष्पाद्यत्वं अव्यञ्जनसव्यञ्जनोभय एकारसाधारणम् । यद्यपि अव्यञ्ज-नस्य एकारस्य उत्पत्तौ जिह्वामध्यपार्श्वभागकरणत्वस्य सत्वेऽपि तत्र जिह्वामध्यत्वस्यापि सत्वात् जिह्वामध्यस्य करणत्वं सव्यञ्जनाव्यञ्जनो-भय एकारसाधारणं भवति । समुदायविषयणी वृद्धिसंज्ञा अवयवेष्वपि सङ्गच्छत इति “वृद्धिरादैच्” (पा.सू.1-1-1) इत्यस्य यथा पातञ्जल-महाभाष्ये उक्तं तथा एकारोत्पत्तिसाधनस्य जिह्वामध्यकरणत्वस्य

एकारावयवस्य अकारस्यापि जिह्वामध्यकरणत्वं स्यात् । एकाराद्यवय-
वस्य अकारस्य जिह्वामध्यनिष्पाद्यत्वे अकारत्वसाम्यस्य सत्वात् यद्येवं
तर्हि “अथ” इत्यादि प्रसिद्धाकाराणामपि जिह्वामध्यनिष्पाद्यत्वापत्तिः ।
तथात्वे प्रसिद्धाकारस्य अत्युपसंहृतकल्पौष्टकरणनिष्पाद्यत्वविधाय-
कस्य “अवर्णे नात्युपसंहृतम्” (2-12) इति सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् ।
तद्वैयर्थ्यपरिहारार्थं अकारविषये जिह्वाव्यापारनिवृत्यर्थं च “अनादेशे
प्रण्यस्ता जिह्वा” (2-20) इति नियमसूत्रं प्रवृत्तम् । यत्र जिह्वाव्यापारः
अनादिष्टः = जिह्वाव्यापारस्य उपदेशाभावः तत्र जिह्वा प्रण्यस्ता =
तूष्णीभूता निर्व्यापारेत्यर्थः ।

ननु यस्य कस्यापि करणस्य उपदेशाभावे सर्वकरणानां
तूष्णीभावसिद्धेः किमर्थोऽयं नियमयोगः? यथा हकारविसर्गयोः
उत्पत्तौ “कण्ठस्थानौ हकारविसर्जनीयौ” (2-46) इति सूत्रेण ओष्ट-
व्यापारो न विहितः । किन्तु कण्ठस्थानमेवोक्तम् । अतस्तत्र ओष्ट-
व्यापारः तूष्णीभूत एव । तद्वत् “अवर्णे नात्युपसंहृतम्” (2-12) इति
सूत्रे जिह्वाव्यापारोपदेशो नास्तीति तत्रापि जिह्वा प्रण्यस्ता = जिह्वा-
व्यापारस्य तूष्णीभावसिद्ध एव । एवमेव एकारैकदेशे अकारेऽपि
जिह्वाव्यापाराभावसिद्ध एव भवेत् । किमर्थं ? “अनादेशे प्रण्यस्ता
जिह्वा” (2-20) इति सूत्रं व्यर्थमिति चेन्न । “अनादेशे प्रण्यस्ता जिह्वा”

इति सूत्रसत्त्वे अथ इत्यादौ प्रसिद्धाकारस्य उत्पत्तौ जिह्वाव्यापाराभावात् अकारस्य अत्युपसंहृतकल्पौष्टनिष्पाद्यत्वं सिध्यति । एवं एकारावयवस्य अकारस्य जिह्वामध्यनिष्पाद्यत्वे निषिद्धे अर्थात् जिह्वामध्यनिष्पाद्यत्वं एकारोत्तरावयवस्य इकारस्यैव सिध्यति । इदं “अनादेशो प्रण्यस्ता जिह्वा” (2-20) इति नियमसूत्रफलम् । तेन प्रसिद्धस्य अवर्णस्य उत्पत्तौ तद्विधायकं “अवर्णे नात्युपसंहृतम्” (2-12) इति सूत्रं सार्थकं भवति । प्रसिद्धस्य अकारस्य अत्युपसंहृतकल्पौष्टकरणनिष्पाद्यत्वं च सिध्यति । “अनादेशो प्रण्यस्ता जिह्वा” (2-20) सूत्रं च सार्थकं भवति ।

ननु “एकारे च” (2-23) इति सूत्रस्थचकारेण “तालौ जिह्वामध्यमिवर्णे” (2-22) इति प्रसिद्धस्य इवर्णस्य स्थानकरणविधायकं सूत्रं सम्पूर्णं तत्सूत्रे अनुवृत्तम् । तर्हि इवर्णे तथा व्यञ्जनपूर्वके एकारे च स्थानकरणविधाने समाने सति “तालौ जिह्वामध्यमिवर्णकारयो” रित्येकसूत्रं कर्तुं शक्यम् ।

तथा अकृत्वा “एकारे च” (2-23) इति पृथक् सूत्रारम्भः किमर्थः? इति सोमयार्येण आशङ्क्य इषेत्वा इत्यादौ प्रसिद्धे इकारे यथा जिह्वामध्योपसंहारः न खल्वेवं व्यञ्जनपूर्वके एकारे । कुतः? अकारमिश्रितत्वादेकारस्य इकारस्य च तदेकदेशात्ततो न्यून इत्यर्थः । अत एव सोमयार्यः त्रिभाष्यरत्ने एवमाह । नमस्ते इत्यदौ व्यञ्जनपूर्वके एकारे

स्थितः इकारः अकारमिश्रितत्वात् सोपाधिक इति इषेत्वा इत्यादिषु
स्थित इकारः निरुपाधिकः । अत एव शुद्धः प्रसिद्ध इति वा वकुं शक्यः ।
तादृश इकारः सम्पूर्णस्थानकरणनिष्पाद्यो भवतीति वक्ता विशेषप्रयत्नं
विना स्वत एव उच्चारयति । न तथा वक्ता व्यञ्जनपूर्वकैकारगतमिकारं
सोपाधिकमुच्चारयितुं शक्नोति । प्रसिद्धादिकारोच्चारणात् सोपाधिक
इकारः उच्चारणे किञ्चिन्न्यूनप्रयत्नवान् भवतीति यत्तत् शास्त्रदृष्टिगम्यं
भवति ।

ननु “ईषत्प्रकृष्टावेकारे” (2-15) इत्यादि त्रिसूत्र्या अव्यञ्जनस्य
एकारस्य स्थानकरणे निर्दिष्टे । “एकारे च” (2-23) इति सूत्रेणापि
सव्यञ्जनस्य एकारस्य पूर्वोक्तस्थानकरणभिन्नतया स्थानकरणे निर्दिष्टे ।
एवं चतुर्सूत्र्या विहितस्थानकरणजातं उभयविधमपि एकस्मिन्नेकारे
वकुं नैव शक्यते । कुतः ? जम्यस्थानस्य हनूमूलप्रान्तप्रदेशत्वात्
तालुस्थानस्य जिह्वायाः अधस्तनप्रदेशत्वादनयोः स्थानयोस्सम्बन्धा-
भावात्परस्परविरोधात् । एवमेव जिह्वायाः मध्यभागस्य जिह्वायाः
मध्यपार्श्वभागयोश्च करणयोस्सम्बन्धाभावात् परस्परं विरोधादतः
योगविभागेन व्यवस्था कार्या । अव्यञ्जने एकारे सूत्रत्रयोक्तं स्थानकरण-
जातम् । व्यञ्जनपूर्वके एकारे तु “एकारे च” (2-23) इति सूत्रोक्तमिति ।

ननु इवर्णोच्चारणे “तालौ जिह्वामध्यमिवर्णे” (2-22) इति सूत्रेण तालुस्थानजिह्वामध्यकरणयोर्विधाने सति इवर्णस्य “तालुस्थानात्युप-संहृतकल्पौष्टसहित जिह्वामध्यकरणविवृतप्रयत्न” इति वर्णसारभूतवर्ण-क्रमे जिह्वामध्यकरणस्य अत्युपसंहृतकल्पौष्टसहितत्वविशेषणं कथं सङ्गच्छते ? इति चेत् “अकारवदोषौ” (2-21) इत्यतिदेशसूत्रा-त्विस्ध्यति । कथं ? “अकारवदोषौ” (2-21) इति सूत्रे सान्निध्यादनादेश इति लभ्यते । ओष्ठयोर्यत्रानुपदेशस्तत्र अकारे यथा ओष्ठौ नात्युपसंहृतौ तथा ओष्ठव्यापारः कर्तव्यः । प्रकृते “तालौ जिह्वामध्यमिवर्णे” (2-22) इति सूत्रे ओष्ठव्यापारः अनुपदिष्ट इति इकारोच्चारणे अकारवदोष-व्यापारः कर्तव्यः । अत एव इवर्णस्य पञ्चमवर्णक्रमे जिह्वामध्यकरणस्य अत्युपसंहृतकल्पौष्टसहितत्वविशेषणं सङ्गच्छते । इवर्णोच्चारणे यत् तालुस्थानं तस्य जिह्वायाः अधस्तनप्रदेशात्मकस्य तालुस्थानस्य जिह्वामध्यस्य करणस्य च अनयोः स्पर्शे अवकाशो नास्तीति स्पर्शनं विना दूरस्थित्यवस्थानलक्षणः विवृतप्रयत्नः इवर्णस्य सिध्यति ।

15. ऋकारादीनां स्थानकरणप्रयत्नवदिन्दूपलतुन्दिलाभ्रगङ्गास्तोतः

“उपसंहृततरे च जिह्वाग्रमृकारकारल्कारेषु बर्स्वेषूपसंहरति”

(तै.प्रा.2-18) षद्दमिदं सूत्रम् । सूत्रस्थचकारः मण्डूकपुतिन्यायेन हन्वोरन्वादेशकः । उपसंहृततरे इति हन्वोर्विशेषणम्, सामर्थ्यात् । अतिशयेन उपसंहृते उपसंहृततरे = ऋकारादिषु त्रिषूच्चार्येषु हन्वोः करणयोः परस्परोपश्लेषः = स्पर्शं विना अत्यन्तसमीपप्रापणात्मको व्यापार उक्तो भवति । ऋकारादीनामुच्चारणे बर्स्वाः स्थानमुच्यते । बर्स्वा नाम दन्तपङ्केरुपरिष्ठादुच्चप्रदेशा इति सोमयार्यः । रेफटवर्गस्थानयोर्मध्यप्रदेशा इति यज्वा । रेफटवर्गस्थानपर्यालोचनया अवगतो यो दन्तमूलानामुपर्याभ्यन्तरभागस्सः वक्रविवरोपरिभागो भवति । स एव बर्स्वशब्दवाच्यो भवति । बर्स्वशब्दार्थे व्याख्यात्रोरभिप्रायस्य ईषद्वैषम्यमविवक्षितम् । ऋकारश्च ऋकारश्च लकारश्च ऋकारकारल्काराः, तेषु ऋकारकारल्कारेषु । अत्र “अरमृकारपरे” (10-8) इति लक्षणासम्भवात् ऋकारकारल्कारेष्विति कथं सन्धिस्सध्यतीत्याशङ्क्य सोमयार्येण शास्त्रान्तरबलात्सध्यतीति समाहितम् । किन्तच्छास्त्रान्तरमिति चेत् पाणिनीयमिति वक्तव्यम् । ऋकार + ऋकार + लकार इति दशायां

सन्धौ क्रियमाणे “अरमृकारपरे” (10-8) इति प्रातिशारव्यसूत्रं किमर्थं न प्रवर्तते इति चेदुच्यते ।

“अरमृकारपरे” (10-8) इति सूत्रस्य “अथावर्णपूर्वे” (10-3) इत्यधिकारस्थत्वेन उदाहृतलक्ष्यद्वये परनिमित्तस्य ऋकारस्य लकारस्य अवर्णपूर्वकत्वेऽपि अरादेशविधिसूत्रे ऋकार इति कारप्रत्ययप्रयोगात् “वर्णः कारोत्तरो वर्णारब्या” (1-16) इति सूत्रात् कारशब्दः हस्वस्य ऋकारस्य आरब्या भवति । प्रथमलक्ष्ये दीर्घः ऋकार एव परनिमित्तम् । द्वितीयलक्ष्ये तु लकारः परनिमित्तम् । अतः “अरमृकारपरे” (10-8) इति सूत्रेण ऋकारकारलकारेति सन्धिनिर्वाहो न घटते । किन्तु “आद्बुणः” (6-1-87) इति पाणिनीयसूत्रेण गुणविधाने अच्चसामान्यं परनिमित्तमिति लक्ष्यद्वयेऽपि उदाहृतपाणिनीयगुणविधिसूत्रेण गुणः अकारो भवन् “उरण् रपरः” (1-1-5) इति पाणिनीयसूत्रेण प्रत्येकं रेफलकारशिरस्को भवति । प्रथमलक्ष्ये अरादेशो भवति । द्वितीयलक्ष्ये अलादेशो भवति । तेन ऋकारकारलकारेष्वित्यत्र सन्धिस्सञ्ज्ञ्छते । एवमेव “ऋकारलकारौ हस्वौ” (तै.प्रा.1-31) इति सूत्रेऽपि सन्धिबोध्यः । तथाच ऋकारादिषु त्रिषूच्चार्येषु हन्वोः परस्परमुपश्लेषः कर्तव्य इति पूर्वमुक्तम् । किञ्च ऋकारादीनामुच्चारणे यजिह्वाणं करणं तत् बर्स्वस्थानेषूपसंहरति = निक्षिपेदिति सोमयार्यव्यारब्यानादुपसंहारोऽत्र

निक्षेपः समीपप्रापणमित्यर्थः। वक्ता जिह्वाग्रं बर्स्वानां समीपं प्रापये-
दित्यर्थो लभ्यते । ननु करणत्वेन परिगणितेषु जिह्वामूलमध्यान्तोषादिषु
हन्वोः परिगणनं नास्ति । तदभावे ऋकारादीनामुच्चारणे हन्वोः
करणत्वं कथमुच्यते इति चेदुच्यते । ऋकारादीनामुच्चारणे हन्वोः गौण-
मेव करणत्वम्, न तु मुख्यम् । मुख्यं करणं तु जिह्वाग्रमेव । अत एव
ऋकारादीनां “बर्स्वस्थानात्युपसंहृतकल्पौषसहित उपसंहृततरहनु-
सहित जिह्वाग्रकरणविवृतप्रयत्न” इति पञ्चमवर्णक्रमे जिह्वाग्रकरणस्य
हनुसहितत्वविशेषणमस्ति । तेन “सहयुक्ते अप्रधाने” (2-3-19) इति
पाणिनिसूत्रेण पुत्रेण सह आगतः पिता इत्यत्र पुत्रस्य सहयुक्तत्वाद-
प्राधान्यमित्युक्तम् । तद्वदत्र हन्वोः करणत्वमप्रधानम् ।

नन्वेतावता व्याख्यातेषु अवर्णादीनामचां स्थानकरणविधायक-
सूत्रेषु ओष्ठव्यापारः अनुभूतचरः। अच्चत्वाविशेषाद्वकारादीनामपि
स्थानकरणविधिसूत्रेऽस्मिन्नोष्ठकार्यमावश्यकमेव । प्रकृतसूत्रे ओष्ठ-
व्यापाराविधानादस्य न्यूनतेति चेत् “अकारवदोषौ” (2-21) इत्यति-
देशसूत्राद्वकारादीनामोष्ठकार्यं लभ्यते । तथाहि “अकारवदोषौ” (2-
21) इति सूत्रे सान्निध्यादनादेश इति लभ्यते । ओष्ठयोर्यत्रानुपदेशस्तत्र
अकारे यथा ओष्ठौ नात्युपसंहृतौ तथा ओष्ठव्यापारः कर्तव्यः। प्रकृते
“उपसङ्हृततरे च जिह्वाग्रम्” इति सूत्रे ओष्ठव्यापारः अनुपदिष्ट इति

“अकारवदोषौ” (2-21) इत्यतिदेशसूत्रात् ऋकारादीनामुच्चारणे ओष्ठयोः अत्युपसंहृतकल्पत्वं लभ्यते । ओष्ठयोः करणत्वात् ऋकारादीनां पञ्चमवर्णक्रमे जिह्वाग्रस्य करणस्य “अत्युपसंहृतकल्पौष्टसहित” इति विशेषणं सङ्घच्छते । विवृतमूष्मणां स्वराणां चेति शिक्षावाक्येन स्वराणामृकारादीनां विवृतप्रयत्नो वक्तव्यः । तत्कथमिति चेत् ऋकारादीनामुच्चारणे ओष्ठयोः करणयोः स्थानभूतबर्स्वेषु स्पर्शासम्भवात् स्थानकरणानां स्पर्शनं विना दूरतः अवस्थानलक्षणं विवृतप्रयत्नसम्भवति ।

“एकेषामनुस्वारस्वरभक्त्योश्च” (तै.प्रा.2-19) त्रिपदमिदं सूत्रम् । अनुस्वारश्च स्वरभक्तिश्च अनुस्वारस्वरभक्ती, तयोः अनुस्वारस्वरभक्तयोः चकारान्वादिष्पूर्वसूत्रोक्तविधिर्भवति । “उपसंहृततरे च जिह्वाग्रम्” (2-18) इति पूर्वसूत्रविहितो यः हन्वोरुपसंहारस्सः अनुस्वारे भवति । यः जिह्वाग्रस्य बर्स्वेषूपसंहारस्सः स्वरभक्तौ भवतीति यथासङ्घेन विनिवेशः = विभागो ज्ञेय इत्येकेषां मतम् । अस्मिन् मते अनुस्वारस्य हनूपसंहारविधानं सर्वथा अप्रसिद्धम् । वस्तुतः अनुस्वारः आद्यांशगकारवान् अपरांशानुनासिकावांश्च भवति । गकारांशे स्थानस्य हनूमूलस्य सत्वेऽपि तस्य जिह्वामूलेन करणेन “हनूमूले जिह्वामूलेन कवर्गे स्पर्शयति” (तै.प्रा.2-35) इति सूत्रात् स्पर्शो

विहितोऽस्ति, न तूपसंहारः। उपसंहारो नाम स्थानकरणयोः स्पर्शं
विना स्थितिः। अतः पूर्वसूत्रे हन्त्वोरुपसंहारस्य विहितत्वेऽपि तस्या-
नुस्वारे प्रसक्त्यभावादेकेषां मतमयुक्तम्। किञ्च स्वरभक्तेः रेफकारद्वय-
घटितत्वेन ऋकारांशे जिह्वाग्रस्य बर्वेषूपसंहारस्य पूर्वसूत्रविहितत्वेऽपि
रेफांशीयस्थानकरणयोरविहितत्वात् पूर्वसूत्रोक्तविधिः ऋकारात्मके
स्वरभक्तयेकदेशे भवति। न तु सम्पूर्णस्वरभक्तौ इत्येकेषां मतं न साधु।
प्रकृतसूत्रस्य त्रिभाष्यरत्नव्याख्याने सोमयार्येण तत्रानुस्वारस्य अनु-
नासिकमात्रत्वं स्वरभक्तेः ऋकारतुल्यत्वमिति यदन्येषां मतं प्रदर्शितं
तदप्ययुक्तमेव। अनुस्वारस्य “तदाद्यर्धगकारः स्यात्तच्छेषमनुनासि-
कम्” इति शिक्षावाक्येन अनुनासिकादन्यस्य गकारसम्बन्धस्य सत्वेन
तं गकारसम्बन्धं विहाय अनुस्वारस्य अनुनासिकमात्रत्वमेवेत्यन्येषां
मतं न शोभनम्। किञ्च स्वरभक्त्याः ऋकारात्मकस्वरभागघटित-
वर्णान्तरत्वस्य लकारात्मकस्वरभागघटितवर्णान्तरत्वस्य “रेफोष्म-
संयोगे रेफस्वरभक्तिः” (21-15) इति सूत्रविहितत्वे सति अन्येषां मते
ऋकारतुल्यत्वमात्रकथनं मन्दम्, रेफतुल्यत्वस्यापि सत्वादत एव
सोमयार्येण स्वीयव्याख्यानान्ते तच्चिन्त्यमित्युक्तम्। यज्वा स्वीय-
व्याख्याने अनुस्वारस्तावन्नासिक्यः। स्वरभक्तिरपि ऋकारार्धरूपेति
यन्मतान्तरं प्रादर्शयत् तत्र अनुस्वारस्य गकारानुनासिकोभयांश-

घटितत्वे सति “अनुस्वारो नासिक्य” इत्यनुस्वारे नासिक्यत्वमात्र-प्रदर्शनं न मनोज्ञम् । एवमेव स्वरभक्त्याः ऋकारेफांशद्वयघटितत्वे सति स्वरभक्तिः ऋकारार्धरूपेति स्वरभक्त्याः एकांशमात्रप्रदर्शनपरमतांतरव्याख्यानं न रुचिरम् । यज्वा ‘रेफोष्मसंयोगे रेफस्वरभक्तिः’ (21-15) इति सूत्रेण स्वरभक्त्याः रेफस्थानादिकं भवतीति यदाह तद्वाक्यगतादिशब्देन ऋकारस्थानमपि स्वीकरणीयमिति ज्ञातव्यं भवति । अत एव स्वरभक्त्याः पञ्चमवर्णक्रमे वर्णक्रमपाठकाः उत्तरदन्तमूल-प्रत्यग्भागस्थानजिह्वामध्यकरणेति रेफांशीयस्थानकरणादिकं प्रदर्शय बर्स्वस्थानात्युपसंहृतकल्पौष्टसहित उपसंहृततरहनुसहित जिह्वाग्र-करणेति ऋकारांशीयस्थानकरणादिकमपि प्रदर्शयन्ति । अपिच यज्वा स्वीयव्याख्याने अनुस्वारस्य “अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः” (2-30) इति सूत्रोक्तानुनासिकस्थानस्य अनुनासिकस्य भावः आनुनासिक्य-मित्यनुस्वारस्य आनुनासिक्ये लब्धे अनुस्वारस्य आनुनासिक्यं “नासिकाविवरणादानुनासिक्यम्” (2-52) इति सूत्रेण सिध्यतीति मन्यते । यद्यपि “नासिकाविवरणादानुनासिक्यम्” (2-52) इति सूत्रं रङ्गपुतिविधायकं तथापि यज्वा स्वीयमते रङ्गवर्णस्याभावात्तसूत्रं अनुस्वारस्य आनुनासिक्यधर्मविधिपरमिति यदाह तदविचारित-रमणीयम् ।

“ओष्ठोपसङ्घार उवर्णे” (तै.प्रा.2-24) द्विपदोऽयं योगः। ओष्ठयोरुपसंहारः ओष्ठोपसंहारः। उपसंहारोऽत्र पूर्ववन्न सन्निकृष्टतामात्रम् । किन्तु सन्निकृष्टावोष्ठौ दीर्घौ च स्यातामिति विवक्ष्यते इति सोमयार्येण व्याख्यातम् । अस्यायमाशयः। “ईषत्प्रकृष्टावेकारे” (2-15) इति सूत्रव्याख्याने सोमयार्येण अव्यञ्जने एकारे उच्चार्ये ओष्ठयोः सन्निकृष्टत्वमुक्तम् । तत्रोक्तस्सन्निकृष्टशब्दार्थः अन्यः। उवर्णोच्चारणे तु सन्निकृष्टशब्दार्थः पूर्वोक्तात्प्रतिश्चिद्दिन्नः। अयं स्पर्श विना स्थानकरणयोः समीपनयनार्थकः। तेन साकं उवर्णोच्चारणे ओष्ठयोः दीर्घत्वमप्यत्रोक्तम् । दीर्घौ च स्यातामित्यत्र चकारात् उवर्णोच्चारणे ओष्ठयोः उन्नतत्वमपि सम्पादनीयं इत्यर्थो वक्तव्यः। विषयोऽयं “ओष्ठौ तूपसङ्घृततरौ” (2-16) इति सूत्रस्य मदीयव्याख्याने व्यासशिक्षास्थस्थानकरणप्रयत्नप्रकरणे (400) वाक्यस्य मञ्जरीकारोदाहृतसिद्धान्तविवरणे द्रष्टव्यः। “ओष्ठोपसङ्घार उवर्णे” (तै.प्रा.2-24) इति सूत्रे ओष्ठातिरिक्तस्य जिह्वामूलादिकरणस्य असङ्कीर्तितत्वेन ओष्ठशब्दस्य एकस्यैव उपदिष्टत्वेन “ओष्ठभ्यां पवर्गे” (2-37) “ओष्ठान्ताभ्यां दन्तैर्वकारे” (2-43) इत्यादि वक्ष्यमाणसूत्रव्याख्यानमनुसृत्य ओष्ठयोः उत्तराधरभेदं परिकल्प्य उवर्णे उच्चार्ये उत्तरोष्ठः स्थानमिति अधरोष्ठः करणमिति विभागेन ओष्ठयोः स्थानकरणत्वकल्पना कृता ।

द्वयोरोष्योर्मध्ये स्थिरत्वादुत्तरोष्यस्य स्थानत्वं विचाल्यतरत्वादधरोष्य
करणत्वं युक्तमेव । करणमत्र वर्णोत्पत्तिक्रियासिद्धौ यदुपकारकं भवति
तत्करणमित्युच्यते । प्रकृतौ उवर्णोत्पत्तिक्रियासिद्धौ अधरोषः
करणमुपकारकं भवति = सहायभूतं भवति । तथाच वक्ता उवर्णोच्चारणे
ओष्योः परस्परं स्पर्शं विना दीर्घौ उन्नतौ च कुर्यात् । अत एव उवर्णस्य
अज्ञूपस्य उत्तराधरोष्योः स्थानकरणयोः स्पर्शं विना दूरतः स्थिति-
लक्षणः विवृतप्रयत्नस्मिध्यति । एवमुवर्णस्य ये स्थानकरणप्रयत्ना
उक्तास्ते दीर्घौन्नतोपसंहृतोत्तरोष्यस्थान तथाभूताधरोष्करणविवृतप्रयत्न
इति वर्णसारभूतवर्णकमे स्पष्टमवगम्यन्ते ।

16. पृथगोषोपसंहारज्योत्त्वाचकोरानन्दः

“एकान्तरस्तु सर्वत्र प्रकृतात्” (तै.प्रा.2-25) एकान्तरः, तु,
सर्वत्र, प्रकृतात् इति छेदः । चतुष्पदमिदं पृथगोषोपसंहारविधायकं
सूत्रम् । सान्निध्यात् पूर्वसूत्रादोषोपसंहार इति लभ्यते । एकमात्रा
अन्तरं = व्यवधानं यस्य ओष्ठोपसंहारस्य सः एकमात्रान्तरः । सूत्रे
एकान्तर इति पृथगोषोपसंहारस्य विशेषणमिति सोमयार्य आह ।
सूत्रेऽस्मिन् प्रकृतात् इत्यस्य प्रशब्दः आदिकर्मणि प्रकृतः = प्रथमकृतः

इत्यर्थे लब्धे सति पूर्वसूत्रात् यः ओष्ठोपसंहारो लब्धस्स एव प्रकृतशब्देन
गृह्यते । प्रकृतादिति पञ्चम्यन्तत्वेन प्रथमकृतात् ओष्ठोपसंहारात्
तदनन्तरकृतः ओष्ठोपसंहारः अर्थाक्षिप्तो भवति । तेन ओष्ठोपसंहारद्वयं
लब्धम् । तथाच सर्वत्र ओष्ठ्यस्वरेषु द्वयोरोष्ठ्यस्वरयोर्मध्ये एकान्तरः =
एकमात्राकालव्यवधानं यदि भवति तदा प्रकृतादोषोपसंहारात् पृथगो-
ष्ठोपसंहारः कर्तव्य इति सूत्रार्थस्सिद्ध्यति । सूत्रे पृथगित्यभावेऽपि
प्रकृतादिति पञ्चम्यन्तबलात् पृथगिति लब्धम् । अत एव पृथगोष्ठोप-
संहारविधिपरमिदं सूत्रमिति पर्यवस्यति । अत्र “अथो उभावेव” इत्या-
दीन्युदाहरणानि । अस्मिन्नुदाहरणे ओकारस्य उकारे अचि परे प्रसक्ता-
वादेशात्मकसन्ध्यभावात् विवृत्तिः भवति । सा च “असाम्ये तु वत्सानु-
सृतिरित्यपि । तत्कालस्त्वेकमात्रः स्यात्” इति कालनिर्णयप्रकरणीय-
मञ्जरीकारवचनेन एकमात्राकालिकः वत्सानुसृतिसंज्ञक विवृत्तिविराम-
स्सिद्ध्यति । तथाच ओकार उकारयोरोष्ठ्यस्वरयोरेकान्तरव्यवधान-
मस्तीति ओष्ठ्यस्वरयोः स्पर्शं विना समीपनयनपूर्वकदीर्घान्तत्वलक्षण-
प्रयत्नार्थकात् प्रथमकृतादोषोपसंहारात्तादृशः अन्यः ओष्ठोपसंहारः
कर्तव्यः इति लक्ष्यलक्षणसमन्वयस्सिद्ध्यति । तथाच “अथो उभावेव”
इत्यत्र यौ ओकारोकारौ ओष्ठ्यस्वरौ तयोराद्यस्य ओकारस्य ओष्ठोप-
संहारं विधाय ततः उकारस्य पृथगोष्ठोपसंहारः कर्तव्य इति सार्वत्रिकी

= सर्वत्र प्रतिवर्णमोष्ठ्यस्वरं पृथक् पृथक् प्रसक्तपृथगोष्ठोपसंहार-
सम्बन्धिनी कुसिः = रीतिः बोध्या । प्रातिशारव्यस्य उपाङ्गत्वं शिक्षायाः
अङ्गत्वमित्यनयोरङ्गोपाङ्गत्वमत एव अनयोः मूलमूलिभावश्च पूर्वत्रोक्त-
मेव । अत एव यज्वना अस्य सूत्रस्य व्याख्याने मूलभूतशैक्षकसिद्धान्त-
निरूपणार्थं शिक्षाश्लोका उदाहृताः । अस्य मूलभूतव्यासशिक्षायां
श्लो ॥ । मध्ये वकारेऽनुस्वारे विरामे संयुते स्थिते ।
अप्यौकारे परे व्यक्तौ द्विरोष्ठ्याविति निश्चितौ ॥

(433 – 434)

इति श्लोके पृथगोष्ठोपसंहारस्य द्विरोष्ठ्य इति नामान्तरेण व्यवहा-
रोऽस्ति । अस्मिन् श्लोके द्विरोष्ठ्यविधानषट्कमस्ति । तत्र “व्यक्तौ” इति
षां विधानमस्ति । व्यक्तिशब्दस्य विवृत्तिर्थः । तत्रापि “अथो
ओषधीषु” इत्येवोदाहृतम् । “बाहुवोर्बलम्” इत्यत्र ओष्ठ्यस्य उकारस्य
ओकारपरकत्वात् ओकारपरकत्वे एकान्तरत्वनियमं निर्वर्तयति प्रकृत-
सूत्रस्थतुशब्द इति सोमयार्य आह । बाहुवोर्बलमित्यत्र “एकान्तरस्तु
सर्वत्र” (2-25) इति सूत्रेण यदि पृथगोष्ठोपसंहारः प्राप्नोति तदा
क्षचिदपवादत्वेन ओकारपरत्वे पृथगोष्ठोपसंहारो नास्तीति यद्यपि वक्तुं
शक्यम् । “एकान्तरस्तु सर्वत्र” (2-25) इति सूत्रेण बाहुवोर्बलमित्यत्र
पृथगोष्ठोपसंहारो न प्राप्नोति । कुतः? एकमात्रान्तरत्वाभावात् । उकार

ओकारयोर्मध्ये “विरामे वर्णयोर्मध्ये ह्यणुकालोऽप्यसंयुते” (446) इति कालनिर्णयवाक्येन अणुकालविरामो भवति, वकारस्य अर्धमात्र इत्याहत्य पादोनमात्रत्वमेव लभ्यते । अतः बाहुवोर्बलमित्यत्र “एकान्तरस्तु सर्वत्र” (2-25) इति सूत्रेण पृथगोष्ठोपसंहारे अप्राप्ते तन्निषेधार्थकत्वं तुशब्दस्य सोमयार्योक्तमयुक्तमिति चेन्न । बाहुवोर्बलमित्यत्र यद्यपि “एकान्तरस्तु सर्वत्रेति” (2-25) सूत्रेण पृथगोष्ठोपसंहारो न प्राप्नोति । किन्तु “मध्ये वकारेऽनुस्वारे” (433) इत्युदाहृतव्यासवाक्यस्य प्रथमविधानेन द्विरोष्यत्वापरनामकपृथगोष्ठोपसंहारस्य प्राप्तिरस्ति । तद्विधाने ओष्ठ्यस्वरद्वयमध्ये कालनियमाभावात् “एकान्तरस्तु सर्वत्रेति” (2-25) सर्वत्र पदप्रयोगात् उदाहृतव्यासवाक्यस्य प्रथमविधानेन प्राप्तः पृथगोष्ठोपसंहारः ओकारपरत्वे इति विशेषे “एकान्तरस्त्वति” (2-25) सूत्रस्थतुशब्देन निवर्त्यत इति सोमयार्यवचनं युक्तमेव ।

यत्तु यज्वना प्रकृतसूत्रस्थतुशब्दः अर्धमात्रान्तरं निवर्तयति = अर्धमात्रान्तरव्यवधाने पृथगोष्ठोपसंहारं निवर्तयतीति तुशब्दप्रयोजनमुक्तं तत्रोच्यते । प्रकृतसूत्रेण पृथगोष्ठोपसंहारविधाने एकमात्रान्तरनियमस्य उक्तत्वेन “पणिं गोषु स्तरामहे” इत्यादौ ओकार उकारयोरोष्यस्वरयोर्मध्ये एकमात्रव्यवधानाभावादेव पृथगोष्ठोपसंहाराभावे सिद्धे

सति अर्धमात्रान्तरव्यवधाने तुशब्दस्य पृथगोष्ठोपसंहारनिषेधार्थकत्व-
कथनमयुक्तमिति चेन्न । यज्वना “मध्ये वकारे” इत्युदाहृतव्यासशिक्षा-
श्लोके “अप्यौकारे परे” इति पञ्चमविधानेन “स्मृचौ सम्प्रस्नावयति”
इत्यादिषु “स्मृचौ” इत्यत्र उकार औकारयोरोष्ठ्यस्वरयोर्मध्ये एकमात्र-
व्यवधानाभावे । पि द्विरोष्ठ्यापरपर्यायपृथगोष्ठोपसंहारो विहितः । तद्वत्
“गोषु” इत्यत्रापि ओकार उकारयोरोष्ठ्यस्वरयोर्मध्ये अर्धमात्राव्यवधाने
सत्यपि पृथगोष्ठोपसंहारः प्राप्नुयादिति तद्विधानप्राप्तं पृथगोष्ठोपसंहारं
प्रकृतसूत्रस्थतुशब्दः निवर्तयतीति मत्वा उक्तम् । वस्तुतः “एकान्तर-
स्त्विति” (2-25) सूत्रे एकान्तर इति एकमात्राव्यवधानं ययोरोष्ठ्य-
स्वरयोरस्ति तत्त्वैव पृथगोष्ठोपसंहार इति तत्वम् । प्रकृतसूत्रे एकान्तर
इति नियमस्य सत्वेन “हुतस्तोको हुतो द्रफसः” इत्यत्र स्तोको इति हुतो
इति भागयोः कुसुरुबिन्द इत्यस्य कुसुरु इति भागे च ओकारादिषु
ओष्ठ्यस्वरेषु एकमात्राव्यवधानाभावात् सर्वार्थः सकृदेव ओष्ठोपसंहारः
क्रियते, पृथगोष्ठोपसंहारो न क्रियत इत्यर्थः । “उत्पूतशुष्मामि” त्यत्र
उकारादोष्ठ्यस्वरात्परस्य तकारस्य “स्वरपूर्वं व्यञ्जनमिति” (14-1)
सूत्रेण द्वित्वे तकारयोः “हल्युक्तं हलुत्तरं तदणुमात्रं प्रकीर्तितम्” (445)
इति कालनिर्णयप्रकरणीयव्यासवाक्येन पृथगणुद्वयादर्धमात्रत्वे पकार-
स्यार्धमात्रत्वे आहत्य उकार ऊकारयोरोष्ठ्यस्वरयोर्मध्ये एकमात्राकाल-

व्यवधानात् प्रकृतसूत्रेण पृथगोष्ठोपसंहारः प्राप्नोति । एवमेव “सवितो-
त्पुनातु” इत्यत्रापि बोध्यम् । अत्र वैदिकाभरणे यज्जना
श्लो ॥ ओष्ठ्ययोस्स्वरयोर्मध्ये दृश्येते तु तपौ यदि ।
पृथगभावस्त्योर्न स्याच्चटिमात्रस्त्योर्मवेत् ॥

इति शिक्षान्तरवचनेन “उत्पूतशुष्ममि” त्यादौ ओष्ठ्यस्वरद्वय-
मध्ये यौ तकारपकारौ तयोः पकारस्य शास्त्रप्राप्तार्धमात्रापवादतया
त्रुटिमात्राकालं = अणुकालं विधाय उदाहृतलक्ष्ये पृथगोष्ठोपसंहारो
नास्तीति शिक्षान्तरमतं निरूपितम् । अस्मिन् मते पूर्वोक्तरीत्या
“उत्पूतशुष्ममि” त्यादौ ओष्ठ्यस्वरयोर्मध्ये पादोनमात्राकालव्यवधान-
मेव सम्प्राप्तम्, द्वित्वतकारतकारपकाराणां प्रत्येकमणुमात्रत्वात् ।
तथापि व्यासशिक्षायां “मध्ये वकारेऽनुस्वारे विरामे संयुते स्थिते”
(433) इति व्यासवाक्योक्तेषु पृथगोष्ठोपसंहारविधानेषु विरामस्याप्यज्ञी-
कृतत्वेन उदाहृतलक्ष्ये तकारद्वित्वादिसंयोगे परे पूर्वत्र “संयुतोर्ध्वे तु
पूर्वत्र” (450) इति कालनिर्णयप्रकरणीयवाक्येन अर्धमात्रिकविरामे
प्राप्ते सति ओष्ठ्यस्वरयोः उकार ऊकारयोर्मध्ये सपादमात्राकाल-
व्यवधानेऽपि शतेपञ्चाशत्यायेन एकमात्राव्यवधानं लब्धमिति उदाहृत-
लक्ष्यद्वयेऽपि पृथगोष्ठोपसंहारः कर्तव्य इति फलति । किञ्च
“मध्यतोऽनुष्टुभा” इत्यत्र षकारस्य टकारात्मकप्रथमपरकत्वात्

“प्रथमपरश्च पूषाक्षिपूषाक्षायणयोः” (तै.प्रा.14-17) इति सूत्रेण द्वित्व-निषेधात् षकारस्य “स्वरपूर्वं व्यञ्जनम्” (14-1) इति सूत्रेण द्वित्वं नास्ति । किन्तु “अघोषादूष्मणः परः प्रथमोऽभिनिधानः” (तै.प्रा.14-9) इति सूत्रेण अभिनिधानप्रथमागमवर्णसिसध्यति । षकार आगम-प्रथमटकारयोरण्वणुत्वे मुख्यटकारस्य अर्धमात्रत्वे एकमात्रान्तरितत्वं यद्यपि सिध्यति तथापि यज्वा “मध्यतोऽनुष्टुभा” इत्यत्र पृथगोष्ठोप-संहारनिषेधकं “ओष्ठ्यस्वरेषु कार्येषु प्रथमेनाक्षरद्वये” इति शिक्षान्तर-वाक्यमुदाजहार । अस्मिन् वाक्ये पूर्ववाक्यमनुवर्त्य पृथगोष्ठोपसंहारः प्रतिषिध्यत इत्याह । अस्मिन् वाक्ये अक्षरद्वये इत्यत्र अक्षरशब्दः वर्ण-सामान्यवाचकः । अक्षरेषु व्यञ्जनेषु च “अथ वर्णसमान्नायः” (1-1) इति सूत्रे वर्णशब्दप्रयोगात् अनेन वाक्येन टकारस्य शास्त्रप्राप्तार्धमात्रा-पवादतया अणुमात्रत्वे सति “अनुष्टुभा” इत्यत्र पादोनमात्रव्यवधानमेव भवति । उकारयोरोष्ठ्यस्वरयोर्मध्ये एकमात्राव्यवधानं न सिध्यतीति शिक्षान्तरमतेन पृथगोष्ठोपसंहारो नास्तीत्यूचे । एवं स्थिते “उत्पूत-शुष्ममि” त्यादौ यथा “संयुतोर्ध्वं तु पूर्वत्रेति” (450) इति व्यासवाक्येन विहितार्धमात्राविरामकालः पूर्वकालेन संयोजितस्तथात्रापि कृते सति सपादमात्रत्वं शते पञ्चाशन्यायेन एकमात्राकालव्यवधानं च सिध्यति । तदा “मध्यतोऽनुष्टुभा” इत्यत्रापि प्रकृतसूत्रेण पृथगोष्ठोपसंहार-

स्सध्यति । एवं स्थितेऽत्र यज्वा “देवो वस्सवितोत्पुनातु” “मध्यतोऽ-
नुष्टुभा” इत्यादौ उदाहृतशिक्षाश्लोकाभ्यां पृथगोष्ठोपसंहारो निषिध्यते,
तन्निरासार्थं = उदाहृतशिक्षान्तरवाक्यप्राप्तसिद्धान्तनिरासार्थं प्रकृतसूत्रे
“सर्वत्रेति” यत्तः क्रियत इति प्रकारान्तरेण उदाहृतलक्ष्यद्वये एकमात्रा-
न्तरत्वपूर्वकं पृथगोष्ठोपसंहारमञ्जीचकार । अपिच येषु लक्ष्येषु ओष्ठ्य-
स्वरद्वयमध्ये एकमात्रान्तरितत्वमस्ति तत्र सर्वत्र पृथगोष्ठोपसंहार-
स्सध्यतीत्ययमर्थः

श्लो ॥ । पृथगोष्ठोपसंहारो नार्धमात्रान्तरे भवेत् ।

एकमात्रान्तरत्वस्य स्यात्तु सर्वत्र सम्भवे ॥

इत्यनेन श्लोकेन स्थिरीकृतः । “पणि गोषु स्तरामहे” इत्यादौ
“गोषु” इत्यत्र ओकार उकारयोरोष्यस्वरयोर्मध्ये अर्धमात्राकाल-
व्यवधानेन पृथगोष्ठोपसंहारो न सिध्यतीत्यनेन वाक्येन दृढीकृतः ।

सु-उन्नीयं इत्यत्र “अवग्रहस्यान्त एव च” (455) इति व्यास-
शिक्षास्थकालनिर्णयप्रकरणीयव्यासवाक्येन अवग्रहविरामकालस्सार्ध-
मात्र उक्तः । “पुनरुत्सूतम्” इत्यत्र उकार ऊकारयोरोष्यस्वरयोर्मध्ये
तकारद्वित्वसकारयकारास्सन्ति । यकारस्यार्धमात्रत्वं ततः पूर्वेषां
त्रयाणां पृथक्पृथगणुमात्रत्वमाहत्य यकारेण साकं सपादमात्रत्वं “ता
दिक्षूपादधत्” दिक्षु – उपेति पदयोः उकारद्वयमध्ये पदविरामस्य

“पदप्रणवयोर्नित्यं विरामः स्याद्विमात्रिकः” (457) इति व्यासशिक्षा-स्थकालनिर्णयप्रकरणीयवाक्येन द्विमात्रत्वं प्राप्तम् । एषु त्रिष्ठूदाहरणेषु एकमात्राकालादधिककालव्यवधानं ओष्ठस्वरमध्ये ॥ स्तीति पृथगोष्ठो-पसंहारः स्याद्वा न वेत्याशङ्क्य यज्वना स्वीयव्याख्याने अधिककालान्तरत्वे ॥ पि कौमुतिकन्यायेन पृथगोष्ठोपसंहारस्सिध्यतीत्युक्तम् । एकमात्रान्तरत्वे प्राप्तुवन् पृथगोष्ठोपसंहारः सार्धमात्राद्यधिकमात्रान्तरत्वे सिध्यतीति किमु वक्तव्यम् ? इति कौमुतिकन्यायः सर्वथा प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । “अथो ओषधीषु” इत्यत्र “विसर्गस्तत्र नो चेत् स्यात् सा मात्रा उभयदीर्घ्यर्थेति” (185) कौण्डन्यशिक्षावाक्येन ओकारद्वयमध्यस्था विवृत्तिरेकमात्रा भवतीति प्रकृतसूत्रेण पृथगोष्ठोपसंहारस्सिध्यति । सोमयार्योदाहृत “चतुर् होता” इत्यत्र स्वरभक्त्याः हलत्वादर्धमात्रत्वं हकारस्याप्यर्धमात्रत्वमाहत्य एकमात्रत्वमस्ति । “चतुर् होता” इत्यत्र उकार ओकारयोर्मध्ये एकमात्राव्यवधानात् प्रकृतसूत्रेण पृथगोष्ठोपसंहारस्सिध्यति । “उपाञ्चशुञ्च हुत्वा” इत्यत्र “शुञ्चहुत्वा” इति भागे “योञ्चशुम्” इति लक्ष्ये च पृथगोष्ठोपसंहार उच्यते । तथाहि प्रथमे लक्ष्ये शकारात्परस्य उकारस्य एकमात्रत्वं “मात्राद्विमात्रोऽनुस्वारः” इति शिक्षावाक्येन अनुस्वारस्य द्विमात्रत्वं हकारस्यार्धमात्रिकत्वमिति उकारयोरोष्ठस्वरयोर्मध्ये सार्धद्विमात्रत्वं सिध्यति । द्वितीयलक्ष्ये

यकारात्परस्य ओकारस्य द्विमात्रत्वात् “द्विमात्रान्मात्र एव तु” इति शिक्षावाक्येन अनुस्वारस्य मात्रिकत्वं शकारस्य अर्धमात्रत्वमाहत्य सार्धमात्रिकत्वं ओकार उकारयोरोष्यस्वरयोर्मध्ये सिद्ध्यति । सानु-स्वारलक्ष्यद्वये पि ओष्यस्वरयोर्मध्ये एकमात्रान्तरत्वाभावात् पृथगोष्टोपसंहारः कथं ? सिद्ध्यतीति चेत् शतेपञ्चाशन्यायेन सिद्ध्यतीति सोमयार्यसमाधानम् । कथं ? सार्धद्विमात्रत्वे वा सार्धमात्रत्वे वा तदन्तर्गततया एकमात्रत्वं सुतरामस्त्येव । अतः उदाहृतलक्ष्यद्वये पि प्रत्येकं ओष्यस्वरद्वयमध्ये प्रकृतसूत्रेण पृथगोष्टोपसंहारस्सिद्ध्यति । अधिकन्तु न निषिद्ध्यते । स्वायोगव्यवच्छेदकत्वादेकशब्दस्य स्वस्य = एकमात्रस्य अयोगे = अभावे व्यवच्छेदकः = एकशब्दः पृथगोष्टोपसंहारनिषेधको भवति हि । “पणि गोषु स्तरामहे” इत्यत्र “गोषु” इति भागे पृथगोष्टोपसंहारनिषेधस्य दृष्टत्वात् “पेरुन्तुज्ञाना” इत्यत्र उकारयोरोष्यस्वरयोर्मध्ये नकारस्य अणुकालः तकारस्यार्धमात्राकाल इत्याहत्य पादेनमात्रत्वे सति “संयुतोर्ध्वं च पूर्वत्र” (450) इति कालनिर्णय-प्रकरणीयव्यासवाक्येन अर्धमात्राविरामे सति सपादमात्राव्यावधानं सिद्ध्यति । अधिककालान्तरितत्वे कैमुतिकन्यायेन पृथगोष्टोपसंहारस्सिद्ध्यतीति पूर्वमुक्तमेव । एवमेव “उच्छुष्मा ओषधीनाम्” इत्यत्र

उकारयोरोष्यस्वरयोर्मध्ये   एकमात्राकालान्तरितत्वमर्थसिद्धमिति
पृथगोष्ठोपसंहारः प्रकृतसूत्रेण सिद्ध्यति ।

“तनुवौ घोरा” इति सोमयार्योदाहृतलक्ष्ये उकारौकारयोः ओष्यस्वरयोर्मध्ये “विरामे वर्णयोर्मध्ये ह्यणुकालोऽप्यसंयुते” (446) इति सामान्यशास्त्रेण अणुकालविरामस्य प्राप्तिरस्ति तथापि तदपवाद-तया “द्विरोष्येष्यौवयोस्तथा” (450) इत्यपवादशास्त्रेण सव्यञ्जने औकारे परे वा, वकारे परे वा, संयोगपरत्वाभावेऽपि ततः पूर्वत्र अर्धमात्रिकविरामकालः प्राप्तः। प्रकृते तनुवौ इत्यत्र उकारस्य ओष्यस्वरस्य सव्यञ्जनौकारपरकत्वात्तन्मध्ये अर्धमात्रिकविरामकालः प्राप्तः। अत एव “द्विरोष्येष्यौवयोरिति” (450) वाक्यस्य व्याख्याने सव्यञ्जनौकारपरत्वे “तनुवौ” इति वकारपरत्वे “आबभूरिति” पृथक् पृथक् उदाहरणद्वयं प्रदर्शितम्। एतावता “तनुवौ” इत्यत्र विरामस्य अर्धमात्राकालः वकारस्य अर्धमात्राकाल इत्याहत्य उकार औकारयोरोष्यस्वरयोर्मध्ये एकमात्रान्तरितत्वमस्तीति प्रकृतसूत्रेण पृथगोष्ठोपसंहारः प्राप्तः। एवमेव “देवश्रुतौ” “यदग्नीषोमौ” इति लक्ष्यद्वयेऽपि एकान्तरत्वलाभात् प्रकृतसूत्रेण पृथगोष्ठोपसंहारसिस्ध्यति । एवं स्थितेऽत्र यज्ज्वनः उदाहृतलक्ष्यत्रये एकान्तरत्वलाभार्थं स्वीयव्याख्याने औकारे तु एकव्यञ्जनान्तरितेऽपि ओष्ठोपसंहारस्य तच्छेषमात्र-

गोचरत्वात् एकान्तरता अस्तीति भवत्येव पृथगुपसंहार इति कथनं न शोभनम् । यद्यपि “तनुवौ, श्रुतौ, षोमौ” इति उदाहरणत्रये एकमात्राव्यवधानं लब्धमेव तथापि उदाहरणत्रये “अकारार्धमैकारौकारयो-रादिः” (2-26) “उकारस्तूत्तरस्य” (2-29) इत्युक्तरीत्या ओकारस्य उत्तरभागमुकारं परत्र ओष्ठस्वरं मत्वा औकारस्य पूर्वभागीयमर्धमात्रमादाय वकारतकारमकाराणां पृथक् पृथक् अर्धमात्रत्वं मेळयित्वा लक्ष्यत्रयेऽपि पृथक् पृथक् एकमात्रान्तरितत्वं सम्पाद्य प्रकृतसूत्रेण लक्ष्यत्रयेऽपि पृथगोषोपसंहारसम्पादनकल्पना व्यर्था । कुतः? अस्यां कल्पनायां औकारस्य यौ पूर्वोत्तरभागौ अकारोकारौ तयोः वर्णकदेशयोः वर्णत्वं कल्पनीयम् । तस्य वैयाकरणैरङ्गीकृतत्वेऽपि तदपेक्षया शैक्षिकसिद्धान्तस्य मुख्यत्वात् उदाहृतलक्ष्यत्रये “द्विरोष्ठेष्यौवयो-स्तथा” (450) इत्यादिना लब्धं पूर्वोक्तमेकमात्रान्तरितत्वमेव ज्यायः । अतः औकारेत्वेकव्यञ्जनान्तरितेऽपीति यज्वग्रन्थः परास्तः ।

द्विरोष्ठप्रसङ्गात् व्यासशिक्षोक्तो माण्डूकोष्ठः स्मर्यते

श्लो ॥ संयुतश्चोष्ठमध्ये हो विसर्गादुत्तरश्च पः ॥ 435

तालुभ्यां वायुमापूर्य माण्डूकोष्ठः परस्समृतः ॥ 436

इति श्लोकेन ओष्ठस्वरद्वयमध्ये हकारो व्यञ्जनसहितो यदि भवति तथा ओष्ठस्वरद्वयमध्ये विसर्गात्परतः पकारो यदि वर्तते तदा तालुभ्यां वायुमापूर्य प्रथमादोष्ठस्वरात् द्वितीयः ओष्ठस्वरः उच्चारणीयः। एवं चेत् सः माण्डूकोष्ठ्य इत्युच्यते। अत्र प्रथमस्य “समग्रासो जुहो जातवेदः” द्वितीयस्य “शतायुः पुरुषः” इत्यादिकमुदाहरणं बोध्यम्। पूर्वोक्तलक्ष्यत्रयस्थौकारविषये पूर्वोत्तरभागप्रसङ्गात् “अकारार्धमैकारौकारयोरादिः” (2-26) इत्यादि सूत्राणि व्याख्यायन्ते। सूत्रे अकारार्धमित्यर्धशब्दः क्लीबे प्रयुक्तः। समांशावाचकः “अर्धं समेंशके” इति कोशात्। तथाच ऐकारस्य औकारस्य च आद्यवयवः अकारः प्रसिद्धाकारस्य हृस्वस्य यावानेकमात्राकालस्तस्य अर्धः पादद्वयात्मककालो भवति। किञ्च प्रसिद्धाकारस्य ये स्थानकरणप्रयत्नास्ते ऐकारौकाराद्यवयवस्य अकारस्यापि भवन्ति। अत एव प्रसिद्धाकारस्येव ऐकारौकाराद्यवयवस्य अकारस्यापि वर्णक्रमपाठतत्त्वज्ञाः “अत्युपसंहृतकल्पहनुस्थान तथाभूतौष्ठकरण संवृतप्रयत्न” इति वदन्ति। सन्ध्यक्षरगतस्य अकारस्य यदोष्योः करणत्वमुक्तं तत्करणं “संवृतकरणतरमेकेषाम्” (2-27) इति सूत्रेण एकेषां मते संवृतकरणतरं भवति, न तु सिद्धान्तिमते। संवृतानि = सन्निकृष्टानि करणानि यस्य तत् संवृतकरणम्। अतिशयेन संवृतकरणं संवृतकरणतरम्। विवरणेऽस्मिन्

करणानीति बहुवचनं अकारव्यक्त्यभिप्रायम्, अकारव्यक्तीनां बहुत्वात् । सिद्धान्ते तु संवृतकरणमेव । अत्र संवृतत्वं नाम सञ्चिकृष्टत्वम् । इदमेव सिद्धान्तमतम् । सञ्चिकृष्टतरत्वं तु एकेषां मतम् । तन्नाद्रियतेऽस्माभिः । सिद्धान्ते ओष्ठयोः अत्युपसंहृतकल्पत्वमेवेति विज्ञेयम् । इतोऽपि विशेषाः वर्णक्रमविवेकसूर्योदयग्रन्थेऽस्मिन् “अवर्णे नात्युपसंहृतमोष्ठ-हनु” (2-12) इति सूत्रव्याख्याने द्रष्टव्याः ।

“अकारार्धमिति” (2-26) सूत्रे ऐकारौकारयोस्सहोच्चरितत्वात्योः पूर्वस्य ऐकारस्य उत्तरस्य औकारस्य च शोषभूतौ क्रमेण इकारः उकारश्च भवतः । उभयोरपीकारोकारयोः “इकारोऽध्यर्धः पूर्वस्य शोषः” (2-28) “उकारस्तूत्तरस्य” (2-29) इति सूत्रद्वयेन अध्यर्धमात्राकाल उक्तः । अधिकं अर्धं यस्मिन् सः अध्यर्धः मात्राकालः अध्यर्धमात्राकालः । अत एवोक्तं शिक्षायां

श्लो ॥ ऐकारौकारयोरादावकारोऽप्यर्धमात्रिकः ।

इवर्णोवर्णयोश्शोषौ स्यातामध्यर्धमात्रिकौ ॥ इति ऐकारौकारयोश्शोषभूतयोरिकारोकारयोरपि प्रसिद्धेवर्णोवर्णयोरिव स्थानकरणप्रयत्ना भवन्ति । अत एव ऐकारौकारशोषभूतयोरिकारोकारयोः पञ्चमवर्णक्रमः एवमस्ति । उत्तरस्य इकारभागस्य वर्णक्रमोच्चारणविषये अकारभागीयस्य अत्युपसंहृतकल्पौष्ठ इत्यस्य अकारांशे

उक्तत्वात्तमंशं विहाय तालुस्थानजिह्वामध्यकरणविवृतप्रयत्न इति
वदन्ति । उकारस्य तु “दीर्घोन्नतोपसंहृतोत्तरोष्टस्थान तथाभूताधरोष-
करणविवृतप्रयत्न इति भणन्ति । एवं सन्ध्यक्षरगतवर्णानां सर्वेषामज्व-
र्णानां च स्थानकरणप्रयत्नविशेषा निरूपिताः ।

इति विष्णुभट्टल सुब्रह्मण्य सलक्षणघनपाठि विरचितं
अज्वर्णस्थानकरणप्रयत्नचन्द्रमण्डलचिद्रूपाकल्पाध्यानप्रकरणं
समाप्तिमगात्

3. हल्वर्णमहापद्मवनान्त स्फुरत्तटिलेखातन्वी देव्युपासनाप्रकरणम्

प्रस्तावना

अनुस्वारोत्तमवर्णधूत्तमानां “अश्मन्” “अवाङ्” “नाभिम्” इत्यादिषु नकारडकारमकारादीनां स्वरितभात्तवादच्चत्वं वा ? तथा “योऽशुं गृह्णाति” इत्यादिष्वनुस्वारस्य स्वारभात्तवादनुस्वारस्यापि अच्चत्वं वा ? इत्याशङ्कायां “अशुना ते” “अग्ने महाऽअसि” “आस्ये तृणऽसर्वा” इत्यादिष्वनुस्वाराणां “अनुस्वारो विसर्गश्च” (375) इत्य-ज्ञसंहिताव्यासवाक्येन पूर्वज्ञित्वात् आद्यांशगकारापरांशानुनासिको-भयांशागमवर्णत्वाच्च व्यञ्जनत्वं युक्तम् । “त्वा दध्यङ्गुषिः” “यञ्जीवम्” “मणिना रूपाणि” इत्यादिषु डंकारजकारणकारनकारमकारा अनेके उत्तमवर्णाः पूर्वपराङ्गभूता भवन्तीति तेषां डंकारादीनां व्यञ्जनत्वं निश्चितमेव । अतः अनुस्वारोत्तमानां हल्वत्वमेवेति व्यञ्जनानां स्थान-करणप्रयत्नप्रकरणस्यादौ अनुस्वारोत्तमानामपि स्थानकरणप्रयत्ना निरूप्यन्ते ।

17. सानुस्वारकादिपान्तवर्गीय

स्थानकरणप्रयत्नप्रबोधमिहिरद्वीपनगरी

“अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः” (तै.प्रा.2-30) इति सूत्रं अनुस्वारोत्तमानामनुनासिकत्वविधिपरम् । व्यासशिक्षायां “विज्ञेया नित्यनासिक्या यमानुस्वारपञ्चमाः” (413) इति वाक्येन यमानुस्वारपञ्चमानां नित्यनासिक्यत्वमुच्यते । “अजन्तस्था हकारश्च निमित्तेन तु कीर्तिताः” (414) इति अच् = अकारः अन्तस्थाः = यलवाः हकारः नणमपरः एते वर्णाः निमित्तेनैव नासिक्या भवन्ति । एवमितोऽपि वाक्यान्तरैः नासिक्यवर्णानां भेदबहुत्वं यत्तदत्र पट्टिकायां द्रष्टुं शक्यम् ।

A. नासिक्यवर्णानां नित्यनैमित्तिकभेदः

अ.	नित्यनासिक्याः	आ.	नैमित्तिकनासिक्याः
1	यमवर्णाः	1	नणमपरहकारः
2	उभयविधः अनुस्वारः	2	उभयविधरञ्जः
3	उत्तमवर्णाः	3	यवलपरयलवाः

B. नासिक्यवर्णनां अनुनासिकनासिक्यभेदः

अ.	अनुनासिकाः	आ.	नासिक्याः
1	उभयविधानुस्वारः	1	यमवर्णाः
2	नणमपरहकारः	2	उभयविधरङ्गः
3	उत्तमवर्णाः		
4	यवलपरयलवाः		

C. नासिकायाः संवृतविवृतभेदः

अ.	संवृतनासिकास्थानाः	आ.	विवृतनासिकास्थानाः
1	यमवर्णाः	1	उभयविधानुस्वारः
		2	उत्तमवर्णाः
		3	नणमपरहकारः
		4	उभयविधरङ्गः
		5	यलवपरयलवाः

D. नासिकायाः उत्तराधरभेदाभेदौ

अ.	नासिकायाः उत्तराधरभेदसहिताः	आ.	नासिकायाः उत्तराधरभेदरहिताः
1	उभयविधानुस्वारः	1	उत्तमवर्णाः
2	नणमपरहकारः	2	यमवर्णाः
		3	उभयविधरञ्जः
		4	यलवपरयलवाः

ननु “अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः” (2-30) इति सूत्रेण अनुस्वारोत्तमानां अनुनासिकत्वं कथमिति चेत् अनुस्वारस्य “तदाद्यर्धग-कारः स्यात्तच्छेषमनुनासिकम्” इति शिक्षावचनेन गकारसम्बन्धिना हनूमूलस्थानेन साकं नासिकास्थानमस्तीति स्थानद्वयद्योतनाय “अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः” (2-20) इति सूत्रेण अनुनासिकात्वं विहितम् । “विज्ञेया नित्यनासिक्या यमानुस्वारपञ्चमाः” (व्या.शि.स्था.क. 433) इति व्यासवाक्येन यमानुस्वारपञ्चमानां नित्यनासिक्यत्वविधानेन यमानुस्वारपञ्चमानां नासिकास्थानस्यैव मुख्यत्वं द्योतितम् । उत्तमा-

नामनुनासिकात्वं तु प्रकृतप्रातिशारब्यसूत्रेण पाणिनीयशिक्षया च
ज्ञेयम्। कथं ? पाणिनीयशिक्षास्थनवमखण्डकायां “अमोऽनुनासिका
न हौ” (39) इति वाक्यस्थाम्पत्याहारान्तर्गताः वर्गोत्तमाः डं, ज, ण,
न, माः अनुनासिका भवन्ति । ते हि स्वस्थाने जायमानास्सन्तः पश्चा-
न्नासिकामनुगच्छन्तीत्यनुनासिका इत्युच्यन्ते इति भारद्वाजराघवीय-
भाष्यार्थः । अत एव “तुल्यास्य प्रयत्नं सवर्णम्” (पा.सू.1-1-9) इति
सूत्रव्याख्याने भट्टोजिदीक्षितेन “जमडंणनानां नासिका च” इत्युक्तम् ।
तत्र चकारेण स्वस्य वर्गानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते इति तत्वबोधि-
न्यामस्ति । तेन उत्तमवर्णानां स्थानद्वयं लब्ध्यम् । एवमनुस्वारस्य
स्थानलभेऽपि करणस्यानुकृत्वात् “कण्ठस्थानौ हकारविसर्जनीयौ”
(2-46) इति सूत्रव्याख्याने “करणानुकृतौ स्थानमेव करणम्” इति
यज्वना उक्तम् । यथा हकारविसर्गयोः कण्ठस्थाने उक्तेऽपि करणस्या-
नुकृत्वेन कण्ठस्य उपर्यधोभागकल्पनया स्थानकरणत्वोक्तिवत् अनु-
स्वारस्य स्थानभूतनासिकायाः उपर्यधोभागकल्पनया नासिकायाः
उपरिभागस्य स्थानत्वं अधोभागस्य करणत्वं वक्तव्यम् । नासिका नाम
= नासिकाच्छिद्रयोः कण्ठासन्नप्रदेश इति “तस्य प्रातिश्रुत्कानि
भवन्ति” (तै.प्रा.2-3) इति सूत्रव्याख्याने यज्वना पूर्वमुक्तम् । उत्तम-
वर्णानां नासिकास्थानत्वेऽपि तत्तद्वर्गस्थानादिकमेव मुख्यमिति उत्तम-

वर्णनां स्थानभूतनासिकायाः उपर्यधोभागकल्पना नास्ति । उत्तम-
 वर्णनां स्पर्शसंज्ञकत्वात् ककारादिस्पर्शवर्णनां स्थानकरणयोः
 सम्पूर्णस्पर्शात्मकः यः आभ्यन्तरः स्पृष्टप्रयत्नस्स एव उत्तमवर्णना-
 मपीति बोध्यम् । नासिकायाः विवृतत्वं तु “नासिकाविवरणादानु-
 नासिक्यम्” (2-52) इति सूत्रव्याख्याने “अनुनासिका ये वर्णा अनु-
 स्वारोत्तमादयस्तेषामानुनासिकं नासारन्धविस्तरणाद्वतीति यज्वो-
 क्तरीत्या अनुस्वारोत्तमानां विवृतनासिकत्वं सिध्यति । अत एव उत्तम-
 वर्णनां वर्णसारवर्णक्रम एवमस्ति । आदौ डकारमधिकृत्य उच्यते ।
 “विवृतनासिकाहनूमूलोभयस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्न”
 इत्यादिः । एवमेव जकारादीनां तत्तत् स्थानभेदादिना भेदो ज्ञेयः ।
 अनुस्वारविषये विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपधमानीयानुस्वारनासिक्याना-
 मयोगवाहत्वात् अयोगवाहानामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसङ्घातत्वेन
 अयोगवाहान्तर्गतानुस्वारस्य अच्चत्वं शर्त्वं चास्तीति “विवृतमूष्मणां
 स्वराणां चेति” शिक्षावचनेन विवृतप्रयत्नो भवति । स्थानकरणयोः
 विवृतनासिकाहनूमूलजिह्वामूलीययोः स्पर्श विना दूरतः अवस्थान-
 लक्षणविवृतप्रयत्नः केवलानुस्वारसगत्वानुस्वारसाधारण इति बोध्यम् ।
 केवलानुस्वारविषये गकारसम्बन्धाभावात् एकस्य नासिकास्थानस्यैव
 सत्वात् स्थानभूतनासिकायाः उपर्यधोभागकल्पनया स्थानकरणत्वं

नासिकायाः उपर्यधोभागयोः दूरतः स्थितत्वात् स्पर्शं विना दूरतः अवस्थानलक्षणविवृतप्रयत्नश्च सिध्यति । केवलानुस्वारस्य वर्णसारवर्णक्रमः एवं पठ्यते “विवृतनासिकोपरिभागस्थान तदधोभागकरण विवृतप्रयत्न” इति । सगत्वानुस्वारविषयेऽपि एवमेव वर्णसारवर्णक्रमो बोध्यः ।

“हनूमूले जिह्वामूलेन कवर्गे स्पर्शयति” (तै.प्रा.2-35) चतुष्पदमिदं कवर्गस्य स्थानकरणप्रयत्नविधिपरं सूत्रम् । हन्वोः मूलं हनूमूलम्, तस्मिन् हनूमूले । जिह्वायाः मूलं जिह्वामूलम्, तेन जिह्वामूलेन । अत्र मूलमिति जात्यपेक्षायामेकवचनम् । अध्येतृणां बहुत्वात्तत्त्वक्तिभेदेन हनूमूलानां बहुत्वे वक्तव्ये हनूमूले इति जात्यपेक्षमेकत्वमित्यर्थः । कवर्गे उच्चार्यमाणे जिह्वामूलेन वर्णान् हनूमूले स्पृशेत् । हनूमूलं प्रापयेदिति सोमयार्यव्याख्यानम् । अत एव यज्वा सूत्रे हनूमूले इति कर्मत्वविवक्षया अधिकरणत्वमाश्रितम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यमित्याह । अत्र कवर्गस्य हनूमूलं स्थानं जिह्वामूलं करणमिति फलति । तथाच वक्ता प्रयोजककर्ता जिह्वामूलं प्रेरयति । वक्ता प्रेरितं जिह्वामूलं प्रयोज्यकर्तु । तत् हनूमूलं स्पृशेत् । तथाच प्रयोजककर्ता स्वेन प्रेरितजिह्वामूलेन हनूमूलं स्पर्शयतीत्यर्थः । क्लुस्तिरियं “जिह्वामध्यान्ताभ्याम्” (2-17) इति सूत्रव्याख्यानानुसारिणीति ज्ञेया । कादिमान्तस्पर्शवर्णानां “स्पृष्टः प्रयत्नः

स्पर्शाना” मिति शिक्षावचनेन स्पृष्टप्रयत्नो भवति । स च स्थानकरणयोः हनूमूलजिह्वामूलयोः समग्रस्पर्शलक्षणः स्पृष्टप्रयत्नः कथितो भवति । अत एव कवर्गस्य पञ्चमवर्णक्रमे “हनूमूलस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्न” इति पठ्यते ।

“तालौ जिह्वामध्येन चवर्गे” (तै.प्रा.2-36) त्रिपदोऽयं योगः । “हनूमूले” (2-35) इति पूर्वसूत्रात् “ओष्ठान्ताभ्यां दन्तैर्वकारे” (2-43) इति यावत् स्पर्शयतीत्यन्वेति । चवर्गे उच्चार्यमाणे अध्येता जिह्वामध्येन करणेन चवर्गीयपञ्चवर्णान् तालुस्थाने स्पृशेत् । चवर्गोच्चारणे तालुस्थान जिह्वामध्यकरणयोस्सम्पूर्णस्पर्शस्य विवक्षितत्वेन स्पृष्टः प्रयत्नस्सिध्यति । अत्रोऽत्र “तालुस्थान जिह्वामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्न” इति वर्णसारवर्णकमपाठो ज्ञातव्यः ।

“जिह्वाग्रेण प्रतिवेष्ट्य मूर्धनि टवर्गे” (2-37) चतुष्पदमिदं टवर्गस्य स्थानकरणप्रयत्नविधिपरं सूत्रम् । टवर्गे उच्चार्ये वक्रविवरोपरिभागात्मके मूर्धनि जिह्वाग्रस्य स्पर्शकर्तव्यता प्रकृतसूत्रेण विहिता । सा कथं घटत ? इति चिन्तायां अध्येत्रा जिह्वाग्रं यथा मूर्धस्थानं स्पर्शयितुं क्षमं भवति तदर्थं जिह्वाग्रस्य आवेष्टनं कर्तव्यम् । अत एव सोमयार्येण टवर्गे कार्ये जिह्वाग्रेण टकारादिणकारान्तान् वर्णान् मूर्धिं स्पर्शयेत्, किं कृत्वा ? योग्यत्वाज्जिह्वाग्रं प्रतिवेष्ट्य = आवेष्टेत्युक्तम् ।

तेन स्थानकरणयोः मूर्धजिह्वाग्रयोः स्पर्शस्सम्भवतीति स्पृष्टप्रयत्न-
स्मिष्टः। अत एव टवर्गोच्चारणे “मूर्धस्थान प्रतिवेष्टिजिह्वाग्रकरण-
स्पृष्टप्रयत्न” इत्यादि पञ्चमवर्णकमस्सञ्ज्ञतो भवति ।

तवर्गरैफलकारवकाराणां स्थानकरणविवेकपट्टिका

A. स्थानम्

B. स्थानम्

अ.	उत्तरदन्तमूलम्	आ.	उत्तरदन्ताग्रम्
1	अधोभागः तवर्गस्य	1	ओष्ठस्वरद्वयमध्यवर्तिनो वकारस्य
2	प्रत्यग्भागः रेफस्य	2	अननुनासिकस्य वकारस्य
3	प्रत्यासन्नप्रत्यग्भागः अननुनासिकलकारस्य	3	अनुनासिकस्य वकारस्य
4	प्रत्यासन्नप्रत्यग्भागः अनुनासिकलकारस्य		

A. करणम्

B. करणम्

1	जिह्वाग्रं तवर्गस्य	1	अधरोषाभ्यन्तरान्तः अननुनासिकवकारस्य
2	जिह्वाग्रमध्यं रेफस्य	2	अधरोषाभ्यन्तरान्तः अननुनासिकवकारस्य
3	जिह्वाग्रमध्यं अनुनासिकलकारस्य	3	अधरोषबाह्यान्तः ओष्ठस्वरद्वयमध्यवर्तिनो वकारस्य
4	अननुनासिकलकारस्य च		

“जिह्वाग्रेण तवर्गे दन्तमूलेषु” (2-38) सूत्रेऽस्मिन् दन्तमूले-
ष्विति कर्मत्वविवक्षया अधिकरणत्वमाश्रितम् । यथा “हनूमूले जिह्वा-
मूलेनेति” (2-35) सूत्रव्याख्याने यज्वना कवर्गे उच्चार्ये हनूमूले इति
कर्मत्वविवक्षया अधिकरणत्वमाश्रितं एवमुत्तरत्रापि = “दन्तमूलेषु च
लकारे” (2-42) इत्यत्रापि द्रष्टव्यमित्युक्तम् । तवर्गोच्चारणे यद्यपि
जिह्वाग्रेणेति जिह्वाग्रं करणत्वेन प्रकृतसूत्रेण विहितम् । “जिह्वाग्रेण
प्रतिवेष्य” (2-37) इति पूर्वसूत्रे करणभूतस्य जिह्वाग्रस्य प्रतिवेष्टितत्व-
विशेषणमस्ति । तदत्र नास्तीति वैदिकाभरणव्याख्याने जिह्वाग्रेण
यथावस्थितेनेति विशेषणात् ज्ञातव्यम् । तवर्गोच्चारणे दन्तमूलेष्विति

दन्तमूलं स्थानत्वेन सूत्रितम् । तथापि यज्वना उत्तरदन्तमूलेष्वधोभागे
इति दन्तमूलस्य सूत्रितस्य स्थानस्य उत्तरत्वं अधोभागत्वं चोक्तम् ।
एतदुभयं कथं सङ्गच्छते ? इति चेदुच्यते । यत्र स्थानं करणं चोभयं
नोपदिष्टं, यथा “ओष्ठाभ्यां पवर्गे” (2-39) इति सूत्रे करणमेकमेवो-
पदिष्टम्, तत्र ओष्ठयोः उत्तराधरभेदकल्पनया उत्तरत्वसाम्यादुत्तरोष्ठस्य
स्थानत्वं करणस्य विचाल्यतरत्वादधरोष्ठस्य करणत्वमुक्तम्, एवमेव
“कण्ठस्थानौ हकारविसर्जनीयौ” (2-46) इति सूत्रे स्थानमेकमेव
निर्दिष्टं करणं नोपदिष्टम्, तत्र स्थानस्यैव उत्तराधोभागभेदेन उत्तर-
भागस्य स्थानत्वं अधोभागस्य करणत्वं कल्प्यते । अत एव यज्वना
तत्सूत्रव्याख्याने “करणानुकौ स्थानमेव करणञ्च वेदितव्यम्” इत्यु-
क्तम् । अत्र चकारात् स्थानानुकौ करणमेव स्थानं वेदितव्यमिति
ज्ञापितं भवति ।

“जिह्वाग्रेण तवर्गे दन्तमूलेषु” (2-38) दन्तमूलेभ्यः स्थानभूते-
भ्यः पृथक् जिह्वाग्रस्य करणस्य सूत्रितत्वादत्र दन्तमूलं स्थानं जिह्वाग्रं
करणं चोभयमुपदिष्टमिति स्थानस्य उत्तराधोभागभेदेन कल्पना
अयुक्तेति यद्यपि वकुं शक्या तथापि अस्मिन् सूत्रे सत्यपि करणोपदेशे
स्थानस्य दन्तमूलभागस्य उत्तराधोभागभेदकल्पना तवर्गीयस्थानस्य
सर्वतो वैलक्षण्यं गमयति । यथा सिद्धान्तकौमुद्यां “ऋति ऋत्वा” “लृति

ल्लवा” इत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रं इति हस्तस्य ऋकारस्य सर्वत्र एकमात्रत्वे सति अत्र तु ऋकारः द्विमात्र इति विशेष उक्तः। विशेषविधानमात्रं दृष्टान्तत्वेन स्वीकृत्य तवर्गोच्चारणे एव दन्तमूल-भागस्य स्थानस्य उत्तराधोभागकल्पनाविशेष उक्त इति ज्ञेयः। विषये १स्मिन् व्यासशिक्षायां “कवर्गादिषु जिह्वादिमध्यान्तोषेन चोपरि” (व्या.शि.401) इति वाक्यस्य व्याख्याने कवर्गादिषु पञ्चसु उच्चार्यमाणेषु पञ्चानां मध्ये तवर्गे उच्चार्यमाणे जिह्वाग्रेण करणेन तवर्गीयान् वर्णान् उपरि = ऊर्ध्वदन्तमूलेषु स्पृशेदिति वेदतैजसव्याख्यात्रा दन्तमूलस्य उपरि = ऊर्ध्वं = उत्तरत्वविशेषणं स्पष्टमुक्तं भवति । अधोभागत्वं तु वर्णक्रमतत्वज्ञानां सम्प्रदायसिद्धिमिति बोध्यम् ।

तथाच वक्ता तवर्गोच्चारणे जिह्वाग्रेण उत्तरदन्तमूलाधोभागान् स्पृशेदिति फलति । अत्र उत्तरदन्तमूलाधोभागजिह्वाग्रयोः स्पर्शसम्भ-वात् तवर्गीयानां तादिनान्तानां स्पृष्टप्रयत्नस्सध्यति । अत्र वर्णसार-वर्णक्रमः एवमस्ति “उत्तरदन्तमूलाधोभागस्थान जिह्वाग्रकरण स्पृष्ट-प्रयत्न” इत्यादिः। “ओष्ठाभ्यां पवर्गे” (2-29) इति सूत्रस्य पूर्वमेव व्याख्यातत्वात् पादिमान्तवर्णानां उत्तराधरोषयोः अन्योन्यस्पर्शस्य सत्वात् स्पृष्टप्रयत्नस्सध्यति । अत एवात्र “उत्तरोष्ठस्थानाधरोषकरण-स्पृष्टप्रयत्न” इत्यादि पञ्चमवर्णक्रमपाठो ज्ञेयः। अस्मिन् वर्णक्रमविवेक-

सूर्योदयग्रन्थे “अवर्णे नात्युपसंहृतम्” (2-12) इति सूत्रव्याख्याने स्थानकरणप्रयत्नविषये प्रातिशारख्यस्यैव मुख्यत्वमिति मञ्जरीकारोक्तिर्या समुदाहृता सा न विस्मर्तव्या ।

18. अन्तस्थावर्णस्थानकरणप्रयत्न मधुक्षीरद्राक्षामधुरिव वाग्वैभवः

“तालौ जिह्वामध्यान्ताभ्यां यकारे” (2-40) त्रिपदमिदं यकारस्य स्थानकरणप्रयत्नविधिपरं सूत्रम् । मध्यश्च अन्तश्च मध्यान्तौ, जिह्वायाः मध्यान्तौ जिह्वामध्यान्तौ, ताभ्यामिति विग्रहे जिह्वामध्यस्यापि करणत्वापत्तिः । अतः जिह्वायाः मध्यं जिह्वामध्यं तस्यान्तौ जिह्वामध्यान्तौ ताभ्यामिति विग्रहो वक्तव्यः । अत्र अन्तशब्देन पार्श्बभागौ विवक्षितौ । तयोरेव करणत्वं बोध्यं इति सोमयार्यव्याख्यानम् । “जिह्वामध्यान्ताभ्यां चोत्तरान्” (2-17) इति सूत्रव्याख्यानेऽपि पूर्वोक्तविग्रहप्रदर्शनं समानमेव । तालुशब्दस्य जिह्वायाः अधस्तनप्रदेशात्वं पूर्वोक्तमत्र स्मार्यते । तथाच यकारोच्चारणे अध्येता जिह्वामध्यपार्श्बभागाभ्यां करणाभ्यां तालुनी स्पृशेदिति सूत्रार्थः । यकारोच्चारणे

स्थानकरणयोः तालुस्थानजिह्वामध्यपार्श्वभागकरणयोरीषत्पर्शस्य
सत्वात् “ईषत्पृष्ठमन्तस्थानाम्” इति शिक्षावाक्यात् ईषत्पृष्ठस्यः
आभ्यन्तरप्रयत्ने भवति ।

ननु “अन्तस्थापरश्च सवर्णमनुनासिकम्” (5-28) इति सूत्रेण
अन्तस्थापरकाणां पदान्तमकारस्थानिकयलवानां सानुनासिकत्व-
मुक्तम् । तेन (1) सख्यंत्ताः (2) सुवर्गल्लोकं (3) सव्वत्सरः इत्यादौ
यलवानां सानुनासिकत्वनिरनुनासिकत्वभेदेन द्वैविध्यं सिद्ध्यति ।
सख्यंत्ता इत्यादिषु ये सानुनासिकयकारास्ते “अजन्तस्था हकारश्च
निमित्तेन तु कीर्तिताः” (414) इति व्यासशिक्षावाक्ये अन्तस्था
इत्यंशेन नैमित्तिकाः प्रोक्ताः । एवं स्थिते “तालौ जिह्वामध्यान्ताभ्याम्”
(2-40) इति सूत्रोक्तं स्थानकरणप्रयत्ननिरूपणं सानुनासिकयकारस्य
वा ? निरनुनासिकयकारस्य वा ? इति चेत् उभयविधयकारस्यापि
भवतीति वक्तव्यम् । अत एव “तालौ जिह्वामध्यान्ताभ्याम्” (2-40)
इति सूत्रविहितस्थानकरणप्रयत्नाः उभयविधयकारस्यापि तुल्या एव ।
तथापि सानुनासिकयकारस्य नासिकास्थानमधिकं भवति । एवमेव
सानुनासिकलकारवकारयोरपि स्वीयस्थानाभ्यां नासिकास्थानमधिकं
भवति ।

“नासिकाविवरणादानुनासिक्यम्” (2-52) इति सूत्रव्याख्याने “अनुनासिका ये वर्णः अनुस्वरोत्तमाद्यस्तेषामानुनासिक्यं नासारन्ध-विस्तरणाद्भवतीति यज्वोत्तया नासारन्धविस्तरणात् विवृतं भवति । इदं विवृतनासिकत्वं सानुनासिक्यकारलकारवकाराणामपि समानमेव । एवं यकारलकारवकाराणां नासिकास्थानस्य अधिकस्य सत्वेऽपि तस्यास्तस्याः नासिकायाः उपर्यधोभागकल्पना नास्ति । कुतः? सानु-नासिक्यकारलकारवकाराणां स्वीयतालुस्थानजिह्वामध्यपार्श्वभाग-करणादीनामेव मुख्यत्वात् । अत एव सानुनासिक्यकारस्य विवृत-नासिकतालूभयस्थान जिह्वामध्यपार्श्वभागकरणेष्टपृष्ठप्रयत्न इत्यादिः वर्णसारवर्णक्रमो बोध्यः । निरनुनासिक्यकारस्य तु तालुस्थानजिह्वा-मध्यपार्श्वभागकरणेष्टपृष्ठप्रयत्न इत्यादिर्भवतीति ज्ञेयम् ।

‘रेफे जिह्वाग्रमध्येन प्रत्यक् दन्तमूलेभ्यः’ (2-41) चतुष्पदमिदं रेफस्य स्थानकरणप्रयत्नविधिपरं सूत्रम् । रेफस्य जिह्वाग्रमध्यं करणं, तवर्गस्य तु जिह्वाग्रं करणं पूर्वमुक्तम् । इवर्णस्य जिह्वामध्यं करणमिति पूर्वमुक्तम् । इवर्णतवर्गीयकरणाभ्यां जिह्वाग्रमध्यकरणस्य वैलक्षण्यं सिद्ध्यति । जिह्वाग्रस्य मध्यं जिह्वाग्रमध्यम् । तन्निष्ठः प्रदेशः करणं भवति । सूत्रस्थ प्रत्यक्षाद्बद्य दन्तमूलेभ्यः अभ्यन्तरं = अन्तरित्यर्थः तत्रापि य उपरिभागः स एव रेफस्य स्थानं भवति । दन्तमूलानामुपरि-

भाग इत्युत्त्या उत्तरदन्तमूल इत्यर्थो लभ्यते । अत्र प्रत्यक् शब्दः सम्य-
गवगत्यर्थः । अत एव सोमयार्येण प्रत्यगात्मा = अन्तरात्मा इत्युदा-
हरणं प्रदर्शितम् । अत्र यज्वा तु दन्तमूलेभ्य इति पञ्चम्याष्टीत्वं
प्रकल्प्य दन्तमूलानामुपरि इति कथनेनैव अन्तरित्यर्थं साधयति ।
तथाच रेफोच्चारणे उत्तरदन्तमूलानामाभ्यन्तरे उपरिभागे स्थाने वक्रा
जिह्वाग्रमध्येन स्पर्शः कर्तव्यः । स च ईषत् भवति । अत एव रेफोच्चारणे
उत्तरदन्तमूलानामाभ्यन्तरोपरिभागस्य स्थानस्य जिह्वाग्रमध्यस्य च
करणस्य ईषत् स्पर्शो भवति । तेन “ईषत् स्पृष्टमन्तस्थानामिति”
शिक्षावचनेन रेफस्य ईषत्स्पृष्टप्रयत्नस्थितिः । रेफस्य वर्णसारवर्ण-
क्रमस्त्वेवं पठ्यते “उत्तरदन्तमूलप्रत्यग्भागस्थान जिह्वाग्रमध्यकरणे-
ष्टस्पृष्टप्रयत्न” इत्यादिः ।

“दन्तमूलेषु च लकारे” (तै.प्रा.2-42) त्रिपदमिदं लकारस्य
स्थानकरणप्रयत्नविधिपरं सूत्रम् । चशब्दः पूर्वसूत्रात् जिह्वाग्रमध्येनेति
प्रत्यगिति शब्दद्वयमन्वादिशति । प्रत्यक् शब्दस्य पूर्वसूत्रोक्तरीत्या
दन्तमूलानामुपरि अभ्यन्तरं = अन्तः इत्यर्थो लभ्यते । अत्र दन्तमूला-
नामुपरीत्यनेन उत्तरदन्तमूलत्वमित्यर्थस्सेत्यति । प्रकृतसूत्रे दन्त-
मूलेष्विति सप्तम्याः “सप्तम्याधिकरणे च” (पा.सू.2-3-36) इति सूत्रस्थ
चकाराकृष्टदूरान्तिकार्थद्वये अन्तिकार्थे = प्रत्यासन्नमित्यर्थे सप्तमी

भवति । तेन उत्तरदन्तमूलानामन्तः आसन्नप्रत्यक्षप्रदेशः लकारस्य स्थानमिति त्रिभाष्यरत्नव्याख्यानादवगम्यते । “जिह्वाग्रेण तवर्गे दन्त-मूलेषु” (2-38) इति सूत्रस्थदन्तमूलेष्विति सप्तम्याः अत्रत्यसप्तम्याश्च भिन्नार्थकत्वं तु वर्णक्रमतत्वज्ञासम्प्रदायानुसारेणेति ज्ञातव्यम् । तथाच वक्ता लकारोच्चारणे जिह्वाग्रमध्येन उत्तरदन्तमूलप्रत्यासन्नप्रत्यक्षप्रदेशं = आन्तरस्थानं स्पृशेदिति सूत्रार्थो लभ्यते । अनेन लकारोच्चारणे जिह्वाग्रमध्यकरणस्य उत्तरदन्तमूलप्रत्यासन्नप्रत्यग्भागस्थानस्य च ईषत्स्पर्शलाभात् लकारस्य ईषत्स्पृष्टप्रयत्नस्सिध्यति । यकारस्य व्याख्यानावसरे लकारोऽपि सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन द्विविधो भवतीत्युक्तम् । तदनुसारेणात्र उभयविधस्यापि लकारस्य स्थानकरण-प्रयत्नविषयकः वर्णसारवर्णक्रमः प्रस्तूयते । तथाहि सानुनासिक-लकारस्य विवृतनासिकत्वं सानुनासिकयकारव्याख्यानावसरे पूर्वमुक्त-मत्र स्मर्तव्यम् । “विवृतनासिक उत्तरदन्तमूलप्रत्यासन्नप्रत्यग्भागो-भयस्थान जिह्वामध्यकरणेष्टस्पृष्टप्रयत्न” इत्यादिः । निरनुनासिक-लकारस्य तु उत्तरदन्तमूलप्रत्यासन्नप्रत्यग्भागस्थान जिह्वामध्यकरणे-ष्टस्पृष्टप्रयत्न इत्यादिः बोध्यः ।

“ओष्ठान्ताभ्यां दन्तैर्वकारे” (तै.प्रा.2-43) त्रिपदमिदं वकार-सामान्यस्य स्थानकरणप्रयत्नविधिपरं सूत्रम् । ओष्ठयोः करणत्वप्रसिद्धे-

स्मत्वात् ओष्ठान्ताभ्यामिति तृतीया सङ्गच्छते, “कर्तृकरणयोस्तृतीया” (पा.सू.2-3-18) इति स्मृतेः। अत एव सोमयार्येण ओष्ठान्ताभ्यामिति करणनिर्देश इत्युक्तम्। दन्तैरिति स्थाननिर्देश इति सोमयार्योक्तेः दन्तानामत्र स्थानत्वं ज्ञेयम्। वकारस्य दन्तानां स्थानत्वं तु तवर्गरिफलकारोत्पत्तौ अनुभूतचरमेव। प्रकृतसूत्रे दन्तैरिति तृतीयायास्सत्वेऽपि वैदिकाभरणे यज्वा दन्तैरिति सप्तम्यर्थं तृतीया, तया उत्तरदन्तेष्वित्यर्थस्सध्यतीत्याह। तेन “वेचोष्ठान्तेन दन्तेषु” (405) इति व्यासशिक्षया एकवाक्यता सङ्गच्छते।

ननु तवर्गरिफलकारोत्पत्तौ उत्तरदन्तमूलानां स्थानत्वमुक्तम्। प्रकृतसूत्रस्य व्याख्याने सोमयार्येण वकारोच्चारणे अधरोष्ठान्ताभ्यां उत्तरदन्ताग्रैसह स्पर्शयेदिति उत्तरदन्ताग्राणां स्थानत्वं कथमुक्तमिति चेदुच्यते।

शिक्षायां स्थानकरणप्रयत्नप्रकरणे “दन्तमूलान्तनासिकम्” (395) इति वाक्यस्थान्तशब्दस्य अग्रमित्यर्थं स्वीकृत्य वेदतैजसव्याख्यात्रा तस्मिन्नेव प्रकरणे “वेचोष्ठान्तेन दन्तेषु” (405) इति व्यासवाक्यस्य व्याख्याने वे = वकारे कार्ये अधरोष्ठान्तेन उत्तरदन्ताग्रेषु स्पृशेदिति वकारोत्पत्तौ उत्तरदन्ताग्राणां स्थानत्वमङ्गीकृतम्। वकारोच्चारणे उत्तरदन्ताग्राणां स्थानत्वाङ्गीकारे बाधकाभावात् वकारोत्पत्तौ

उत्तरदन्ताग्राणां स्थानत्वे प्रामाण्यं सिध्यति । प्रकृतसूत्रे ओष्ठान्ताभ्यामिति द्विवचनबलात् अन्तशब्देन बाह्याभ्यन्तरभेदः स्वीक्रियते । वेदेषु वकारः सानुनासिकनिरनुनासिक ओष्ठस्वरद्वयमध्यस्थभेदेन त्रिविध उच्चार्यते । त्रिविधेषु मध्ये ओष्ठस्वरद्वयमध्यवर्तिभिन्नस्य सानुनासिकनिरनुनासिकवकारस्योत्पत्तौ स्वभावतः अधरोष्ठस्य आभ्यन्तरः अन्तभागः करणं भवति । ओष्ठस्वरद्वयमध्यवर्तिनो वकारस्य उत्पत्तौ सामर्थ्यात् अधरोष्ठस्य बाह्यः अन्तभागः करणं भवतीति वर्णक्रमसम्प्रदायविदुषां सिद्धान्तः । ओष्ठस्वरद्वयमध्यवर्तिनो वकारस्य उदाहरणमुच्यते । विषयेऽस्मिन् वैदिकाभरणे यज्वना “ध्रुवोऽसि” “आबभूः” इत्युदाहरणद्वयं प्रदर्शितम् । प्रथमोदाहरणे उकार ओकारयोः ओष्ठस्वरयोः मध्यस्थस्य वकारस्य तथा द्वितीयोदाहरणे ऊकारउकारयोः ओष्ठस्वरयोः मध्यस्थस्य वकारस्य च अधरोष्ठस्य बाह्यः अन्तभागः करणं भवति । तथाच वकारोच्चारणे वक्ता अधरोष्ठान्ताभ्यां उत्तरदन्ताग्राणि स्पृशेदिति सूत्रार्थः फलति । अत्र अधरोष्ठान्तकरणस्य उत्तरदन्ताग्रस्थानस्य च ईषत्स्पर्शो भवतीति वकारस्य ईषत्स्पृष्टप्रयत्नसिसिध्यति । तथाच यकाररेफलकारवकाराणां चतुर्णामपि करणान्तव्यापारनिष्पाद्यत्वात् अन्तस्था इत्याख्या उपपन्ना भवति । सानुनासिकवकारस्य विवृतनासिकत्वं यकारस्य व्याख्यानावसरे सूक्तमन्त्र

स्मर्तव्यम् । अथ क्रमेण त्रिविधवकाराणां स्थानकरणप्रयत्नविषयक-
पञ्चमवर्णकमः प्रस्तूयते । तत्रादौ सानुनासिकमकारमधिकृत्य उच्यते
(1) “विवृतनासिकोत्तरदन्ताग्रोभयस्थान अधरोषाभ्यन्तरान्तकरण
ईषत्स्पृष्टप्रयत्न” इत्यादिः (2) निरनुनासिकवकारस्य “उत्तरदन्ताग्र-
स्थान अधरोषाभ्यन्तरान्तकरण ईषत्स्पृष्टप्रयत्न” इत्यादिः (3) ओष्ठ-
स्वरद्वयमध्यवर्तीनो वकारस्य “उत्तरदन्ताग्रस्थान अधरोषबाह्यान्त-
करण ईषत्स्पृष्टप्रयत्न इत्यादिः बोध्यः ।

19. ऊष्मणां स्थानकरणप्रयत्नचिन्तामणिगुणनिका

“स्पर्शस्थानेषूष्माण आनुपूर्व्येण” (तै.प्रा.2-44) त्रिपदोऽयं
योगः । हकारव्यतिरिक्तानामूष्मणां स्थानविधिपरः “अघोषपरस्तस्य
सस्थानमूष्माणम्” (9-2) इति वक्ष्यमाणसूत्रेण निमित्ताघोषवर्णपरक-
विसर्गस्य परनिमित्ताघोषसमानस्थानोष्मादेशो विधास्यते । ऊष्मणां
स्थानपरिज्ञानाभावे परनिमित्ताघोषस्थानेन समानस्थानोऽयमूष्मा इति
ज्ञानं कथं लभ्येत ? न लभ्येत । हलां स्थानकरणप्रयत्नप्रकरणे ऽस्मिन्
“हनूमूले जिह्वामूलेन कवर्गे स्पर्शयति” (2-35) इत्यादिना “ओष्ठाभ्यां
पवर्गे” (2-39) इत्यन्तेन सूत्रपञ्चकेन स्पर्शवर्णानां स्थानकरणोपदेशो

कृतेऽपि ऊष्मणां स्थानकरणोपदेशो न सिद्धः। अत एव द्वितीयाध्यायेऽस्मिन् अनेन सूत्रेण ऊष्मणां स्थानान्युपदिश्यन्ते । यथा “दीर्घञ्च-समानाक्षरे सवर्णपरे” (तै.प्रा.10-2) इति सूत्रविहितसवर्णदीर्घैकादेशस्य सवर्णसंज्ञाविज्ञानसापेक्षत्वात् सवर्णसंज्ञाविधानं विना सवर्णदीर्घै न सिद्ध्यतीति दशमाध्यायस्थसवर्णदीर्घविधानसाफल्याय तस्मात्पूर्वं प्रथमाध्याये संज्ञाप्रकरणे एव “द्वे द्वे सवर्णे हस्तदीर्घे” (1-3) इति सवर्णसंज्ञाविधिपरं सूत्रं प्रवृत्तम् । यथा वा मूलशास्त्रे “आद्बुणः” (पा.सू.6-1-87) इति गुणात्मकैकादेशविधानं गुणसंज्ञाविज्ञानाधीनम् । गुणसंज्ञाविज्ञानाभावे “आद्बुणः” (पा.सू.6-1-87) इति गुणात्मकैकादेशो न सिद्ध्यतीति पूर्वमेव “अदेङ्गुणः” (पा.सू.1-1-2) इति गुणसंज्ञाविधायकं सूत्रं प्रवृत्तम् । तद्वत् “अघोषपरस्तस्य सस्थानमूष्माणम्” (9-2) इति सूत्रविहितपरनिमित्ताघोषसमानस्थानोष्मादेशसिद्ध्यर्थमादौ “स्पर्शस्थानेषूष्माण आनुपूर्व्येण” (2-44) इति हकारव्यतिरिक्तानां पञ्चानामूष्मणां स्थानविधिपरं सूत्रं प्रवृत्तम् । अस्यायमर्थः। कवर्गस्य स्पर्शात्मकस्य यत् हनूमूलं स्थानं तस्मिन् स्थाने तत्समानस्थानीयः जिह्वामूलीयः ऊष्मा, चवर्गात्मकस्य स्पर्शस्य यत् तालुस्थानं तस्मिन् स्थाने तत्समानस्थानीयः शकार ऊष्मा, टवर्गात्मकस्य स्पर्शस्य यन्मूर्धस्थानं तस्मिन् स्थाने तत्समानस्थानीयः षकारः ऊष्मा, तवर्गात्मकस्य

स्पर्शस्य यत् उत्तरदन्तमूलाधोभागः स्थानं तस्मिन् स्थाने तत्समान-स्थानीयः सकारः ऊष्मा, पवर्गात्मकस्पर्शस्य यत् ओष्ठात्मकं स्थानं तस्मिन् स्थाने तत्समानस्थानीयः उपध्मानीयः ऊष्मा, आहत्य पञ्चापि ऊष्माणः उच्चारणीया इति सोमयार्यः। उत्पद्यन्त इति यज्वा । एवं व्याख्यात्रोरभिप्रायभेदे सत्यपि सिद्धान्ते भेदो नास्ति । एवं पञ्चानामूष्मणां नियतानुपूर्वीकाणामुत्पत्तौ सत्यां हकारोऽवशिष्टः। तस्य ऊष्मणो हकारस्य स्थानकरणादिकं “कण्ठस्थानौ हकारविसर्जनीयौ” (तै.प्रा.2-46) इति सूत्रेण वक्ष्यते । एवं हकारव्यतिरिक्तानां पञ्चानामूष्मणामधोषसंज्ञितानां प्रकृतसूत्रेण स्थाननिर्देशः कृतः। यद्यपि अधोषवर्णाः स्पर्शोष्मभेदेन द्विविधास्सन्ति । उभयविधा अपि ते “अधोषपरस्तस्य सस्थानम्” (9-2) इति सूत्रे परनिमित्ताधोषशब्देन स्वीक्रियन्ते । तथाच ये स्पर्शात्मकाधोषवर्णाः विसर्गस्य सस्थानोष्मादेशे परनिमित्तभूतास्तन्निमित्तकलक्ष्याण्यादावुदाहियन्ते ।

(1) यः+कामयेत (2) अग्निः+ च मे (3) अग्निः+ ते तेजः (4) यः+पाप्मना इत्यादिषु ककाराद्यधोषपरकाणां विसर्गाणां स्थाने ककारादिपकारान्ताधोषस्पर्शसमानस्थानोष्माणः “अधोषपरस्तस्य सस्थानमूष्माणम्” (9-2) इति सूत्रेण आदिष्टा भवन्ति । तथाहि (1) यः+कामयेतेत्यत्र विसर्गस्य स्थाने ककाराधोषसमानस्थानः जिहा-

मूलीयः = हनूमूलीय इत्यर्थः ऊष्मा “अघोषपरस्तस्येति” (9-2) सूत्रेण आदिष्टे भवति । तेन (1) यःकामयेतेति जिह्वामूलीयककारघटितं रूपं सिद्ध्यति । (2) अग्निः+ च मे इत्यत्र विसर्गस्य स्थाने चकाराघोषसमानस्थानः तालव्यः शकारः ऊष्मा “अघोषपर” (9-2) इति सूत्रेण आदिष्टे भवति । तेन अग्निश्चमे इति शकारचकारघटितं रूपं सिद्ध्यति । (3) अग्निः+ ते तेजः इत्यत्र विसर्गस्य स्थाने तकाराघोषसमानस्थानः दन्तमूलीयः सकारः ऊष्मा “अघोषपरस्तस्येति” (9-2) सूत्रेण आदिष्टे भवति । तेन अग्निस्ते इति सकारतकारघटितं रूपं सिद्ध्यति । (4) यः+ पाप्मना इत्यत्र विसर्गस्य स्थाने पकाराघोषसमानस्थानः ओष्ठः उपध्मानीयः “अघोषपरस्तस्येति” (9-2) सूत्रेण आदिष्टे भवति । तेन यःपाप्मना इति उपध्मानीयपकारघटितं रूपं सिद्ध्यति । न च विसर्गस्थानिकषकारघटितं “ग्रसितं निषिखदति” (तै.सं.6-1-9) इति वाक्यं “अघोषपरस्तस्य” (9-2) इति सूत्रस्य लक्ष्यमस्त्वति वाच्यम् । निः+खिदीत्यत्र विसर्गस्य खकारात्मकाघोषपरत्वेऽपि खकाराघोषस्पर्शसमानस्थानः जिह्वामूलीयः “अघोषपरस्तस्येति” (9-2) सूत्रेण आदिष्टे न भवति । कुतः? “अघोषपरस्तस्येति” (9-2) अघोषसामान्यपरनिमित्तकमिति सामान्यशास्त्रं भवति । “कखपकारपरष्वम्” (8-23) इति तु विसर्गस्य अवग्रहस्थ-

त्वादिविशेषैः प्रवर्तत इति विशेषशास्त्रं भवति निषिवदतीत्यत्र “कखपकारेति” (8-23) अपवादशास्त्रेण विहितष्वकारः मूर्धस्थानिकः खकाराघोषस्पर्शसमानस्थानिको न भवतीति “अघोषपरस्तस्येति” (9-2) सूत्रस्य “ग्रसितं निषिवदतीति” लक्ष्यं नैव भवितुमर्हति । अथ परनिमित्ताघोषोष्मपरकविसर्गस्य “अघोषपरस्तस्येति” (9-2) सूत्रेण सामानस्थानादेशयोग्योदाहरणान्युच्यन्ते ।

(1) “अग्निः+शुचिव्रततमः” इत्यत्र परनिमित्ताघोषोष्मपरकस्य विसर्गस्य स्थाने परनिमित्ताघोषोष्मसमानस्थानः तालव्यः शकार ऊष्मा “अघोषोष्मपर” (9-2) इति सूत्रेण आदिष्टो भवति । तेन “अग्निशुचिव्रततमः” इति शकारशकारघटितं रूपं सिद्ध्यति । (2) “षोडशिनः+षोडशित्वम्” इत्यत्र परनिमित्ताघोषोष्मपरकस्य विसर्गस्य स्थाने परनिमित्ताघोषोष्मसमानस्थानः मूर्धन्यः षकारः ऊष्मा “अघोषोष्मपर” (9-2) इति सूत्रेण आदिष्टो भवति । तेन “षोडशिन-षोडशित्वम्” इति षकारद्वयघटितं रूपं सिद्ध्यति । (3) “यथानः+सर्वमिज्जगत्” इत्यत्र परनिमित्ताघोषोष्मपरकस्य विसर्गस्य स्थाने परनिमित्ताघोषोष्मसमानस्थानः दन्तमूलीयः सकारः ऊष्मा “अघोषपरस्तस्येति” (9-2) सूत्रेण आदिष्टो भवति । तेन “यथानस्सर्वमिज्जगत्” इति सकारद्वयघटितं रूपं सिद्ध्यति ।

ननु यः कामयेतेत्यत्र विसर्गस्य स्थाने परनिमित्ताधोषककार-
समानस्थानः जिह्वामूलीयः आदिष्ट इति यदुक्तं तदयुक्तम् । कुतः ?
कर्वगस्य स्थानं हनूमूलमिति “हनूमूले जिह्वामूलेन कर्वगे स्पर्शयतीति”
(2-35) सूत्रात् ज्ञायते । अतः ऊष्मा हनूमूलीय इति वक्तव्यः । न तु
जिह्वामूलीय इति कर्वगस्य जिह्वामूलं करणमेव । अतः हनूमूलीय
इत्येव कथनमुचितम् । जिह्वामूलीय इति कथनमयुक्तमिति चेन्न ।
ऊष्मवर्णेषु प्रथमः ऊष्मवर्णः हनूमूलस्थानिकः जिह्वामूलकरणिक इति
ज्ञायते । स्थानविवक्षायां हनूमूलीय इति करणविवक्षायां जिह्वामूलीय
इति व्यवहित्यते । तस्य ऊष्मणः हनूमूलस्थानिनोपि जिह्वामूले एव
उच्चारणवेळायामुपलभ्मो भवति । इमर्थं “तत्र भवः” (पा.सू.4-3-
53) इति पाणिनीयसूत्रं समर्थयति । अपिच “अनुप्रदानात्संसर्गात्
स्थानात्करणविन्ययात्” (23-2) इति श्लोकसूत्रेण वर्णविशेषोत्पत्तौ
करणविन्ययस्यापि = करणविन्यासस्यापि कारणत्वमङ्गीकृतम् । करणं
विना केवलस्थानमात्रेण वर्णोत्पत्तिकार्यं न सिद्ध्यति । अतः स्थानात्
प्रथमस्य ऊष्मणः हनूमूलत्वेऽपि जिह्वामूलीय इत्याख्यायाः न कापि
क्षतिः । अन्यच्च स्पर्शानां स्थानेषु ऊष्मणामुच्चार्यत्वे स्पर्शानां करणा-
पेक्षया ऊष्मवर्णीयकरणानां “करणमध्यन्तु विवृतम्” (2-45) इति

सूत्रेण वैलक्षण्यमुक्तम् । अतश्च प्रथमस्य ऊष्मणः करणप्राधान्यं स्वीकृत्य जिह्वामूलीय इत्याख्या योग्यतेतराम् ।

“स्पर्शस्थानेषूष्माण आनुपूर्व्येण” (2-44) इति सूत्रस्थस्पर्शशब्देन कादिमान्तवर्गपञ्चकमुक्तम् “स्पर्शानामानुपूर्व्येण पञ्च पञ्चवर्गाः” (तै.प्रा.1-10) इति सूत्रेण पञ्चैव वर्गाः परिगणिताः । पञ्च वर्गेषु आनुपूर्व्येण पञ्चैव ऊष्माण उच्चारणीया इति क्लृप्तम् । षष्ठो वर्गो नास्ति । अतः हकारस्योष्मणः स्पर्शस्थनोत्पाद्यत्वं न सम्पन्नम् । अत एव “कण्ठस्थानौ हकारविसर्जनीयौ” (2-46) इति सूत्रान्तरेण हकारस्य कण्ठस्थानत्वं विहितम् । किञ्च “अघोषपरस्तस्य स्थानमूष्माणम्” (9-2) इति सूत्रे विसर्गस्य अघोषवर्णः परनिमित्तं निर्दिष्टम् । हकारो नाघोषः, “न हकारः” (1-13) इति सूत्रेण हकारस्य अघोषसंज्ञायाः निषिद्धत्वात् । किन्तु घोष एव । घोषहकारव्यावृत्यर्थमेव “अघोषपरस्तस्येति” (9-2) सूत्रे विसर्गस्य ओघोषपरत्वविशेषणं सार्थकं भवति । अत एव नमः+हरिकेशाय इत्यत्र विसर्गस्य अघोषवर्णपरकत्वाभावात् “अघोषपरस्तस्येति” (9-2) सूत्रेण स्थानोष्मादेशो न भवति । किन्तु हकारस्य घोषवर्णत्वात् “घोषवत्परश्च” (9-8) इति सूत्रेण ओत्वे “नमो हरिकेशाय” इत्योत्वघटितं रूपं सिद्ध्यति । हकारव्यतिरिक्तोष्मपञ्चकस्य “स्पर्शस्थानेषूष्माण आनुपूर्व्येण” (2-46) इति कवर्गादिपवर्गाः

न्तपञ्चकस्य स्थाननियमे सति सन्नियोगन्यायेन करणनियमोप्यर्थसिद्ध
एव भवति । तथापि “करणमध्यं तु विवृतम्” (2-45) इति सूत्रेण
हकारव्यतिरिक्तोष्मपञ्चकस्य करणविशेष उच्यते । तथाहि

(1) कवर्गस्य यत् जिह्वामूलं करणं तस्य विवृतमध्यविशेषणं
देयम् । तेन जिह्वामूलीयस्य विवृतमध्यजिह्वामूलकरणेति सिध्यति ।

(2) चवर्गस्य यज्जिह्वामध्यं करणं तस्य विवृतमध्यविशेषणेन
शकारस्य विवृतमध्यजिह्वामध्यकरणेति सिध्यति ।

(3) टवर्गस्य यत् प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रं करणं तस्य विवृतमध्य
विशेषणेन षकारस्य विवृतमध्य प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरणेति सिध्यति ।

(4) तवर्गस्य यज्जिह्वाग्रं करणं तस्य विवृतमध्यविशेषणेन
सकारस्य विवृतमध्यजिह्वाग्रकरणेति सिध्यति ।

(5) पवर्गस्य यत् अधरोष्टात्मकं करणं तस्य विवृतमध्य-
विशेषणेन उपध्मानीयस्य विवृतमध्याधरोष्टकरणेति सिध्यति । एवं
ककारादिपकारान्तवर्गपञ्चकस्थानोत्पन्नानामेव ऊष्मणां यानि करणानि
तेषामेव विवृतमध्यविशेषणम् । न तु हकारस्य, हकारस्य ऊष्मत्वेऽपि
कवर्गीयादि स्पर्शस्थानोत्पन्नत्वाभावात् । किन्तु “कण्ठस्थानौ हकार-
विसर्जनीयौ” (2-46) इति स्थानकरणजन्यत्वाच्च । एवं स्थितेऽत्र
यज्वना “करणमध्यं तु विवृतम्” (2-45) इति सूत्रं ऊष्मणाम्

आभ्यन्तरविवृतप्रयत्नविधायकमिति यत्कथितं तदसारम् । कुतः? “विवृतमूष्मणां स्वराणां चेति” शिक्षावाक्यैकदेशोक्तस्वराणां आभ्यन्तरविवृतप्रयत्नमङ्गीकृत्य उदाहृतशिक्षाभागीयोष्मणां तेनैव शिक्षावाक्येन आभ्यन्तरविवृतप्रयत्ने सिद्धे सति तथा सिद्धं ऊष्मणां विवृताभ्यन्तरप्रयत्नविधानं परित्यज्य “करणमध्यं तु विवृतम्” (2-45) इति सूत्रं ऊष्मणां विवृताभ्यन्तरप्रयत्नविधिपरमिति यज्वकथनं अर्धजरतीयन्यायमनुसरति । अत एव सोमयार्येण “करणमध्यं तु विवृतम्” (2-45) इति सूत्रं हकारव्यतिरिक्तानामूष्मणां यानि कवर्गादिस्पर्शसम्बन्धीनि जिह्वामूलतन्मध्याग्राग्राधरोष्टकरणानि तत्साम्यनिवृत्यर्थं तेषां विवृतमध्येति वैलक्षण्यं द्योतयितुं च सूत्रं प्रवृत्तमिति सूत्रस्थितुशब्दार्थद्वारा स्पष्टीकृतम् । एवच्च विवृतशब्दवाच्याख्याविधास्सम्पन्नाः ।

A.नासिकारस्थानविशेषणात् विवृतनासिकारस्थानाः

1. उभयविधानुस्वारः 2. उभयविधरङ्गः 3. उत्तमवर्णाः 4. नणमपरहकारः 5. यलवपरयलवा इत्यादयः ।

B. करणानां विवृतमध्यविशेषणदानेन विवृतमध्यकरणाः

1. जिहामूलीयः 2. शकारः 3. षकारः 4. सकारः 5. उपध्मा-
नीयः एते ऊष्माणः ।

C. आभ्यन्तरप्रयत्नेषु विवृतप्रयत्नाः

1. स्वराः 2. ऊष्माणः इत्येवमादयः । अथ पञ्चानामूष्मणां वर्ण-
सारवर्णक्रमः इत्थं ज्ञातव्यः ।

1. जिहामूलीयोच्चारणे हनूमूलस्थानविवृतमध्यजिहामूल-
करणयोः स्पर्शं विना दूरतः अवस्थानलक्षणः विवृतप्रयत्नो भवति ।
तथाच “हनूमूलस्थान विवृतमध्यजिहामूलकरण विवृतप्रयत्न” इत्यादिः
स्थानकरणप्रयत्नविषयकः पञ्चमवर्णक्रमो ज्ञेयः ।

2. शकारोच्चारणे तालुस्थान विवृतमध्यजिहामध्यकरणयोः
स्पर्शं विना दूरतः अवस्थानलक्षणः विवृतप्रयत्नो भवति । तेनायं स्थान-
करणप्रयत्नविषयकः “तालुस्थान विवृतमध्यजिहामध्यकरणविवृत-
प्रयत्न” इत्यादिः वर्णसारभूतवर्णक्रमस्सध्यति ।

3. षकारोच्चारणे मूर्धस्थानविवृतमध्य प्रतिवेष्टिजिह्वाग्रकरणयोः स्पर्शं विना दूरतः अवस्थानलक्षणः विवृतप्रयत्नो भवति । तेनायं स्थानकरणप्रयत्नविषयकः “मूर्धस्थान विवृतमध्य प्रतिवेष्टिजिह्वाग्रकरण विवृतप्रयत्न” इत्यादिः वर्णसारवर्णक्रमो बोध्यः ।

4. सकारोच्चारणे उत्तरदन्तमूलाधोभागस्थान विवृतमध्यजिह्वाग्रकरणयोः स्पर्शं विना दूरतः अवस्थितिलक्षणः विवृतप्रयत्नस्सद्वो भवति । तथाचायं “उत्तरदन्तमूलाधोभागस्थान विवृतमध्यजिह्वाग्रकरण विवृतप्रयत्न” इत्यादिः पञ्चमवर्णक्रमस्सध्यति ।

5. उपध्मानीयोच्चारणे उत्तरोष्टस्थान विवृतमध्याधरोष्टकरणयोः स्पर्शं विना दूरतः अवस्थितिलक्षणः विवृतप्रयत्नस्सद्वो भवति । तथाचायं स्थानकरणप्रयत्नविषयकः “उत्तरोष्टस्थान विवृतमध्याधरोष्टकरण विवृतप्रयत्न” इत्यादिः पञ्चमवर्णक्रमस्सध्यति ।

20. हकारविसर्जनीययोः

स्थानकरणप्रयत्नसिद्धान्तकुवलयानन्दः

“कण्ठस्थानौ हकारविसर्जनीयौ” (तै.प्रा.2-46) द्विपदोऽयं योगः हकारविसर्जनीययोः स्थानविधिपरः। कण्ठोरोनासिकानां वर्णोत्पत्तिस्थानत्वं “तस्य प्रातिश्रुत्कानि भवन्त्युरःकण्ठशिशरो मुखं नासिके” (2-3) इति सूत्रादवगम्यते । हकारोत्पत्तौ कचित् कण्ठस्य क्वचिदुरसः क्वचिन्नासिकायाः स्थानत्वं ज्ञातव्यम् । “अहरहः” इत्यत्र हकारविसर्गयोः कण्ठस्थानत्वं प्रकृतसूत्रेण विहितं भवति ।

ननु प्रकृतसूत्रे हकारविसर्जनीययोः स्थानमेवोक्तम् । करणं नोक्तम् । वर्णोत्पत्तौ करणव्यापारस्य आवश्यकत्वात् हकारविसर्गोत्पत्तौ कथं ? करणलाभो भवतीति चेदत्र यज्वा स्वीयव्याख्याने करणानुकूलौ स्थानमेव करणञ्च वेदितव्यम्, “शेषाः स्थानकरणाः” इत्यापि शालिशिक्षावचनादित्याह । ओष्ठविषये उत्तराधरभागकल्पनया उत्तरभागः स्थानमधरभागः करणमिति पूर्वमुक्तम् । तथैव कण्ठस्यापि ऊर्ध्वाधोभागकल्पनया कण्ठस्योपरिभागः स्थानमधोभागः करणमित्युच्यते । हकारविसर्गयोः कण्ठोपरिभागयोः स्थानयोः कण्ठाधोभागयोः करणयोश्च स्पर्शं विना दूरतः अवस्थानलक्षणः विवृतप्रयत्नः

“विवृतमूष्मणां स्वराणां चेति” शिक्षोक्तो ज्ञेयः। ननूदाहृतशिक्षावाक्ये ऊष्मणां निर्देशाद्वकारस्याप्यूष्मत्वाद्वकारस्य विवृतप्रयत्नत्वमस्तु । विसर्गस्य तु ऊष्मसु वा स्वरेषु वा नान्तर्भावोऽस्ति । कथं तर्हि विसर्गस्य विवृतप्रयत्नस्मिध्यतीति ? चेत् अनुस्वारवत् विसर्गस्यापि अयोगवाहान्तर्गतत्वमस्ति । कथं ? विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारनासिक्यानामयोगवाहत्वात् अयोगवाहानामकारोपरि शर्षु च पाठस्योपसङ्घातत्वेन अयोगवाहान्तर्गतत्वाद्विसर्गस्य अच्चत्वं शर्त्वं चास्तीति “विवृतमूष्मणां स्वराणां चेति” शिक्षावाक्येन विसर्गस्यापि विवृतप्रयत्नस्मिध्यति । न च शकारस्येव हकारस्यापि ऊष्मत्वात् “करणमध्यं तु विवृतम्” (2-45) इति सूत्रं हकारविषयेऽपि प्रवर्तत इति वाच्यम् । “अनन्तरस्य भवति विधिर्वा प्रतिषेधो वा” इति न्यायेन “स्पर्शस्थानेषूष्माण आनुपूर्व्येण” (2-44) इति सूत्रनियमितोष्मणामेव सम्बन्धिकरणानां विवृतमध्यकरणत्वं “करणमध्यं तु विवृतम्” (2-45) इति सूत्रेण सिध्यति । “कण्ठस्थानौ हकारविसर्जनीयौ” (2-46) इति सूत्रात्पूर्वत्वात् “करणमध्यं तु विवृतम्” (2-45) इति सूत्रस्य अनेन सूत्रेण हकारस्य ऊष्मत्वेऽपि करणस्य विवृतमध्यत्वं न सिध्यति, “अनन्तरस्य भवति विधिर्वा प्रतिषेधो वा” इति न्यायविरोधात् । अत एव कण्ठोपरिभागस्थान तदधोभागकरण विवृत-

प्रयत्न” इत्यादिः वर्णसारवर्णकमो ज्ञातव्यः । एवमेव विसर्जनीयस्यापि “कण्ठोपरिभागस्थान तदधोभागकरण विवृतप्रयत्न” इत्यादिः पञ्चमवर्णक्रमपाठस्साधुः ।

ननु प्रकृतसूत्रव्याख्याने यज्वना “हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । उरस्यं तं विजानीयादिति” शिक्षावचनेन हकारस्य उत्तमान्तस्थापरकस्य उरस्यत्वं वेदितव्यमित्युक्त्वा “एण्यहे” “ब्रह्म देवाः” “सन्नह्ये” “अहुतम्” “जुह्वेह्यग्निः” इत्युदाहृतम् । तत्र प्रथमद्वितीयोदाहरणयोः हकारस्य नकारमकारात्मकोत्तमवर्णपरकत्वमस्ति । उत्तमवर्णपरकत्वे “हकारं तत्र नासिक्यमुत्तमोत्तरमेव च” (411) इति स्थानकरणप्रयत्नप्रकरणीय व्यासशिक्षावाक्यान्नासिक्यत्वमवगम्यते । “सन्नह्ये” प्रभृत्युदाहृतोदाहरणत्रये हकारस्य यकाररेफवकारपरकस्य “अन्तस्थापरमित्यत्र उरस्यं च विदुर्बुधाः” (412) इति तदनन्तरवाक्येन उरस्यत्वमुक्तम् । एवं हकारस्य उत्तमवर्णपरत्वे नासिक्यत्वं, अन्तस्थापरत्वे उरस्यत्वमिति व्यासशिक्षया विविच्य स्थानोपदेशे कृते सति यज्वोदाहृतशिक्षाश्लोकोक्तं हकारस्य उत्तमान्तस्थोभयपरकस्यापि उरस्यत्वविधानमयुक्तम् । अन्तस्थापरत्वे हकारस्य उरस्यत्वे विप्रतिपत्तिर्नास्ति । किन्तु उत्तमवर्णपरत्वेऽपि उरस्यत्वमयुक्तम् । हकारस्य उत्तमवर्णपरत्वे व्यासशिक्षया नासिक्यत्वविधानात् एवं हकारस्य

स्थानविधौ शिक्षयोः परस्परविरोधे किं ? कर्तव्यमिति चेत् व्यास-
शिक्षायां स्वरसन्धिप्रकरणे

श्लो ।। शिक्षासु क्वचिदन्योन्यं विरोधः स्फूर्यते यदि ।

व्यासशिक्षा प्रमाणं स्यात् विशेषैर्यद्यबाधिता ॥

इति मञ्जरीकारेण इतरशिक्षापेक्षया व्यासशिक्षायाः प्रामाण्यं स्थापितम् । अस्मिन् मञ्जरीकारोदाहृतश्लोके “विशेषैर्यद्यबाधिता” इति सत्वेन “एण्यहे” “ब्रह्म देवाः” इत्यादौ हकारस्य उत्तमवर्णपरत्वे “हकारान्नणमपरान्नासिक्यम्” (21-4) इति प्रातिशारव्यसूत्रमपि सिद्धान्तिमते नासिक्यवित्वविधायकमेव भवति । अतः हकारस्य उत्तमवर्णपरत्वे नासिक्यविधाने व्यासशिक्षायाः बाधकं किञ्चिदपि नास्ति । किन्तु “हकारान्नणमपरान्नासिक्यम्” (21-14) इति प्रातिशारव्यसूत्रमत्रानुकूलं च भवति ।

यत्तूदाहृतं यज्वना “हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । उरस्यं तं विजानीयादिति” शिक्षान्तरवचनं उदाहृतप्रमाणव्यासशिक्षावचनेन बाधितं भवति । अतः “एण्यहे” “ब्रह्म देवाः” इत्यादौ उत्तमवर्णपरको हकारस्सानुनासिक एव, न तूरस्यः । “जुह्वेह्याग्निः” “सन्नद्ये” “अहुतम्” इति लक्ष्यत्रये अन्तस्थापरो हकार उरस्य इति व्यवस्था बोध्या ।

ननूत्तमवर्णानां नासिक्यत्वात्तपरकहकारस्य नासिक्यत्वमिव
 “सन्नह्ये” इत्यत्र हकारस्य तालुस्थानिकयकारपरकत्वात् तालव्यत्वं,
 “अहुतम्” इत्यत्र हकारस्य उत्तरदन्तमूलप्रत्यग्भागस्थानिकरेफपरक-
 त्वादन्तमूलीयत्वं, “जुहेह्यमि” रित्यत्र प्रथमहकारस्य उत्तरदन्ताग्र-
 स्थानिकवकारपरकत्वादुत्तरदन्ताग्रस्थानिकत्वं, एवमेव “हादयते”
 इत्यत्र हकारस्य उत्तरदन्तमूलप्रत्यासन्नप्रत्यग्भागस्थानिकलकार-
 परकत्वादुत्तरदन्तमूलप्रत्यासन्नप्रत्यग्भागस्थानिकत्वं, एवमन्तरस्था-
 परकहकाराणां तत्तत्स्थानिकत्वे वकुं शक्यत्वे सति पूर्वोदाहरणेषु
 अन्तस्थापरकहकारस्य उरस्यत्वविधानमयुक्तमिति चेदत्रेयं प्रमाणभूत-
 महाभाष्योक्तिः स्मर्तव्या । महाभाष्ये पस्पशाहिके “शाब्दिका वयं
 यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्” इति । हकारस्य “अन्तस्थापर-
 मित्यत्र उरस्य च विदुर्बुधाः” (412) इत्यन्तस्थापरकहकारस्य
 उरस्यत्वमात्रविधायकं व्यासशिक्षावाक्यं प्रमाणम् । तदनुसारेण
 “सन्नह्ये” “अहुतम्” “जुहेह्यमिः” इत्यादौ अन्तरस्थापरकहकारः उरस्य
 एव, न तु तत्तदन्तस्थास्थानिक इति भावः । ननु उदाहृतव्यासशिक्षा-
 वाक्ये उरस्स्थानमेव निर्दिष्टम्, न तु करणम् । कथं करणलाभः ? इति
 चेदुच्यते । यथा हकारविसर्जनीययोः कण्ठस्योपर्यघोभागकल्पना कृता
 तथा उरसोऽपि उपर्यघोभागकल्पना कर्तव्या । तेन अन्तस्थापरकस्य

हकारस्य उच्चारणे उरसः उपरिभागः स्थानं भवति । अधोभागः करणं भवति । अनयोः स्थानकरणयोः स्पर्शं विना दूरतः अवस्थानलक्षणः विवृतप्रयत्नः ऊष्मणो हकारस्य सिध्यति । तथाचात्र “उर उपरिभागस्थान तदधोभागकरण विवृतप्रयत्न” इत्यादिः पञ्चमवर्णकमस्तिस्थितिः । किञ्च उत्तमवर्णपरकस्य हकारस्य “हकारं तत्र नासिक्यमुक्तमोक्तरमेव च” (411) इत्युदाहृतव्यासवाक्ये नासिकास्थानमेवोक्तम्, करणं तु नोक्तम् । यथा कण्ठोरसोरुपर्यधोभागकल्पनया स्थानं करणञ्च साधितं तथा नासिकायाः अपि उपर्यधोभागकल्पनया नासिकायाः उपरिभागस्य स्थानत्वमधोभागस्य करणत्वं वक्तव्यम् । अत्रेदं बोध्यम् । “अनुस्वारोक्तमा अनुनासिकाः” (2-30) इति सूत्रेण उत्तमवर्णानां सर्वेषामपि यदनुनासिकात्वमुक्तं तत् “हकारान्नणमपरान्नासिक्यम्” (21-14) इति सूत्रेण साधितम् । तत्र त्रिभाष्यरत्ने सिद्धान्तिना सोमयार्येण नणमपरकहकारस्य सानुनासिकत्वमुक्तम् । “हकारं तत्र नासिक्यं उत्तमोक्तरमेव च” (411) इति व्यासवाक्यस्य मञ्जर्यां “उत्तमेषु परेष्वेवं नासिक्यत्वमिहाधिकम्” इति शिक्षावचनेन नणमपरहकारस्य नासिकास्थानस्य यदाधिक्यमुक्तं तेन नणमपरहकारस्य नासिकास्थानं मुख्यमिति गम्यते । अत एव “एण्यहे” “ब्रह्म देवाः” इत्यादौ सानुनासिकहकारस्य नासिकायाः उपर्यधोभागकल्पनया नासिकायाः

उपरिभागः स्थानं अधोभागः करणमिति सूक्तम् । तथाच “नासिका-विवरणादानुनासिक्यम्” (2-52) इति सूत्रव्याख्याने अनुनासिका ये वर्णाः अनुस्वरोत्तमादयस्तेषामानुनासिक्यं नासारन्ध्रविस्तरणाद्धवतीति यज्ञोक्त्या स्थानभूतनासिकायाः विवृतत्वं सिध्यति । हकारस्य ऊष्मत्वात् “विवृतमूष्मणां स्वराणां चेति” शिक्षावाक्येन विवृतः आभ्यन्तरप्रयत्नश्च सिध्यति । अत्र स्थानकरणयोः नासिकोपरिभाग-तदधोभागयोः स्पर्शं विना दूरतः अवस्थानलक्षणः विवृतप्रयत्नसिस्ध्यति । तथा सानुनासिकहकारस्य “विवृतनासिकोपरिभागस्थान तदधोभागकरणविवृतप्रयत्न” इत्यादिः पञ्चमवर्णकमपाठसिस्ध्यति । हकारविसर्जनीययोः “कण्ठस्थानौ हकारविसर्जनीयौ” (2-26) इति सिद्धान्तसूत्रेण विहितकण्ठस्थानस्य “उदयस्वरादिसस्थानो हकार एकेषाम्” (2-47) “पूर्वान्तसस्थानो विसर्जनीयः” (2-48) इति सूत्राभ्यां एकेषां मते स्थानान्तरं विधीयते । उदेति = उपर्यागच्छतीत्युदयः । अत्रोदयशब्दः परशब्देन समानार्थः । यथा “नोदात्तस्वरितो-दयम्” (पा.सू.8-4-67) इति पाणिनीयसूत्रे उदयशब्दः परशब्दसमानार्थः तद्वत् “उदश्चासौ स्वरश्च उदयस्वरः” तस्यादिः तेन समानस्थानो हकारः उदयस्वरादिसमानस्थानो भवतीत्येकेषां मतम् । सूत्रस्यास्य व्याख्याने त्रिभाष्यरत्ने वाररुचोक्तमित्यस्ति । वाररुचञ्च तदुक्तं चेति

भावे क्तः उक्तिरित्यर्थः। हकारस्य उदयस्वरसमानस्थानोक्तिः वररुचे-
रेवेति ज्ञातव्यम्, सूत्रे एकेषामिति सत्वात् ।

ननु “वाजिनो हवेषु” इत्यत्र हकारात्परस्य अकारस्य “अकुह-
विसर्जनीयानां कण्ठः” इत्यौद्वजिवाक्यात् कण्ठ्यत्वमस्तीति तदनु-
सारेण हकारस्यापि “उदयस्वरादिस्स्थानो हकार एकेषाम्” (2-47)
इति प्रकृतसूत्रेणापि हकारात्परस्वरस्य कण्ठ्याकारस्य समानकण्ठ-
स्थानत्वमेकेषां मते यदुक्तं तदयुक्तम् । कुतः? “कण्ठस्थानौ हकार-
विसर्जनीयौ” (2-46) इति पूर्वसूत्रेणैव हकारस्य कण्ठस्थानविधाना-
त्तस्यैव कण्ठस्थानस्य एकेषां मतेऽपि पुनः विधानमयुक्तम् । वस्तुतः
“वाजिनो हवेषु” इत्यत्र हकारात्परः अकारः सम्पूर्णः । तस्य विभागा-
भावादादित्वं नास्ति । तस्य अकारस्य आदित्वाभावे हवेष्वित्यत्र हकारे
प्रकृतसूत्रस्य प्रवृत्यभावेन हकारस्य एकेषां मतेन कण्ठ्यत्वं न सिद्ध्यति ।
अतः अलक्ष्ये “हवेषु” इत्यस्मिन् वाक्ये हकारस्य प्रकृतसूत्रेण एकेषां
मतेन कण्ठ्यत्वविधानमयुक्तमित्युक्तम् । एवमेव यज्वनः स्वीय-
व्याख्याने “हिरण्यपाणिमूतये” इत्यत्र हकारस्य तालव्येकारपरकत्वा-
तालव्यत्वमिति “हुवे तुराणाम्” इत्यत्र हकारस्य ओष्ठोकारपरकत्वा-
दोष्यत्वमिति प्रदर्शनमप्ययुक्तमेव । कुतः? हिरण्यपाणिमित्यत्र हका-
रात्परस्य इकारस्य “हुवे तुराणाम्” इत्यत्र हकारात्परस्य उकारस्य च

सम्पूर्णस्वरत्वात् विभागरहितत्वाच्च उदयस्वरादित्वं नास्ति । अत एव तदुदाहरणद्वयमपि प्रकृतसूत्रस्य लक्ष्यं नैव भवितुमर्हति । तदुदाहरणद्वयस्य अलक्ष्यत्वे तद्वाक्यद्वयस्थहकारयोः प्रकृतसूत्रेण तालव्यत्वं ओष्ठ्यत्वं च न सिध्यतः । प्रकृतसूत्रे उदयस्वरादीत्यादिशब्देन शेषभाग आश्विष्यते । यस्य हकारात्परस्य स्वरस्य आदिशेष इति विभागद्वयमस्ति तयोरादिभागेन समानस्थानो हकारः इति “उदयस्वरादीति” (2-47) प्रकृतसूत्रेण वक्तुं शक्यते ।

ननु उदयस्वरादिभागयोरादिभागेन समानस्थानो भवति हकार इत्युक्ते शेषस्य स्थानान्तरं वक्तव्यम् । एवमुक्ते पूर्वोदाहृतलक्ष्यस्थानामकारेकारोकाराणां पूर्वोत्तरविभागभावात्तेषां प्रत्येकमेकमेव स्थानं भवति । तेषामकारादीनां स्थानान्तराभावात्तेषु प्रकृतसूत्रस्थादिशब्दस्य प्रयोजनाभावेऽपि सन्ध्यक्षरादिष्वादिशब्दस्य प्रयोजनमस्ति । कथं? सन्ध्यक्षराणां “अकारार्धमैकारौकारयोरादिः” (2-26) “इकारोध्यर्धः पूर्वस्य शेषः” (2-28) “उकारस्तृत्तरस्य” (2-29) इति सूत्रत्रयेण पूर्वोत्तरविभागतत्काला विहिताः । “अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः” “इच्चुयशानां तालु” “उपूपध्मानीयानामोष्टौ” इत्यौदवजिसूत्रैः सन्ध्यक्षरान्तर्गतवर्णानां अकारेकारोकाराणां स्थानानि विहितानि । एवं स्थिते हकारस्य सन्ध्यक्षरपरत्वे परस्वरस्य सन्ध्यक्षरस्य आदिस्वरभागीय-

समानस्थानत्वं हकारस्य सिध्यतीति प्रकृतसूत्रे आदिशब्दस्सप्रयो-
जनः । शेषभागसद्भावात् अन्वयव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवदिति
न्यायादिभागस्य सार्थक्यं बोध्यम् । अत्र यज्वना स्वीयव्याख्याने
सूत्रस्थादिशब्दस्य प्रयोजनमेवमाह । कथं ? प्रकृतसूत्रे आदिशब्दाभावे
“आसामहै” “आरोहणवाहौ” इत्यादौ विद्यमानयोरैकारौकारयो-
स्सन्ध्यक्षरत्वात्तयोर्भिन्नस्थानांशद्वयघटितयोः पूर्वभागीयेन अकारेण
हकारस्य समानस्थानत्वं वा ? ऐकारोत्तरभागीयेन इकारेण हकारस्य
समानस्थानत्वं वा ? औकारोत्तरभागीयेन उकारेण हकारस्य
समानस्थानत्वं वा ? इति संशयो भवेदिति तत्संशयनिवृत्यर्थं सूत्रे
आदिशब्दस्सार्थक इति ।

ननु त्रिभाष्यरत्नव्याख्याने “तिगमहेते” “अग्निहोत्रं जुहोति” इति
सोमयार्योदाहृतलक्ष्यद्वयस्थहकारयोः एकारौकारपरकत्वाद्वकारयोः
क्रमेण एकारादिभागसमानस्थानत्वं ओकारादिभागसमानस्थानत्वं
“उद्यस्वरादिस्थानो हकार” (2-47) इति सूत्रेण वक्तव्यम् । तयोरपि
सन्ध्यक्षरत्वादिति चेन्न । एकारस्य ओकारस्य च सन्ध्यक्षरत्वं प्राति-
शाख्यान्न सिध्यति । किन्तु पाणिनीयेन सिध्यति । कथं ? “प्रद्यु” इति
रूपनिष्पत्तौ “प्रद्यो” इत्योकारस्य “एच इग्रस्वादेशो” (पा.सू.1-1-48)
इति सूत्रेण एचां = ए,ओ,ऐ,औ इति चतुर्णा स्थानेषु इकः = इ,उ,ऋ,ल

एते चत्वारः आदिश्यन्ते । एचां पूर्वभागः अकारसदृशः उत्तरभागस्तु तालव्येवर्णसादृश्यादेकारयोरिकारस्तालव्यः । ओष्ठ्योवर्णसादृश्या दोकारौकारयोरुत्तरभागः ओष्ठ्य उकार इति व्यवस्था । प्रकृते “प्रद्यो” इत्यत्र ओष्ठ्यस्य ओकारस्य एचः स्थाने भवन् यः हस्वः अकारो वा उकारो वा भवेत् । यतः ओकारः “ओदौतोः कण्ठोष्ठम्” इत्यौद्वजिसूत्रात् कण्ठोष्ठोभयस्थानिको भवति अतः “प्रद्यो” इत्यत्रोकारस्थाने अकारोकारयोः पर्यायतायां उकार एवेति नियमार्थेयं “एच इघस्वादेशे” (1-1-48) इति पाणिनीयपरिभाषा प्रवृत्ता । एवं व्याकरणे एचां चतुर्णि सन्धीयमानावयवत्वात्सन्ध्यक्षरत्वं बोध्यम् । प्रातिशारव्यतः ऐकारौकारयोः द्वयोरेव सन्ध्यक्षरत्वमुक्तम् ।

ननु “यावतीर्वासामहै” “आरोहणवाहावनन्द्वाहौ” इत्यादौ हकारयोः क्रमेण ऐकारौकारपरकत्वात्तयोस्सन्ध्यक्षरत्वात्तयोरादिवर्णाभ्यां “अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः” इत्यौद्वजिसूत्रात्प्राप्तकण्ठस्थानाभ्यां अकाराभ्यां समानस्थानत्वं हकारयोः “उदयस्वरादिस्स्थानः” (2-47) इति प्रकृतसूत्रेण स्यात् । एवं हकारस्य ऐकारौकारयोरादिभागात्मकेन अकारेण कण्ठस्थानत्वं प्रकृतसूत्रेण “उदयस्वरादि” (2-47) इत्यनेन यद्युच्येत तर्हि “कण्ठस्थानौ हकारविसर्जनीयौ” (2-46) इति पूर्वसूत्रैव हकारस्य कण्ठ्यत्वे सिद्धे पुनः हकारस्य “उदयस्वरादीति” (2-

47) प्रकृतसूत्रेण कण्ठस्थानत्वं न विधेयम् । तथा पुनर्विधाने “उदय-स्वरादि” (2-47) इति सूत्रस्य पौनरुक्त्यापत्तोरिति चेन्न । ऐकारौ-कारयोरादिभूतयोरकारयोः “असावादित्यः” इत्यादौ प्रसिद्धस्य अकारस्य च विशेषोऽस्ति । “असावादित्य” इत्याद्युदाहरणगतस्य अकारस्य करणं “अवर्णं नात्युपसंहृतम्” (2-12) इति सूत्रविहितं अत्युपसंहृतकल्पौष्टकरणम्, सन्ध्यक्षरादौ वर्तमानस्य अकारस्य तु संवृतकरणतरं भवति । तत्कथमिति चेत् “अकारार्धमैकारौकारयो-रादिः” (2-26) इति सिद्धान्तसूत्रानन्तरं “संवृतकरणतरमेकेषाम्” (2-27) इति मतान्तरसूत्रं प्रवृत्तम् । प्रकृतं “उदयस्वरादि” (2-47) इति सूत्रमपि एकेषामित्युक्त्या मतान्तरमेव । अतः अनयोः साम्यमस्ति । अत एव सन्ध्यक्षरादेरकारस्य करणविषये संवृततरं = सन्धिकृष्टतरं कर-णमेकेषां मते प्रदर्शितम् । इदं संवृतकरणतरत्वं सिद्धान्तिमते नास्ति । सिद्धान्ते संवृतकरणमेवेति यज्वा तत्सूत्रव्याख्याने स्वमते तु संवृत-करणमेवेत्याह । अत्र संवृतत्वं नाम करणयोरोष्योस्सन्धिकृष्टत्वम् । तदेवोक्तमकारस्य “अत्युपसंहृतकल्पौष्टकरणम्” इति । तथाच “उदयस्वरादि” (2-47) इति सूत्रेण हकारस्य परस्परसमानस्थान-विधाने सन्ध्यक्षरादेरकारस्य यत् मतान्तरीयसंवृततरकरणं औदब्रजि-मतीयं कण्ठस्थानं चोभयं हकारस्य “उदयस्वरादि” (2-47) इति

सूत्रेण विधीयत इति वक्तव्यम् । अन्यथा केवलं संवृततरकरणमुक्तं चेत् पौनरुक्त्यं स्यात् । केवलं “कण्ठस्थानौ हकारविसर्जनीयौ” (2-46) इति सिद्धान्तसूत्रोक्तं कण्ठस्थानमुक्तं चेदपि पौनरुक्त्यं स्यात् । अतः सन्ध्यक्षरादेरकारस्य परस्परस्य यत् संवृततरकरणसहितं कण्ठस्थानं तत्समानस्थानं हकारस्य “उदयस्वरादि” (2-47) इति सूत्रेण विधीयत इति ज्ञेयम् । वस्तुतः अकारस्य कण्ठ्यत्वमौद्रजिमतं संवृततरकरणं “उदयस्वरादि” (2-47) इति सूत्रं त्रयमपि मतान्तरीयमेवेति भावः ।

नन्वेवं प्रसिद्धस्य अकारस्य संवृतकरणत्वे उक्ते सति “उदयस्वरादि” (2-47) इति प्रकृतसूत्रस्य व्याख्याने सोमयार्यस्य केवलस्य करणं ओष्ठहनुनातिव्यस्तं नात्युपसंहृतच्छेति व्याख्यानं कथं सङ्गच्छते ? इति चेदुच्यते । “अवर्णं नात्युपसंहृतमोष्ठहनुनातिव्यस्तम्” (2-12) इति सूत्रेण विहितस्थानकरणविषये सोमयार्येण एवं व्यवस्था कृता । कथं ? अकारे नात्युपसंहृतं आकारे प्लुते च नातिव्यस्तमिति । एवं व्यवस्थिते सति अकारस्य अत्युपसंहृतकल्पौष्ठकरणत्वं आकार-प्लुतयोः अतिव्यस्तकल्पौष्ठकरणत्वमिति विभागेन न कोऽपि दोषः ।

ननु “उदयस्वरादि” (2-47) इति प्रकृतसूत्रे उदयस्वरादि-सस्थान इत्येवोक्तम् । उदयस्वरादि समानस्थानकरण इति नोक्तम् । तथाच करणस्यात्र का प्रसक्तिरिति चेदुच्यते । स्थानकरणयोरविना-

भावसम्बन्धात् स्थानकरणयोस्सहचरितत्वं वक्तव्यम् । प्रकृतसूत्रे आदिसस्थान इत्युक्ते आदिना समानस्थानकरण इति विज्ञेयम् । करणं विना वर्णोत्पत्तिकार्यं न सिद्ध्यति । क्रियन्ते वर्णा अनेनेति करण-व्युत्पत्तितः क्रियासाधनं भवति करणम् । स्थानमुपदिष्टं चेत्तेन करण-माक्षिप्यते । केवलकरणेनापि स्थानं विना वर्णोत्पत्तिकार्यं न सिद्ध्यति । अत एवोक्तं सोमयार्येण स्थानकरणयोस्सहचरितत्वादिति ।

ननु “कण्ठस्थानौ हकारविसर्जनीयौ” (2-26) इति पूर्वसूत्रे कण्ठ इति प्रत्यक्षतः स्थाननिर्देशेन हकारस्य स्थानाकाङ्क्षायाशशान्तत्वेन पुनः “उदयस्वरादीति” (2-47) प्रकृतसूत्रेण हकारस्य स्थानविधानमयुक्तमिति चेन्न । “उदयस्वरादीति” (2-47) प्रकृतसूत्रे सस्थान इति निर्देशे “ज्योतिर्जनपदेति” (6-3-85) पाणिनीयसूत्रेण समानस्य सभावः प्राप्तः । तेन हकारात्परत्र विद्यमानस्य स्वरस्य समानस्थानत्वमित्यर्थो यद्यपि लभ्यते तथापि हकारात्परत्र अकारो वा? इकारो वा? उकारो वा? इति नियमाभावेन “कण्ठस्थानौ हकारेति” (2-46) सिद्धान्तसूत्र इव कण्ठ इति स्थाननिर्देशः नियमेन कर्तुं न शक्यत इति “उदयस्वरादि सस्थान” (2-47) इति सूत्रेण उदयस्वरादि सामनस्थानत्वं हकारस्येत्युक्तम् । किञ्च “कण्ठस्थानौ हकारेति” (2-26) सिद्धान्तसूत्रेण हकारस्य कण्ठत्वस्य उक्तत्वेऽपि मतान्तरे हकारस्य

उदयस्वरादिसमानस्थानविधाने पौनरुत्तयशङ्का न कार्या । “उदय-स्वरादिसस्थान” (2-27) इति सूत्रे स्थानशब्दप्रयोगात् “आसामहै” “अनद्वाहौ” इत्यत्र हकारयोः परत्र स्थितैकारौकारादिभूतयोरकारयोः संवृततरकरणसहितकण्ठस्थानसमानस्थानत्वमेकेषां मतेन प्राप्तमिति सौत्राक्षरार्थः । यत इदं सूत्रं मतान्तरीयमत इदं सूत्रमनिष्टम् ।

“पूर्वान्तसस्थानो विसर्जनीयः” (2-48) इत्यस्मिन् सूत्रे पूर्वसूत्रादेकेषामित्यन्वयात् इदं सूत्रमपि पूर्वसूत्रवत् मतान्तरीयमेव भवति । पूर्वस्य अन्तः पूर्वान्तः, तेन सस्थानः = समानस्थानः स्थानकरणयो-स्सहचरितत्वादिति पूर्वसूत्रव्याख्याने सोमयार्योक्त्या करणमपि स्वीक्रियते । यथा पूर्वसूत्रे उदयशब्दः स्वरस्य = अचः विशेषणं तथा प्रकृतसूत्रे पूर्व इति विशेषणात् स्वरशब्दः अध्याहियते । अतः पूर्वस्वरान्त इति सिध्यति । तथाच विसर्जनीयः पूर्वस्वरान्तसमानस्थानकरणो भवतीति सूत्रार्थस्सिद्ध्यति । पूर्वसूत्रस्य यथा सन्ध्यक्षरघटितान्येव लक्ष्याणि तथा प्रकृतसूत्रस्यापि “ब्रह्मायुष्मत्तद्वाह्मणौः” “आयज्ञौः” इत्यादीनि सन्ध्यक्षरघटितान्येव लक्ष्याणि भवन्ति । सन्ध्यक्षराणामेव पूर्वोक्तरभागवत्वात् भिन्नस्थानत्वं सम्भवति । अतस्तेषामेव लक्ष्यत्वं युक्तम् । प्रकृतसूत्रे अन्तशब्दप्रयोजनं किमिति प्रश्नस्य “ब्रह्मायुष्मत्तद्वाह्मणौः” इत्यत्र विसर्गात्पूर्व ऐकारसम्बन्धिनौ अकारेकारौ स्त इति

“आयङ्गौ” रित्यत्र विसर्गात्पूर्वं अकारोकारौ स्त इति पदान्तविसर्गः तत्पूर्वोकारोकारसमानस्थानो वा ? तत्पूर्वोकारसमानस्थानो वा ? इति सन्देहनिवृत्यर्थं सूत्रे अन्तग्रहणं सार्थकं भवतीति यज्वा स्वीयव्याख्यानेन पूर्वसूत्रस्येव अस्यापि सूत्रस्य ऐकारौकारान्तसमानस्थानत्वमेव विसर्गस्य एकेषां मते सम्मतमिति स्वीयाभिप्रायं स्पष्टीचकार । तेन ब्राह्मणैरित्यत्र विसर्गात्पूर्वस्य ऐकारसम्बन्धिनौ यौ अकारेकारौ तयोरन्त्यस्य इकारस्य समानस्थानकरणो भवति विसर्गः । एवमेव “आयङ्गौ” रित्यत्र विसर्गात्पूर्वस्य औकारस्य यौ अकारोकारौ तयोरन्त्यस्य उकारस्य समानस्थानकरणो भवति विसर्ग इत्येकेषां यन्मतं तदस्माकं सिद्धान्ते नेष्टम् । सिद्धान्तिमते विसर्गस्सर्वथा कण्ठ्य एव “कण्ठस्थानौ हकारविसर्जनीयौ” (2-46) इति सिद्धान्तात् । पूर्वसूत्रव्याख्याने सोमयार्येण “तिग्महेते” “अग्निहोत्रं जुहोति” इति लक्ष्यद्वयं प्रदर्श्यापि “आसामहै” इत्यादौ हकारस्य ऐकारौकारयोरादिभूतेन अकारेण समानस्थानकरणत्वमेव एकेषां मतस्य यथा लक्ष्यत्वमञ्जीकृतं तद्वत् एतत्सूत्रव्याख्यानेऽपि “अग्नेः” “बाहुवोः” इति लक्ष्यद्वयं सोमयार्येण यद्यपि प्रदर्शितं तथापि अग्नेरित्यत्र विसर्गः पूर्वत्र विद्यमान एकारान्तसमानस्थान इति बाहुवोरित्यत्र विसर्गः पूर्वत्र विद्यमान ओकारान्तसमानस्थान इति न वक्तव्यम् । कुतः ? एकारस्य ओकारस्य

च सन्ध्यक्षरत्वं प्रातिशारव्यान्न लभ्यते । पूर्वसूत्र इवात्रापि एकारस्य ओकारस्य च सन्ध्यक्षरत्वं व्याकरणमर्यादामाश्रित्य सोमयार्येण तदुदाहरणद्वयं प्रदर्शितमिति ज्ञातव्यम् । यद्यपीदं परमतमेव । परमत-रीत्या “अग्नेः” “बाहुवोः” इत्युभयत्रापि विसर्गयोः पूर्वान्तसस्थानत्व-मस्तु । का क्षतिरस्माकं सिद्धान्तिनामिति यद्यपि वकुं शक्यते तथापि पूर्वसूत्रे ऐकारौकारादिसमानस्थानमेव हकारस्योक्तम् । तत्परमतमेव । अस्यापि परमतत्वात् विसर्गस्य ऐकारौकारान्तसमानस्थानत्वमेव वक्तव्यम्, सिद्धान्तिमते हकारविसर्गयोस्सर्वथा कण्ठयत्वात् । अतः एकेषां मतमिदमयुक्तम् । एतन्मताङ्गीकारे “कण्ठस्थानौ हकारविसर्ज-नीयौ” (2-26) इति सिद्धान्तसूत्रस्य व्याकोपः स्यात् । अत इदं मत-मयुक्तम् ।

ननु यज्वना स्वीयव्याख्याने विसर्गस्य पूर्वान्तसस्थानत्वे “अदेवीरि” त्यत्र विसर्गः तालव्यः “आयुरि” त्यत्र विसर्गः ओष्ठ्य इति यत्प्रदर्शितं तदयुक्तम् । कुतः? उदाहरणस्थविसर्गयोः यौ पूर्वस्वरौ ईकारोकारौ तयोराद्यन्तविभागाभावात् । यत आद्यन्तवत्वं सन्ध्यक्षर-णामेवास्ति अतः ऐकारौकारान्तसमानस्थानत्वं विसर्गस्य भवतीति यदेकेषां मतं तन्मतं सिद्धान्तिनामनिष्टम् । अत एव यज्वना स्वीय-व्याख्यानान्ते नेदं सूत्रद्वयमिष्टमिति सूत्रद्वयमेकेषां मतं प्रत्याख्यातम् ।

21. यमरङ्गळकाराणां

स्थानकरणप्रयत्नसुधासागरमध्यस्थमणिद्वीपः

“नासिक्या नासिकास्थानाः” (तै.प्रा.2-49) द्विपदोऽयं योगः
 नासिक्यानां = यमवर्णानां नासिकास्थानविधिपरः। नासिका नाम
 नासाच्छिद्रयोः कण्ठासन्नप्रदेश इति पूर्वमुक्तमत्र स्मार्यते । तत्रभव
 इत्यर्थे नासिक्यशब्दस्सध्यति । नासिक्याः के ? इति चिन्तायां
 “स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरादानुपूर्वान्नासिक्याः” (तै.प्रा.21-12) “तान्
 यमानेके” (21-13) इति विहिताः। तानुद्विश्यादौ प्रकृतसूत्रेण नासि-
 कास्थानमुच्यते । नासिका स्थानं येषां ते नासिकास्थानाः। रुक्मिनि-
 त्यादिलक्ष्येष्वनुसन्धेयाः। मुखञ्च नासिके च एषां समाहारः मुखनासि-
 कम् । “द्वन्द्वश्च पाणितूर्यसेनाङ्गानाम्” (पा.सू.2-4-2) इति समाहार-
 द्वन्द्वः। “तत्रभवः” (पा.सू.4-3-53) इति पाणिनीयसूत्रात् मुखनासि-
 कयोः स्थानयोः भवाः यमवर्णाः उत्पन्नाः मुखनासिक्या भवन्ति । किञ्च
 सूत्रस्यास्य त्रिभाष्यरत्नव्याख्याने टिप्पण्यां मुखेन नासिकाभ्यां चेति
 स्थानद्वयसमुच्चयार्थकपाठान्तरमस्ति । तेन एते यमवर्णाः मुखेन नासि-
 काभ्याञ्च उच्चारणीया भवन्तीत्यर्थो लभ्यते । यद्वा “मुखनासिक्या वा”
 (2-50) इत्यत्र वा इत्यव्ययम् । अव्ययानामनेकार्थत्वं वैयाकरणा

भणन्ति । अतः वाशब्दः चार्थे प्रयुक्त इति चार्थेषु समुच्चयार्थस्वीकारेऽपि सोमयार्यस्य पूर्वोक्तार्थसमन्वयस्सञ्ज्ञतो भवति । अत्र यज्वना वाशब्दस्य “वेति वैभाषिकः” (तै.प्रा.22-7) इति वैभाषिकार्थं स्वीकृत्य व्यवस्थितविभाषया स्पर्शेभ्यः परे प्रथमादिव्यपदेशभाजो मुख्यनासिक्या इति शौक्षिकपक्षमुक्त्वा नासिक्यागमप्रसञ्जात् हकारात्परस्तु नासिकामात्रस्थान इत्युक्तः द्वितीयपक्षः पञ्चमनासिक्यागमविषयकश्चेत्सः सिद्धान्तिना निराकृतः । मुखशब्देनात्र पञ्चापि वर्गस्थानान्युच्यन्ते । तैस्साकं नासिकाया अपि स्थानत्वमञ्जीकृतम् । “मुख्यनासिक्या वा” (2-50) इति सूत्रे पूर्वं प्रयुक्तमुखशब्दस्यैव प्रामुख्यमिति यमवर्णानां तत्तद्वर्गीयस्थानानामेव प्राधान्यमञ्जीकृतम् । अत एव यमवर्णानां स्पर्शवर्णानामिव स्पृष्टप्रयत्नस्सिद्ध्यति । अत्र क्रमेणोदाहरणान्युच्यन्ते ।

(1) प्रथमयमस्य A. रुक्मम् B. आट्नारः इत्युदाहरणद्वये रुक्ममित्यत्र ककारमकारयोर्मध्ये कवर्गीयः प्रथमयमागमः, B.आट्नार इत्यत्र टकारनकारयोर्मध्ये टवर्गीयः प्रथमयमागमः,

(2) द्वितीययमस्य “ग्रन्थिं ग्रन्थाती” त्यत्र थकारनकारयोर्मध्ये तवर्गीयः द्वितीययमागमः,

(3) तृतीययमस्य “इर्यः परिज्ञा” इत्यत्र जकारमकारयोर्मध्ये चवर्गीयः तृतीययमागमः,

(4) चतुर्थ्यमस्य “दभ्रोत्येव” इत्यत्र भकारनकारयोः मध्ये पवर्गीयः चतुर्थ्यमागमः, “स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरादानुपूर्व्यान्नासिक्याः” (21-12) इति सूत्रेण एते आगमा विहिता भवन्ति । यत्कूकं यज्वना “हकारान्नणमपरान्नासिक्यम्” (21-14) इति सूत्रं पञ्चमनासिक्यागमपरमिति तत् शिक्षाप्रातिशाख्यसमन्वयमीमांसाख्ये मदीये ग्रन्थे पञ्चमनासिक्यमतखण्डनमित्यत्र महता प्रबन्धेन निराकृतम् । तन्निराकरणप्रकारस्तत्रैव द्रष्टव्यः । एतावता “नासिक्या नासिकास्थानाः” (2-49) “मुखनासिक्या वा” (2-50) इति सूत्राभ्यां प्रासादवासिन्यायेन यमवर्णाः तत्तद्वर्गीयस्थाननासिकास्थानद्वयविशिष्टा भवन्ति । प्रासादवासिन्यायो नाम ये सौधवासिनस्ते कदाचित् भूमिवासिनोऽपि भवन्तीति ते प्रासादभूम्युभयवासिन इत्युच्यन्ते । ये भूमिवासिनस्ते प्रासादवासिनो न भवन्तीति तेषामेकमेव स्थानमस्ति । प्रासादवासिनां स्थानद्वयवत् यमवर्णानामपि स्थानद्वयं सिद्ध्यति । एवं सूत्रद्वयेन नासिक्यानां स्थानद्वये विहितेऽपि यदविहितं करणं तत् “वर्गवच्छैषु” (2-51) इत्यनेन नासिक्यवर्णेषु तत्तद्वर्गीयकरणातिदेशार्थकेन अतिदिश्यते । अतिदेशसूत्रस्थचकारः सिंहावलोकनन्यायेन “हनूमूले जिह्वामूलेन कर्वे स्पर्शयति” (2-35) इत्यादिसूत्रैः तत्तद्वर्गीयजिह्वामूलादिकरणान्यनुकर्षति । तेन नासिक्यवर्णेषु कादिवर्गीय जिह्वामूलतन्मध्य

तदग्राग्र अधरोष्टकरणान्याकृष्टानि भवन्ति । एतेन नासिक्यवर्णानां उदाहृतत्रिसूत्र्या स्थानद्वयसहितकरणत्वं सिद्धं भवति । एवं स्थितेऽत्र यज्वा “वर्गवच्चैषु” (2-51) इति सूत्रं नासिक्यानां स्थानातिदेशकं मन्यते, तदयुक्तम् । त्रिसूत्र्यां प्रथमद्वितीयसूत्राभ्यां नासिक्यानां स्थानविधानस्य हृसत्वात् त्रिसूत्रीस्थं तार्तीयीकमतिदेशसूत्रं यमवर्णोत्पत्तौ करणातिदेशकमित्येव सुवचम् ।

ननु नासिकास्थानेषु वर्णेषु केषाञ्चिदनुनासिकशब्दप्रयोगः अन्येषां नासिक्यशब्दप्रयोगः यथा अनुस्वारोत्तमानुदिश्य “अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः” (2-30) इत्यनुनासिकशब्दप्रयोगे यमवर्णानुदिश्य “नासिक्या नासिकास्थानाः” (2-49) इति नासिक्यपदप्रयोगे भगवान् सूत्रकृदाचार्यः प्रमाणम् । विषयेऽस्मिन् “नासिकाविवरणादानुनासिक्यम्” (2-52) इति सूत्रव्याख्याने यज्वा अनुनासिका ये वर्णाः अनुस्वारोत्तमादयः तेषामानुनासिक्यं नासारन्धविस्तरणाद्भवति । नासिक्येषु नासिका संवृतैव भवतीत्यनुस्वारोत्तमानां विवृतनासिकास्थानत्वं नासिक्यानान्तु संवृतनासिकास्थानत्वमिति व्यवस्थां स्पष्टीचकार । तथाचात्र यमवर्णानां स्थानकरणप्रयत्नविषयकपञ्चमवर्णक्रमसम्प्रदायपद्धतिं पश्यामः ।

1. कवर्गीयमवर्णस्य “संवृतनासिकाहनूमूलोभयस्थान जिहा-
मूलकरण स्पृष्टप्रयत्न” इत्यादिः
2. चवर्गीयमवर्णस्य “संवृतनासिकातालूभयस्थान जिहा-
मध्यकरणस्पृष्टप्रयत्न” इत्यादिः
3. टवर्गीयमवर्णस्य “संवृतनासिकामूर्धोभयस्थान प्रतिवेष्टित
जिहाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्न” इत्यादिः
4. तवर्गीयमवर्णस्य “संवृतनासिकोत्तरदन्तमूलाधोभागोभय-
स्थान जिहाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्न” इत्यादिः
5. पवर्गीयमवर्णस्य “संवृतनासिकोत्तरोष्ठोभयस्थानाधरोष्ठ-
करण स्पृष्टप्रयत्न” इत्यादिः बोध्यः।

“नासिकाविवरणादानुनासिक्यं नासिकाविवरणादानुनासिक्यम्”
(तै.प्रा.2-52) इदमध्यायस्यास्य चरमसूत्रम् । नासिकाविवरणादानु-
नासिक्यमिति पदवीप्या अध्यायपरिसमाप्तिं घोतयति । नासिक्योः
विवरणात् = ग्राणबिलस्य विस्तरणात् यदानुनासिक्यं प्राप्तं तत् रञ्ज-
वर्णोच्चारणे कारणं भवति । तेन रञ्जस्य नासिकास्थानवत्वं सिध्यति ।
व्यासशिक्षायां

श्लो ॥ । अकारान्तः मुतो यश्वेदनुनासिक उच्यते । 415

अमत्रध्वनितुल्यश्च रञ्जसंज्ञ इतीर्यते ॥ 416

इति पुतप्रकरणीयवाक्येऽपि पदान्तस्य अकारस्य रङ्गसंज्ञकस्य अनुनासिकात्वमुक्तम् । यथा प्रातिशारव्यद्वितीयाध्यायचरमसूत्रेण रङ्ग-पुतस्य विवृतनासिकत्वमुक्तं तथा व्यासवाक्येनापि रङ्गपुतस्य विवृत-नासिकत्वमुक्तं भवति । “अकारस्तु संहितायामपि” (15-8) इति रङ्ग-पुतस्य संहितायामिव पदपाठेऽप्युच्चारणं सिद्ध्यतीति सूत्रस्थापिशब्दात् ज्ञातव्यम् ।

नन्वेवं शिक्षाप्रातिशारव्याभ्यां रङ्गपुतस्य अकारान्तत्वे स्पष्टीकृते सति “पुतोऽवर्णः पदान्तस्थो नासिक्यो रङ्गसंज्ञकः” इति तत्रत्यरङ्ग-विधायकमञ्जरीकारवचने अवर्णीति वर्णशब्दप्रयोगात् अकारादीनां त्रयाणां स्वीकारे पूर्वोदाहृतव्यासवाक्यगतेन प्रातिशारव्यसूत्रगतेन च अकारेण कथमेकवाक्यता सिद्ध्यतीति चेदुच्यते । “रङ्गपुतश्चतुर्मात्र इत्युक्तो याजुषे मते” इति मञ्जरीकारवाक्येन याजुर्वेदिकषष्ठिवर्णेषु सोमयार्याङ्गीकृतरङ्गपुतस्य चतुर्मात्रत्वमुक्तम् । तच्च अकारस्यैव सिद्ध्यति । यथा अकार एव त्रिमात्रश्चेत् पुतो भवति तथा चतुर्मात्रश्चेत् रङ्गपुतसंज्ञको भवतीत्यर्थलभात् पूर्वोदाहृतव्यासवाक्यप्रातिशारव्य-सूत्रयोः अकार इति प्रयोगस्सङ्गच्छते । मञ्जरीकारवाक्ये अवर्ण इति वर्णशब्दप्रयोगस्तु रङ्गपुते पुतशब्दस्य सत्वात् पुतस्य त्रिमात्रत्वात् वर्णशब्दप्रयोगस्सङ्गच्छते । ततः “नासिक्यो रङ्गसंज्ञकः” इति मञ्जरी-

कारवाक्यान्ते रञ्जशब्दप्रयोगबलात् “एवं रञ्जपुताः प्रोक्ताश्चतुर्मात्रा-स्समीरिता” इति मञ्जरीकारवचनमनुसृत्य त्रिमात्रादेकमात्राकालाधिक्ये रञ्जपुतस्सध्यतीति प्रातिशाख्यसूत्रव्यासवाक्यमञ्जरीकारवाक्यानां समन्वयान्न विरोधः। अथ रञ्जवर्णस्य स्वरूपनिरूपणे मञ्जरीकारश्लोका अत्रोदाहियन्ते

श्लो॥। रञ्जपुते व्याघ्रशब्दः पूर्वभागे विधीयते ।

मात्राद्वयं तु तत्त्वैव तथा निरनुनासिकम् ॥

श्लो॥। शार्दूलरुततुल्यं हि शब्दं हृदयजं वदेत् ।

मूर्धस्थाने तृतीयांशः कांस्यध्वनिसमस्तथा ॥

श्लो॥। कम्पश्लिष्टस्तथा चैव मात्रिकासहितस्तथा ।

चरमांशस्तु नासिक्ये बिलद्वये तथैव च ॥

श्लो॥। निसृतांशस्तु तत्त्वैव मात्रिकासहितस्तथा ।

एवं रञ्जपुताः प्रोक्ताश्चतुर्मात्रास्समीरिताः ॥

श्लो॥। हृदये चैकमात्रस्तु अर्धमात्रस्तु मूर्धनि ।

नासिकायां तथार्धं च रञ्जस्यैवं द्विमात्रता ॥ इति

एषां रञ्जस्वरूपनिरूपणपराणां प्रमाणश्लोकानामर्थं उच्यते ।

रञ्जवर्णः दीर्घरञ्ज, पुतरञ्जभेदेन द्विविधः। पुनश्च दीर्घरञ्जो द्विमात्रः, पुत-रञ्जश्चतुर्मात्र इति तयोर्द्वैविध्यमस्ति । तत्र द्विमात्रत्वे प्रथमद्वितीयांशद्वय-

मेकमात्रमिति तृतीयांशः अर्धमात्र इति, तुरीयांशोऽप्यर्धमात्र इति, चतुर्मात्रत्वे तु प्रथमद्वितीयांशद्वयं द्विमात्रमिति तृतीयांशः एकमात्र इति तुरीयांशोऽप्येकमात्र इति कालतो व्यवस्था ज्ञेया । पक्षद्वयेऽपि भाग-त्रयरूपेण यदुच्चारणतारतम्यं तदधुना निरूप्यते । तथाहि प्रथमभागो-चारणे हृदयमेव कमलं हृदयकमलं, तत् स्थानं भवति । तद्वृदयात् शार्दूलरुततुल्यध्वनिरुत्थितो भवति । तस्य ध्वनेः उरस्थाने उत्पन्नत्वात् “उरसि मन्द्रम्” (23-10) इति सूत्रात् मन्द्रत्वं बोध्यम् । यद्यपि रङ्गवर्णस्य विवृतनासिकत्वं पूर्वमुक्तम् । ततु “चरमांशस्तु नासिक्ये बिलद्वये तथैव चेति” मञ्जरीकारवचनेन रङ्गस्य चरमांशोच्चारणे उपयुज्यते । ततु प्रथमांशे नास्तीति “मात्राद्वयन्तु तत्त्वैव तथा निरनु-नासिकम्” इति शिक्षावाक्यात् निरनुनासिकं यथा तथा प्रथमभागो-चारणं कर्तव्यम् । एवमेतावता रङ्गवर्णोच्चारणे प्रथमभागीयध्वनिस्थान-कालविषयकः पञ्चमवर्णक्रमः एवमस्ति । “निरनुनासिकहृदयकमलो-त्थित शार्दूलरुतोपमितमन्द्रध्वनिसंयुक्त आद्यवंशभूतैकमात्रिक” इति दीर्घरङ्गे, द्विमात्रिक इति रङ्गपुते भेदो ज्ञेयः ।

2. द्वितीयभागोच्चारणे मूर्धस्थानं भवति । मूर्धस्थानादुत्पन्नो यो नादः सः कांस्यघण्टानादतुल्यो भवति । व्यासशिक्षामूलश्लोके “अमत्र-ध्वनितुल्यश्चेति” वाक्यस्थामत्रशब्दस्य “पात्रामत्रे च भाजनम्” इति

निघण्टुवशात् पात्रसामान्यमित्यर्थे लब्धे प्रकृते “कांस्यध्वनिसमस्तथा” इति मञ्जरीकारवाक्यैकवाक्यतायां तस्य कांस्यधण्टापरतया अर्थो वक्तव्यः। श्लोके “कम्पश्लिष्टस्तथा चेति” कम्पस्य श्लिष्टत्वविशेषणेन कम्पवदुच्चारणं यावत्कालं तावन्नैरन्तर्येण उच्चरितं यथा भवति तथा उच्चारणं कर्तव्यं भवति। तथाच द्वितीयभागोच्चारणे ध्वनिस्थानकालविषयकः वर्णसारवर्णक्रमः एवमस्ति। “मूर्धस्थानोत्पन्नकांस्यधण्टानादतुल्यकम्पविशिष्ट तृतीयांशभूतार्धमात्रिक इति दीर्घरङ्गे, एकमात्रिक इति रङ्गप्लुते भेदोऽनुसन्धेयः।

3. तृतीयभागोच्चारणे विवृतनासिकास्थानमुक्तम्। नासारन्धयोर्निस्सरणान्निस्सृतो यो ध्वनिस्सः मञ्जर्या “मार्दवेन द्विमात्रं चेति” “नोग्रसेत्पूर्वमक्षरम्” इत्यादिरङ्गवर्णोच्चारणनियमेषु मार्दवादिविधानैः श्रुतिसुखतया श्रवणयोग्यः अव्यक्तः सूक्ष्मश्च यथा तथा तं ध्वनिमुच्चरेत्। तथाचात्र तुरीयभागोच्चारणे ध्वनिस्थानकालविषयकः पञ्चमवर्णक्रमः एवमस्ति। “विवृतनासिकाबिलद्वयनिस्सृत श्रुतिसुखाव्यक्तसूक्ष्मनादसहित तुरीयांशभूतार्धमात्रिक” इति दीर्घरङ्गे, एकमात्रिक इति रङ्गप्लुते, भेदो विज्ञेयः। विषयेऽस्मिन् मञ्जर्या “यथा सौराष्ट्रिका नारी तकाँ 4 इत्यभिभाषते। एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः” इत्यस्ति। अस्यायमर्थः। यथा सुराष्ट्रदेशे भवा नारी = आभीरी विचिक्रीषमाणा

शिरसि तक्रधानीं निधाय क्रेतृन् अभिमुखीकर्तुं भाषते तक्राँ 4 इति तथा रङ्गवर्णोच्चारणे यस्सौराष्ट्रिकानारीस्वरस्सः रङ्गवर्णस्य आद्यन्तयोरुच्चारणीय इति वर्णसारवर्णक्रमतत्वज्ञा वदन्ति । तथाचात्र वर्णसारवर्णक्रमः एवमस्ति । “सौराष्ट्रिका नारीस्वरसम आद्यन्तद्विमात्रिक” इति रङ्गदीर्घे, चातुर्मात्रिक इति रङ्गपुत इति विवेकः । इतोऽपि रङ्गदीर्घरङ्गपुततदुत्पत्यादिविशेषाः मदीयशिक्षाप्रातिशारब्यसमन्वयमीमांसायां पञ्चदशाध्याये रङ्गपुतविचार इत्यस्मिन् विभागे द्रष्टव्याः ।

“पृक्तस्वरात्परो लो डं पौष्करसादेः पौष्करसादेः” (13-16) पञ्चपदमिदं ळकारस्य डकारविधायकं सूत्रम् । पौष्करसादिग्रहणं पूजार्थमिति व्याख्यातमुक्तम् । “ऋवर्णस्य लकारस्य पृक्तसंज्ञा प्रकीर्तिता” (15) इति व्यासशिक्षास्थसंज्ञाप्रकरणीयवाक्ये ऋवर्णस्येति वर्णशब्दोत्तरत्वात् ऋकारहस्वस्य दीर्घस्य च तथा लकारस्य च रेफलकारसम्पृक्तत्वात् पृक्तसंज्ञा सिध्यति । सूत्रमिदं “अथ वर्णनाम्” (13-5) इत्याधिकारस्थं भवति । प्रकृतसूत्रे “ऋकारकाररषपूर्वो नकारो णकाररसमानपदे” (13-6) इति सूत्रात् “समानपदे” इत्यनुवर्तते । प्रकृतसूत्रव्याख्याने सोमयार्येण ळकारस्य दुस्पृष्टसंज्ञा उक्ता । तथाच समानपदे पृक्तस्वरात्परः दुस्पृष्टसंज्ञो ळकारः डकारमापद्यते पौष्करसादेर्मतात् इति सूत्रार्थसम्पद्यते । अत्र “मृडातीदृशे” इत्यादिक-

मुदाहरणम् । अस्मिन्नुदाहरणे ऋकारात् पृक्तस्वरात्परः दुस्पृष्टसंज्ञकः स्वरद्वयमध्यस्थो लकारः डकारं प्राप्त इति लक्ष्यलक्षणसमन्वयः । विषयेऽस्मिन् शौनकेन “द्वयोश्चास्यस्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते सः डकारो लकार” इत्युक्तम् । अस्य “अग्निमीळे पुरोहितम्” इति ऋग्वेद-प्रारम्भमन्त्र उदाहरणम् । अस्मिन्नुदाहरणे स्वरद्वयमध्ये श्रूयमाणो लकारः डकारस्थानिक इति तैत्तिरीये “मृडातीदृशे” इत्यत्र श्रूयमाणो डकारः लकारस्थानिक इति लकारडकारयोः परस्परं प्राप्तस्थान्यादेशभावयोः स्थानकरणसाम्यमप्यस्तीति ज्ञातव्यम् । तेन स्थानकरण-सम्बन्धरूपप्रयत्नोऽपि सिद्ध एव । कथं ? यथा डकारः घोषारव्यबाह्यप्रयत्नवान् तथा लकारोऽपि घोषारव्यबाह्यप्रयत्नवान् भवति । स्थानकरणसाम्यं तु अनुपदमेव वक्ष्यते । प्रकृतसूत्रव्याख्याने सोमयार्येण पृक्तस्वरादिति किमित्याशङ्क्य “नळं प्लवमिति” शाखान्तरे इत्युक्तम् । सोमयार्यः आरण्यकोपनिषद्गागानां शाखान्तरत्वं मन्यते । तत्र हि स्वाध्यायब्राह्मणे “यदेवा देवहेळनम्” “मेळितो मोगिध” पितृमेधे “नळं प्लवमारोहेति” नाराणोपनिषदि “एकनीळम्” इत्येवं लकाराः प्रत्यक्षतः श्रूयन्ते । अत एव “नवदशाज्ज्ञलो लश्चेति” (431) व्यासशिक्षास्थप्लुत-प्रकरणीयवाक्ये लकारो यजुर्वेदीयवर्णसमानाये पृथग्वर्णतया परिगणितोऽस्ति ।

ननु “यद्वै होता” इत्यादिषु यत्+वै इति दशायां “तृतीयङ्गं स्वरघोषवत्परः” (8-3) इति विधीयमानदकारादेशस्य स्थानी तकारः यथा श्रूयते तथा “मृडातीदृशो” इत्यत्र डकारादेशयोग्यो लकारः स्थानी न दृश्यते । तस्य डकारः प्रकृतसूत्रेण कथमादिश्यते इति चेदुच्यते । “स्वधाकारो हि पितृणाम्” इत्यत्र स्थानिनि नकारे अदृष्टेऽपि वर्ण-संहिताधिकारीयस्य “ऋकारकार” (13-6) इति णत्वविधेर्बलात् स्थानी नकारः प्रकृतिरस्तीत्यज्ञीकृतः । तद्वत् “मृडातीदृशो” इत्यत्रापि दुस्पृष्टे लकारे स्थानिनि संहितायां वा पदपाठे वा अदृष्टेऽपि प्रकृतसूत्रीयडकार-विध्यन्यथानुपपत्या दुस्पृष्टो लकारः प्रकृतिराक्षिप्यते, अन्यथा स्थान्य-भावे आदेशाभावात् विधिवैयर्थ्यं स्यात् ।

ननु प्रकृतसूत्रेण लकारस्य स्थाने डकारादेशे विहितेऽपि “स्थानेऽन्तरतमः” (1-1-50) इति पाणिनीयपरिभाषया स्थाने प्राप्य-माणानां वर्णानां सदृशतमः आदेशो भवतीत्यवगते सति स्थान्या-देशयोः लकारडकारयोरादौ स्थानपरीक्षा कार्या । प्रकृतसूत्रेण आदि-श्यमानस्य डकारस्य यः स्थानी लकारस्तस्य स्थानं प्रातिशाख्ये नोपदिष्टम् । किन्तु व्यासशिक्षायामुपदिष्टम् । शिक्षाप्रातिशाख्ययोरङ्गो-पाङ्गत्वात् शिक्षोक्तं स्थानकरणादिकं ग्राह्यम् । व्यासशिक्षायां स्थान-करणप्रयत्नकरणे “टवर्गे वक्रमध्ये ले जिह्वाग्रेणोपरि स्पृशेत्” (402)

इति वाक्ये टर्वगळकारयोः स्थानकरणविधानमस्ति । अस्मिन् वाक्ये वक्रमध्ये इत्यस्य उपरि इत्यनेन अन्वये सति मूर्धस्थानमुक्तं भवति । कथं ? वक्रे विवृते सति तन्मध्ये उपरिभागोऽस्तीति ज्ञायते । उपरिभागशब्देन मूर्धस्थानमुच्यते । अत एव वेदतैजसव्याख्यात्रा वक्रविवरोपरिभागे इत्युक्तः । “जिह्वाग्रेण प्रतिवेष्ट्य मूर्धनि टर्वर्गे” (तै.प्रा.2-38) इति सूत्रव्याख्याने सोमयार्येण मूर्धशब्देन वक्रविवरोपरिभागो विवक्ष्यते इति व्याख्यातम् । तेन शिक्षावाक्यप्रातिशारख्यसूत्रयोरेकवाक्यता सम्पन्ना । एतावता टर्वगळकारयोः मूर्धस्थानमुक्तं भवति । एवं डकारळकारयोः स्थानसाम्यात् पूर्वोक्तशौनकीयतैत्तिरीयोक्तरीत्या परस्परं प्राप्तस्थान्यादेशभावाच्च डकारो यथा घोषारख्यबाह्यप्रयत्नवान् तथा ळकारोऽपि घोषारख्यबाह्यप्रयत्नवान् भवतीति ज्ञेयम् । “टर्वर्गे वक्रमध्ये ळे जिह्वाग्रेति” (402) व्यासशिक्षावाक्येन टर्वगळकारयोः जिह्वाग्रस्य करणत्वे उक्तेऽपि प्रातिशारख्ये तु जिह्वाग्रेण प्रतिवेष्ट्येति विशेषविधानात् प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रस्य करणत्वमुक्तं भवति । अत एव जिह्वाग्रेण प्रतिवेष्ट्येत्यस्य व्याख्याने सोमयार्येण योग्यत्वात् जिह्वाग्रं प्रतिवेष्ट्य = आवेष्येति व्याख्यातम् । दुस्पृष्टस्य ळकारस्य कः प्रयत्न ? इति चिन्तायां पाणिनीयशिक्षास्थप्रथमखण्डकायां “दुस्पृष्टश्वेति विज्ञेय” इति वाक्यस्य भारद्वाजराघवीयभाष्ये ईषत्स्पृष्टमस्येति दुस्पृष्ट इत्येके

कृच्छ्रं स्पृष्टमस्येति दुस्पृष्ट इत्यपरे इत्युभयविधव्याख्यानमस्ति । प्रथमव्याख्यानेन लकारस्य ईषत्स्पृष्टप्रयत्नाङ्गीकारे लकारः अन्तस्था-स्वन्तर्भावं प्राप्तो भवेत्तदा अन्तस्थानां स्थानकरणप्रकरणे एवास्य लकारस्य स्थानकरणविधानं वक्तव्यं भवेत् । न तु तस्मात्पूर्वं ट्वर्गेण साकं स्थानकरणविधानं युक्तम् । अतः लकारस्य अन्तस्थात्वव्यावृ-त्यर्थं ईषत्स्पृष्टमस्येति दुस्पृष्टशब्दनिर्वचनमनाहत्य कृच्छ्रं स्पृष्टमस्येति द्वितीयनिर्वचनं स्वीकरणीयम् । द्वितीयपक्षे कृच्छ्रशब्दस्य कष्टमि-त्यर्थः । तेन लकारोच्चारणे जिह्वाग्रकरणस्य मूर्धस्थानस्पर्शः न सुलभः । किन्तु कष्टः । अर्थात् लकारोच्चारणे स्थानकरणयोः मूर्धस्थानजिह्वा-ग्रयोः स्पर्शो न भवतीति लकारस्य स्थनकरणयोः स्पर्शाभावादिलक्षणः विवृतप्रयत्नस्मिंसध्यति ।

ननु विवृतप्रयत्नस्य लकारस्य स्थाने स्पृष्टाख्याभ्यन्तरप्रयत्नवान् डकारः आदेशयोग्यो न भवितुमर्हति । द्वयोः भिन्नाभ्यन्तरप्रयत्नत्वेन साहश्याभावादिति चेन्न । लकारडकारयोः आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्या-भावेऽपि मूर्धस्थानसाम्यस्य सत्वात् “यत्रानेकविधमान्तर्य तत्र स्थानत आन्तर्य बलीयः” इति पाणिनीयपरिभाषया स्थानसाम्यमादाय लका-रस्य स्थाने डकारः आदेशयोग्यो भवति । अत एव स्तोता इति रूप-निष्पत्तिः स्थानसाम्यमादायैव वैयाकरणैस्साधिता । कथं ? चयनार्थक-

चिधातोः तृचि इकारस्य “सार्वधातुकार्धधातुकयोः” (7-3-84) इति पाणिनीयसूत्रेण गुणो भवति । “अदेङ्मुणः” (पा.सू.1-1-2) इत्यकारः एकारः ओकार इति त्रयो गुणास्सन्ति । तेषु चि इत्यत्र इकारस्य हस्त्वत्वात्तस्य स्थाने हस्त्वः अकारो गुणः यद्यपि भवितुमर्हति इकारस्य अकारस्य च एकमात्रत्वात्तथापि कालतस्साम्यापेक्षया स्थानतः आन्तर्यस्य बलीयस्त्वात् “चि” इत्यत्र इकारस्य तालव्यत्वात्तस्य स्थाने कण्ठतालव्यो गुणः एकारो भवति । तेन चेता इति रूपं सिद्ध्यतीत्युक्तम् । अतः लकारडकारयोः मूर्धस्थानसाम्यस्य सत्वात्तस्य बलीयस्त्वाच्च लकारस्य स्थाने डकारः आदिष्टो भवति ।

ननु लकारस्य घोषवत्वे विवृतप्रयत्नत्वं कथं ? ये घोषवन्तस्पशाः अन्तस्थाश्च ते क्रमेण स्पृष्टप्रयत्ना ईषत्स्पृष्टप्रयत्नाश्च भवन्ति । न तु विवृतप्रयत्ना भवन्ति । लकारस्तु घोषवानपि न स्पृष्टप्रयत्नो भवति । नापीषत्स्पृष्टप्रयत्नो भवति । कथमिदं सङ्गच्छते ? इति चेदुच्यते । यथा घोषवानपि हकारः विवृताभ्यन्तरप्रयत्नो भवति ततुल्यता लकारस्य सेत्स्यति । अत एव लकारहकारौ नृसिंहवत् भिन्नात्मानौ भवतः, विरुद्धप्रयत्नवत्वात् । यथा वा स्वरभक्तिः अजन्ता चेत् रेफकाराभ्यां विलक्षणोषत्स्पृष्टविवृतप्रयत्नवती भवति हलन्ता चेत् ऋकाररेफाभ्यां विलक्षणविवृतेषत्स्पृष्टप्रयत्नवती भवति एवमेव लकारोऽपि विलक्षण-

प्रयत्नो भवति । लकारस्य स्थानकरणप्रयत्नविषयकपञ्चमवर्णक्रमः एवमस्ति “मूर्धस्थानप्रतिवेष्टित जिह्वाग्रकरण विवृतप्रयत्न” इत्यादिः । प्रकृतसूत्रव्याख्याने सोमयार्येण “पृक्तस्वरात्परो लोडमिति” पाठान्तरमादाय “ते नो मृडयन्तु” इत्युदाहृतम् । यथा पृक्तस्वरात्परो लकारः डकारमापद्यते तथा पृक्तस्वरात्परो लकारः डकारमापद्यते पौष्करसादिमतादित्युक्तम् । अत्रापि डकारादेशस्य लकारः प्रकृतिरिति ज्ञातव्यम् । “ते नो मृडयन्तु” इत्यत्र पृक्तस्वरात् ऋकारात्परत्र श्रूयमाणो डकारः पाठान्तरबलाद्विहितः । सः लकारस्थानिक इति पाठान्तरलब्धार्थः । पाठान्तरेऽपि पौष्करसादिग्रहणं पूजार्थमेव । अत एव इदं पाठान्तरं बह्वादृतमिति सोमयार्येण स्वीयव्याख्यानान्ते यदुक्तं तत्सङ्गतं भवति । पाठान्तरे लकारः स्थानी । स च “दन्तमूलेषु च लकारे” (तै.प्रा.2-42) इति दन्तमूलीयः । आदेशयोग्यो डकारस्तु मूर्धन्यः । दन्तमूलीयमूर्धस्थानयोस्साम्याभावेऽपि “ते नो मृडयन्तु” इत्यत्र दन्तमूलीयस्य लकारस्य स्थाने मूर्धन्यो डकारः कथमादेशयोग्यो भवितुमर्हति ? स्थानसाम्याभावादिति चेत् पाठान्तरविधानसामर्थ्याल्लकारस्थानेऽपि डकारादेशो भवतीत्यनुसन्धेयम् ।

इति विष्णुभट्टल सुब्रह्मण्य सलक्षणघनपाठिप्रणीतं
हृत्वर्णमहापद्मवनान्तरस्फुरत्तटिलेखातन्वी देव्युपासनं नाम प्रकरणं
समाप्तिमाप

4. शुद्धस्वरमात्राङ्गवर्णक्रमचतुष्टय रत्नकुट्टिमसौवर्णकुञ्जमणिमयद्वारप्रासादप्रकरणम्

श्लो ॥ केवलस्वरसंयुक्तो मात्रिकासहितस्तथा ॥ 190

अङ्गञ्च वर्णसारश्च पञ्चवर्णक्रमास्स्मृताः ॥ 191

इति कौण्डन्यशिक्षाश्लोकनिर्दिष्टेषु पञ्चसु वर्णक्रमेष्वादौ केवल, स्वर, मात्रा, अङ्गवर्णक्रमचतुष्टयं निरूप्यते । पश्चात् पञ्चमो वर्णसारवर्णक्रमो विशदीकरिष्यते ।

मङ्गलाचरणम्

1. गणानान्त्वा गणपतिः हवामहे (तै.सं.2-3-14)
2. प्रणो देवी सरस्वती (तै.सं.1-8-22)
3. को ह वै नाम प्रजापतिः (तै.ब्रा.2-2-10)
4. शङ्ख मे (तै.सं.4-7-3)

“गणपतिम्” ||

केवलवर्णक्रमः

गकार अकार, णकार अकार, पकार अकार, तकार इकार, नाद-
संज्ञकमकाराः

स्वरसंयुक्तवर्णक्रमः

गकारहस्वानुदात्त अकार, णकारोदात्त अकार, पकारमृदुतर-
प्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकार, तकारप्रयच इकार, नादसंज्ञक-
मकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रकगकार, एकमात्रिकहस्वानुदात्त अकार, अणुमात्रिक
विराम, अर्धमात्रिकणकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अणुमात्रिक-
विराम, अर्धमात्रिकपकार, एकमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वर-
गुणक अकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकतकार, एकमात्रिकप्रचय
इकार, अणुमात्रिकविराम, द्विमात्रिकनादसंज्ञकमकार, द्विमात्रिकपद-
विरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतगकार, एकमात्रिकहस्वानुदात्त अकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतणकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतपकार, एकमात्रिक-मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपराङ्गभूततकार, एकमात्रिकप्रचय इकार, अणुमात्रिक-विराम, द्विमात्रिकपूर्वाङ्गभूतनादसंज्ञिकमकार, द्विमात्रिकपदविरामाः ।

अथ विशेषव्याख्या

ननु वर्णक्रमोक्तिकाले गकार अकारेत्येवं सवर्णदीर्घादिसन्ध्य-
नुष्ठाने कर्तव्ये सति तत्तत्सन्धिः कुतो न क्रियते ? इति चेत्तत्र वर्णक्रम-
दर्पणकारेण भैरवार्येण

श्लो ॥ वर्णानां संहिताकाले सन्धिकार्यं विधीयते ।

सन्धिकार्यं न कुर्यात् तु वर्णव्यक्तिप्रदर्शने ॥

इति समाहितमस्ति । अतः वर्णक्रमोक्तिकाले = वर्णव्यक्ति-
प्रदर्शनसमये प्रसक्तसवर्णदीर्घादिसन्धिः न क्रियते । तत्तद्वर्णव्यक्ति-
विवेकप्रयोजनार्थं प्रवृत्ते वर्णक्रमोच्चारणेऽपि तत्तत्सन्धिषु क्रियमाणेषु
वर्णव्यक्तिविवेको लुप्येत । अतः वर्णक्रमोच्चारणवेळायां प्रसक्ततत्त-
सन्धिः नानुष्ठीयत इत्यर्थः । गणपतिमित्यत्र पकारादकारस्य “अपि

चेन्नानानापदस्थम्” (20-3) “प्रश्लिष्टप्रातिहतयोर्मृदुतरः” (20-11) इति सूत्राभ्यां मृदुतरप्रयत्नविशिष्टप्रातिहतस्वरितो ज्ञेयः। तकारादिकारस्य “स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां प्रचयः” (तै.प्रा.21-10) इति सूत्रेण प्रचयस्वरो ज्ञेयः। कालविषये “कालोऽतिसूक्ष्मकोऽणुः स्यात् मात्रार्धं व्यक्तमात्रिकम्” (व्या.शि.443) इति व्यासशिक्षास्थकालनिर्णयप्रकरणीयवाक्येन स्वभावतः विदिताविदितयोर्मध्यमप्रकारः अल्पतरः कालः अणुः = पादमात्र इत्यर्थः। गणपतिमित्यादौ अज्ज्ञलोर्मध्ये “विरामे वर्णयोर्मध्ये ह्यणुकालोऽप्यसंयुते” (446) इत्य-णुमात्रिकत्वं बोध्यम्। एवं सर्वत्र अज्ज्ञलोर्मध्ये सामान्यशास्त्रप्राप्तः अणुकालो बोध्यः। गणपतिमित्यत्र पदान्तमकारस्य “अवसितं पूर्वस्य” (तै.प्रा.21-3) इति सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वं बोध्यम्। किञ्च तस्य मकारस्य “अवसानेऽन्त्यवर्णाश्च नादा इति बुधैः स्मृताः” (16) इति संज्ञाप्रकरणीयव्यासवाक्येन नादसंज्ञायां प्राप्तायां “हस्तान्नादो द्विमात्रः स्यादन्यत्राप्येकमात्रिकः” (464) इति कालनिर्णयप्रकरणीयवाक्येन द्विमात्रत्वं बोध्यम्। अपिच गणपतिम् इति पदस्यान्ते “पदप्रणवयोर्नित्यं विरामः स्याद्विमात्रिकः” (457) इति व्यासवाक्येन “ऋग्विरामः पदविरामः” (तै.प्रा.22-13) इति सूत्रेण च द्विमात्रिकपदविरामो ज्ञातव्यः।

“सरस्वती” ॥

केवलवर्णक्रमः

सकार अकार, रेफ अकार, सकारद्वित्ववकार अकार, तकार
ईकाराः

स्वरवर्णक्रमः

सकारोदात्त अकार, रेफाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरित अकार,
सकारद्वित्ववकारप्रचय अकार, तकारप्रचय ईकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकसकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अणुमात्रिक-
विराम, अर्धमात्रिकरेफ, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वर-
गुणक अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकसकारद्वित्व, अर्ध-
मात्रिकवकार, एकमात्रिकप्रचय अकार, अणुमात्रिकविराम, अर्ध-
मात्रिकतकार, द्विमात्रिकप्रचय ईकार, द्विमात्रिकपदविरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतसकार, एकमात्रिकोदात्तअकार, अणु-
मात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतरेफ, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरो-
व्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिक-

पूर्वपराङ्गभूतसकारद्वित्व, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतवकार, एकमात्रिकप्रचय अकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपराङ्गभूततकार, द्विमात्रिकप्रचयस्वरगुणक ईकार, द्विमात्रिकपदविरामाः

विशेषव्याख्यानम्

सरस्वती इत्यत्र अकार सकारद्वित्वयोर्मध्ये “संयुतोर्ध्वे तु पूर्वत्र”

(450) इति कालनिर्णयप्रकरणीयव्यासवाक्येन अर्धमात्रिकविरामो बोध्यः। अयं विरामकालः विशेषशास्त्रेणानेन प्राप्तः। अर्धमात्रिकविरामकालन्तरवर्तिनस्सकारस्य “स्वरपूर्वं व्यञ्जनम्” (14-1) इति सूत्रेण द्वित्वं भवति । रेफोत्तरवर्तिनः अकारस्य “उदात्तपूर्वस्तैरोव्यञ्जनः” (20-7) “तैरोव्यञ्जनपादवृत्तयोरल्पतरः” (20-12) इति सूत्राभ्यां स्वरिततत्त्वयत्तौ सिध्यतः। “स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां प्रचयः” (21-10) इति सूत्रेण स्व इत्यत्र अकारस्य प्रचयो भवति । स्व इत्यत्र प्रथमसकारस्य “संयोगादि” (21-4) इति सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वं सिध्यति । द्वितीयसकारस्य “परेण चासांहितम्” (21-5) इति प्राप्तपूर्वाङ्गत्वस्य “नान्तस्थापरमसवर्णम्” (21-7) इति निषेधे अर्थात् पराङ्गत्वं भवति । वकारस्य “तत्परस्वरम्” (21-3) इति सूत्रेण पराङ्गत्वं भवति ।

“कः” //

केवलवर्णक्रमः

ककार अकार विसर्जनीयाः

स्वरवर्णक्रमः

ककारोदात्त अकार विसर्जनीयाः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिककार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अणुमात्रिक-
विराम, अर्धमात्रिकविसर्जनीय, द्विमात्रिकपदविरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतककार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अणु-
मात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपूर्वाङ्गभूतविसर्जनीय, द्विमात्रिकपद-
विरामाः।

“शान्तमे” //

केवलवर्णक्रमः

शकार अकार, जकार चकार अकार, मकारसव्यञ्जन एकाराः

स्वरवर्णक्रमः

शकारोदात्त अकार, जकार चकार मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरित-
स्वरगुणक अकार, मकारप्रचयस्वरगुणकसव्यञ्जन एकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकशकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम,
अणुमात्रिकजकार, अर्धमात्रिकचकार, एकमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्राति-
हतस्वरितस्वरगुणक अकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकमकार,
द्विमात्रिकप्रचयस्वरगुणकसव्यञ्जन एकार, द्विमात्रिकपदविरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतशकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्ध-
मात्रिकविराम, अणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतजकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूत-
चकार, एकमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकार, अणु-
मात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतमकार, द्विमात्रिकप्रचयस्वरगुणक-
सव्यञ्जन एकार, द्विमात्रिकपदविरामाः

विशेषव्याख्यानम्

शम् + च इति दशायां मकारस्य “मकारस्पर्शपरस्तस्य सस्थानमनुनासिकम्” (तै.प्रा.5-27) इति सूत्रेण परनिमित्तचकार-स्पर्शसमानस्थानानुनासिकजकार आदिष्टे भवति । न च जकारस्य “स्वरपूर्वं व्यञ्जनम्” (14-1) इति द्वित्वं शङ्खम् । “सर्वांसवर्गीयपरः” (तै.प्रा.14-23) इति सूत्रीयसवर्गीयांशेन द्वित्वं निषिद्धम् । अत्र जकार-चकारयोर्मिलितयोः “अनेकव्यञ्जनश्लिष्टसंयोगश्च प्रकीर्तिः” (24) इति संज्ञाप्रकरणीयव्यासवाक्येन संयोगसंज्ञा सिद्यति । संयोगे परे पूर्वत्र अर्धमात्रिको विरामः पूर्वमुक्तः । जकारः “संयोगादि” (21-4) इति सूत्रेण पूर्वाङ्गं भवति । चकारः “तत्परस्वरम्” (21-2) इति सूत्रेण पराङ्गं भवति । अत्र प्रातिहतस्वरिततत्प्रयत्नौ “गणपतिम्” इत्यस्य वर्णक्रमव्याख्याने व्याख्यातौ । एवं मञ्जळार्थोदाहृत लक्ष्यलक्षण-समन्वयस्सम्पूर्णः ।

4. शुद्धस्वरमात्राङ्गवर्णक्रमचतुष्टय

रत्नकुट्टिमसौवर्णकुञ्जमणिमयद्वारप्रासादप्रकरणम्

22. विसर्जनीयाभ्रङ्गषसुरपतिधनुश्चारुतोरणम्

1.“^१मयश्च मे”

केवलवर्णक्रमः

मकार अकार, यकार अकार, शकाराभिनिधानागमप्रथमचकार
चकार अकार, मकार सव्यञ्जन एकाराः

स्वरवर्णक्रमः

मकारोदात्त अकार, यकाराल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वर-
गुणक अकार, शकाराभिनिधानागमप्रथमचकार चकार प्रचयस्वर-
गुणक अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकयकार, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरित-
स्वरगुणक अकार, अर्धमात्रिकविराम, अणुमात्रिकशकार, तावन्मात्रि-

काभिनिधानागमचकार, अर्धमात्रिकचकार, एकमात्रिकप्रचयस्वर-
गुणक अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत शकाराभिनिधानागमप्रथमचकार,
अर्धमात्रिकपराङ्गभूत चकार, एकमात्रिकप्रचयस्वरगुणक अकाराः

विशेषव्याख्यानम्

मयः+च इति दशायां “अघोषपरस्तस्य सस्थानमूष्माणम्” (9-
2) इति सूत्रेण विसर्गस्थाने परनिमित्तसमानस्थानोष्मादेशो “स्पर्श-
स्थानेषूष्माण आनुपूर्व्येण” (तै.प्रा.2-44) इति नियमानुसारेण शकारा-
देशो भवति । शकारस्य चकारात्मकप्रथमपरत्वात् “स्वरपूर्वं व्यञ्जनं
द्विवर्णम्” (14-1) इति सूत्रप्राप्तं द्वित्वं “प्रथमपरश्च प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः”
(14-17) इति निषिद्धम् । ततः “अघोषादूष्मणः परः प्रथमोऽभि-
निधानः स्पर्शपरात्तस्य सस्थानः” (तै.प्रा.14-9) इति सूत्रेण चकारा-
त्मकप्रथमागमो भवति । शकारस्य “संयोगादि” (21-4) इत्यनेन
अभिनिधानागमप्रथमचकारस्य “परेण चासांहितम्” (21-5) इत्यनेन
पूर्वाङ्गत्वं बोध्यम् । चकारस्य तु “तत्परस्वरम्” (21-2) इति सूत्रेण
पराङ्गत्वमिति विवेकः । एवमेव “नमस्ते” इत्यत्र विसर्गस्य परनिमित्ता-
घोषसस्थानादेशो “स्पर्शस्थानेषूष्माण आनुपूर्व्येण” (2-44) इति

नियमानुसारं सकारादेशो विशेषः। तैरोव्यञ्जनस्वरिततत्प्रयत्नौ,
ततोऽर्धमात्रिकविरामः, प्रचयः इत्यादिकं सरस्स्वती इति पदस्य
वर्णक्रमे यथा निरूपितं तद्वदत्रापि बोध्यम् ।

2. “विचित्यस्सोमा॒ ३ः” ||

केवलवर्णक्रमः

मकार अवर्णप्लुतविसर्जनीयाः

स्वरवर्णक्रमः

मकारोदात्त अवर्णप्लुतविसर्जनीयाः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकमकार, त्रिमात्रिकोदात्त अवर्णप्लुत, अणुमात्रिक-
विराम, अर्धमात्रिकविसर्जनीय द्विमात्रिकपदविरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतमकार, त्रिमात्रिकोदात्त अवर्णप्लुत, अणु-
मात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपूर्वाङ्गभूतविसर्जनीय, द्विमात्रिकपदविरामाः

विशेषव्याख्यानम्

ननु “विचित्यस्सोमा॒ ३ः” इत्यत्र “विचार्यमाणानाम्” (पा.सू. 8-2-17) इत्युदात्तपुतः “त्रिःपुतः” (तै.प्रा.1-36) इति सूत्रेण पुत्रिमात्रिको बोध्यः। “वर्णःकारोत्तरोवर्णाख्या” (तै.प्रा.1-16) इति सूत्रेण आ इति दीर्घात् वाच्यस्वरूपात् कारप्रत्यये आकार इतिवत् आ३ इति वाच्यात् कारप्रत्यये वक्तव्ये सति तमनुत्तवा वर्णक्रमोच्चारणवेळायां “अवर्णपुत” इति वाचकशब्देन उच्चारणं कथं सञ्जच्छते इति चेदुच्यते। “स्वरायुक्तस्य वर्णस्य वाचकं नाम कथ्यते । वर्णक्रमोक्तिकाले” (368) इति व्यासशिक्षावाक्येन केचिद्वर्णाः वाचकशब्दैरेव उच्चार्यन्ते । ते के ? इति जिज्ञासायां “अः” “४क” “४प” “५” इत्यादि विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारादीनां वाच्यानां कारोत्तरत्वमनुत्तवा वर्णक्रमोक्तिकाले विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वाराः यथा वाचकशब्दैरेव उच्चार्यन्ते तथा “विचित्यस्सोमा॒ ३ः” इत्यत्र अवर्णपुतेति वाचकशब्देनैव उच्चारणं सिध्यति । एवमेव “उपस्थेयोग्नी३ः” (तै.सं.1-5-9) “अन्वारभ्य४पशू३ः” (तै.सं.6-3-8) इत्यादावपि वर्णक्रमोक्तिकाले “इवर्णपुत” “उवर्णपुतेति” वाचकशब्देनैव उच्चारणं सिध्यति । तत्तद्वाचकशब्दैरेव वर्णक्रमोच्चारणमित्यत्र कौण्डन्यशिक्षायां “वर्णक्रमपञ्चकम्” इति विभागे इतोऽपि विशेषाः ज्ञातुं शक्याः।

3. “बाहुमात्राः खायन्ते”

शुद्धवर्णक्रमः

मकार आकार, तकारद्वित्वरेफ आकार, जिहामूलीयाभिनिधानागमककारखकार आकाराः

स्वरवर्णक्रमः

मकारदीर्घानुदात्त आकार, तकारद्वित्वरेफोदात्त आकार, जिहामूलीयाभिनिधानप्रथमागमककार खकार मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक आकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकमकार, द्विमात्रिकदीर्घानुदात्त आकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकतकारद्वित्व, अर्धमात्रिकरेफ, द्विमात्रिकोदात्त आकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकजिहामूलीयाभिनिधानप्रथमागमककार, अर्धमात्रिकखकार, द्विमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक आकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतमकार, द्विमात्रिकदीर्घानुदात्त आकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्गभूततकारद्वित्व, अर्धमात्रि-

कपराङ्गभूतरेफ, द्विमात्रिकोदात्त आकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणु-
मात्रिकपूर्वाङ्गभूतजिह्वामूलीयाभिनिधानप्रथमागमकार, अर्धमात्रिक-
पराङ्गभूतखकार,   द्विमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक
आकाराः

विशेषव्याख्या

बाहुमात्राः + खायन्ते इति दशायां विसर्गस्थाने “अघोषपर-
स्तस्य सस्थानम्” (9-2) इति सूत्रेण परनिमित्ताघोषसमानस्थानोष्मा-
देशे “स्पर्शस्थानेष्षमाण आनुपूर्व्येण” (2-44) इति नियमानुसारेण
जिह्वामूलीयः आदिष्टो भवति । एवं प्राप्तस्य जिह्वामूलीयस्य “स्वरपूर्व
व्यञ्जनम्” (14-1) इति प्रसक्तं द्वित्वं “अवसाने रविसर्जनीयजिह्वा-
मूलीय” (14-15) इति सूत्रस्थजिह्वामूलीयांशेन निषिद्धम् । ततः
“अघोषादूष्मणः” (14-9) इति अभिनिधानप्रथमागमकारस्सि-
ध्यति । मा इत्यतः त्रा इत्यतः परत्र अर्धमात्राविरामकालः । खा इत्यत्र
आकारस्य स्वरितः । प्रथमतकारस्य “संयोगादि” (21-4) इति पूर्वाङ्ग-
त्वम् । द्वितीयतकारस्य “परेण चासांहितम्” (21-5) इति प्राप्तपूर्वाङ्ग-
त्वस्य “नान्तस्थापरमसर्वणम्” (21-7) इति निषेधे अर्थात् पराङ्गत्वम् ।
रेफस्य तु “तत्परस्वरम्” (21-2) इति पराङ्गत्वम् । जिह्वामूलीयस्य
“संयोगादि” (21-4) इति पूर्वाङ्गत्वम् । अभिनाधानप्रथमागमकाक-

रस्य “परेण चासांहितम्” (21-5) इति पूर्वाङ्गत्वम् । खकारस्य तु पराङ्गत्वं रेफस्येव बोध्यम् ।

उद्घात्रा सङ्घापयति प्रजापतिः (6-5-8) इत्यस्य विलोमे

4. “प्रजापति^१रव्यापयति”

शुद्धवर्णक्रमः

तकार इकार, जिह्वामूलीयाभिनिधानप्रथमाग्नककार खकार यकार आकाराः

स्वरवर्णक्रमः

तकारप्रचय इकार, जिह्वामूलीयाभिनिधानाग्नककार खकार यकारप्रचय आकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकतकार, एकमात्रिकप्रचय इकार, अर्धमात्रिकविराम, अणुमात्रिकजिह्वामूलीय, तावन्मात्रिकाभिनिधानाग्नककार, अणुमात्रिकखकार, अर्धमात्रिकयकार, द्विमात्रिकप्रचय आकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतकार, एकमात्रिकप्रचय इकार, अर्धमात्रिकविराम, प्रत्येकमणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत जिहामूलीयाभिनिधानागमकार, अणुमात्रिकपराङ्गभूतखकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतयकार, द्विमात्रिकप्रचय आकाराः

विशेषव्याख्या

प्रजापतिः+ख्यापयतीति दशायां विसर्गस्य स्थाने “अघोषपरस्तस्य सस्थानम्” (9-2) इति सूत्रेण परनिमित्ताघोषसमानस्थनोष्मादेशे “स्पर्शस्थानेषूष्माण आनुपूर्व्येण” (2-44) इति नियमानुसारेण जिहामूलीयः आदिष्टः। तस्य जिहामूलीयस्य द्वित्वनिषेध अभिनिधानागमप्रथमककारविषयककालाङ्गत्वादिकं पूर्ववत् बोध्यम्। खकारस्य “परेण चासांहितम्” (21-5) इति प्रसक्तपूर्वाङ्गत्वं “नान्तस्थापरमसर्वाम्” (21-7) इत्यनेन निषिद्धम्। अतः खकारस्य पराङ्गत्वम्। यकारस्य तु “तत्परस्वरम्” (21-2) इत्यनेन पराङ्गत्वं सिद्ध्यति ।

5. “मावस्तेनः”

शुद्धवर्णक्रमः

मकार आकार, वकार अकार, सकाराभिनिधानागमतकार
तकार सव्यञ्जन एकार, नकार अकार विसर्जनीयाः

स्वरवर्णक्रमः

मकारोदात्त आकार, वकारमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वर-
गुणक अकार, सकाराभिनिधानागमतकार तकार दृढतरप्रयत्नविक्रम-
संज्ञिकदीर्घानुदात्तसव्यञ्जन एकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकवकार, एकमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वर-
गुणक अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकसकाराभिनिधाना-
गमप्रथमतकार, अर्धमात्रिकतकार, द्विमात्रिकदृढतरप्रयत्नविक्रम-
संज्ञिकदीर्घानुदात्तसव्यञ्जन एकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतवकार, एकमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहत-
स्वरितस्वरगुणक अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत

सकाराभिनिधानप्रथमागमतकार, अर्धमात्रिकपराङ्मूततकार, द्विमात्रिकदृष्टप्रयत्नविक्रमसंज्ञिकदीर्घानुदात्तसव्यञ्जन एकाराः

विशेषव्याख्यानम्

मा वः+स्तेन इति दशायां “ऊष्मपरोघोषपरो लुप्यते काण्डमायनस्य” (9-1) इति सूत्रेण विसर्गलोपे सकारस्य “स्वरपूर्व व्यञ्जनम्” (14-1) इति प्रसक्तं द्वित्वं “प्रथमपरश्च प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः” (14-17) इति निषिद्धम् । सकारतकारयोर्मध्ये सकारसमानस्थानाभिनिधानागमप्रथमतकारः यः “अघोषादूष्मणः” (तै.प्रा.14-9) इति सूत्रोक्तः सः द्वित्वे कार्ये कर्तव्ये अविद्यमानवद्वावान्नास्ति । तदभावेऽपि सकारस्य मुख्यतकारपरकत्वात् “प्रथमपरश्चेति” (तै.प्रा.14-17) द्वित्वनिषेधात् सकारस्य द्वित्वं नास्ति । प्रातिहतस्वरितः पूर्व व्याख्यातः । एकारस्य “स्वरितयोर्मध्ये यत्र नीचं स्यात्” (तै.प्रा.19-1) इति सूत्रेण विक्रमसंज्ञिकानुदात्तो बोध्यः । प्रकृते स चानुदात्तः दीर्घो भवति । अत्र सकाराभिनिधानागमतकारयोः “हल्युक्तं हलुत्तरं तदणुमात्रं प्रकीर्तितम्” (445) इति कालनिर्णयप्रकरणीयव्यासवाक्येन अण्वणुमात्रिकत्वम् । तकारस्य तु “हलो भक्तिः” (447) इति व्यासवाक्येन अर्धमात्रिकत्वं ज्ञेयम् । सकारस्य तु संयोगादित्वेन अभिनिधानागमतकारस्य तु “परेण चासांहितम्” इति पूर्वाङ्गत्वम् । स्पष्टमन्यतः ।

(1) अग्निस्तनयन् (2) विष्णोस्तूपोऽसि (3) चतुस्तनामिति
 लक्ष्यत्रये विसर्गलोपः, सकाराणां द्वित्वाभावः, सकारेभ्यः परत्र
 अभिनिधानागमप्रथम अज्ञाज्ञिभावश्च “मावस्तेन” इत्यत्रेव समानः।
 “अग्निस्तनयन्” इत्यत्र तकारादकारस्य हस्वानुदात्तस्य विक्रमसंज्ञा
 तथा “विष्णोस्तूपोऽसि” इत्यत्र प्रथमस्य ओकारस्य दीर्घानुदात्तस्य
 विक्रमसंज्ञा “मावस्तेन” इत्यत्रेव बोध्या । उदाहृतलक्ष्यचतुष्टये प्रक-
 रणानुसारेण विसर्गविषयकसन्धिमात्रे एव वर्णक्रमस्य अत्र विवक्षा ।
 विष्णोरित्यादेः प्रकरणान्तरे वर्णक्रमो विवक्ष्यते । एकैकस्मिन्नुदाहरणे
 प्रकरणानुसारेणैव वर्णक्रमो विवक्षितः। विसर्जनीयप्रकरणत्वादस्य
 विसर्गमधिकृत्य तत्सम्बन्धिवर्णानामेवात्र वर्णक्रम उक्तः। ग्रन्थेऽस्मिन्
 सर्वत्र इयमेवरीतिः बोध्या ।

6. “निष्ठनिहि”

शुद्धवर्णक्रमः

नकार इकार, षकाराभिनिधानागमटकार टकार अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

नकारोदात्त इकार, षकाराभिनिधानागमटकार टकार मृदुतर-
प्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकषकाराभिनिधानागमप्रथमटकार, अर्धमात्रिक-
टकार, एकमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतषकाराभिनिधानागमप्रथमटकार,
अर्धमात्रिकपराङ्गभूतटकार, एकमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरित-
स्वरगुणक अकाराः

विशेषव्याख्यानम्

निः+स्तनिहि इति दशायां “उपसर्गं निष्पूर्वोऽनुदात्ते पदे” (6-
4) इति सकारस्य षत्वे “वाघाषपूर्वस्तष्टम्” (7-13) इति सूत्रेण तस्य
टत्वे निः+ष्टनिहि इति जाते “ऊष्मपरोऽघोषपरो लुप्यते” (9-1) इति

विसर्गलोपे निष्ठनिहि इति जाते “स्वरपूर्वम्” (14-1) इति षकारस्य प्रसक्तं द्वित्वं “प्रथमपरश्च प्लाक्षिप्लाक्षायणयोः” (14-17) इति सूत्रेण निषिद्धम् । षकारटकारयोर्मध्ये टकारसमानस्थानाभिनिधानागमप्रथमटकारः “अघोषादूष्मणः” (तै.प्रा.14-9) इति यस्मूत्रोक्तस्सः द्वित्वे कार्ये कर्तव्ये अविद्यमानवद्वावान्नास्ति । तदभावेऽपि षकारस्य मुख्य-टकारात्मकप्रथमपरकत्वात् “प्रथमपरश्चेति” (तै.प्रा.14-17) द्वित्व-निषेधात् षकारस्य द्वित्वं नास्ति । अत्र प्रातिहतस्वरितिः षकारादीनां कालः अज्ञाज्ञिभावश्च यथापूर्वं ज्ञेयः । निष्ठनिहि इत्यत्र एकषकारघटित-वर्णक्रमविधानं प्रातिशाख्येनास्माभिस्साधितम् । तत्तु वर्णक्रमदर्पण-कृत् नैमानिभैरवार्यः “परिविप्रतिनिः” (171) इति व्यासशिक्षास्थष्टव्य-प्रकरणीयवाक्यतद्व्याख्यानमूलकमिति मन्यते ।

7. “तिस्त्रश्श्यामा:”

शुद्धवर्णक्रमः

तकार इकार, सकारद्वित्वरेफ अकार, शकारद्वित्वयकार आकार,
मकार आकार विसर्जनीयाः

स्वरवर्णक्रमः

तकारहस्वानुदात्त इकार, सकारद्वित्वरेफोदात्त अकार, शकार-
द्वित्वयकार द्वद्वतप्रयत्नविक्रमसंज्ञिकदीर्घानुदात्त आकार, मकारोदात्त
आकार विसर्जनीयाः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकतकार, एकमात्रिकहस्वानुदात्त इकार, अर्धमात्रिक-
विराम, अण्वणुमात्रिकसकारद्वित्व, अर्धमात्रिकरेफ, एकमात्रिकोदात्त
अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकशकारद्वित्व, अर्धमात्रिक-
यकार, द्विमात्रिकद्वद्वतप्रयत्नविक्रमसंज्ञिकदीर्घानुदात्त आकार, अणु-
मात्रिक विराम, अर्धमात्रिकमकार, द्विमात्रिकोदात्त आकार,
अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकविसर्जनीय, द्विमात्रिकपदविरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतकार, एकमात्रिकहस्वानुदात्त इकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्गभूतसकारद्वित्व, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतरेफ, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्गभूतशकारद्वित्व, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतयकार, द्विमात्रिकदृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञिकदीर्घानुदात्त आकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतमकार, द्विमात्रिकोदात्त आकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपूर्वाङ्गभूतविसर्जनीय, द्विमात्रिकपदविरामाः

विशेषव्याख्यानम्

तिस्रः+श्यामाः इति दशायां “लुप्यते संयुतोष्मोर्ध्वः” (215) इति व्यासशिक्षास्थविसर्गप्रकरणीयवाक्येन विसर्गलोपे तिस्रश्यामा इति जाते “स्वरपूर्व व्यञ्जनम्” (14-1) इति सूत्रेण सकारस्य शकारस्य च द्वित्वं भवति । यकारोत्तरवर्तिनः दीर्घाकारस्य विक्रमसंज्ञकानुदात्तः “मावस्तेन” इत्यत्र एकारस्येव बोध्यः । तिस्रश्यामा इत्यत्र स्त्र इति श्या इति संयोगयोः परयोः पूर्वत्र “संयुतोर्ध्वे च पूर्वत्र” (450) इति कालनिर्णयप्रकरणीयव्यासवाक्येन अर्धमात्रिकविरामो भवति । तिस्रश्यामा इत्यत्र प्रथमसकारशकारयोः संयोगादिलक्षणपूर्वाङ्गत्वं द्वितीयसकारशकारयोः परायुक्तलक्षणपूर्वाङ्गत्वस्य “नान्तस्थापरम्”

(21-7) इति निषेधे अर्थात्पराङ्गत्वं रेफयकारयोः परस्वराङ्गगत्वं च बोध्यम् । एवमेव “शाखाभ्यस्स्वाहा” इत्यादावपि वर्णकमो बोध्यः । “शाखाभ्यास्स्वाहा” इत्यत्र भकारात्पूर्वं बकारः पूर्वांगमः खकारात्परस्य आकारस्य तैरोव्यञ्जनस्वरितः अत्र विशेषः । अन्यत्स्पष्टम् ।

8. “नमरिश्वाय”

शुद्धवर्णक्रमः

नकार अकार, मकार अकार, शकार शकार इकार, वकार आकार, यकार अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

नकारोदात्त अकार, मकाराल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वर-
गुणक अकार, शकार शकार दृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञिकहस्वानुदात्त
इकार, वकारोदात्त आकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकनकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अणुमात्रिक-
विराम, अर्धमात्रिकमकार, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरित-
स्वरगुणक अकार, अर्धमात्रिकविराम, अणुमात्रिकशकार, अर्धमात्रि-

कशकार, एकमात्रिकदृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकहस्त्वानुदात्त इकार, अणु-
मात्रिकविराम, अर्धमात्रिकवकार, एकमात्रिकोदात्त आकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतनकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अणु-
मात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतमकार, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्न-
तैरोव्यञ्जनस्वरित अकार, अर्धमात्रिकविराम, अणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत-
शकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतशकार, एकमात्रिकदृढतरप्रयत्नविक्रम-
संज्ञकहस्त्वानुदात्त इकार, अणुमात्रिकविरामाः

विशेषव्याख्यानम्

नमशिशवायेत्यत्र वैकृतशकारप्राकृतशकारेति एवमेव “षोडशि-
नष्ठोडशित्वम्” “नमस्सोमाय” इत्यादावपि वैकृतषकारप्राकृतषकारेति
तथैव वैकृतसकारप्राकृतसकारेति केचन पठन्तीति केषाञ्चित्पक्षमुत्त्वा
वर्णक्रमदर्पणकृता नैमानि भैरवार्येण पूर्वोक्तः केषाञ्चित्पक्षः न घटत
इत्येवं समाहितमर्स्ति । नमशिशवायेत्यादौ प्राकृतवैकृतभेदेन शकार-
षकारसकाराणां भेदप्रदर्शनपूर्वकं वर्णक्रमपाठो यद्यज्ञीक्रियेत तर्हि
“तज्जयानां” “यल्लोहितं परापतत्” इत्यादौ तत्+जयानां, यत्+लोहितं
इति दशायां तकारयोः क्रमेण “जपरो जकारम्” (2-23) “लपरौ
लकारम्” (2-25) इति सूत्राभ्यां जकारलकाररूपेण विकृतयोः

वर्णक्रमोच्चारणे वैकृतजकार प्राकृतजकार वैकृतलकार प्राकृतलकारे-
त्युच्चारणापत्तिः। अतः नमशिशवायेत्यादौ प्राकृतवैकृतभेदेन शषसानां
भेदो न वक्तव्यः। किन्तु शकारशकार, षकारषकार, सकारसकार,
इत्येव वर्णक्रमपाठः साधीयानिति नैमानि भैरवार्यसमाधानं बोध्यम्।
न च “नमशिशवाये” त्यत्र “ऊष्मपरोऽघोषपरः” (9-1) इति विसर्ग-
लोपे सति शकारस्य “स्वरपूर्वं व्यञ्जनम्” (14-1) इति सूत्रेण द्वित्वे सति
शकारद्वयं शक्यशङ्कम्। “नमशिशवाय” इत्यादौ “ऊष्मपरोऽघोषपर”
(9-1) लोपसूत्रं न प्रवृत्तिर्मर्हति। यस्मिन् लक्ष्ये “मावस्तेन” इत्यादौ
ऊष्मणः अघोषपरत्वं तत्त्वैव “ऊष्मपरोऽघोषपर” (9-1) इति सूत्रं
प्रवर्तते। नमः+शिवायेति दशायां शकारस्य इकारपरत्वमेवास्ति, न तु
अघोषपरत्वम्। अतः “ऊष्मपरोऽघोषपर” (9-1) इति सूत्रस्य
नमः+शिवायेत्यत्र प्रवृत्तिः नास्ति। किन्तु “अघोषपरस्तस्य सस्थान-
मूष्माणम्” (9-2) इति सूत्रस्यैव प्रवृत्तिरस्ति। तेन सूत्रेण विसर्गस्य
शकारादेशे नमशिशवायेति शकारद्वयघटितं रूपं सिद्ध्यति। एवं प्राप्त-
शकारद्वये प्रथमस्य शकारस्य “स्वरपूर्वं व्यञ्जनम्” (14-1) इति द्वित्वं
न शक्यशङ्कम्, “सवर्णसवर्णीयपरः” (14-23) इति सूत्रे सवर्णशेन
द्वित्वनिषेधात्। एवमेव “षोडशिनष्षोडशित्वम्” “नमस्सोमाय च”
इत्यादावपि पूर्वोक्तशङ्कासमाधाने बोध्ये। उदाहृतलक्ष्येषु तैरोव्यञ्जन-

स्वरितविक्रमानुदात्तप्रचयाः यथायोगं पूर्ववत् बोध्याः। उदाहृतलक्ष्य-
त्रये प्रथमशकारषकारसकारेभ्यः पूर्वत्र “संयुतोर्ध्वे च पूर्वत्र” (450)
इति व्यासवाक्यविहितः अर्धमात्रिकविरामः स्मारितः।

९. “नमः कपर्दिने”^(१)

शुद्धवर्णक्रमः

नकार अकार, मकार अकार, जिह्वामूलीयाभिनिधानागम-
ककार, ककार अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

नकारोदात्त अकार, मकाराल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वर-
गुणक अकार, जिह्वामूलीयाभिनिधानागमककार, ककारप्रचय अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकनकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अणुमात्रिकविराम,
अर्धमात्रिकमकार, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरित अकार,
अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकजिह्वामूलीयाभिनिधानागमककार,
अर्धमात्रिकककार, एकमात्रिकप्रचय अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतनकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अणु-
मात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतमकार, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्न-
तैरोव्यञ्जनस्वरित अकार, अर्धमात्रिकविराम, अणवणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत
जिहामूलीयाभिनिधानागमककार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतककार, एक-
मात्रिकप्रचय अकाराः

विशेषव्याख्यानम्

नमः+कपर्दिने इति दशायां “अघोषपरस्तस्य सस्थानमूष्मा-
णम्” (9-2) इति सूत्रेण विसर्गस्य स्थाने परनिमित्ताघोषसमानस्थाना-
देशो “स्पर्शस्थानेषूष्माण आनुपूर्व्येण” (2-44) इति नियमानुसारेण
जिहामूलीयारव्योष्मादेशो भवति । जिहामूलीयस्य स्वरूपं तथा
उपध्मानीयस्य स्वरूपं चाधिकृत्य सिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितेन
एवमुक्तम् “४क ४प इति कपाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशौ जिहामूलीयो-
पध्मानीयाविति” । “ः” इति विसर्गस्वरूपम् । विसर्गयोः स्थाने विस-
र्गार्धभागात्मकौ ४ इति जिहामूलीयोपध्मानीयौ आदिष्ठौ भवतः ।
विषयोऽयं “कुप्वो ४क ४पौ च” (पा.सू.8-3-37) इति सूत्रे स्पष्टः ।
सूत्रेऽस्मिन् ४ इत्यस्मात् ककारनिर्देशः ४ इत्यस्मात् पकारनिर्देशः ४
इति कवर्गात्पूर्वत्वे जिहामूलीय इति ४ इति पवर्गात्पूर्वत्वे उपध्मानीय

इति ज्ञापयितुं सूत्रे कपयोनिर्देशः । तावता नमः+कपर्दिने, तेजः+पयः
 इति विभागस्थयोः विसर्गयोः यौ विधेयौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ तयोः
 कर्वगपवर्गप्रवेशो नास्ति । अत एव “कुप्वो ४क ४पौ च” इति सूत्रस्य
 बालमनोरमाव्याख्याने इहादेशयोः कपावुच्चारणार्थौ, न तु विधेयकोटि-
 प्रविष्टौ इति वासुदेवदीक्षितेनोक्तम् । “नम ४कपर्दिने” इत्यत्र जिह्वा-
 मूलीयस्य “स्वरपूर्वम्” (14-1) इति सूत्रेण प्रसक्तं द्वित्वं “अवसाने
 रविसर्जनीय” (14-15) इति सूत्रीयजिह्वामूलीयांशेन निषिद्धम् ।
 जिह्वामूलीयात्पूर्वमर्धमात्रिकविरामः तैरोव्यञ्जनस्वरितः उदात्तश्रुति-
 लक्षणः प्रचयः मात्राकालः अङ्गाङ्गभावादिकं तत्रतत्रोक्तमत्र स्मर्त-
 व्यम् । एवमेव य ४कामयेतेत्यादावपि वर्णक्रमो बोध्यः । स्वरविशेषस्तु
 प्रत्येकमधिगन्तव्यः ।

10. “नमः पार्याय” ॥

शुद्धवर्णक्रमः

नकार अकार, मकार अकार, उपध्मानीयाभिनिधानागमप्रथम-
पकार पकार आकार, रेफयकारद्वित्व आकार, यकार अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

नकारोदात्त अकार, मकाराल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वर-
गुणक अकार, उपध्मानीयाभिनिधानागमपकार पकार दृढतरप्रयत्न-
विक्रमसंज्ञकदीर्घानुदात्त आकार, रेफयकारद्वित्वदृढतरप्रयत्ननित्य-
स्वरितस्वरगुणक आकार, यकारप्रचय अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकनकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अणुमात्रिकविराम,
अर्धमात्रिकमकार, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक
अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिक उपध्मानीयाभिनिधानागम-
पकार, अर्धमात्रिकपकार, द्विमात्रिकदृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकदीर्घा-
नुदात्त आकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकरेफप्रथमयकार,
अर्धमात्रिकद्वितीययकार, द्विमात्रिकदृढतरप्रयत्ननित्यस्वरितस्वरगुणक

आकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकयकार, एकमात्रिकप्रचय
अकार, द्विमात्रिकपदविरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतमकार, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जन-
स्वरितस्वरगुणक अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत
उपध्मानीयाभिनिधानागमपकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतपकार, द्विमा-
त्रिकदृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकदीर्घानुदात्त आकार, अर्धमात्रिकविराम,
अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतरेफ प्रथमयकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूत द्वितीय-
यकार, द्विमात्रिकदृढतरप्रयत्ननित्यस्वरितस्वरगुणक आकाराः

विशेषव्याख्या

नमः+पार्यायेति दशायां विसर्गस्य स्थाने “अघोषपरस्तस्य
सस्थानमूष्माणम्” (9-2) इति सूत्रेण परनिमित्ताघोषसमानस्थानो-
ष्मादेशो “स्पर्शस्थानेषूष्माण आनुपूर्व्येण” (2-44) इति नियमेन उप-
ध्मानीयाख्योष्मादेशो भवति । यकारोत्तरवर्तिन आकारस्य “सयकार-
वकारन्त्वक्षरम्” (20-2) इति सूत्रेण प्राप्तस्य नित्यस्वरितस्य “क्षैप्र-
नित्ययोर्दृढतरः” (20-9) इति दृढतरप्रयत्नस्सध्यति । तैरोव्यञ्जन-
स्वरितः विक्रमानुदात्तश्च संयोगपरकार्धमात्राविरामश्च असकृदुक्ताः ।
रेफस्य “संयोगादि” (21-4) इति पूर्वाङ्गत्वम् । प्रथमयकारस्य “परेण

चासांहितम्” (21-5) इति पूर्वाङ्गत्वम् । पार्यायेत्यत्र यकारयोः परस्परं सर्वर्णत्वात् प्रथमयकारस्य असर्वर्णयकारपरकत्वाभावात् “नान्तस्थापरमसर्वर्णम्” (21-7) इति पूर्वस्वराङ्गनिषेधे अप्राप्ते अर्थात् उत्सर्गसिद्धं परायुक्तलक्षणं पूर्वाङ्गत्वं सिद्ध्यति । द्वितीययकारस्य तु “तत्परस्वरम्” (21-2) इति पराङ्गत्वं सिद्ध्यति । अन्यत्सुगमम् । एवमेव “तेजःपय” इत्यादौ उपध्मानीयस्य “अवसाने रविसर्जनीय” (14-15) इति सूत्रचरमांशेन द्वित्वाभावः “नमःपार्याये” त्यत्रेव बोध्यः । “तेजःपय” इत्यत्र विक्रमानुदात्तत्वं अर्धमात्रिकविरामादिकं पूर्ववत् बोध्यम् । एवमेव “शुनं नः फालाः” इत्यत्र फकारे परेऽपि विसर्गस्य समानस्थानोष्मादेशेन उपध्मानीयप्राप्तिः विक्रमानुदात्तः अर्धमात्रिकविराम इत्यादिकं यथापूर्वं ज्ञेयम् ।

11. “वायवस्थ”

शुद्धवर्णक्रमः

वकार आकार, यकार अकार, वकार अकार, सकारद्वित्वाभिनिधानागमतकार थकार अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

यकारोदात्त अकार, वकाराल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरित अकार, सकारद्वित्वाभिनिधानागमतकार थकारप्रचय अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकवकार, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरित अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकसकारद्वित्व, तावन्मात्रिकाभिनिधानागमतकार, अर्धमात्रिकथकार, एकमात्रिकप्रचय अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतवकार, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत सकारद्वित्व, तावन्मात्रिकपूर्वाङ्गभूताभिनिधानागमतकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूत थकार, एकमात्रिकप्रचय अकार द्विमात्रिकपदविरामाः

विशेषव्याख्या

वायवः+स्थ इति दशायां “ऊष्मपरोऽघोषपरो लुप्यते” (9-1) इति सूत्रेण विसर्गलोपो भवति । ततः सकारस्य “स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णम्” (14-1) इति सूत्रेण प्राप्तं द्वित्वं सकारथकारयोर्मध्ये “अघो-षादूषणः परः” (14-9) इति सूत्रप्राप्ताभिनिधानागमप्रथमतकारः निषेद्धुं नार्हति । कुतः ? अभिनिधानागमप्रथमस्य द्वित्वादिकार्यान्तर-विधावविद्यमानवद्वावाङ्गीकारेण अभाव एव । तथाच सकारस्य “स्वर-पूर्वं व्यञ्जनम्” (14-1) इति सूत्रप्राप्तं निर्बाधं वायवस्थं इत्यत्र तैरो-व्यञ्जनस्वरितः थकारात्परस्य अकारस्य “स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां प्रचयः” (21-10) इति प्रचयः स्वरितानन्तरमर्धमात्रिकविराम-काल इत्यादिकं तत्र तत्रोक्तमत्र स्मर्तव्यम् ।

12. “एवश्छन्दः” ॥

शुद्धवर्णक्रमः

अव्यञ्जन एकार, वकार अकार, शकारद्वित्वाभिनिधानागम-
चकार छकार अकार, नकार दकार अकार, विसर्जनीया:

स्वरवर्णक्रमः

उदात्ताव्यञ्जन एकार, वकारदृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकहस्वानु-
दात्त अकार, शकारद्वित्वाभिनिधानागमचकार छकारोदात्त अकार,
नकार दकाराल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक अकार, विसर्ज-
नीया:

मात्रावर्णक्रमः

द्विमात्रिकोदात्ताव्यञ्जन एकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिक-
वकार, एकमात्रिकदृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकहस्वानुदात्त अकार, अर्ध-
मात्रिकविराम, अणवणुमात्रिकशकारद्वित्व, तावन्मात्रिकाभिनिधाना-
गमचकार, अर्धमात्रिकछकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिक-
विराम, अणुमात्रिकनकार, अर्धमात्रिकदकार, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्न-
तैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक अकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिक-
विसर्जनीय द्विमात्रिकपदविरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

द्विमात्रिकोदात्ताव्यञ्जन एकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिक-
पराङ्गभूतवकार, एकमात्रिकटृष्टतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकहस्वानुदात्त
अकार, अर्धमात्रिकविराम, अणवणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतशकारद्वित्व,
तावन्मात्रिकपूर्वाङ्गभूताभिनिधानागमचकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूत-
छकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, अणुमात्रिक-
पूर्वाङ्गभूतनकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतदकार, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्न-
तैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक अकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिक-
पूर्वाङ्गभूतविसर्जनीय, द्विमात्रिकपदविरामाः

विशेषव्याख्या

एवः+छन्द इति दशायां विसर्गस्य स्थाने “अघोषपरस्तस्य
सश्थानमूष्माणम्” (9-2) इति सूत्रेण परनिमित्ताघोषसमानस्थानादेशे
“स्पर्शस्थानेषूष्माण आनुपूर्व्येण” (2-44) इति नियमानुसारेण शका-
रादेशो भवति । तस्य “स्वरपूर्व व्यञ्जनम्” (14-1) इति सूत्रप्राप्तं द्वित्वं
शकारछकारयोर्मध्ये “अघोषादूष्मणः” (14-9) इति सूत्रप्राप्ताभिनिधा-
नागमप्रथमचकारः निषेद्धं नालं भवति । कुतः? अभिनिधानागम-
प्रथमस्य कार्यान्तरविधावविद्यमानवद्वावस्य अङ्गीकारेण असत्वात्
मुख्यप्रथमपरत्वाभावाच्च शकारस्य द्वित्वं निष्ठत्यूहं सिद्ध्यति । न च

नकारस्य “स्वरपूर्व व्यञ्जनम्” (14-1) इति सूत्रेण द्वित्वं शङ्ख्यम्, तस्य “सवर्णसवर्गीयपरः” (14-23) इति सूत्रस्थसवर्गीयांशेन निषेधात् । स्पष्टमन्यत् ।

13. “आवःक्षेमे”

शुद्धवर्णक्रमः

आकार, वकार अकार, विसर्जनीय खकार षकार, सव्यञ्जन एकाराः

स्वरवर्णक्रमः

उदात्त आकार, वकार द्वितरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकहस्वानुदात्त अकार, विसर्जनीय खकार षकार उदात्त सव्यञ्जन एकाराः

मात्रावर्णक्रमः

द्विमात्रिकोदात्त आकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकवकार, एकमात्रिकद्वितरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकहस्वानुदात्त अकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकविसर्जनीय, अर्धमात्रिकविराम, अणुमात्रिकखकार, अर्धमात्रिकषकार, द्विमात्रिकोदात्तसव्यञ्जन एकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

द्विमात्रिकोदात्त आकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपराङ्ग-
भूतवकार, एकमात्रिकदृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकहस्वानुदात्त अकार,
अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपूर्वाङ्गभूतविसर्जनीय, अर्धमात्रिक-
विराम, अणुमात्रिकपराङ्गभूतखकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतषकार, द्वि-
मात्रिकोदात्तसव्यञ्जन एकाराः

विशेषव्याख्या

आवःक्षेमे इत्यत्र “ऊष्मपरोऽघोषपरो लुप्यते” (9-1) इति
सूत्रेण विसर्गलोपो न भवति, कुतः ? विसर्गस्य ऊष्मपरकत्वाभावात् ।
“अघोषपरस्तस्य सरथानमूष्माणम्” (9-2) इति सूत्रेण विसर्गस्य पर-
निमित्ताघोषसमानस्थानोष्मादेशस्य प्रसक्तौ सत्यामपि विसर्गस्य पर-
निमित्ताघोषखकारस्य षकारपरकत्वात् “न क्षपरः” (तै.प्रा.9-3) इति
सूत्रेण सरथानोष्मादेशो निषिद्धः । अर्थात् विसर्ग एवावतिष्ठते । न च
“आवःक्षेमे” इत्यत्र विसर्गस्य “स्वरर्पूर्व द्विवर्णम्” (14-1) इति द्वित्वं
शङ्खम्, “अवसाने रविसर्जनीय” (14-15) इति सूत्रे विसर्जनीयांशेन
द्वित्वनिषेधात् । “विसर्गान्तेऽर्धमात्रः स्यात् विरामः क्षपरेऽपि च”
(449) इति क्षकारात्मकं विशेषं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तत्वादस्य विशेष-
शास्त्रत्वम् । “आवःक्षेमे” इत्यत्र “विसर्गान्तेऽर्धमात्रः स्यात् विरामः

क्षपरेऽपि च” (449) इति वाक्यप्राप्तार्धमात्रविराम एव वक्तव्यः। “संयु-
तोर्ध्वे च पूर्वत्र” (450) इति संयोगसामान्यं परनिमित्तीकृत्य प्रवृत्तेन
सामान्यशास्त्रेण अर्धमात्रिकविरामो न वक्तव्यः, सामान्यविशेषयोः
विशेषशास्त्रस्यैव प्रबलत्वात् । “आवःक्षेमे” इत्यत्र “संयुतोर्ध्वे च
पूर्वत्र” (450) इति वाक्येन अर्धमात्रिकविरामः यद्यज्ञीक्रियेत विसर्ग-
स्यापि हल्त्वात् विसर्गखकारषकारात्मकसंयोगे परे वकारोत्तरवर्तिनः
अकारात्परत्र अर्धमात्रिकविरामस्य वक्तव्यत्वापत्तिः। “आवःक्षेमे”
इत्यत्र अकारविसर्गयोर्मध्ये यः अणुमात्रिकविराम उक्तः सः लुप्येत ।
अतः “आवःक्षेमे” इत्यत्र “विसर्गान्तेऽर्धमात्रः स्यात् विरामः क्षपरेऽपि
च” (449) इति विशेषशास्त्रेणैव विसर्गखकारायोर्मध्ये अर्धमात्रिक-
विरामो वक्तव्यः। “आवःक्षेमे” इत्यत्र विसर्गस्य “अवसितं पूर्वस्य”
(तै.प्रा.21-3) इति सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वं बोध्यम् । खकारस्य “संयोगादि”
(21-4) इति प्राप्तपूर्वाङ्गत्वस्य “स्पर्शश्चोष्मपर ऊष्मा चेत्परस्य” (21-
9) इति सूत्रेण निषेधात् खकारस्य पराङ्गत्वम् । षकारस्य तु “तत्पर-
स्वरम्” (21-2) इति पराङ्गत्वं भवति ।

ननु “कषयोर्योगे क्ष” इति पाणिनीयाः क्षकारस्वरूपं वदन्ति ।
तेषां मते ककारादिर्दृश्यते । एवं स्थिते “आवःक्षेमे” इत्यत्र खकारादित्वं
कथमुच्यते इति चेत् “प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयम्” (तै.प्रा.14-12) इति

सूत्रेण ककारस्य खकारादेशो खकारादित्वं सङ्गच्छते । एतत्सूत्रव्याख्याने यज्वना पदान्तश्चापदान्तश्चेत्युत्तथा “क्षत्रस्योल्बमसि” इत्यादौ अपदान्तस्य ककारस्य यथा खकारादेशः तथा “आवःक्षेमे” इत्यादावपि ककारस्य खकारादेशो भवतीत्युक्तम् । विषयेऽस्मिन् व्यासशिक्षायां विसर्जनीयप्रकरणान्ते “कखे पफे परे न क्षे” (218) इति वाक्यव्याख्याने “क्षपरे खकारसम्भवात् पूर्वविसर्गस्य सस्थानोष्मत्वं प्राप्तमनेन निवर्त्यते” इति वेदतैजसव्याख्यात्रोक्तिसङ्गच्छते । अत एव वर्णक्रमदर्पणकारेण नैमानिभैरवार्येण विसर्जनीयाधिकारे आवः+क्षेमे इति दशायां खकारषकारेत्युक्तिः कथमित्याशङ्क्य आदौ “प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयम्” (14-12) इति ककारस्य खत्वे कृते सति “आवःक्षेमे” इत्यादौ खकारषकारेति खकारादित्वं सङ्गच्छते इत्युक्तम् । एवमेव “मर्कटःक्षिप्रश्येनस्य” “उक्थशासःक्षाम” “घनाघनःक्षोभणः” इत्यादिष्वपि खकारादित्वं बोध्यम् । केषुचित् वेदपाठपुस्तकेषु “मनःक्षेमे” “द्यौःक्षाम” “उभयतःक्षणः” “वर्चःक्षत्रियाय” इत्यादिषु यत्ककारादित्वं तत् पाणिनीयमिति, खकारादित्वं तु शैक्षिकमिति ज्ञातव्यम् । शिक्षाप्रतिशारव्यादिलाक्षणिकग्रन्थेष्वपि ककारादित्वमस्तीति तावत् सूचितं भवति । विषयमिमं सुधियो विभावयन्तु । “आवःक्षेमे” इत्यादौ विक्रमानुदात्तादिविशेषाः यथापूर्वं ज्ञेयाः ।

23. आदेशलम्बमानमौक्तिकविद्वुमहारावळिः

14. “अर्वाग्ध्येनम्” ।।

केवलवर्णक्रमः

अकार, रेफ वकारद्वित्व आकार, गकार घकार यकार सव्यञ्जन
एकार, नकार अकार, नादसंज्ञकमकाराः

स्वरवर्णक्रमः

रेफ वकारद्वित्वोदात्त आकार, गकार घकार यकार सव्यञ्जन-
दृढतरप्रयत्नशैप्रस्वरितस्वरगुणक एकार, नकारप्रचय अकार, नाद-
संज्ञकमकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकरेफ प्रथमवकार, अर्धमात्रिकद्वितीयवकार,
द्विमात्रिकोदात्त आकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकगकार
घकार, अर्धमात्रिकयकार, द्विमात्रिकदृढतरप्रयत्नशैप्रस्वरितस्वरगुणक
सव्यञ्जन एकार, अणुमात्रिक विराम, अर्धमात्रिकनकार, एकमात्रिक-

प्रचय अकार, अणुमात्रिकविराम, द्विमात्रिकनादसंज्ञिकमकार, द्विमात्रिकपदविरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतरेफ प्रथमवकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूत
द्वितीयवकार, द्विमात्रिकोदात्त आकार, अर्धमात्रिकविराम, अणुमात्रि-
कपूर्वाङ्गभूतगकार, तावन्मात्रिकपराङ्गभूतघकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूत
यकार, द्विमात्रिकदृढतरप्रयत्नक्षैप्रस्वरितस्वरगुणकसव्यञ्जन एकाराः

विशेषव्याख्या

अर्वाक्+ह्येनमिति दशायां “प्रथमपूर्वो हकारश्चतुर्थम्” (तै.प्रा.5-38) इति पदसंहिताधिकारीयसूत्रेण प्रथमवर्णपूर्वकहकारस्य प्रथमवर्ण-
समानस्थानचतुर्थादेशेन घकारो भवति । ककारस्य तु “तृतीयङ्गस्वर-
घोषवत्परः” (तै.प्रा.8-3) इति गकारादेशो इयेः । न च रेफस्य “स्वर-
पूर्वम्” (14-1) इति द्वित्वं शङ्खम्, “अवसाने रविसर्जनीयेति” (14-
15) सूत्रे रेफांशेन द्वित्वनिषेधात् । हि+एनमित्यनयोस्सन्धौ “उदात्त-
योश्च परोऽनुदात्तस्वरितम्” (10-16) इति विहितस्वरितस्य “इवर्णो-
कारयोर्यवकारभावे क्षैप्रः” (20-1) इति क्षैप्रसंज्ञायां “क्षैप्रनित्ययो-
र्दृढतरः” (20-9) इति क्षैप्रस्वरितस्य दृढतरप्रयत्नः कार्यः । पदान्त-
मकारस्य “अवसानेऽन्त्यवर्णश्च नादा इति बुधैः स्मृताः”

(व्या.शि.सं.प्र.16) इति नादसंज्ञायां “हस्त्वान्नादो द्विमात्रः स्यात्” (464) इति कालनिर्णयप्रकरणीयवाक्येन द्विमात्रत्वं बोध्यम् । अकार-रेफयोः आकारगकारयोश्च अर्धमात्रिकविरामः, घकारस्य पराङ्गत्वं, असवर्णान्तस्थापरत्वप्रयुक्तमित्यादयो विशेषाः पूर्वोक्ता अत्र स्मर्तव्याः । एवमेव अवाट्+हव्यानि, सरट्+ह वै, तत्+हिरण्यं इत्यादिष्वपि हकाराणां तत्रपूर्वन्यायेन “प्रथमपूर्वो हकारश्चतुर्थम्” (5-38) इति सूत्रेण टकारप्रथमवर्णपूर्वकहकारयोः ढकारात्मकचतुर्थादेशाः तकारप्रथमवर्णपूर्वकहकारस्य धकारात्मकचतुर्थादेशो भवति । टकारयोः तकारस्य च क्रमेण “तृतीयङ्गस्वरघोषवत्परः” (8-3) इति क्रमेण डकार डकार दकारादेशा बोध्याः । तत्रपूर्वन्यायेन उदाहृतलक्ष्यचतुष्टये ककार टकार तकाराणां “स्वरपूर्वं व्यञ्जनमिति” (14-1) सूत्रेण द्वित्वं शङ्ख्यम्, “सवर्णसवर्गीयपरः” (14-22) इति सूत्रस्थसवर्गीयांशेन द्वित्वनिषेधात् । “अवाङ्गव्यानि” “सरङ्ग वै” इत्यनयोः ढकारपूर्वक-हस्तानुदात्तौ यौ तौ दृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकाविति जानीयात् । स्पष्टमन्यत् ।

15. “विसृपो विरप्पिशन्”

शुद्धवर्णक्रमः

रेफ अकार, पूर्वांगमपकार फकार शकार इकार नादसंज्ञक-
नकाराः

स्वरवर्णक्रमः

रेफप्रचय अकार, पूर्वांगमपकारफकारशकारप्रचय इकार, नाद-
संज्ञकनकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकरेफ, एकमात्रिकप्रचय अकार, अर्धमात्रिकविराम,
अण्वणुमात्रिकपूर्वांगमपकारफकार, अर्धमात्रिकशकार, एकमात्रिक-
प्रचय इकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतरेफ, एकमात्रिकप्रचय अकार, अर्धमात्रि-
कविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्गभूतांगमपकार फकार, अर्धमात्रिक-
पराङ्गभूतशकार, एकमात्रिकप्रचय इकाराः

विशेषव्याख्या

विरपिष्ठशन्नित्यस्य संहितायां अकारेकारयोः “स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां प्रचय उदात्तश्रुतिः” (21-10) इति प्रचयत्वं बोध्यम् । विरप् + शिन् इति दशायां तत्रपूर्वन्यायेन पकारस्य “स्वरपूर्वं व्यञ्जनम्” (14-1) इति सूत्रेण द्वित्वेन पकारद्वये सति द्वितीयपकारस्य “प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयम्” (14-12) इति सूत्रेण द्वितीयादेशे फकारो भवति । तदा पकार फकार शकारास्सध्यन्ति । यद्वा

श्लो ॥ पदान्तस्यापदान्तस्य सषयोः परभूतयोः ।

प्रथमस्य द्वितीयत्वमपदान्तस्य शोक्तरे ॥

इति वर्णक्रमदर्पणकृता नैमानि भैरवार्येणोदाहृतशिक्षाश्लोकस्य उत्तरार्धर्चेन विरप् + शिन्नित्यत्र पकारस्य द्वित्वापवादतया द्वितीयादेशेन फकारो भवति । ततः फकारस्य “द्वितीयतुर्ययोस्तेन भवेत्पूर्वगमस्त्वह” (344) इति पूर्वागमप्रकरणीयवाक्येन फकारसम्बन्धिपूर्ववर्णः पकारः पूर्वागमो भवति । तेन पकार फकार शकारास्सध्यन्ति । एवं पक्षद्वयेऽपि विरपिष्ठशन्नित्यत्र वर्णक्रमे समाने सति कः पक्ष आश्रयणीय इति संशयो जायते । “प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयम्” (तै.प्रा.14-12) इति सूत्रं “ऊष्मोक्तरे द्वितीयः स्यादादेशः प्रथमस्य तु” (357) इति व्यासवाक्यमपि सामान्यशास्त्रमेव । कुतः? उभयत्रापि

प्रथमवर्णस्य ऊष्मणश्च विशेषानुपदेशात् । अत एव यज्वनः “प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयम्” (तै.प्रा.14-12) इति सूत्रव्याख्याने “पदान्तश्चा पदान्तश्चेति” प्रथमस्य पदान्तापदान्तसाधारणत्वोक्तिसञ्ज्ञते । “अपदान्तस्य शोक्तरे” इति भैरवार्योदाहृतशिक्षावाक्ये प्रथमस्य अपदान्तत्वं ऊष्मसु शकार इति विशिष्योक्तत्वात् “अपदान्तस्य शोक्तरे” इति विशेषशास्त्रं भवति । “सामान्यविशेषयोः विशेषो बलीयानिति” न्यायेन विरपिष्णन्नित्यत्र पकारस्य आदौ फकारात्मकद्वितीयादेशः क्रियते । ततः फकारात्मूर्वत्र “द्वितीयतुर्ययोस्तेन भवेत्पूर्वागमस्त्वह” (344) इति व्यासवाक्येन पकारात्मकः पूर्वागमो भवति । न चात्र “अपदान्तस्य शोक्तरे” इति शिक्षान्तरवाक्यस्य “द्वितीयतुर्ययोस्तेन भवेत्पूर्वागमस्त्वह” (344) इति व्यासवाक्यस्य च तत्रपूर्वन्यायप्रस्तिर्नास्ति, परस्परं व्यासवाक्ययोरेव तत्रपूर्वन्यायस्य अज्ञीकृतत्वात् । विरपिष्णन्नित्यत्र पक्षद्वये फकारात्मकद्वितीयादेशस्य समानत्वेऽपि प्रातिशाख्यमते पकारस्य द्वित्वांशत्वं शिक्षामते पकारस्य पूर्वागमत्वमिति विवेकः । अस्यैव मुख्यत्वं ज्ञेयम् । विरपिष्णन्नित्यत्र अर्धमात्राकालविरामादिकं पूर्वोक्तमत्र स्मर्तव्यम् ।

16. “शारच्छौत्री” ।।

केवलवर्णक्रमः

रेफ अकार, चकार छकार रेफ औकार, तकारद्वित्वरेफ ईकाराः

स्वरवर्णक्रमः

रेफोदात्त अकार, चकारछकाररेफद्वित्वप्रयत्नविक्रमसंज्ञक-
दीर्घानुदात्त औकार, तकारद्वित्वरेफोदात्त ईकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकरेफ, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम,
अण्वणुमात्रिकचकार छकार, अर्धमात्रिकरेफ, द्विमात्रिकद्वित्वप्रयत्न-
विक्रमसंज्ञकदीर्घानुदात्त औकार, अर्धमात्रिक विराम, अण्वणुमात्रिक-
तकारद्वित्व, अर्धमात्रिकरेफ, द्विमात्रिकोदात्त ईकार, द्विमात्रिकपद-
विरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतरेफ, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिक-
विराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्गभूतचकारछकार, अर्धमात्रिकपराङ्ग-
भूतरेफ, द्विमात्रिकद्वित्वप्रयत्नविक्रमसंज्ञकदीर्घानुदात्त औकाराः

विशेषव्याख्या

शरत्+श्रौत्री इत्यवस्थायां तत्रपूर्वन्यायेन तकारस्य “तकार-
शकारश्चाच्छपरः” (5-22) इति सूत्रेण चकारे शकारस्य “स्पर्शपूर्व-
शकारश्चकारम्” (5-34) इति छत्वे चकारछकारौ सिध्यतः।
औकारस्य विक्रमानुदात्तत्वं “स्वरितयोर्मध्ये” (19-1) इति सूत्रविहितं
भवति। संयोगपरक अर्धमात्रिकविरामस्तु “संयुतोर्ध्वे तु पूर्वत्र” (450)
इति कालनिर्णयप्रकरणीयवाक्यविहितो ज्ञेयः। छकारस्य पराङ्गत्वं तु
असवर्णान्तस्थापरत्वप्रयुक्तं बोध्यम्।

17. “तच्छुभ्योः” ॥

शुद्धवर्णक्रमः

तकार अकार, चकारछकार अकार, सानुनासिक्यकार,
निरनुनासिक्यकार ओकारविसर्जनीयाः।

स्वरवर्णक्रमः

तकारोदात्त अकार, चकारछकारदृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञक-
हस्त्वानुदात्त अकार, सानुनासिक्यकार, निरनुनासिक्यकारोदात्त
ओकार विसर्जनीयाः।

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकतकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम,
अणुमात्रिकचकार, अर्धमात्रिकछकार, एकमात्रिकदृढतरप्रयत्नविक्रम-
संज्ञकहस्त्वानुदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, अणुमात्रिकसानुनासिक
यकार, अर्धमात्रिकनिरनुनासिक्यकार, द्विमात्रिकोदात्त ओकार,
अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकविसर्जनीय, द्विमात्रिकपदविरामाः।

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्ध-
मात्रिकविराम, अणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतचकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूत-

छकार, एकमात्रिकदृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकहस्वानुदात्त अकार, अर्ध-
मात्रिकविराम, अणुमात्रिकसानुनासिकपूर्वाङ्गभूतयकार, अर्धमात्रिक-
निरनुनासिकपराङ्गभूतयकार, द्विमात्रिकोदात्त ओकार, अणुमात्रिक-
विराम, अर्धमात्रिकपूर्वाङ्गभूतविसर्जनीय, द्विमात्रिकपदविरामाः

विशेषव्याख्या

तत्+शब्द्योऽरित्यवस्थायां तकारशकारयोः चकारछकारादेशौ
संहितायां विक्रमानुदात्तः संयोगपरकार्धमात्रिकविरामः इत्येते शर-
च्छ्रौत्री इत्यत्रेव बोध्याः। शम्+योरित्यनयोस्सन्ध्यौ पदान्तमकारस्य
सानुनासिकस्य स्थाने “अन्तस्थापरश्च सर्वण्मनुनासिकम्” (5-28)
इति सूत्रेण अनुनासिकयकारादेशो भवति । तेन प्रथमयकारः सानु-
नासिकः द्वितीयः निरनुनासिकः इति विज्ञेयम् । सानुनासिकयकारस्य
“संयोगादि” (21-4) इति पूर्वाङ्गत्वं सिध्यति । न चात्र सानुनासिक-
यकारस्य “नान्तस्थापरमसर्वण्म्” (21-70) इति पूर्वाङ्गत्वनिषेध-
शङ्क्यः। कुतः? द्वयोर्यकारयोः धर्मभेदेऽपि व्यक्त्यभेदात् । यथा शुक्ला-
दिभेदेऽपि गौर्न भिद्यते, तद्वत् । अतः प्रथमयकारस्य द्वितीययकारस्य
सर्वण्टत्वात् असर्वणान्तस्थापरत्वाभावात् शब्द्योऽरित्यत्र नान्तस्थापर-
मिति सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वनिषेधो न भवति । अर्थात् “संयोगादि” (21-4)
इति सानुनासिकयकारस्य पूर्वाङ्गत्वमेवेति भावः। न च तच्छ्रौत्योऽरित्यत्र

“स्वरपूर्वं व्यञ्जनम्” (14-1) इति सूत्रेण द्वित्वं शङ्खम् , चकारस्य छकारपरकत्वात् “सर्वासवर्गीयपरः” (14-23) इति सूत्रे सवर्गीयांशेन द्वित्वनिषेधात् ।

18. “यच्छुणः” ||

केवलवर्णक्रमः

यकार अकार, चकार छकार मकार अकार, शकारद्वित्वरेफ उकार, णकार अकार, विसर्जनीयाः

स्वरवर्णक्रमः

यकारोदात्त अकार, चकार छकार मकार मृदुतरप्रयत्नप्रतिहत-स्वरितस्वरगुणक अकार, शकारद्वित्वरेफद्वितरप्रयत्नविक्रमसंज्ञक-हस्वानुदात्त उकार, णकारोदात्त अकार, विसर्जनीयाः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकयकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिक चकार छकार, अर्धमात्रिकमकार, एकमात्रिकमृदुतर-प्रयत्नप्रतिहतस्वरितस्वरगुणक अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणु-मात्रिकशकारद्वित्व, अर्धमात्रिकरेफ, एकमात्रिकद्वितरप्रयत्नविक्रम-

संज्ञकहस्वानुदात्त उकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकणकार, एक-
मात्रिकोदात्त अकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकविसर्जनीय,
द्विमात्रिकपदविरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतयकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्ध-
मात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्गभूत चकार छकार, अर्धमात्रिक-
पराङ्गभूतमकार, एकमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रतिहतस्वरितस्वरगुणक
अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्गभूत शकारद्वित्व,
अर्धमात्रिकपराङ्गभूतरेफ, एकमात्रिकटटतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकहस्वानु-
दात्त उकार, अणुमात्रिकविरामाः

विशेषव्याख्या

यत्+श्मश्रुण इति दशायां तकारस्य “तकारश्वकारश्चछ-
परः” (5-22) इति सूत्रेण चत्वं, ततः शकारस्य “स्पर्शपूर्वश्वकार-
श्छकारम्” (5-34) इति सूत्रेण छत्वं भवति । ननु छकारपरकत्वेऽपि
तकारस्य “तकारश्वकारश्चछपरः” (5-22) इति सूत्रेण चकारादे-
शस्य प्रसक्तिरस्ति । अतः प्रथमतः “स्पर्शपूर्व” (5-34) इति सूत्रेण
शकारस्य छत्वं क्रियताम्, ततः “तकारश्वकारश्चछपरः” (5-22)
इति सूत्रेण तकारस्य चत्वमस्त्वति चेन्न । यत्+श्मश्रुण इति दशायां

प्रथमतः शकारस्य छत्वे कृते पश्चात् तकारस्य चत्वं न सिध्यति । पर-
सूत्रप्रसरणानन्तरं पूर्वसूत्रप्रसरणं न स्वरसम्, तत्रपूर्वन्यायविरोधात् ।
अतः तकारस्य चत्वं पूर्वं शकारस्य छत्वं पश्चादिति सूत्रक्रमेण आदेश-
क्रमो ज्ञातव्यः । अनुष्टुप्+शारदी इत्यत्र पकारस्य आदेशविधानाभा-
वात् पूर्वमेव शकारस्य “स्पर्शपूर्व” (5-34) इति सूत्रेण छत्वं भवति ।
न च “अनुष्टुप् छारदी” इत्यत्र पकारस्य “स्वरपूर्वं व्यञ्जनम्” (14-1)
इति सूत्रेण द्वित्वमस्त्वति वाच्यम् । “स्वरपूर्वं व्यञ्जनं द्विवर्णं व्यञ्जन-
परम्” (14-1) इति द्वित्वविधिसूत्रे द्वित्वस्य व्यञ्जनसामान्यं परनिमित्त-
मुक्तम् । तथापि “द्वितीयतुर्ययोस्तु” (14-5) इति सूत्रेण द्वितीयचतुर्था-
त्मकव्यञ्जनपरत्वे द्वित्वबाधकतया द्वितीयतुर्ययोः पूर्वः पूर्वागमो
विहितः । तेन द्वित्वविधिसूत्रस्थव्यञ्जनसामान्यपरनिमित्तस्य द्वितीय-
चतुर्थभिन्नव्यञ्जनपरनिमित्तत्वेन सङ्कोचः कर्तव्यः । एतेन द्वितीयचतुर्थ-
व्यञ्जनपरत्वे पूर्वव्यञ्जनस्य द्वित्वं न सिध्यति । अत एव “अनुष्टुप्छारदी”
इत्यत्र पकारस्य छकारात्मकद्वितीयवर्णपरकत्वात् द्वितीयचतुर्थादि-
भिन्नव्यञ्जनपरकत्वाभावाच्च द्वित्वं न सिध्यति, छकारात्मकद्वितीय-
वर्णस्य पूर्वागमनिमित्तत्वेन क्लृप्तत्वात् । किञ्च इदमप्यत्रावधेयम् ।
“स्वरपूर्वं व्यञ्जनम्” (14-1) इति द्वित्वविधिसूत्रे व्यञ्जनस्य द्वित्वविधौ
स्वरपूर्वमिति अचः यत् पूर्वनिमित्तत्वमुक्तं तस्यापि क्वचित् रेफलकार-

वकारपूर्वकत्वे ॥ पि व्यञ्जनस्य द्वित्वं भवतीत्यपवादोऽस्तिति ज्ञेयम् ।
 “अनुष्टुप्छारदी” इत्यत्र प्रातिहतस्वरितः । “यच्चश्रुण” इत्यत्र छका-
 रस्य पराङ्गत्वं तु “न पूर्वाङ्गं भवेत्स्पर्शः ऊष्मणो विकृतिर्यदि” (377)
 इति अङ्गसंहिताप्रकरणवाक्येन विहितं बोध्यम् । आदित्यान्+ श्मश्रु-
 भिरित्यत्र नकारस्य तत्रपूर्वन्यायेन “नकार एतेषु जकारम्” (5-24)
 इति सूत्रेण जकारादेशो भवति । ततः “स्पर्शपूर्व” (5-34) इति सूत्रेण
 शकारस्य छत्वं भवति । न चात्र जकारस्य “स्वरपूर्वम्” (14-1) इति
 द्वित्वं शाङ्खम् । “सवर्णसवर्गीयपरः” (14-23) इति सूत्रे सवर्गीयांशेन
 द्वित्वनिषेधात् छकारस्य स्वरपूर्वत्वाभावान्न पूर्वागमः ।

॥
19. “यथा तथ्सारी”
—

केवलवर्णक्रमः

यकार अकार, थकार आकार, पर्वागमतकार थकार सकार
आकार, रेफ ईकाराः

स्वरवर्णक्रमः

यकारोदात्त अकार, थकाराल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वर-
गुणक आकार, पर्वागमतकार थकार सकार दृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञक-
दीर्घानुदात्त आकार, रेफोदात्त ईकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकथकार, द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरित-
स्वरगुणक आकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वागमतकार
थकार, अर्धमात्रिकसकार, द्विमात्रिकदृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकदीर्घा-
नुदात्त आकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूत थकार, द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जन-
स्वरितस्वरगुणक आकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वपरा-

झभूतपूर्वागमतकार थकार, अर्धमात्रिकपराझभूतसकार, द्विमात्रिक-
दृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकदीर्घानुदात्त आकाराः

विशेषव्याख्या

यथा+त्सारी इति दशायां “स्वरपूर्व व्यञ्जनम्” (14-1) इति
तकारस्य द्वित्वे द्वितीयतकारस्य “प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयम्” (14-12)
इति द्वितीयादेशेन थकारे तकारथकारसकारेत्यादौ द्वित्वविधिपक्ष-
स्सामान्यशास्त्रविहितः। अथवा

श्लो ॥ पदादौ पदमध्ये वा स्थितस्योष्मपरस्य वै ।

प्रथमस्य द्वितीयत्वं पूर्वं कुर्वीत पण्डितः ॥

इति पूर्वागमप्रकरणीयमञ्जरीकारोदाहृतश्लोकेन पदादौ स्थितस्य
तकारस्य थकारात्मकद्वितीयादेशः प्रथमं कर्तव्यः। ततः “द्वितीय-
तुर्ययोस्त्तेन भवेत्पूर्वागमस्त्विह” (344) इति पूर्वागमप्रकरणीयव्यास-
वाक्येन पूर्वागमेन तकारो भवति । अस्मिन् पक्षेऽपि तकार थकार
सकारास्सिद्ध्यन्ति । उदाहृतमञ्जरीकारशिक्षावाक्ये पदादौ पदमध्ये
इत्येवं विशिष्य विधानादस्य विशेषशास्त्रत्वं बोध्यम् । सामान्यविशे-
षयोः विशेषो बलीयानिति न्यायेन शैक्षिकमतेन पूर्वागमतकारथकार
सकारा इत्येव वर्णक्रमः पठनीयः। इतोऽपि विशेषाः विसृपो विरपिश-
ग्नित्यस्य वर्णक्रमविशेषव्याख्यायां द्रष्टव्याः। एवमेव “अपक्षुधम्”

“सवृत्सरम्” “वत्सं चोपावसृजति” इत्यादौ ककारस्य पदादित्वं तकारयोः पदमध्यस्थित्वं वर्तते । एवं स्थिते “पदादौ पदमध्ये वा” इति मञ्जरीकारोदाहृतशिक्षाश्लोकस्थपदाद्यंशेन अपक्षुधमित्यत्र आदौ ककारस्य द्वितीयात्मकखकारादेशः “सवृत्सरम्” “वत्सम्” इत्युदाहरणद्वयस्थयोः तकारयोः पदमध्यस्थित्वात् “पदमध्ये” इत्यंशेन प्रथमतः थकारात्मकद्वितीयादेशः कर्तव्यः । ततः खकार थकार थकारेभ्यः पूर्वं “द्वितीयतुर्ययोस्तेन भवेत्पूर्वागमस्त्वह” (344) इति पूर्वागमप्रकरणीयव्यासवाक्येन क्रमात् ककारतकारतकाराः पूर्वागमास्सध्यन्ति । एतेन “अपकरक्षुध” मित्यत्र पूर्वागमककार खकारषकारा इति, सवृत्थसरम्, वत्थसम् इत्युभयत्र पूर्वागमतकार थकारसकारा इति क्षत्रस्येत्यत्र खकारषकारौ इति वर्णक्रमो बोध्यः । क्षत्रस्येत्यत्र खकारात्पूर्वत्र वर्णाभावात् पूर्वागमस्य प्रसक्तिर्नास्ति । “यथा तथासारी” इत्यत्र तैरोव्यञ्जनस्वरितविक्रमानुदात्त संयोगपरकार्धमात्रिकविरामाः थकारस्य ऊष्मपरकस्पर्शपरनिमित्तप्रयुक्तं पराङ्गत्वं बोध्यम् । स्पष्टमन्यत् ।

20. “दिक्ष्वद्धुवन्ति”

केवलवर्णक्रमः

द्वाकार इकार, पूर्वांगमककार खकार षकार वकार ऋकार, धकार
चतुर्थ्यमनकार उकाराः

स्वरवर्णक्रमः

पूर्वांगमककार खकार षकार वकार दृढतरप्रयत्न क्षैप्रस्वरितस्वर-
गुणक ऋकार, धकारचतुर्थ्यम नकारप्रचय उकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकपूर्वांगमककारखकार, तावन्मात्रिकषकार, अर्ध-
मात्रिकवकार, एकमात्रिकदृढतरप्रयत्न क्षैप्रस्वरितस्वरगुणक ऋकार,
अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकधकार चतुर्थ्यम, अर्धमात्रिकनकार,
एकमात्रिकप्रचय उकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्गभूतपूर्वांगमककारखकार, तावन्मात्रिक
पराङ्गभूतषकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतवकार, एकमात्रिकदृढतरप्रयत्न
क्षैप्रस्वरितस्वरगुणक ऋकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्व-

पराङ्मूत धकारचतुर्थयम्, अर्धमात्रिकपराङ्मूतनकार, एकमात्रिक-
प्रचय उकारा:

विशेषव्याख्या

दिक्षु+ऋधुवन्तीत्यनयोस्सन्धौ “इवर्णोकारौ यवकारौ” (10-15) इत्युकारस्य स्थाने वकारादेशो भवति । ततः “उदात्तयोश्च परोऽनुदात्तस्वरितम्” (10-16) इति विहितस्वरितस्य “इवर्णोकारयोः” (20-1) इति क्षैप्रसंज्ञायां “क्षैप्रनित्ययोर्दृढतरः” (20-9) इति दृढतर-प्रयत्नस्सध्यति । दिक्षु इत्यत्र ककारस्य पदमध्यस्थत्वात्

श्लो ॥ पदादौ पदमध्ये वा स्थितस्योष्मपरस्य वै ।

प्रथमस्य द्वितीयत्वं पूर्वं कुर्वीत पण्डितः ॥

इति मञ्जरीकारोदाहृतशिक्षाश्लोकेन ककारस्य द्वितीयादेशोन खकारे सति खकारात्पूर्वत्र “द्वितीयतुर्ययोस्तेन भवेत्पूर्वागमस्त्वह” (344) इति वाक्येन पूर्वागमेन ककारः प्राप्नोति । स्वरितानन्तरं अर्ध-मात्रिकविरामः “संयुतोर्ध्वं च पूर्वत्र” (450) इति कालनिर्णयप्रकरणी-यव्यासवाक्येन सिध्यति । उदात्तश्रुतिलक्षणः प्रचयः “स्वरितात्संहितायाम्” (21-10) इति सूत्रविहितः । चतुर्थनकारयोर्मध्ये “स्पर्शादनुत्त-मादुत्तमपरादानुपूर्वान्नासिक्याः” (21-12) इति चतुर्थयमागमः

प्राप्नोति । षकारस्य पराङ्गत्वं तु “स्पर्शश्चोष्मपर ऊष्मा चेत्परस्य” (21-9) इति सूत्रेण सिद्ध्यति ।

ननु षकारात्पूर्वस्य खकारस्य पराङ्गत्वविधाने खकारात्परः ऊष्मा षकारः प्राप्तपराङ्गश्चेत्तदा खकारस्य पराङ्गत्वसाधको भवतीति “ऊष्मा चेत्परस्य” (21-9) इति परसूत्रस्थचरमभागेन ज्ञायते । प्रकृतलक्ष्ये खकारषकारवकाराणां क्रमे यदा षकारः “स्पर्शश्चोष्मपर” (21-9) इति परसूत्रेण खकारस्य पराङ्गत्वं सिषाधयिष्ठति तदा षकारः अप्राप्तपराङ्ग एव । षकारस्य पराङ्गत्वं तु “नान्तस्थापरमसवर्णम्” (21-7) इत्यसवर्णवकारपरनिमित्प्रयुक्तम् । प्रकृतलक्ष्ये खकारस्य पराङ्गत्वं साधयितुं “स्पर्शश्चोष्मपर” (21-9) इति सूत्रं पूर्वं प्रवृत्तम्, तदनन्तरं षकारस्य पराङ्गत्वसाधकं “नान्तस्थापरम्” (21-7) इति सूत्रं पश्चात्प्रवृत्तमिति । विषयेऽस्मिन् तत्रपूर्वन्यायविरोध आपद्येतेति चेन्न । खकारस्य पराङ्गत्वसाधकसूत्रस्य “स्पर्शश्चोष्मपरः” (21-9) इत्यस्य पूर्वं प्रवृत्तत्वेऽपि पराङ्गत्वसाधकस्य ऊष्मणष्कारस्य यावतपराङ्गत्वं सिद्ध्यति तावत् सोढव्यम्, षकारस्योष्मणः अप्राप्तपराङ्गत्वे खकारस्य पराङ्गत्वसाधने अक्षमत्वात् । अर्थात् “नान्तस्थापरमसवर्णम्” (21-7) इति सूत्रसहितमेव “स्पर्शश्चोष्मपर ऊष्मा चेत्परस्य” (21-9) इति सूत्रं पराङ्गत्वसाधकं भवितुमर्हति । एवं स्थितेऽत्र तत्रपूर्वन्यायविरोधस्य

प्रसक्तिनास्ति । अस्मिन् लक्ष्ये चतुर्थ्यमस्य पराङ्गत्वं “नासिक्याः”
(21-8) इति सूत्रविहितं बोध्यम् ।

21. “अक्षण्या व्याघारयति”[“]

केवलवर्णक्रमः

अकार, पूर्वांगमककार खकार षकार अभिनिधानागमटकार
णकार अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

हस्त्वानुदात्त अकार, पूर्वांगमककार खकार षकाराभिनिधाना-
गमटकार णकार हस्त्वानुदात्त अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

एकमात्रिकहस्त्वानुदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणु-
मात्रिकपूर्वांगमककार खकार, अण्वणुमात्रिक षकाराभिनिधानागम
टकार, अर्धमात्रिकणकार, एकमात्रिकहस्त्वानुदात्त अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतं पूर्वांगमककारं खकारं, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतं षकाराभिनिधानागमटकारं, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतणकारं, एकमात्रिक हस्वानुदात्तं अकाराः

विशेषव्याख्या

“अक्षणया” इत्यत्र ककारस्य पदमध्यस्थत्वात्

श्लो ॥ पदादौ पदमध्ये वा स्थितस्योष्मपरस्य वै ।

प्रथमस्य द्वितीयत्वं पूर्वं कुर्वीत पण्डितः ॥

इति मञ्जरीकारोदाहृतशिक्षाश्लोकोक्तरीत्या प्रथमतः ककारस्य खकारात्मकद्वितीयादेशः कर्तव्यः । ततः खकारस्य “द्वितीयतुर्ययोस्तेन भवेत्पूर्वांगमस्त्वह” (344) इति खकारात्पूर्वत्र पूर्वांगमककारो भवति । ततः “अघोषादूष्मणः परः प्रथमोऽभिनिधानः स्पर्शपरात्तस्य सस्थानः” (14-9) इति सूत्रेण षकारणकारयोर्मध्ये टकारः अभिनिधानागमप्रथमः प्राप्नोति । ततः अभिनिधानागमटकारणकारयोर्मध्ये “स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरादानुपूर्वांगासिक्याः” (21-12) इति टकारात्मकप्रथमयमागमस्य यद्यप्यवकाशोऽस्ति तथापि “अघोषादूष्मणः परः प्रथमोऽभिनिधानः” (14-9) इति सूत्रव्याख्याने यज्वना अभिनिधानागमप्रथमस्य कार्यान्तरविधावविद्यमानवद्वावस्य अङ्गीकृतत्वेन प्रकृते

अभिनिधानागमटकारस्य णकारस्य च मध्ये यमागमे कार्ये कर्तव्ये
अभिनिधानागमप्रथमस्य टकारस्य अविद्यमानवद्वावे अर्थाद्विकाराभावे
टकारं निमित्तीकृत्य यश्चिकीर्षितो यमागमः सः न सिध्येत्, यमागमं
प्रति निमित्तस्य टकारस्य अविद्यमानवद्वावात्, “निमित्तापाये नैमित्ति-
कस्याप्यपाय” इति न्यायात् । एवं स्थिते “अवक्षणया” इत्यत्र यदि
यमागमो न स्यात्तर्हि “तान् यमानेके” (21-13) इति सूत्रव्याख्याने
“वर्गान्तं शासैस्सार्ध” मिति यज्वोदाहृतशिक्षाश्लोकोक्तयमागमनिषे-
धस्य वैयर्थ्यं स्यात् । कथं ?

श्लो ॥ वर्गान्तं शासैस्सार्धमन्तस्थाभिश्च संयुतम् ।

दृष्ट्वा यमा निवर्तन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा गजाः ॥

इति श्लोके सिंहगजदृष्टान्तेन यथा सिंहदर्शनेन गजानां निवर्तनं
= पलायनं तथा णकारनकारादिवर्गान्तवर्णान् शासैरन्तस्थाभिश्च
संयुतान् दृष्ट्वा यमागमाः निवर्तन्ते न सम्भवन्तीत्यर्थो लब्धः । प्रकृते
“अवक्षणया” इत्यत्र णकारस्य षकारेण योगोऽस्तीति यज्वोदाहृत-
शिक्षाश्लोकेन टकारणकारयोर्मध्ये यमागमो निषिद्धः । तथाच यमा-
गमाभावे यज्वोदाहृतशिक्षोक्तयमागमनिषेधो व्यर्थः । अप्राप्तप्रतिषेधा-
योगादिति चेन्न । “वर्गान्तं शासैस्सार्धम्” इति यज्वोदाहृतशिक्षोक्त-
यमागमनिषेधसार्थक्याय “अघोषादूष्मणः परः प्रथमोऽभिनिधानः”

(14-9) इति सूत्रव्याख्याने अभिनिधानागमप्रथमस्य यः यज्वाङ्गीकृतः अविद्यमानवद्वावस्तस्य यमागमकार्यं प्रति सङ्कोचः कर्तव्यः। यमागमे कार्यं कर्तव्ये अभिनिधानागमप्रथमस्य अविद्यमानवद्वावो नास्ति । अर्थात् विद्यमानत्वमेव, अन्यथा निषेधवैयर्थ्यापत्तेः। अर्थात् प्रकृते अवक्षण्या इत्यत्र यमागमे कार्यं कर्तव्ये अभिनिधानागमप्रथमटकारस्य सिद्धवल्कृतत्वे टकारं निमित्तीकृत्य यमागमस्य प्रसक्तिरस्ति । तदा प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य इत्युक्त्या “वर्गान्तं शषसैस्सार्धम्” इति निषेधस्सार्थक इत्येवमुक्तेऽपि प्रथमं विधिः पश्चात्तस्य निषेध इति निषेध-वैयर्थ्यतादवस्थ्यमेवेति चेन्न । “यक्ता रुद्रम्” “विमश्नानाः” इत्यादौ यमागमस्य सावकाशत्वात् शषसैस्सार्धत्वे एव तन्निषेधात् विधिनिषेधयोरनारम्भणीयता दोषो नास्ति । एतेन अक्षण्या इत्यत्र अभिनिधानागमटकारणकारयोर्मध्ये प्रथमयमागमो नास्तीति फलति । एवमेव ककर्षीवान् इत्यत्रापि ककारस्य पदमध्यस्थत्वात् “पदादौ पदमध्ये वा” इति मञ्जरीकारोदाहृतशिक्षाश्लोकेन प्रथमतः ककारस्य खकारात्मके द्वितीयादेशे सति खकारात्पूर्वत्र “द्वितीयतुर्ययोस्तेन भवेत्पूर्वागमस्त्वह” (344) इति व्यासवाक्येन ककारात्मके पूर्वागमे सति पूर्ववत् प्रक्रियया रूपं निष्पन्नं भवति ।

22. “कृत्थस्त्वनीताय”

केवलवर्णक्रमः

ककार ऋकार, पूर्वगमतकार थकार सकाराभिनिधानागम-
तकार नकार अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

ककार हस्वानुदात्त ऋकार, पूर्वगमतकार थकार, सकाराभि-
निधानागमतकार, नकार हस्वानुदात्त अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकककार, एकमात्रिक हस्वानुदात्त ऋकार, अर्धमात्रि-
कविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वगमतकार थकार, अण्वणुमात्रिकसकारा-
भिनिधानागमतकार, अर्धमात्रिकनकार, एकमात्रिकहस्वानुदात्त
अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतककार, एकमात्रिक हस्वानुदात्त ऋकार,
अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत पूर्वगमतकार थकार,
अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत सकाराभिनिधानागमतकार, अर्धमात्रिक-
पराङ्गभूत नकार, एकमात्रिक हस्वानुदात्त अकाराः

विशेषव्याख्या

कृत्थस्त्रीतायेत्यत्र तकारस्य पदमध्यस्थत्वात् “पदादौ पदमध्ये वा” इति मञ्जरीकारोदाहृतशिक्षाश्लोकोक्तरीत्या प्रथमतः तकारस्य थकारात्मकद्वितीयादेशः ततः “द्वितीयतुर्ययोस्तेन” (344) इति व्यास- वाक्येन पूर्वागमतकारः ततः अभिनिधानपूर्वागमतकारः “अघोषादू- षणः” (14-9) इति सूत्रोक्तः। प्रकृतलक्ष्ये तकारनकारयोर्मध्ये प्रथम- यमागमो नास्ति । अत्रोपपत्तिः अक्षणया इत्यत्रेव बोध्या । अत्र किञ्चि- दुच्यते । कृत्थस्त्रीतायेत्यत्र अभिनिधानागमतकारनकारयोर्मध्ये प्राप्तियोग्यस्य प्रथमयमागमस्य “वर्गान्तं शषसैस्सार्धं” मित्यनेन निषेधो भवति । अभिनिधानागमप्रथमस्य तकारस्य अविद्यमानवद्वा- वादेव यमागमाभावे सिद्धे सति “वर्गान्तं शषसैस्सार्धम्” इति यमागम- निषेधः अकिञ्चित्करः। एवं स्थिते “स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया” इति न्यायेन “वर्गान्तं शषसैस्सार्धम्” इति यमागमनिषेधान्यथानुपपत्या यमागमप्राप्तिसम्पादनार्थं अभिनिधानागमप्रथमस्य कार्यान्तरविघौ अविद्यमानवद्वावस्य सङ्कोचं कल्पयित्वा अभिनिधानागमप्रथमस्य तकारस्य विद्यमानवद्वावः अङ्गीकृतः। तकारे सति ततः प्रथम- नासिक्यागमप्रसक्तौ “वर्गान्तं शषसैस्सार्धम्” इति निषेधस्य सार्थकं यद्यपि सिद्ध्यति तथापि विधिनिषेधयोरनारम्भणीयत्वदोषः आपतितो

भवेत् । तद्बोषनिवारणार्थं “प्रत्यथा” “विमश्नाना” इत्यादौ यमागमस्य सार्थक्यमस्तीति तादृशस्य यमागमस्य शाषसैस्सार्धत्वे निषेधमात्रेण यमागमस्य सर्वथा निरवकाशत्वेन वैयर्थ्यं नास्तीति प्रकृते अक्षण्या इत्यत्रेव “वर्गान्तं शाषसैस्सार्धम्” इति यमागमनिषेधस्य न वैयर्थ्यमिति सर्वं सुगमं भवति ।

23. “त्रिष्टुग्ग्रैष्मी”

केवलवर्णक्रमः

तकार रेफ इकार, षकाराभिनिधानागमटकार टकार उकार, गकारद्वित्व रेफ ऐकार, षकारद्वित्व अभिनिधानागमपकार मकार ईकाराः

स्वरवर्णक्रमः

तकार रेफहस्वानुदात्त इकार, षकाराभिनिधानागमटकार टकारोदात्त उकार, गकारद्वित्व रेफ दृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकदीर्घा-नुदात्त ऐकार, षकारद्वित्व अभिनिधानागमपकार मकारोदात्त ईकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अणुमात्रिकतकार, अर्धमात्रिकरेफ, एकमात्रिकहस्वानुदात्त इकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकषकाराभिनिधानागमटकार, अर्धमात्रिकटकार, एकमात्रिकोदात्त उकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकगकारद्वित्व, अर्धमात्रिकरेफ, द्विमात्रिकदृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकदीर्घानुदात्त ऐकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकषकारद्वित्व, तावन्मात्रिकाभिनिधानागमपकार, अर्धमात्रिकमकार, द्विमात्रिकोदात्त ईकार, द्विमात्रिकपदविरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

अणुमात्रिकपराङ्गभूततकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतरेफ, एकमात्रिकहस्वानुदात्त इकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतषकाराभिनिधानागमटकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतटकार, एकमात्रिकोदात्त उकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्गभूतगकारद्वित्व, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतरेफ, द्विमात्रिक दृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकदीर्घानुदात्त ऐकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतषकारद्वित्व, तावन्मात्रिकपूर्वाङ्गभूताभिनिधानागमपकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतमकार, द्विमात्रिकोदात्त ईकार, द्विमात्रिकपदविरामाः

विशेषव्याख्या

त्रिषुग्रैष्मी इत्यत्र प्रथमषकारस्य “स्वरपूर्वं व्यञ्जनम्” (14-1)

इति प्राप्तद्वित्वस्य अभिनिधानागमप्रथमवर्णपरत्वेऽपि “प्रथमपरश्चेति” (14-17) इति सूत्रेण द्वित्वनिषेधो न भवति । प्रथमपरश्चेति सूत्रस्थ-प्रथमशब्दस्य “मुख्यप्रथमसद्भावे द्वित्वं न स्यात्सदोष्मणाम्” इति शिक्षावाक्यसहकृतत्वेन मुख्यप्रथमत्वं स्वीक्रियते । प्रकृते प्रथमषकारस्य अभिनिधानागमप्रथमपरत्वेऽपि तस्य द्वित्वकार्ये कर्तव्ये अविद्य-मानवद्भावेन अर्थात् मुख्यप्रथमटकारपरकत्वात् “प्रथमपरश्चेति” (तै.प्रा.14-17) द्वित्वं निषिध्यते । एवमेव “अनुष्टुप्छारदी” इत्यत्र अनुष्टुपित्यत्रापि षकारस्य द्वित्वाभावो बोध्यः । त्रिषुग्रैष्मी इत्यत्र द्वितीयषकारस्य अभिनिधानागमपकारात्मकप्रथमपरकत्वेऽपि कार्यान्तरविधौ तस्याविद्यमानवद्भावस्य यज्ज्वना अङ्गीकृतत्वेन मुख्यप्रथम-परत्वाभावात् षकारस्य “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सूत्रोक्तं द्वित्वं सिध्यति । त्रिषुगित्यत्र तकारस्य पूर्वस्वराभावात् “स्वरपूर्वं व्यञ्जनम्” (14-1) इति सूत्रेण द्वित्वं न भवति । संयोगपरकार्धमात्रिकविरामः असकृ-दुक्तः । तकारस्य द्वितीयगकारस्य च पराङ्गत्वं असवर्णान्तस्थापर-निमित्तप्रयुक्तमिति बोध्यम् । त्रिषुक्+ग्रैष्मी इत्यनयोस्सन्ध्यौ ‘तृतीयङ्ग-स्वरघोषवत्परः’ (8-3) इति सूत्रेण ककारस्य गकारादेशो भवति ।

एवमेव संदृक्+घोरस्य इत्यनयोस्सन्धौ च ककारस्य “तृतीयङ्गस्वर-
घोषवत्परः” (8-3) इति सूत्रेण गकारादेशो भवति । अत एव
त्रिष्टुग्ग्रैष्मी, सन्दृग्घोरस्य इति लक्ष्यद्वयमपि गकारादेशाघटितमस्तीति
बोध्यम् । स्पष्टमन्यत् ।

24. पूर्वागमपक्षद्वारस्फटिकमयशिलारचितवेदिका

24. “प्रत्यङ्‌रव्षडहः”

केवलवर्णक्रमः

तकारद्वित्यकार अकार, डंकार खकार षकार अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

तकारद्वित्यकारोदात्त अकार, डंकार खकार षकार मृदुतर-
प्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकतकारद्वित्य, अर्धमात्रिकयकार, एकमात्रिकोदात्त
अकार, अर्धमात्रिकविराम, द्विमात्रिक डंकार, अणुमात्रिक खकार,
अर्धमात्रिकषकार, एकमात्रिक मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक
अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्गभूततकारद्वित्य, अर्धमात्रिकपराङ्गभूत-
यकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, द्विमात्रिकपूर्वाङ्ग-

भूत डंकार, अणुमात्रिकपराङ्गभूत खकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूत षकार,
एकमात्रिक मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकाराः

विशेषव्याख्या

प्रत्यङ्ग+षडह इति दशायां “डःपूर्वः ककारस्सषकारपरः”
(तै.प्रा.5-32) इति सूत्रेण डंकारसकारयोर्मध्ये ककारागमो भवति ।
ततः “प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयम्” (14-12) इति सूत्रेण ककारस्य
खकारादेशो भवति । “प्रत्यङ्गव्यष्टिह” इत्यत्र “उदात्तात्परोऽनुदात्त-
स्वरितम्” (14-29) इति सूत्रेण षकारात्परस्य अकारस्य स्वरितो
भवति । तस्य “अपि चेन्नानापदस्थम्” (20-3) इति सूत्रेण प्रातिहत-
संज्ञायां “प्रश्लिष्टप्रातिहतयोर्मृदुतरः” (20-11) इति सूत्रेण मृदुतरप्रयत्न-
स्सिध्यति । डंकारस्य “हल्युक्तं हलुत्तरं तदणुमात्रं प्रकीर्तिम्” (445)
इति कालनिर्णयप्रकरणीयसामान्यवचनेन अणुकालत्वे प्राप्ते “षपराऽ-
नित्यखथोर्ध्वे” (462) इति कालनिर्णयप्रकरणीयविशेषवचनेन “सष-
योगे द्विमात्रत्वं नड्योर्हस्वपूर्वयोः” इति विशेषशिक्षावचनेन च
द्विमात्रत्वं सिध्यति । डंकारस्य “संयोगादि” (21-4) इति पूर्वाङ्गत्वम्।
खकारस्य “परेण चासांहितम्” (21-5) इति सूत्रेण प्राप्तपूर्वाङ्गत्वस्य
“स्पर्शश्चोष्मपर ऊष्मा चेत्परस्य” (21-9) इति सूत्रेण पराङ्गत्वं
सिध्यति। षकारस्य पराङ्गत्वं तु “तत्परस्वरम्” (21-2) इति सूत्रेण

सिध्यति । न चात्र तत्रपूर्वन्यायविरोधशङ्ख्यः । षकारस्य पराङ्गत्वलाभे सूत्रदृष्ट्या तत्रपूर्वन्यायस्य स्फुरितत्वेऽपि लक्ष्यस्थवर्णदृष्ट्या परभूत एव षकारः “तत्परस्वरम्” (21-2) इति सूत्रेण प्राप्तपराङ्गस्सन्नेव खकारस्य पराङ्गत्वं साधयतीति बोध्यम् । न च डकारस्य “स्वरपूर्व व्यञ्जनम्” (14-1) इति द्वित्वं शङ्ख्यम्, “सर्वांसवर्गीयपरः” (14-23) इति सूत्रीयसवर्गीयांशेन द्वित्वनिषेधात् । नापि खकारस्य “द्वितीयचतुर्थयोरिति” (14-5) सूत्रेण ककारात्मकपूर्वागमशङ्ख्यः, खकारस्य स्वरपूर्वत्वाभावात् । एवमेव “प्रत्यडर्खसोम” इत्यत्रापि वर्णकमो बोध्यः । “प्रत्यडर्खसोम” इत्यत्रापि डकारसकारयोर्मध्ये ककारागमस्तस्य द्वितीयादेशः खकारस्य पराङ्गत्वं इत्यादिकं प्रत्यडर्खषडह इत्यत्रेव बोध्यम् । प्रत्यडर्खसोम इत्यत्र डकारस्य द्विमात्रत्वं तु “स्यातां सोर्व खथोर्व च उनौ हस्वाद्विमात्रिकौ” (461) इति व्यासशिक्षावचनेन “सषयोगे द्विमात्रत्वं नडयोर्हस्वपूर्वयोः” इति शिक्षान्तरवचनेन च बोध्यम् । “प्राडर्खसोम” इत्यत्र डकारस्य हस्वपूर्वकत्वाभावात् “सषयोगे द्विमात्रत्वं नडयोर्हस्वपूर्वयो” रित्यादिवचनेन द्विमात्रत्वं न सिध्यति । किन्तु “हल्युक्तं हलुत्तरम्” (445) इति सामान्यवचनेन अणुमात्रत्वमेव । स्पष्टमन्यत ।

25. “उद्भूत्योनित्वाय”

केवलवर्णक्रमः

उकार, दकार अकार, डंकार खकार सकार अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

उदात्त उकार, दकारोच्चवत्स्थिताल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरित-
स्वरगुणक अकार, अल्पतरप्रयत्न तैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि डंकार,
खकार सकारप्रचय अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकदकार, एकमात्रिकोच्चवत्स्थिताल्पतरप्रयत्न तैरो-
व्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक अकार, अर्धमात्रिकविराम, द्विमात्रिकाल्पतर-
प्रयत्नतैरोव्यञ्जन स्वरितग्राहिडंकार, अणुमात्रिकखकार, अर्धमात्रिक-
सकार, एकमात्रिकप्रचय अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतदकार, एकमात्रिकोच्चवत्स्थिताल्पतरप्रयत्न
तैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक अकार, अर्धमात्रिकविराम, द्विमात्रिका-
ल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि डंकार, अणुमात्रिकपराङ्गभूतखकार
अर्धमात्रिकपराङ्गभूतसकार, एकमात्रिकप्रचय अकाराः

विशेषव्याख्या

उद्भूतं+सयोनित्वाय इति दशायां “डृपूर्वः ककारस्सषकारपरः”

(5-32) इति सूत्रेण डंकारसकारयोर्मध्ये ककारागमे तस्य “प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयम्” (14-12) इति द्वितीयादेशेन खकारो भवति । “उद्भूतस्योनित्वाय” इत्यत्र “उदात्तात्परोऽनुदात्तस्स्वरितम्” (14-29) “व्यञ्जनान्तर्हितोऽपि” (29-30) इति सूत्राभ्यां दकारात्परस्य अकारस्य स्वरितो भवति । तस्य “उदात्तपूर्वस्तैरोव्यञ्जनः” (20-7) इति तैरोव्यञ्जनसंज्ञायां तस्य स्वरितस्य “तैरोव्यञ्जनपादवृत्तयोरत्पतरः” (20-12) इति सूत्रेण अल्पतरप्रयत्नः कार्यः । एवं स्थिते श्लो ॥ सषयोगे द्विमात्रत्वं नड्योर्हस्वपूर्वयोः ।

स्वरितत्वं तयोरेव स्वरितः पूर्व उच्चवत् ॥

इति व्यासशिक्षास्थस्वरसन्धिप्रकरणीयमञ्जरीकारोदाहृतशिक्षाश्लोकेन दकारोत्तरवर्ती अकारः उच्चवतिस्थित अल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणको भवति । डंकारो द्विमात्रिकः अल्पतरप्रयत्न तैरोव्यञ्जनस्वरितग्राही च भवति । खकारस्य पराङ्गत्वं तु पराङ्गोष्मपरनिमित्तप्रयुक्तं बोध्यम् ।

26. “अहन्थष्टे” ||

इदं “तस्मात्थष्टे हञ्चुक्रो गृह्यते” (तै.सं.7-2-8) इत्यस्य
“षष्टे हञ्चहन्थष्टे” इति विलोमस्थम् ।

केवलवर्णक्रमः

अकार, हकार अकार, नकार थकार षकार अकार, षकारद्वित्व
अभिनिधानागमटकार ठकार सव्यञ्जन एकाराः

स्वरवर्णक्रमः

उदात्त अकार, हकारोच्चवत्स्थित अल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जन-
स्वरितस्वरगुणक अकार, अल्पतरप्रयत्न तैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि नकार,
थकार षकार दृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकहस्वानुदात्त अकार, षकारद्वित्व
अभिनिधानागमटकार ठकारोदात्तसव्यञ्जन एकाराः

मात्रावर्णक्रमः

एकमात्रिकोदात्त अकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकहकार,
एकमात्रिकोच्चवत्स्थित अल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक
अकार, अर्धमात्रिकविराम, द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्न तैरोव्यञ्जनस्वरित-
ग्राहिनकार, अणुमात्रिकथकार, अर्धमात्रिकषकार, एकमात्रिकदृढतर-
प्रयत्नविक्रमसंज्ञकहस्वानुदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणु-

मात्रिकषकारद्वित्व, तावन्मात्रिकाभिनिधानागमटकार, अर्धमात्रिक-
ठकार, द्विमात्रिकोदात्त सव्यञ्जन एकार, द्विमात्रिकपदविरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

एकमात्रिकोदात्त अकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपराङ्ग-
भूतहकार, एकमात्रिकोच्चवत्स्थित अल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वर-
गुणक अकार, अर्धमात्रिकविराम, द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्न तैरोव्यञ्जन-
स्वरितग्राहिनकार, अणुमात्रिकपराङ्गभूत थकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूत
षकार, एकमात्रिक दृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकहस्वानुदात्त अकार, अर्ध-
मात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत षकारद्वित्व, तावन्मात्रिकाभि-
निधानागमपूर्वाङ्गभूतटकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतठकार, द्विमात्रिको-
दात्तसव्यञ्जन एकार, द्विमात्रिकपदविरामाः

विशेषव्याख्या

अहन्+षष्ठे इति दशायां “टनकारपूर्वश्च तकारः” (5-33) इति
नकारषकारयोर्मध्ये तकारागमे तस्य “प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयम्” (14-
12) इति द्वितीयादेशेन थकारः प्राप्नोति । “अहन्थषष्ठे” इत्यत्र
श्लो ॥ सषयोगे द्विमात्रत्वं नड्योर्हस्वपूर्वयोः ।
स्वरितत्वं तयोरेव स्वरितः पूर्व उच्चवत् ॥

इति व्यासशिक्षास्थस्वरसन्धिप्रकरणीयमञ्जरीकारोदाहृतशिक्षा-
श्लोकोक्तरीत्या हकारानन्तरस्थोऽकारः उच्चवत्तिथततैरोव्यञ्जनस्वरित-
गुणको भवति । नकारः द्विमात्रिकस्सन् तैरोव्यञ्जनस्वरितप्राही भवति ।
अवशिष्टकालविशेषादिकं “उद्डर्वस्योनित्वाय” इत्यत्रेव बोध्यम् ।
एवमेव “पितरश्च प्रयन्त्थसुवः” इत्यत्र प्रयन्नकारस्य हस्वात्परस्य
सकारपरकस्य “स्यातां सोर्ध्वखथोर्ध्वे च डनौ हस्वाद्विमात्रिकौ”
(461) इति कालनिर्णयप्रकरणीयव्यासवाक्येन द्विमात्रत्वं सिद्धति ।
लक्ष्यद्वयस्थथकारयोः पराङ्गत्वं तु पराङ्गोष्मपरनिमित्तप्रयुक्तं ज्ञेयम् ।
प्रयन्त्थसुव इत्यत्र तकारागमस्तस्य थकारात्मकद्वितीयादेशादिकं पूर्व-
वत् बोध्यम् ।

27. “षट् सम्पद्यन्ते”

केवलवर्णक्रमः

षकार अकार, टकार थकार सकार अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

षकारोदात्त अकार, टकार थकार सकारोदात्त अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकषकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम,
अण्वणुमात्रिक टकारथकार, अर्धमात्रिकसकार, एकमात्रिकोदात्त
अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतषकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्ध-
मात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्गभूत टकार थकार, अर्धमात्रिक
पराङ्गभूतसकार, एकमात्रिकोदात्त अकाराः

विशेषव्याख्या

षट्+सम्पद्यन्ते इति दशायां टकारसकारयोर्मध्ये “टनकारपूर्वश्च
तकारः” (5-33) इति सूत्रेण तकारागमे तकारस्य “प्रथम ऊष्मपरो
द्वितीयम्” (14-12) इति सूत्रेण द्वितीयादेशेन थकारो भवति ।

षट्थसम्पद्यन्ते इत्यत्र टकारस्य “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सूत्रेण द्वित्वं न भवति । कुतः? “प्रथम ऊष्मपर” (14-12) इति सूत्रप्रवृत्यनन्तरं “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सूत्रं न प्रवर्तते, तत्रपूर्वन्यायविरोधात् । नापि “टनकारपूर्व” (5-33) इति तकारागमात्पूर्व टकारस्य “स्वरपूर्वम्” (14-1) इति सूत्रेण द्वित्वं कर्तव्यम् । चतुर्दशाध्यायस्थद्वित्वसूत्रप्रवृत्यनन्तरं “टनकारपूर्वश्चेति” (5-33) इति पञ्चमाध्यायसूत्रप्रवृत्तिर्न सम्भवति, परसूत्रप्रवृत्यनन्तरं पूर्वसूत्रप्रसरणस्य अयुक्तत्वात् । थकारस्य पराङ्गत्वं तु पराङ्गोष्मपरनिमित्तप्रयुक्तमिति ज्ञातव्यम् । एवमेव “द्वावनूयाजौ षट्थसम्पद्यन्ते” (तै.सं.6-6-3) इत्यस्य षट् षट् इति विलोमेऽपि टकारषकारयोर्मध्ये “टनकारपूर्व” (5-33) इति तकारागमस्तस्य “प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयम्” (14-12) इति द्वितीयादेशेन थकारस्तस्य पराङ्गत्वं पराङ्गोष्मपरनिमित्तप्रयुक्तमिति ज्ञेयम् । तथाच षट्थषट् इति विलोमरूपं सिद्ध्यति । एवमेव वषट्थस्वाहा इत्यादिष्वपि वर्णक्रमो बोध्यः ।

28. “व्यक्त्व्यन्महिषः”

केवलवर्णक्रमः

वकार यकार अकार, पूर्वांगमककार खकार यकार अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

वकार यकार दृढतरप्रयत्नं क्षैप्रस्वरितस्वरगुणकं अकार,
पूर्वांगमककार खकार यकार प्रचय अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अणुमात्रिकवकार, अर्धमात्रिकयकार, एकमात्रिकदृढतरप्रयत्नं
क्षैप्रस्वरितस्वरगुणकं अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वा-
गमककारखकार, अर्धमात्रिकयकार, एकमात्रिकप्रचय अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अणुमात्रिकपराङ्गभूतवकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतयकार, एक-
मात्रिकदृढतरप्रयत्नक्षैप्रस्वरितस्वरगुणकं अकार, अर्धमात्रिकविराम,
अणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतं पूर्वांगमककार, तावन्मात्रिकपराङ्गभूतं खकार,
अर्धमात्रिकपराङ्गभूतं यकार, एकमात्रिक प्रचयस्वरगुणकं अकाराः

विशेषव्याख्या

वि+अरव्यदिति दशायां “इवर्णोकारौ यवकारौ” (10-15) इति इकारस्य यकारादेशे “उदात्तयोश्च परोऽनुदात्तस्वरितम्” इति विहित-स्वरितस्य “इवर्णोकारयोर्यवकारभावे क्षैप्र उदात्तयोः” (10-16) इति सूत्रेण क्षैप्रसंज्ञायां तस्य स्वरितस्य “क्षैप्रनित्ययोर्द्वृद्धतरः” (20-9) इति द्वृद्धतरप्रयत्नः कर्तव्यः। ततः “स्वरितात्संहितायाम्” (21-10) इति सूत्रेण प्रचयो भवति । व्यर्व्यदित्यत्र खकारात्पूर्वत्र “द्वितीयचतुर्थयोः” (14-5) इत्यपवादसूत्रेण पूर्वागमेन ककारो भवति । ककारस्य “स्वर-पूर्वम्” (14-1) इति सूत्रेण द्वित्वशङ्का न कार्या, परसूत्रप्रवृत्यनन्तरं पूर्वसूत्रप्रसरणस्य अयुक्तत्वात् । खकारस्य पराङ्गत्वं तु असवर्णन्तस्थापरनिमित्तप्रयुक्तं भवति । एवमेव “पार्श्वत आच्छ्यति” इत्यत्र छकारात्पूर्वत्र “द्वितीयचतुर्थयोः” (14-5) इति सूत्रेण चकारः पूर्वागमो भवति । आच्छ्यतीत्यत्र प्रातिहतस्वरितो विशेषः। संयोगपरकः अर्ध-मात्रिकविरामः असकृदुक्त एव । आच्छ्यतीत्यत्रापि छकारस्य पराङ्गत्वं असवर्णन्तस्थापरनिमित्तप्रयुक्तं बोध्यम् । स्पष्टमन्यत् ।

29. “मेघ्या विद्युतः”

शुद्धवर्णक्रमः

मकार सव्यञ्जन एकार, पूर्वांगमगकार घकार यकार आकाराः

स्वरवर्णक्रमः

मकारोदात्त सव्यञ्जन एकार, पूर्वांगमगकार घकार यकाराल्प-
तरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक आकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकमकार, द्विमात्रिकोदात्त सव्यञ्जन एकार, अर्धमात्रि-
कविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वांगमगकार घकार, अर्धमात्रिकयकार,
द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक आकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतमकार, द्विमात्रिकोदात्त सव्यञ्जन एकार,
अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्गभूत पूर्वांगमगकार घकार,
अर्धमात्रिकपराङ्गभूत यकार, द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरित-
स्वरगुणक आकाराः

विशेषव्याख्या

मेघ्या इत्यत्र घकारस्य “स्वरपूर्वम्” (14-1) इति सूत्रेण द्वित्व-
प्रसक्तौ सत्यां तदपवादतया “द्वितीयचतुर्थयोः” (14-5) इति सूत्रेण
पूर्वागमेन गकारो भवति । मेघ्या इत्यत्र आकारस्य “उदात्तात्परोऽ-
नुदात्तस्वरितम्” (14-29) इति स्वरितो भवति । तस्य स्वरितस्य
“उदात्तपूर्वस्तैरोव्यञ्जनः” (20-7) इति तैरोव्यञ्जनसंज्ञायां तस्य तैरो-
व्यञ्जनस्वरितस्य “तैरोव्यञ्जनपादवृत्तयोरल्पतरः” (21-12) इति
सूत्रेण अल्पतरप्रयत्नो भवति । घकारस्य पराङ्गत्वं तु असवर्णान्तस्था-
परनिमित्तप्रयुक्तं बोध्यम् । एवमेव “शिशवो न शुब्ध्रा” इत्यापि वर्ण-
क्रमो बोध्यः । शुब्ध्रा इत्यत्र भकारस्यापि “स्वरपूर्वम्” (14-1) इति
द्वित्वप्रसक्तौ सत्यां तदपवादतया “द्वितीयचतुर्थयोः” (14-5) इति
सूत्रेण पूर्वागमेन बकारो बोध्यः । उकारस्य विक्रमानुदात्तो ज्ञेयः ।
भकारस्य पराङ्गत्वं तु असवर्णान्तस्थापरनिमित्तप्रयुक्तं भवति ।

30. “अक्रिखद्राः”

शुद्धवर्णक्रमः

अकार, लक्ष्यानुसारिपूर्वांगमककार खकार इकाराः

स्वरवर्णक्रमः

उदात्त अकार, लक्ष्यानुसारि पूर्वांगमककार खकाराल्पतरप्रयत्न
तैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक इकाराः

मात्रावर्णक्रमः

एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, अणुमात्रिकलक्ष्या-
नुसारि पूर्वांगमककार, अर्धमात्रिकखकार, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्न
तैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक इकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, अणुमात्रिकपूर्वाङ्ग-
भूत लक्ष्यानुसारिपूर्वांगमककार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूत खकार, एक-
मात्रिकाल्पतरप्रयत्न तैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक इकाराः

विशेषव्याख्या

अक्षिवद्रा इत्यत्र खकारस्य “स्वरपूर्वम्” (14-1) इति न द्वित्वम्, खकारस्य स्वरपूर्वकत्वे पि व्यञ्जनपरकत्वाभावात् । अत एव “द्वितीय-चतुर्थयोस्तु” (14-5) इति पूर्वागमोऽपि न भवति, पूर्वागमप्राप्तेरपि परव्यञ्जननिमित्तस्य आवश्यकत्वात् । तथापि

श्लो ॥ कुत्रचित्स्वरयोर्मध्ये द्वित्वं लक्ष्यानुसारतः ।

पूर्वागमस्तथा तत्र ज्ञेयो वर्णविचक्षणैः ॥

इति शिक्षावचनात् व्यञ्जनपरत्वाभावे ऽपि लक्ष्यानुसारि पूर्वागमः ककारस्त्विक-विरामश्च यः सः पूर्वोक्त एव । एवमेव “समिद्धो अञ्जन्” इत्यत्रापि वर्णकमो बोध्यः । “समिद्ध” इत्यत्रापि स्वरद्वयमध्यस्थस्य धकारस्य द्वित्व-पूर्वागमयोरप्रसक्तौ “कुत्रचित्स्वरयोर्मध्ये” इत्युदाहृतशिक्षाश्लोकेन दकारः लक्ष्यानुसारिपूर्वागमो भवति । अत्र स्वरितस्तु प्रातिहतः ततः प्रचयः इत्यादिकं वेदितव्यम् ।

31. “ऊर्ध्वे समिधौ”

शुद्धवर्णक्रमः

ऊकार, रेफपूर्वागमदकार धकार वकार सव्यञ्जन एकाराः

स्वरवर्णक्रमः

दीर्घानुदात्त ऊकार, रेफपूर्वागमदकार धकार वकारोदात्त
सव्यञ्जन एकाराः

मात्रावर्णक्रमः

द्विमात्रिकदीर्घानुदात्त ऊकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रि-
करेफपूर्वागमदकार, तावन्मात्रिकधकार, अर्धमात्रिकवकार, द्विमात्रि-
कोदात्त सव्यञ्जन एकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतरेफपूर्वागमदकार, तावन्मात्रिकपराङ्ग-
भूत धकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतवकार, द्विमात्रिकोदात्तसव्यञ्जन
एकाराः

विशेषव्याख्या

ऊर्ध्वे इत्यत्र यद्यपि रेफस्य व्यञ्जनस्य स्वरपूर्वकत्वात् व्यञ्जन-परकत्वाच्च “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सूत्रेण द्वित्प्रसक्तिरस्ति तथापि “अवसाने रविसर्जनीय” (14-15) इति द्वित्वनिषेधसूत्रे रेफस्य सत्वात् द्वित्वं न सिद्ध्यति । किन्तु “रेफात्परञ्च” (14-4) इति सामान्यशास्त्रेण धकारस्य द्वित्प्रसक्तौ सत्यां तदपवादतया “रेफपूर्वयोश्च नित्यम्” (14-6) इति सूत्रेण धकारात्पूर्वत्र दकारः तवर्गीयतृतीयवर्णः पूर्वागमो भवति । अत्र

श्लो ॥ व्यञ्जनं यन्निमित्तेन द्विवर्णमिति वर्णितम् ॥ 343

द्वितीयतुर्ययोस्त्तेन भवेत्पूर्वागमस्त्वह ॥ 344

इति व्यासशिक्षास्थपूर्वागमप्रकरणीयश्लोकेन “ऊर्ज्वा उदुम्बरः” इत्यादौ रेफात्परस्य गकारस्य व्यञ्जनपरकस्य यथा “रेफात्परञ्च” (14-4) इति सूत्रेण द्वित्वं भवति तदपवादतया “रेफपूर्वयोश्च नित्यम्” (14-6) इति सूत्रेण रेफात्परस्य धकारस्य व्यञ्जनपरकस्य तथा पूर्वागमः दकारो भवति । धकारस्य पराङ्गत्वं असवर्णान्तस्था परनिमित्तप्रयुक्त-मिति संयोगपरकार्धमात्रिकविराम इत्यादिकमसकृदुक्तम् । “मूर्खी तजघन्या” मित्यादौ तु “रेफपूर्वयोश्च नित्यम्” (14-6) इति सूत्रेण रेफखकारयोर्मध्ये कवर्गीयः प्रथमः ककारः पूर्वागमो भवति ।

ननु “ऊर्ध्वो भव” इत्यत्र धकारस्य वकाररूपव्यञ्जनपरकत्वमस्ति । मूर्खामित्यत्र तु खकारस्य व्यञ्जनपरकत्वं नास्ति । तदभावेऽपि “रेफपूर्वयोश्च नित्यम्” (14-6) इति सूत्रेण खकारात्पूर्वत्र ककारागमः कथं ? प्राप्नोतीति चेदुच्यते । “रेफपूर्वयोश्च नित्यम्” इति सूत्रव्याख्याने नित्यमिति किमित्याशङ्क्य स्वरपरत्वेऽपि भवत्वेतदिति सोमयार्यः द्वितीयचतुर्थयोः स्वरपरत्वेऽपि पूर्वागमसिद्धिं नित्यग्रहणप्रयोजनमाह । अतः मूर्खामित्यत्र “रेफपूर्वयोश्च नित्यम्” (14-6) इति सूत्रेण खकारात्पूर्वत्र ककारः पूर्वागमसिस्यति । स्पष्टमन्यत् ।

32. “प्रगल्भोऽस्य जायते”

शुद्धवर्णक्रमः

गकार अकार, लकार पूर्वागमबकार भकार ओकार, सकारद्वित्व
यकार अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

गकार हस्वानुदात्त अकार, लकार पूर्वागमबकार भकार दृढतर-
प्रयत्नाभिनिहतस्वरितस्वरगुणक ओकार, सकारद्वित्व यकारप्रचय
अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकगकार, एकमात्रिक हस्वानुदात्त अकार, अर्धमात्रि-
कविराम, अण्वणुमात्रिक लकार पूर्वागमबकार, अर्धमात्रिकभकार,
द्विमात्रिकदृढतरप्रयत्नाभिनिहतस्वरितस्वरगुणक ओकार, अर्धमात्रिक-
विराम, अण्वणुमात्रिकसकारद्वित्व, अर्धमात्रिकयकार, एकमात्रिक-
प्रचय अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूत गकार, एकमात्रिक हस्वानुदात्त अकार,
अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत लकार पूर्वागमबकार,

अर्धमात्रिक पराङ्मूल भकार, द्विमात्रिकदृढतरप्रयत्नाभिनिहतस्वरित-
स्वरगुणक ओकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्मूल
सकारद्वित्व, अर्धमात्रिकपराङ्मूल यकार, एकमात्रिकप्रचय अकाराः

विशेषव्याख्या

प्रगल्भोऽस्य इत्यत्र लकारस्य “स्वरपूर्वम्” (14-1) इति द्वित्व-
प्रसक्तौ तदपवादतया “स्पर्श एवैकेषामाचार्याणाम्” (14-3) इति
भकारस्य द्वित्वं प्रसक्तम् । तदपवादतया “लकारपूर्वे च” (14-7) इति
सूत्रेण भकारात्पूर्वत्र बकारात्मकतृतीयवर्णः पूर्वागमस्सध्यति । प्रग-
ल्भोऽस्य इत्यत्र “तस्मिन्ननुदात्ते पूर्व उदात्तस्वरितम्” (12-9) इति
प्राप्तस्वरितस्य “तस्माद्कारलोपेऽभिनिहतः” (20-4) इति सूत्रेण
अभिनिहतसंज्ञायां तस्य स्वरितस्य “अभिनिहते च” (20-10) इति
सूत्रोक्तरीत्या दृढप्रयत्नः कर्तव्यः । प्रगल्भोऽस्य इत्यत्र अभिनिहत-
स्वरितस्य अनुदात्तपूर्वकत्वमस्तीति केवलानुदात्तपूर्वकत्वे दृढतरप्रयत्न
इति यज्वमतम् । तस्मात् स्वरितात्परत्र “स्वरितात्संहितायामनुदात्ता-
नाम्” (21-10) इति सूत्रेण अकारस्य प्रचयस्सध्यति । संयोगपरकः
अर्धमात्रिकविरामः पूर्वमुक्त एव । द्वितीयसकारस्य पराङ्मत्वं तु असव-
र्णान्तस्थापरनिमित्तप्रयुक्तं बोध्यम् । स्पष्टमन्यत् ।

33. “आच्छृणति”

केवलवर्णक्रमः

आकार, पूर्वागमचकार छकार त्रकार, णकार अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

उदात्त आकार, पूर्वागमचकार छकार मृदुतरप्रयत्न प्रातिहत-
स्वरितस्वरगुणक त्रकार, णकारप्रचय अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

द्विमात्रिकोदात्त आकार, अर्धमात्रिकविराम, अणुमात्रिकपूर्वा-
गमचकार, अर्धमात्रिकछकार, एकमात्रिक मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरित-
स्वरगुणक त्रकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकणकार, एकमात्रिक-
प्रचय अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

द्विमात्रिकोदात्त आकार, अर्धमात्रिकविराम, अणुमात्रिकपूर्वाङ्ग-
भूत पूर्वागमचकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूत छकार, एकमात्रिकमृदुतर-
प्रयत्न प्रातिहतस्वरितस्वरगुणक त्रकार, अणुमात्रिकविराम, अर्ध-
मात्रिकपराङ्गभूत णकार, एकमात्रिकप्रचय अकाराः

विशेषव्याख्या

आच्छृणतीत्यत्र छकारस्य “स्वरपूर्वम्” (14-1) इति न द्वित्वम्, व्यञ्जनपरत्वाभावात् । अत एव “द्वितीयचतुर्थयोस्तु” (14-5) इति सूत्रेण न पूर्वागमः । किन्तु व्यञ्जनपरत्वाभावेऽपि छकारस्य “उपसर्गपाथ” (14-8) इति सूत्रेण पूर्वागमचकारः प्राप्नोति । तथाहि “उपसर्गपाथ” (14-8) इति सूत्रे छ, खि, भुजेति त्रयं निर्दिष्टम् । छ इत्यत्र अकारः “ग्रहणस्य च” (1-22) इति परिभाषया सर्वावस्थस्य अजन्तस्य आख्या भवति । तेन “एषच्छागः” “विच्छिन्नम्” “आच्छृणति” इत्यादिषु अकारेकारादि स्वरमात्रग्राहको भवति । “खि” इति इकारान्त भुजेत्यकारान्तग्रहणात् स्वरपरत्वे अनेन सूत्रेण छकारखकारभकाराणां प्रत्येकं पूर्वागमस्सध्यति । “स्वरपूर्वम्” (14-1) इति द्वित्वविधिसूत्रे स्वरसामान्यं पूर्वनिमित्तं निर्दिष्टम् । प्रकृतसूत्रे उपसर्गान्तः अज्वशेषः पाथ, एष इत्यादि पूर्वनिमित्तमिति एतत्पूर्वनिमित्तत्वे स्वरपरत्वे छकारखकारभकाराणां पूर्वागमविधानात् “स्वरपूर्वम्” (14-1) इति द्वित्वविधिसूत्रे स्वरपूर्वमिति पूर्वनिमित्तस्य उपसर्गान्त पाथ, एष इत्याद्यन्तस्वरभिन्नस्वरपूर्वमिति सङ्कोचः कर्तव्यः । किञ्च “द्वितीयचतुर्थयोः” (14-5) इति पूर्वागमसूत्रीयद्वितीयचतुर्थाः छकारखकारभकारभिन्ना इति सङ्कोचः कर्तव्यः । आच्छृणति इत्यत्र छकारात्पूर्वं प्रकृतसूत्रेण

चकारः पूर्वागमो भवति । तस्य “संयोगादि” (21-4) इति सूत्रेण
पूर्वाङ्गत्वं भवति । अत्र स्वरितस्तु प्रातिहतो बोध्यः । स्पष्टमन्यत् ।

25. नासिक्यागम हस्तप्राप्यस्तबकबालमन्दारदुमः

34. “यक्षा रुद्रम्”

शुद्धवर्णक्रमः

यकार अकार, ककारद्वित्व प्रथमयमागमककार नकार आकाराः

स्वरवर्णक्रमः

यकारहस्वानुदात्त अकार, ककारद्वित्वप्रथमयमागमककार

नकारोदात्त आकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकयकार, एकमात्रिक हस्वानुदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकककारद्वित्व, तावन्मात्रिकप्रथमयमागमककार, अर्धमात्रिकनकार, द्विमात्रिकोदात्त आकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूत यकार, एकमात्रिक हस्वानुदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत ककारद्वित्व, तावन्मात्रिकपाराङ्गभूत प्रथमयमागमककार, अर्धमात्रिकपाराङ्गभूतनकार, द्विमात्रिकोदात्त आकाराः

विशेषव्याख्या

यक्ता इत्यत्र “स्वरपूर्वव्यञ्जनम्” (14-1) इति सूत्रेण ककारस्य द्वित्वं भवति । ततः “स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरात्” (21-12) “तान् यमानेके” (21-13) इति सूत्राभ्यां द्वितीयककारनकारयोर्मध्ये ककारात्मकप्रथमयमागमो भवति । यमसंज्ञककारस्य “नासिक्याः” (21-8) इति सूत्रेण पराङ्गत्वं सिद्ध्यति । प्रथमककारस्य “संयोगादि” (21-4) इति सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वं द्वितीयककारस्य “परेण चासांहितम्” (21-5) इति सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वं नकारस्य तु “तत्परस्वरम्” (21-2) इति सूत्रेण पराङ्गत्वं एवमेव “आ तनच्चिम्” इत्यत्रापि चकारद्वित्वानन्तरं चकारात्मकप्रथमयमागमस्सिद्ध्यति । यक्ता, आतनच्चिम् इत्युभयत्रापि “संयुतोर्ध्वे तु पूर्वत्र” (450) इति व्यासशिक्षास्थकालनिर्णयवाक्येन संयोगपरकः अर्धमात्रिकविरामो भवति । “इर्यः परिज्मा” इत्यत्र तु जकारद्वित्वं द्वितीयजकारमकारयोर्मध्ये “स्पर्शादनुत्तमात्” (21-12) इति सूत्रेण जकारात्मकः तृतीययमागमो भवति । “परिज्मा” इत्यत्र रेफोत्तरवर्तिनः इकारस्य तैरोव्यञ्जनस्वरितः ततः परस्य आकारस्य “स्वरितात्संहितायाम्” (21-10) इति प्रचयो भवति । स्पष्टमन्यत् ।

35. “विमश्नानाः”

केवलवर्णक्रमः

मकार अकार, पूर्वांगमतकार थकार द्वितीययमागमथकार
नकार आकाराः

स्वरवर्णक्रमः

मकार हस्तानुदात्त अकार, पूर्वांगमतकार थकार द्वितीययमा-
गमथकार नकार दीर्घानुदात्त आकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकमकार, एकमात्रिक हस्तानुदात्त अकार, अर्धमात्रि-
कविराम, अण्वणुमात्रिक पूर्वांगमतकारथकार, तावन्मात्रिक द्वितीय-
यमागमथकार, अर्धमात्रिकनकार, द्विमात्रिक दीर्घानुदात्त आकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतमकार, एकमात्रिकहस्तानुदात्त अकार,
अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिक पूर्वाङ्गभूत पूर्वांगमतकारथकार,
तावन्मात्रिक पराङ्गभूत द्वितीययमागमथकार, अर्धमात्रिक पराङ्गभूत
नकार, द्विमात्रिकदीर्घानुदात्त आकाराः

विशेषव्याख्या

विमशाना इत्यत्र थकारस्य “स्वरपूर्वमिति” (14-1) प्रसक्त-
द्वित्वापवादत्वेन “द्वितीयचतुर्थयोः” (14-5) इति सूत्रेण पूर्वागमतया
तकारो भवति । ततः थकारनकारयोर्मध्ये “स्पर्शादनुत्तमात्” (21-
12) “तान् यमानेके” (21-13) इति सूत्राभ्यां द्वितीययमागमथकारो
भवति । द्वितीययमवर्णस्य थकारस्य “नासिक्याः” (21-8) इति सूत्रेण
पराङ्गत्वं सिध्यति । न च पूर्वागमतकारस्य “स्वरपूर्वमिति” (14-1)
द्वित्वं शङ्खम्, तकारस्य सवर्गीयथकारपरकत्वात् । “सवर्णसवर्गीय-
परः” (14-23) इति सूत्रस्थसवर्गीयांशेन द्वित्वनिषेधात्तकारस्य द्वित्वं
न सिध्यति । “दभ्रोत्येव” इत्यत्र तु भकारस्य द्वित्वापवादतया “द्वितीय-
चतुर्थयोरिति” (14-5) सूत्रेण पूर्वागमबकारो भवति । ततः भकार-
नकारयोर्मध्ये “स्पर्शादनुत्तमात्” (21-12) इति सूत्रेण चतुर्थयमागमः
भकारो भवति । विमशानाः, दभ्रोत्येव इत्युभयत्रापि संयोगपरकः
अर्धमात्रिकविरामः भवत्येव । “विमशाना” इत्यत्र तकारात्मकपूर्वाग-
मप्राप्तौ यज्वसोमयार्ययोरभिप्रायभेदोऽस्ति । तत्रादौ यज्वमतमुच्यते ।
विमशाना इत्यत्र थकारस्य सवर्गीयनकारपरकत्वात् “सवर्णसवर्गीय-
परः” (14-23) इति सूत्रस्थसवर्गीयपर इत्यांशेन यो द्वित्वनिषेधस्तस्य
“नानुत्तम उत्तमपरः” (14-24) इति प्रतिप्रसवलक्षणसूत्रेण निषेधो

भवति । तथाहि “नानुत्तम उत्तमपरः” (14-24) इति सूत्रस्थनकारः प्रतिषेधप्रतिषेधार्थकः । “अनुत्तमः” इत्युत्तमवर्णपर्युदासेन उत्तमव्यतिरिक्ताः प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्था ग्राह्याः इति यज्वमतम्, प्रथमतृतीयावेव ग्राह्याविति सोमयार्यमतम् । कथमिदं ज्ञायते ? यतः “नानुत्तम उत्तमपरः” (14-24) इति सूत्रव्याख्याने सोमयार्येण प्रथमतृतीयवर्णघटितान्येव लक्ष्याण्युदाहृतानि तत्त्वैव यज्वा स्वीयव्याख्याने प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थवर्णघटितानि लक्ष्याणि प्रादर्शयत् अत इदमवगतमित्यर्थः । एते चत्वारोऽपि वर्णाः द्वित्वनिषेधनिषेधकार्यभाज इति यज्वा मन्यते । सूत्रे उत्तमपर इति सत्वात् द्वित्वनिषेधनिषेधे उत्तमवर्णः परनिमित्तमिति ज्ञायते । अत्र “याज्ञैवास्य” “ग्रन्थिं ग्रन्थातु” “उद्घो दत्त” “दध्मा तनक्ति” इत्युदाहरणानि । एषूदाहरणेषु क्रमेण चकारथकारदकारधकाराणां “सवर्णसवर्गीयपरः” (14-23) इति सूत्रीयसवर्गीयांशविहितो यो द्वित्वनिषेधः सः “नानुत्तम उत्तमपरः” (14-24) इति सूत्रेण निषिद्धते । निषेधस्य निषेधे अर्थात् द्वित्वविधिरुन्मिषति । तेन चकारथकारदकारधकाराः द्वित्वभाजो भवन्तीति वस्तुस्थितिः । ननु प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य, द्वित्वनिषेधस्य प्राप्तिः कथमिति चेदुच्यते । “अङ्गौ न्यङ्गौ” “प्राञ्चमुपदधाति” “कण्डूयेत्” “तन्ते दुश्शक्षाः” “अम्भस्थ” इत्यादिषु डंकार जकार णकार नकार मकार-

दीनां क्रमेण ककार चकार डकार तकार मकाराणां सवर्गीयाणां परत्वात् डंकारादीनां “स्वरपूर्वमिति” (14-1) प्राप्तद्वित्वस्य “सवर्ण-सवर्गीयपरः” (14-23) इति सूत्रीयसवर्गीयांशेन निषेधो भवतीति “सवर्गीयपरः” (14-23) इति निषेधः अन्यत्र लब्धावकाशः, स एव निषेधः अस्य प्रतिप्रसवात्मकनिषेधस्य प्राप्तिसम्पादको भवति, “याज्ञे-वास्य” इत्युदाहरणचतुष्टयेऽपि चकारादीनां सवर्गीयपरकत्वात् ।

ननु प्राप्तिसम्पादकनिषेधप्रतिप्रसवात्मकनिषेधसूत्रलक्ष्येषु सवर्गीयांशस्य समानत्वात्तत्साम्ये तेषां निषेध्यनिषेधकभावः कथं सिध्यतीति चेदुच्यते । “नानुत्तम उत्तमपरः” (14-24) इति प्रतिप्रसवात्मकनिषेधसूत्रेण उत्तमवर्णानां परनिमित्तत्वं स्पष्टमुक्तम् । तेन “सवर्गीयपर” (14-23) इति निषेधे उत्तमवर्णानां कार्यभात्तवर्मर्थसिद्धं भवति । तथाहि “सवर्णसवर्गीयपरः” (14-23) इति सूत्रीयसवर्गीयपर इत्यंशस्य द्वित्वनिषेधकस्य लक्ष्येषु “यङ्गामयेत्” प्रभृति “अम्भस्थ” इत्यन्तेषु पूर्वोदाहृतेषु डंकार जकार णकार नकार मकाराद्युत्तमप्रभृतयो वर्णाः “सवर्णसवर्गीयपर” (14-23) इति सूत्रस्थसवर्गीयांशविहित-द्वित्वनिषेधकार्यभाज इति “याज्ञा” “ग्रभातु” “उद्दः” “दध्मा” इत्यादिषु निषेधनिषेधलक्ष्येषु उत्तमवर्णाः परनिमित्तभूता इति कार्यभाङ्गिमित्त-भेदरूपवैलक्षण्यात् निषेधविधितनिषेधयोः लक्ष्यभेदात् विधिनिषेध-

वैयर्थ्यशङ्का न कार्या । प्रकृते विमश्नाना इत्यत्र यज्वमते द्वितीयवर्णस्य थकारस्य “स्वरपूर्वमिति” (14-1) द्वित्वप्रसक्तौ थकारस्य सवर्गीयनकारपरकत्वात् “सवर्णसवर्गीयपरः” (14-23) इत्यत्र सवर्गीयांशेन द्वित्वनिषेधे प्राप्ते तस्य निषेधस्य “नानुत्तम उत्तमपरः” (14-24) इति निषेधे अर्थात् “स्वरपूर्वमिति” (14-1) द्वित्वे प्राप्ते तदपवादतया “द्वितीयचतुर्थयोः” (14-5) इति सूत्रेण पूर्वागमेन तकारस्सिध्यतीति यज्वना प्रथमं द्वित्वं पश्चात्तन्निषेधनिषेधौ पुनर्द्वित्वं तदपवादतया पूर्वागम इति महान् क्लेशः अनुभूतः । क्लेशोऽयं “नानुत्तम उत्तमपरः” (14-24) इति सूत्रस्थानुत्तमशब्देन द्वितीयचतुर्थस्वीकारात्प्राप्तः । सोमयार्यस्तु अनुत्तमशब्देन प्रथमतृतीयवर्णविवेव स्वीचकार । “तं प्रतथा” “पाहि यज्ञम्” इत्यादौ यथासङ्घं तकारजकारयोः “स्वरपूर्वमिति” (14-1) द्वित्वे प्राप्ते तस्य “सवर्णसवर्गीयपरः” (14-23) इति सूत्रस्थसवर्गीयांशेन निषेधे “नानुत्तम उत्तमपरः” (14-24) इति तन्निषेधे अर्थात् “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सामान्यशास्त्रप्राप्तद्वित्वेन तकारद्वित्वं जकारद्वित्वं च सिध्यति । “विमश्नाना” “दभ्नोत्येव” इति द्वितीयचतुर्थवर्णघटितलक्ष्यस्थयोः थकारभकारयोः “द्वितीयचतुर्थयोरिति” (14-5) सूत्रेण क्रमेण तकारबकारात्मकपूर्वागमौ भवत इति सोमयार्यमतम् । किञ्च सोमयार्यमते अनुत्तमशब्देन गृहीतप्रथम-

तृतीययोः “प्रत्यथा” “यज्ञम्” इति लक्ष्यस्थयोः यथा द्वित्वकार्यभात्त्व-
मुक्तं तथा यज्वमते “विमश्नानाः” “द्भ्रोत्येव” इति लक्ष्यस्थयोः
थकारभकारयोः द्वितीयचतुर्थयोः द्वित्वकार्यभात्त्वं नास्ति । तथापि
थकारभकारयोः पूर्वः पूर्वागम इति समाधेयम् । यतस्सोमयार्यमतं
लाघवानुगृहीतं भवतीति रुच्यं तन्मतम् ।

36. “अग्ने महान्”¹

केवलवर्णक्रमः

अकार, गकारद्वित्व तृतीययमागमगकार नकार सव्यञ्जन
एकाराः

स्वर वर्णक्रमः

उदात्त अकार, गकारद्वित्व तृतीययमागमगकार नकाराल्पतर-
प्रयत्न तैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणकसव्यञ्जन एकाराः

मात्रावर्णक्रमः

एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिक-
गकारद्वित्व, तावन्मात्रिक तृतीययमागमगकार, अर्धमात्रिक नकार,
द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्न तैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक सव्यञ्जन एकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिक पूर्वाङ्गभूतगकारद्वित्व, तावन्मात्रिकपराङ्गभूत तृतीययमागमगकार, अर्धमात्रिक पराङ्गभूत नकार, द्विमात्रिकाल्पतर-प्रयत्न तैरोव्यञ्जनस्वरितस्वररगुणक सव्यञ्जन एकाराः

विशेषव्याख्या

अग्ने इत्यत्र “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सूत्रेण गकारस्य द्वित्वं भवति । द्वितीयगकारनकारयोर्मध्ये “स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरादिति” (21-12) सूत्रेण तृतीययमागमगकारो विहितः । एकारस्य उदात्तपूर्वस्तैरोव्यञ्जनस्वरितः । एवमेव “विद्मा ते नाम” इत्यादिष्वपि वर्णक्रमो बोध्यः । अत्रापि दकारस्य “स्वरपूर्वमिति” (14-1) द्वित्वं भवति । द्वितीयदकारमकारयोर्मध्ये “स्पर्शादनुत्तमादिति” (21-12) दकारात्मकः तृतीययमागमस्सध्यति । लक्ष्यद्वयेऽपि अर्धमात्रिकविरामः संयोगपरलक्षणः । स्पष्टमन्यत् ।

37. “इध्मो वेदिः”

केवलवर्णक्रमः

इकार, पूर्वांगमद्कार धकार चतुर्थ्यमागमधकार मकार
ओकाराः

स्वरवर्णक्रमः

हस्तानुदात्त इकार, पूर्वांगमद्कार धकार चतुर्थ्यमागमधकार
मकारोदात्त ओकाराः

मात्रावर्णक्रमः

एकमात्रिकहस्तानुदात्त इकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणु-
मात्रिकपूर्वांगमद्कारधकार, तावन्मात्रिक चतुर्थ्यमागमधकार, अर्ध-
मात्रिकमकार, द्विमात्रिकोदात्त ओकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत पूर्वांगमद्कारधकार, तावन्मात्रिक-
पराङ्गभूत चतुर्थ्यमागमधकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूत मकार, द्विमात्रि-
कोदात्त ओकाराः

विशेषव्याख्या

इधमो इत्यत्र धकारस्य “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सामान्य-शास्त्रप्राप्तद्वित्वापवादतया “द्वितीयचतुर्थयोस्त्वति” (14-5) पूर्वागमेन दकारस्सिध्यति । धकारमकारयोर्मध्ये “स्पर्शादनुत्तमादुत्तमपरादिति” (21-12) सूत्रेण धकारात्मकचतुर्थागमः प्राप्तः । एवमेव “अद्विया” इत्यादिष्वपि वर्णकमो बोध्यः । अद्विया इत्यत्र धकारस्य द्वित्वापवाद-तया पूर्वागमगकारो भवति । धकारनकारयोर्मध्ये “स्पर्शादनुत्तमा-दुत्तमपरादिति” (21-12) चतुर्थयमागमधकारः प्राप्नोति । लक्ष्यद्वयेपि संयोगपरक अर्धमात्रिकविरामः “संयुध्वं तु पूर्वत्र” (450) इति काल-निर्णयप्रकरणीयव्यासवाक्येन सिध्यति । स्पष्टमन्यत् ।

38. “पाप्मानम्” ॥

केवलवर्णक्रमः

पकार आकार, पकारद्वित्वं प्रथमयमागमपकार मकार आकार,
नकार अकार, नादसंज्ञकमकाराः

स्वरवर्णक्रमः

पकारदीर्घानुदात्त आकार, पकारद्वित्वं प्रथमयमागमपकार
मकारोदात्त आकार, नकारोच्चवत्स्थिताल्पतरप्रयत्नं तैरोव्यञ्जनस्वरित-
स्वरगुणक अकार, अल्पतरप्रयत्नं तैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि नादसंज्ञित
मकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपकार, द्विमात्रिकदीर्घानुदात्त आकार, अर्धमात्रिक-
विराम, अण्वणुमात्रिकपकारद्वित्वं, तावन्मात्रिकप्रथमयमागमपकार,
अर्धमात्रिकमकार, द्विमात्रिकोदात्त आकार, अणुमात्रिकविराम, अर्ध-
मात्रिकनकार, एकमात्रिकोच्चवत्स्थिताल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरित-
स्वरगुणक अकार, अणुमात्रिकविराम, द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरो-
व्यञ्जनस्वरितग्राहि नादसंज्ञितमकार, द्विमात्रिकपदविरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतपकार, द्विमात्रिकदीर्घनुदात्त आकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत पकारद्वित्व, तावन्मात्रिकपराङ्गभूतप्रथमयमागमपकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतमकार, द्विमात्रिकोदात्त आकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतनकार, एकमात्रिकोच्चवत्स्थताल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक अकार, अणुमात्रिकविराम, द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि नादसंज्ञितमकार, द्विमात्रिकपदविरामाः

विशेषव्याख्या

सवर्गीयमकारपरकस्यापि पकारस्य “स्वरपूर्वमिति” (14-1) द्वित्वं भवति । “सवर्णसवर्गीयपरः” (14-23) इति यद्यपि निषेधोस्ति । तस्य निषेधस्य “नानुत्तम उत्तमपरः” (14-24) इति निषेधात् पुनः “स्वरपूर्वम्” (14-1) इत्युत्सर्गीविधिरुन्मिषति । तेन पकारस्य द्वित्वं सिद्ध्यति । द्वितीयपकारमकारयोर्मध्ये “स्वर्णादनुत्तमादुत्तमपरादिति” (21-12) सूत्रेण प्रथमयमागमः पकारो विहितः । पदान्तस्य मकारस्य “अवसानेऽन्त्यवर्णश्च नादा इति बुधैः स्मृताः” (16) इति व्यासशिक्षास्थसंज्ञाप्रकरणीयवाक्येन नादसंज्ञायां

श्लो ॥ नादानुस्वारयोः पूर्वः स्वारभागुच्चवत् स्थितः ।

स्वर्येतेऽस्मात्परावेव नादानुस्वारकावपि ॥ 316-317

इति स्वरसन्धिप्रकरणीयव्यासशिक्षाश्लोकेन पूर्वस्वरस्य उच्चव-
त्तिथतस्वरितधर्मवत्वं नादवर्णस्य स्वरितग्राहित्वं चोक्तम् । “हस्वा-
न्नादो द्विमात्रः स्यात्” (464) इति कालनिर्णयप्रकरणीयव्यासवाक्येन
नादसंज्ञकमकारस्य द्विमात्राकालो विहितः । ततः “पदप्रणवयोर्निर्त्यं
विरामः स्याद्विमात्रिकः” (457) इति कालनिर्णयप्रकरणीयवाक्येन पद-
विरामस्य द्विमात्राकाल उक्तः । एवमेव “याज्ञा” “आद्वारः” “सप्रल-
वत्” इत्यादिष्वपि वर्णक्रमो बोध्यः । उदाहृतलक्ष्यत्रये चकारटकार-
तकाराणां पाप्मानमित्यत्र पकारस्येव आदौ “स्वरपूर्वमिति” (14-1)
द्वित्वं तस्य “सवर्गीयपरः” (14-23) इति निषेधः । अर्थात् पुनः “स्वर-
पूर्वम्” (14-1) इत्यनेन द्वित्वं सिद्ध्यति । उदाहृतलक्ष्यत्रये क्रमेण
द्वितीयचकारजकारयोः तथा द्वितीयटकारणकारयोः एवमेव द्वितीय-
तकारनकारयोश्च मध्ये यमागमवर्णाः चकारटकारतकारास्सिद्ध्यन्ति ।
सर्वत्र संयोगपरकः अर्धमात्राविरामकालस्समान एव । स्पष्टमन्यत् ।

39. “इन्द्राय राजे” ||

केवलवर्णक्रमः

रेफ आकार, जकारद्वित्व तृतीययमागमजकार जकार सव्यञ्जन
एकाराः

स्वरवर्णक्रमः

रेफोदात्त आकार, जकारद्वित्व तृतीययमागमजकार जकाराल्प-
तरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक सव्यञ्जन एकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकरेफ, द्विमात्रिकोदात्त आकार, अर्धमात्रिकविराम,
अण्वणुमात्रिकजकारद्वित्व, तावन्मात्रिक तृतीययमागमजकार, अर्ध-
मात्रिक जकार, द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक
सव्यञ्जन एकार, द्विमात्रिकपदविरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतरेफ, द्विमात्रिकोदात्त आकार, अर्धमात्रिक-
विराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतजकारद्वित्व, तावन्मात्रिकपराङ्गभूत
तृतीययमागमजकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतजकार, द्विमात्रिकाल्पतर-

प्रयत्न तैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक सव्यञ्जन एकार, द्विमात्रिकपद-
विरामाः

विशेषव्याख्या

राजे इत्यत्र जकारस्य “स्वरपूर्वमिति” (14-1) प्राप्तद्वित्वस्य
“सवर्णसवर्गीयपरः” (14-23) इति सूत्रस्थसवर्गीयांशेन निषेधो
भवति, सवर्गीयजकारपरकत्वात् । तस्य निषेधस्य “नानुत्तम उत्तम-
परः” (14-24) इति प्रतिप्रसवसूत्रेण निषेधे सति “स्वरपूर्वमिति” (14-
1) इत्युत्तर्गविधिरुन्मिषति । अत एव तेन जकारस्य द्वित्वं सिद्ध्यति ।
तथाच द्वितीयजकारजकारयोर्मध्ये “स्पर्शादनुत्तमादिति” (21-12)
तृतीययमागमजकारस्सिद्ध्यति । एकारस्य “उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरि-
तम्” (14-29) इति विहितस्वरितः “उदात्तपूर्वस्तैरोव्यञ्जनः” (20-7)
इति तैरोव्यञ्जनसंज्ञकः । “तैरोव्यञ्जनपादवृत्तयोरल्पतरः” (20-12)
इत्यल्पतरप्रयत्नश्च भवति । एवमेव “यज्ञे यज्ञे” “जज्ञि बीजम्” “उपज्ञु-
बाधः” “इमेज्ञत” इत्यादिष्वपि वर्णकमो बोध्यः । उदाहृतलक्ष्यस्थानां
जकाराणां “स्वरपूर्वमिति” (14-1) प्राप्तद्वित्वस्य “सवर्गीयपरः” (14-
23) इत्यंशेन निषेधे तस्य “नानुत्तम उत्तमपरः” (14-24) इति निषेधे
अर्थात् “स्वरपूर्वमिति” (14-1) द्वित्वं सिद्ध्यति । द्वितीयजकारजका-
राणां मध्ये सर्वत्र “स्पर्शादनुत्तमादिति” (21-12) तृतीययमागम-

जकारास्सध्यन्ति । विरामकालादिकमसकृदुक्तम् । “जज्ञि” “उपज्ञु”
 इत्युभयत्र इकार उकारयोः हस्वानुदात्तयोः “स्वरितयोर्मध्ये” (19-1)
 इति विहितविक्रमसंज्ञितः अनुदात्तः “स्वारविक्रमयोर्दृढतरः” (17-6)
 इति दृढतरप्रयत्नो भवति । सर्वत्र प्रथमजकारस्य “संयोगादि” (21-4)
 इति सूत्रेण द्वितीयजकारस्य “परेण चासांहितम्” (21-5) इति सूत्रेण
 पूर्वाङ्गत्वं सिध्यति । नासिक्यजकारस्य “नासिक्याः” (21-8) इति
 सूत्रेण पराङ्गत्वं जकारस्य तु “तत्परस्वरम्” (21-2) इति सूत्रेण परा-
 ङ्गत्वं बोध्यम् । पदान्तविरामस्य द्विमात्रिकत्वं तूक्तमेव । “इमेज्ञत”
 इत्यत्र एकारात्स्वरितात्परः अकारः “स्वरितात्संहितायाम्” (21-10)
 इति सूत्रेण प्रचयगुणको भवति । स्पष्टमन्यता ।

40. “अश्मन्” ॥

केवलवर्णक्रमः

अकार, शकारद्वित्व अभिनिधानागमपकार मकार अकार, नाद-
संज्ञक नकाराः

स्वरवर्णक्रमः

उदात्त अकार, शकारद्वित्वाभिनिधानागमपकार मकारोच्चव-
त्स्थिताल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक अकार, अल्पतरप्रयत्न-
तैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि नादसंज्ञक नकाराः

मात्रावर्णक्रमः

एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिक-
शकारद्वित्व, तावन्मात्रिकाभिनिधानागमपकार, अर्धमात्रिकमकार,
एकमात्रिकोच्चवत्स्थिताल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक अकार,
अणुमात्रिकविराम, द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्न तैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि नाद-
संज्ञकनकार, द्विमात्रिकपदविरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतशकारद्वित्व, तावन्मात्रिक पूर्वाङ्गभूता-
भिनिधानागमपकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतमकार, एकमात्रिकोच्चव-

तिथ्ताल्पतरप्रयत्न तैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक अकार, अणुमात्रिक-
विराम, द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्न तैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहिनादसंज्ञक नकार,
द्विमात्रिकपदविरामः

विशेषव्याख्या

अश्मन्नित्यत्र अभिनिधानागमपकारमकारयोर्मध्ये “स्पर्शादनु-
त्तमादिति” (21-12) सूत्रेण नासिक्यागमप्राप्तेर्द्यप्यवकाशोऽस्ति
तथापि “तान् यमानेके” (21-13) इति सूत्रव्याख्याने यज्वना
श्लो ॥ वर्गान्तं शषसैस्सार्धमन्तस्थाभिश्च संयुतम् ।

दृष्ट्वा यमा निवर्तन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा गजाः ॥ ॥

श्लो ॥ ऊष्मप्रकृतिकात्पर्शात्पञ्चमः परतो यदि ।

तत्र नैव यमापत्तिरिष्यते नात्र संशयः ॥

इति शिक्षाश्लोकद्वयमुदाहृतम् । अस्यायमर्थः । सिंहं दृष्ट्वा यथा
गजाः निवर्तन्ते न दृश्यन्ते तथा शषसैरन्तस्थाभिश्च संयुतान् णकार
नकारमकारादिवर्गान्तपञ्चमवर्णान् दृष्ट्वा यमागमवर्णाः निवर्तन्ते न
प्राप्तुवन्तीत्येवं निषेधद्वयमुक्तम् । किञ्च ऊष्मा प्रकृतिः यस्य वर्णस्य सः
स्पर्शवर्णः ऊष्मप्रकृतिकः । तस्मात् पञ्चमवर्णः यस्मिन् लक्ष्ये परतो
वर्तते तल्लक्ष्ये ऊष्मप्रकृतिकस्पर्शपञ्चमवर्णयोर्मध्येऽपि यमागमो न
सिद्धतीति तार्तीयीको निषेधः । एवं शिक्षाद्वयेन त्रिविधो यमागम-

निषेध उक्तः। अश्मन्नित्यत्र वर्गान्तपञ्चमवर्णस्य मकारस्य शकारेण योगात् अभिनिधानागमपकारमकारयोर्मध्ये “स्पर्शादनुत्तमादिति” (21-12) विहितो यमागमो निषिद्धः।

ननु “अघोषादूष्मणः” (14-9) इति सूत्रव्याख्याने यज्वना अभिनिधानागमप्रथमस्य कार्यान्तरविधावविद्यमानवद्भावस्य अङ्गी-कृतत्वेन अश्मन्नित्यत्र अभिनिधानागमपकारमकारयोर्मध्ये प्रथम-यमागमे कर्तव्ये अभिनिधानागमपकारस्य अविद्यमानवद्भावे अर्थात् पकाराभावे पकारं निमित्तीकृत्य यो विधित्सितः प्रथमयमागमः सः न सिध्यति, यमागमकार्यं प्रति निमित्तस्य पकारस्याविद्यमानवद्भावात्, “निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः” इति न्यायात्। नन्वेवं यमागमो यदि न स्यात्तर्हि “शष्षसैस्सार्धमिति” प्रथमयमागमनिषेधशिक्षोक्तो वर्थः, अप्राप्तप्रतिषेधायोगादिति चेन्न। “वर्गान्तं शष्षसैस्सार्धमिति” शिक्षोक्तयमागमनिषेधसार्थक्याय कार्यान्तरविधावभिनिधानागमप्रथ-मस्य यः अविद्यमानवद्भावस्तस्य यमागमकार्यं प्रति सङ्कोचः कर्तव्यः। यमागमकार्ये कर्तव्ये अभिनिधानागमप्रथमस्य अविद्यमानवद्भावो नास्तीति अर्थात् विद्यमानत्वमेव, अन्यथा निषेधवैयर्थ्यापत्तेः। तथाच अश्मन्नित्यत्र अभिनिधानागमप्रथमस्य पकारस्य सिद्धवत्कृतत्वे सति पकारं निमित्तीकृत्य विधीयमानस्य यमागमस्य प्रसक्तौ सत्यां प्राप्ति-

रस्तीति “वर्गान्तं शासैस्सार्धम्” इति निषेधस्य यद्यपि सार्थकं लब्धं तथापि आदौ विधिः पश्चात्तन्निषेध इति विधिनिषेधयोरनारम्भणीयता दोषापत्तिरिति चेन्न । यमागमस्य “आ तनच्चिम्” “रुक्ममुपदधाति” इत्यादौ लब्धावकाशत्वात् शासैस्सार्धत्वे एव तन्निषेधात् विधिनिषेधयोरनारम्भणीयता दोषः परिहृतः ।

नन्वेवमभिनिधानागमप्रथमस्य विद्यमानत्वाङ्गीकारे अश्मन्नित्यत्र शकारस्य द्वित्वं न स्यात्, शकारस्य अभिनिधानागमप्रथमपकारपरकत्वेन “प्रथमपरश्चेति” (14-17) द्वित्वनिषेधादिति चेन्न । प्रथमपरश्चेति सूत्रस्थप्रथमशब्दस्य “मुख्यप्रथमसद्गावे द्वित्वं न स्यात्सदोषणाम्” इति शिक्षाप्रमाणवचनात् मुख्यप्रथमपरतया अर्थो वर्णनीयः । एवं कृते सति अश्मन्नित्यत्र शकारस्य अभिनिधानागमप्रथमपकारस्य परत्वेऽपि तस्य अमुख्यत्वात् मुख्यप्रथमवर्णपरत्वाभावाच्च अश्मन्नित्यत्र “प्रथमश्चेति” (14-17) सूत्रस्याप्रवृत्तौ शकारस्य “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सूत्रविहितं द्वित्वं निष्प्रत्यूहं सिद्ध्यति । अश्मन्नित्यत्र यस्तैरोव्यञ्जनस्वरितः

श्लो ॥ नादानुस्वारयोः पूर्वः स्वारभागुच्चवत् स्थितः ।

स्वर्येतेऽस्मात्परावेव नादानुस्वारकावपि ॥ 316-317

इति स्वरसन्धिप्रकरणीयव्यासशिक्षाश्लोकोक्तरीत्या तस्य स्वरितस्य उच्चवत्वं नादसंज्ञकनकारस्य स्वरितग्राहित्वं बोध्यम् । शिष्टमन्यत् स्पष्टम् ।

41. “विश्वापि॒स्तया”

केवलवर्णक्रमः

वकार इकार, शकारद्वित्व वकार अकार, पूर्वांगमपकार फकार सकार अभिनिधानागमतकार नकार इकाराः

स्वरवर्णक्रमः

शकारद्वित्व वकारोदात्त अकार, पूर्वांगमपकार फकारसकाराभिनिधानागमतकार मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक इकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकपूर्वांगमपकारफकार, अण्वणुमात्रिक सकाराभिनिधानागमतकार, अर्धमात्रिकनकार, एकमात्रिक मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक इकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिक पूर्वाङ्गभूत पूर्वागम पकार फकार, अण्वणु-
मात्रिकपूर्वाङ्गभूत सकाराभिनिधानागमतकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूत
नकार, एकमात्रिक मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक इकाराः

विशेषव्याख्या

विश्वफिस्त्रया इत्यत्र पकारस्य पदादित्वात्

श्लो ॥ पदादौ पदमध्ये वा स्थितस्योष्मपरस्य वै ।

प्रथमस्य द्वितीयत्वं पूर्व कुर्वीत पण्डितः ॥

इति व्यासशिक्षास्थपूर्वागमप्रकरणीयमञ्जरीकारोदाहृतशिक्षा-
न्तरश्लोकेन पदादिस्थपकारस्य आदौ द्वितीयादेशः फकारः कर्तव्यः ।
ततः “द्वितीयतुर्ययोस्तेन भवेत्पूर्वागमस्त्वह” (344) इति पूर्वागम-
प्रकरणीयव्यासवाक्येन फकारात्पूर्वत्र पूर्वागमेन पकारस्सध्यति । ततः
“अघोषादूष्मणः परः प्रथमोऽभिनिधानः” (14-9) इति सूत्रेण सकार-
नकारयोर्मध्ये तकारात्मकः पूर्वागमः प्राप्नोति । ततः तकारात्मकपूर्वा-
गमवर्णस्य नकारस्य च मध्ये “स्पर्शादनुत्तमादिति” (21-12) सूत्रेण
यद्यपि तकारात्मकप्रथमयमागमस्य प्राप्तिरस्ति तथापि वर्गान्तस्य
नकारस्य सकारेण योगात् “वर्गान्तं शष्षसैस्सार्धमिति” शिक्षया यमा-
गमनिषेधात् अभिनिधानागमतकारनकारयोर्मध्ये प्रथमयमागमतकारो

न सिध्यति । न चात्र अभिनिधानागमप्रथमतकारस्य अविद्यमानवद्वा-
वशशङ्ख्यः । “तान् यमानेके” (21-13) इति सूत्रव्याख्याने यज्वोदाहृत-
शिक्षाल्लोके “वर्गान्तं शषसैस्सार्थमिति” यमागमनिषेधान्यथानुपपत्या
यमागमकार्यं प्रति अभिनिधानागमप्रथमस्य अविद्यमानवद्वावसङ्कोच-
कर्तव्यत्वादिकं अश्मन्नित्यस्य विशेषव्याख्यानादवगन्तव्यम् । प्रकृते
इकारस्य “उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम्” (14-29) इति सूत्रविहित-
स्वरितस्य “अपि चेन्नानापदस्थमिति” (20-3) सूत्रेण प्रातिहत-
संज्ञकत्वे “प्रश्लिष्टप्रातिहतयोर्मृदुतरः” (20-11) इति मृदुतरप्रयत्न-
स्सिध्यति । पूर्वागमपकारस्य “संयोगादि” (21-4) इति सूत्रेण फकार-
सकार अभिनिधानागमतकाराणां “परेण चासांहितम्” (21-5) इति
पूर्वाङ्गत्वं बोध्यम् । नकारस्य तु “तत्परस्वरम्” (21-2) इति सूत्रेण
पराङ्गत्वं ज्ञेयम् । संयोगपरकः अर्धमात्रिकविरामः असकृदुक्तः ।
स्पष्टमन्यत् ।

42. “राङ्गसि”

केवलवर्णक्रमः

रेफ आकार, जकारद्वित्व जकार यकार अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

रेफोदात्त आकार, जकारद्वित्व जकार यकार मृदुतरप्रयत्न
प्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकरेफ, द्विमात्रिकोदात्त आकार, अर्धमात्रिकविराम,
अण्वणुमात्रिकजकारद्वित्व, तावन्मात्रिकजकार, अर्धमात्रिकयकार,
एकमात्रिक मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतरेफ, द्विमात्रिकोदात्त आकार, अर्धमात्रिक-
विराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत जकारद्वित्व, तावन्मात्रिकपराङ्गभूत
जकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूत यकार, एकमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहत-
स्वरितस्वरगुणक अकाराः

विशेषव्याख्या

राज्ञी+असीत्यनयोस्सन्ध्यौ “इवर्णोकारौ यवकारौ” (10-15) इति सूत्रेण ईकारस्य यकारादेशो भवति । ततः “इवर्णोकारयोर्यवकारभावे क्षैप्रउदात्तयोः” (20-1) इत्युदात्तयणिमित्तकक्षैप्रस्वरितो न भवति, अत्र ईकारस्य स्वरितत्वात् । किन्तु नानापदस्थलक्षणः प्रातिहतस्वरित एव । यथा “वस्व्यसि” इत्यत्र प्रातिहतस्वरितस्तद्वत् । वस्व्यसीत्यत्र प्रातिहतस्वरितसाधनविचारः मदीयशिक्षाप्रातिशाख्यसमन्वयमीमांसायां विंशाध्यायप्रारम्भे द्रष्टव्यः । राज्यसीत्यत्र जकारस्य “स्वरपूर्वमिति” (14-1) प्राप्तद्वित्वस्य “सर्वांसवर्गीयपरः” (14-23) इति सवर्गीयांशेन निषेधः तस्य “नानुत्तम उत्तमपरः” (14-24) इति निषेधे अर्थात् “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सामान्यशास्त्रमुज्जीवति । तेन जकारस्य द्वित्वं सिद्ध्यति । द्वितीयजकारजकारयोर्मध्ये यद्यपि “स्पर्शादनुत्तमात्” (21-12) इति सूत्रेण तृतीययमागमजकारस्य प्राप्तिरस्ति तथापि जकारात्मकतृतीययमागमः “वर्गान्तं शषसैस्सार्धमन्तस्थाभिश्च संयुतम्” इति शिक्षाश्लोके वर्गान्तमन्तस्थाभिश्च संयुतमिति यमागमनिषेधेन निषिद्ध्यते, राज्यसीत्यत्र वर्गान्तस्य जकारस्य अन्तस्थावर्णेन यकारेण सहितत्वात् । अतः द्वितीयजकारजकारयोर्मध्ये तृतीयजकारयमागमो नास्तीत्यर्थः । जकारयोः पूर्वाङ्गत्वं क्रमेण “संयोगादि”

(21-4) “परेण चासांहितम्” (21-5) इति सूत्राभ्यां सिध्यति । अकारस्य पराङ्गत्वन्तु “नान्तस्थापरमसर्वणम्” (21-7) इति पूर्वाङ्गत्व-निषेधेन सिध्यति । यकारस्य पराङ्गत्वन्तु “तत्परस्वरम्” (21-2) इति सूत्रात् भवति । एवमेव “अधिपत्न्यसि” “गामश्वं पोषयित्वा स नः” इत्यादावपि प्रथमतकारात्मकयमागमनिषेधो भवति । कथं ? पती+असि, पोषयित्वा+आ इत्युभयत्रापि सन्ध्यौ “इवर्णोकारौ यवकारौ” (10-15) इति सूत्रेण क्रमात् ईकारोकारयोः यकारवकारादेशौ भवतः । लक्ष्यद्वयेऽपि तकारयोः “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सूत्रप्राप्तद्वित्वस्य “सर्वणसवर्गीयपरः” (14-23) इति सूत्रीयसवर्गीयांशेन निषेधो भवति । तस्य निषेधस्य “नानुत्तम उत्तमपरः” (14-24) इति निषेधे “स्वरपूर्वमिति” (14-1) इति सामान्यशास्त्रमुज्जीवति । तेन तकारयोः “स्वरपूर्वमिति” (14-1) शास्त्रेण द्वित्वं सिध्यति । लक्ष्यद्वयेऽपि द्वितीयतकारनकारयोर्मध्ये यद्यपि “स्पर्शादनुत्तमादिति” (21-12) प्रथमयमागमतकारप्राप्तिरस्ति तथापि “वर्गान्तमन्तस्थाभिश्व संयुत” मित्युदाहृतशिक्षाश्लोकस्थद्वितीयनिषेधेन यमागमनिषेधो भवति । प्रथमलक्ष्ये वर्गान्तनकारस्य यकारान्तस्थापरकत्वात् द्वितीयलक्ष्ये वर्गान्तनकारस्य वकारान्तस्थापरकत्वात् प्रथमतकारयमागमो न सिध्यति । प्रथमलक्ष्ये यकारानन्तरमकारः प्रचयः द्वितीयलक्ष्ये वकारा-

न्तरमाकारः उदात्त इति भेदो ज्ञेयः । संयोगपरकार्धमात्रिकविरामादिकं पूर्ववत् बोध्यम् ।

43. “यच्चश्रुणः”

केवलवर्णक्रमः

यकार अकार, चकार छकार मकार अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

यकारोदात्त अकार, चकार छकार मकार मृदुतरप्रयत्नप्रातिहत-
स्वरितस्वरगुणक अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकयकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम,
अण्वणुमात्रिकचकारछकार, अर्धमात्रिकमकार, एकमात्रिकमृदुतर-
प्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतयकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्ध-
मात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिक पूर्वाङ्गभूतचकारछकार, अर्धमात्रिकपरा-

झभूतमकार, एकमात्रिकमूदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकाराः

विशेषव्याख्या

यत्+श्मश्रुणः इत्यनयोस्सन्धौ “तकारश्वकारश्चछपरः”

(5-22) इति सूत्रेण तकारस्य चकारादेशो भवति । ततः “स्पर्शपूर्वश्वकारश्चकारम्” (5-34) इति सूत्रेण शकारस्य छकारादेशो भवति । अयमादेशात्मक छकारः शकारप्रकृतिकः । अस्योष्मप्रकृतिकछकारस्य अनुन्तमस्पर्शत्वात् मकारात्मकोत्तमस्पर्शपरकत्वाच्च छकारमकारयोर्मध्ये यद्यपि “स्पर्शादनुन्तमादिति” (21-12) छकारात्मकद्वितीययमागमस्य प्रसक्तिरस्ति तथापि

श्लो ॥ ऊष्मप्रकृतिकात् स्पर्शात् पञ्चमः परतो यदि ।

तत्र नैव यमापत्तिरिष्यते नात्र संशयः ॥

इत्युदाहृतशिक्षाश्लोकविहितयमागमनिषेधेन छकारात्मकद्वितीययमागमो निषिद्धः । अत्र मकारात्मपरः अकारः “उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम्” (14-29) इति सूत्रविहितस्वरितगुणकः “अपि चेन्नानापदस्थमिति” (20-3) सूत्रेण प्रातिहतसंज्ञकः “प्राश्लिष्टप्रातिहतयोर्मूदुतरः” (20-11) इति मूदुतरप्रयत्नश्च भवति । एवमेव “आदित्याज्ञ्ञमश्रुभिः” इत्यादावपि यमागमनिषेधो भवति । कथं ? आदित्यान्+श्मश्रुभि-

रित्यनयोस्सन्धौ “नकार एतेषु जकारम्” (5-24) इति सूत्रेण नकारस्य जकारादेशो भवति । ततः “स्पर्शपूर्वशकारश्छकारम्” (5-34) इति सूत्रेण शकारस्य छकारो भवति । अयं छकारः शकारप्रकृतिकः । अस्योष्मप्रकृतिकछकारस्य अनुत्तमस्पर्शत्वात् मकारात्मकोत्तमस्पर्शपरकत्वाच्च छकारमकारयोर्मध्ये यद्यपि “स्पर्शादनुत्तमादिति” (21-12) यमागमप्रसक्तिरस्ति तथापि स च यमागमः

श्लो ॥ ऊष्मप्रकृतिकात् स्पर्शात् पञ्चमः परतो यदि ।

तत्र नैव यमापत्तिरिष्यते नात्र संशयः ॥

इति शिक्षाश्लोकेन निषिद्धते । संयोगपरकः अर्धमात्रिकविरामकालः चकारादीनां पूर्वाङ्गत्वादिकं च यथोक्तं बोध्यम् ।

44. “विष्णवनुस्थितः”

केवलवर्णक्रमः

वकार इकार, षकारद्वित्वाभिनिधानागमटकार णकार वकार
अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

वकारोदात्त इकार, षकारद्वित्वाभिनिधानागमटकार णकार
वकार मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकवकार, एकमात्रिकोदात्त इकार, अर्धमात्रिकविराम,
अण्वणुमात्रिकषकारद्वित्व, अण्वणुमात्रिक अभिनिधानागमटकार
णकार, अर्धमात्रिकवकार, एकमात्रिक मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरित-
स्वरगुणक अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतवकार, एकमात्रिकोदात्त इकार, अर्ध-
मात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतषकारद्वित्व, अण्वणुमात्रिक-
पूर्वपराङ्गभूत अभिनिधानागमटकार णकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूत
वकार, एकमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकाराः

विशेषव्याख्या

विष्णु+अनुस्थित इत्यनयोस्सन्धौ “इवर्णोकारौ यवकारौ” (10-15) इति सूत्रेण उकारस्य वकारादेशो भवति । ततः “इवर्णोकारयोर्यवकारभावे क्षैप्र उदात्तयोः” (20-1) इत्युदात्तयणिमित्तकक्षैप्रस्वरितो न भवति, विष्णु इत्यत्र उकारस्य उदात्तत्वाभावात् । किन्तु नानापदलक्षणः प्रातिहत स्वरित एव । यथा “अन्वेनं देवा बुध्यन्ते” (7-1-6) इत्यस्यादौ अन्वेनमित्यत्र प्रातिहतस्वरितस्तथा विष्णवनुस्थित इत्यत्रापि प्रातिहतस्वरित एव । अन्वेनमित्यत्र प्रातिहतस्वरितसाधनप्रकारः मदीयशिक्षाप्रातिशारव्यसमन्वयमीमांसायां विंशाध्यायप्रारम्भे द्रष्टव्यः । प्रातिहतलक्षणमस्कृदुक्तम् । विष्णवनुस्थित इत्यत्र षकारस्य “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सूत्रेण द्वित्वं भवति । षकारस्य अभिनिधानागमप्रथमटकारपरकत्वेऽपि “प्रथमपरश्चेति” (14-17) सूत्रेण द्वित्वनिषेधो न भवति, अभिनिधानागमप्रथमस्य अविद्यमानवद्वावाङ्गीकारेण अमुख्यत्वात् । “मुख्यप्रथमसद्वावे द्वित्वं न स्यात्सदोष्मणामिति” शिक्षासिद्धान्तानुसारेण प्रथमपरश्चेति सूत्रस्थप्रथमशब्दस्य मुख्यप्रथमपरतया अर्थवर्णनं सङ्जच्छते । अतः षकारस्य द्वित्वनिषेधो नास्ति । किन्तु द्वित्वं सिद्ध्यति । विष्णवनुस्थित इत्यत्र अभिनिधानागमटकारणकारयोर्मध्ये “स्पर्शादनुत्तमादिति” (21-12)

सूत्रेण टकारात्मकयमागमप्राप्तेः यद्यप्यवकाशोऽस्ति तथापि “वर्गान्तं शषसैस्सार्धमन्तस्थाभिश्च संयुतम् । दृष्ट्वा यमा निवर्तन्ते” इति पूर्वोदाहृतशिक्षालोकेन यमागमो निषिद्धः, विष्ववनुस्थित इत्यत्र वर्गान्त-प्रकारस्य षकारवकाराभ्यां ऊष्मान्तस्थाभ्यां योगात् । विषयेऽस्मिन् यस्मिन् लक्ष्ये वर्गान्तस्य उत्तमवर्णस्य शषसान्तस्थोभयविधवर्णयोगो वर्तते तत्रैव यमागमनिषेधो भवति । तथाविधं “विष्ववनुस्थितमि” त्यादिकमेव यमागमनिषेधस्य लक्ष्यमिति नैमानि भैरवार्यमतम् । एतन्मते “अश्मन्” “राङ्गसी” त्यादौ यमागमापत्तिः स्यात् । अश्मन्नित्यत्र मकारस्य एकेन शकारेणैव योगोऽस्ति । राङ्गसीत्यत्र जकारस्य यकारेण एकेनैव योगोऽस्ति । ऊष्मान्तस्थोभययोगो नास्तीति भैरवार्यमते अश्मन्, राङ्गसीत्यादौ यमागमापत्तिरूपदोषः प्रसञ्ज्येत । स चायुक्तः, अश्मन् राङ्गसीत्यादौ यमागमनिषेधस्य इष्टत्वात् तथैव सम्प्रदायाच्च । तथाहि कौण्डन्यशिक्षायां “शषसाभिनिधानाच्च यद्यन्तस्थोत्तमात्क्रमात्” (155) इति वाक्येन यमागमनिषेधः पृथक् पृथक् विहितः । कथं ? शषसेभ्यः परत्र ये अभिनिधानप्रथमवर्णास्तेभ्यः उत्तमवर्णे परे सति यमागमो निषिद्ध्यते इत्येकं यमागमनिषेधविधानम् । एवमेव अन्तस्थापरकात् उत्तमवर्णात् पूर्वं यमागमो निषिद्ध्यते इति विधानान्तरमस्ति । एवं अश्मन्नित्यादिलक्ष्येषु वर्ग-

न्तस्य ऊष्मयोगः राङ्गसीत्यादौ अन्तस्थायोगोऽस्तीत्येवं पृथक् पृथक्
 यमागमनिषेधे कौण्डन्यशिक्षावाक्यादवगते सति येषु लक्ष्येषु ऊष्मा-
 न्तस्थावर्णसमुच्चयो वर्तते तेष्वेव यमागमनिषेध इति वर्णक्रमदर्पणग्रन्थे
 ग्रन्थकृन्मैमानि भैरवार्योक्तिर्न साध्वी । कौण्डन्यशिक्षावाक्येन पार्थक्येन
 यमागमनिषेधे निर्णीते सति असन्दिग्धकौण्डन्यवाक्यार्थानुसारं
 प्रकृतसन्दिग्धवाक्यार्थो नेयः । कथं ? वर्गान्तमिति प्रकृतवाक्यस्य
 वर्गान्तं शासैस्सार्धमित्येकः अन्वयः वर्गान्तमन्तस्थाभिश्च संयुत-
 मित्यपरः अन्वयः । एवमुक्ते सति पृथक् यमागमनिषेधस्तिष्यति ।
 अत एव यज्वना “स्पर्शादनुत्तमादिति” (21-12) सूत्रव्याख्याने अत्रा-
 भिनिधानादुत्तमात्परतः नासिक्यागमो न भवति तस्य कार्यान्तरविधा-
 वविद्यमानवद्वावादित्युत्त्वा “प्रजापतिं प्रश्नम्” “अश्मन्नि” त्यादिकं
 केवलोष्मघटितं निषिद्धयमागममुदाहृतम् । एवमेव “पौष्ट्रयेतेन”
 “धिष्यादुथसर्पत्” “स्थावरोऽस्म्यथ जङ्घमः” इत्यादिष्वपि नासिक्या-
 गमनिषेधोऽस्ति । कथं ? पौष्ट्री+एतेन इत्यनयोस्सन्ध्यौ “इवर्णो-
 कारयोर्यवकारभावे क्षैप्र उदात्तयोः” (20-1) इति सूत्रेण क्षैप्रस्वरितो
 भवति । “धिष्यादुथसर्पे” दित्यत्र आकारः विक्रमसंज्ञितानुदात्तो
 भवति । “स्थावरोऽस्म्यथ जङ्घम्” इत्यत्र यकारात्परः अकारः प्रचय
 इति स्वरविवेकः । “पौष्ट्रयेतेन” इत्युदाहरणत्रये षकारषकारसकाराणां

“स्वरपूर्वमिति” (14-1) द्वित्वं भवति । प्रत्येकं षकारणकारयोर्मध्ये तथा सकारमकारयोर्मध्ये च, टकारपकारात्मकाभिनिधानप्रथमागमस्सध्यति । अभिनिधानागमटकारपकाराणां णकारमकाराणां मध्ये “स्पर्शादनुत्तमादिति” (21-12) नासिक्यागमस्य यद्यपि प्राप्तिरस्ति तथापि “वर्गान्तं शष्षसैस्सार्धमन्तस्थाभिश्च संयुतमिति” शिक्षावाक्येन नासिक्यागमो निषिद्धः । वर्गान्तस्य शष्षसैर्वा अन्तस्थाभिर्वा अन्यतरयोगेऽपि नासिक्यागमनिषेधे अङ्गीकृते सति उभयसम्बन्धे नासिक्यागमनिषेधस्सध्यतीति किमु वक्तव्यम् ? कैमुतिकन्यायेन उभयसम्बन्धे नासिक्यागमनिषेधस्सुतरां सिध्यतीति भावः । यद्यपि अन्तस्थासु मध्ये उदाहृतलक्ष्यानुसारेण यकारवकाराभ्यामेव वर्गान्तस्य सम्बन्धोऽस्तीति ज्ञायते । तर्हि श्लोके अन्तस्थाभिश्च संयुतमिति बहुवचनं वर्यमेव । तथापि यकारवकारव्यक्त्यभिप्रायेण बहुवचनं सञ्च्छित इति भावः । स्पष्टमन्यत् ।

45. “प्राश्जीयाद्धोता”

केवलवर्णक्रमः

पकाररेफ आकार, शकारद्वित्व अभिनिधानागमचकार जकार
ईकाराः

स्वरवर्णक्रमः

पकाररेफदीर्घानुदात्त आकार, शकारद्वित्व अभिनिधानागम-
चकारजकारदीर्घानुदात्त ईकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अणुमात्रिकपकार, अर्धमात्रिकरेफ, द्विमात्रिकदीर्घानुदात्त^१
आकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकशकारद्वित्व, तावन्मात्रिका-
भिनिधानागमचकार, अर्धमात्रिकजकार, द्विमात्रिकदीर्घानुदात्त ईकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अणुमात्रिकपराङ्गभूतपकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतरेफ, द्विमात्रि-
कदीर्घानुदात्त आकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत
शकारद्वित्व, तावन्मात्रिकपूर्वाङ्गभूत अभिनिधानागमचकार, अर्धमात्रि-
कपराङ्गभूत जकार, द्विमात्रिकदीर्घानुदात्त ईकाराः

विशेषव्याख्या

शकारस्य “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सूत्रेण द्वित्वं भवति । शकारस्य अभिनिधानागमप्रथमपरत्वेऽपि “प्रथमपरश्चेति” (14-17) द्वित्वनिषेधो न भवति । “मुख्यप्रथमसद्वावे द्वित्वं न स्यात्सदोष्मणाम्” इति शिक्षावाक्यात् मुख्यप्रथमपरत्वे एव द्वित्वनिषेधात् अभिनिधानाग-मप्रथमस्य कार्यान्तरविधावविद्यमानवद्वावेन अमुख्यत्वात् तस्मिन् परे द्वित्वनिषेधो न प्रवर्तते । अर्थात् शकारस्य द्वित्वं सिद्ध्यति । प्राश्जीयादित्यत्र श्रूयमाणो जकारः नकारप्रकृतिकः । यथा “मृडातीदृशो” इत्यादौ श्रूयमाणो डकारः छकार प्रकृतिक इति “पृक्तस्वरात्परो ळो डम्” (तै.प्रा.13-16) इति सूत्रोक्तस्तद्वत् । “शात्तैत्तिरीयके नस्य जो भवेत्काठके न चेत्” (350) इति पूर्वागमप्रकरणीयव्यासवाक्येन प्राश्जीयादित्यत्र नकारस्य जकारादेशो विहितः ।

श्लो ॥ शपूर्वस्य नकारस्य जकारस्तैत्तिरीयके ।

तकारशशनयोर्मध्ये काठके परिकीर्तिः ॥

इति शिक्षान्तरश्लोकेन नकारस्थाने जकारादेशः तैत्तिरीये भवतीत्युक्तम् । अत्र तैत्तिरीयग्रहणं पारक्षुद्रस्याप्युपलक्षणमिति व्याख्यातुभिरुक्तम् । तेन नकारस्थानिकजकारः संहिताब्राह्मणोभय-विषयक इति ज्ञेयम् । काठके तु “अश्रुते तं कामम्” इत्यादौ नकारस्य

जकारादेशो न भवति । किन्तु नकार एवावतिष्ठते । काठकाः पञ्च-
सङ्घाका इति

श्लो ॥ भद्रञ्च सहसंज्ञानं लोकस्तुभ्यमिति क्रमात् ।

एते काठकसंज्ञाः स्युः पञ्च प्राश्जा इतीरिताः ॥

इति शिक्षोक्ता इत्येवाः । “प्राश्जीयाद्वोता” इत्यादिषु “अघोषा-
दूष्मण” (14-9) इति सूत्रेण शकारजकारयोर्मध्ये अभिनिधानागम-
प्रथमश्वकारः प्राप्तः । ततः अभिनिधानागमचकारजकारयोर्मध्ये
“स्पर्शादनुत्तमादिति” (21-12) प्रथमयमागमचकारप्राप्तेर्यद्यप्यवका-
शोऽस्ति तथापि वर्गान्तस्य जकारस्य शकारेण ऊष्मणा योगोऽस्तीति
“वर्गान्तं शष्सैस्सार्ध” मिति यमागमनिषेधस्य सिद्धान्तितत्वेन
प्राश्जीयादित्यत्र अभिनिधानागमचकारजकारयोर्मध्ये प्रथमयमागम-
चकारो नास्ति । एवमेव

1. “नवतिष्ठ शजथिष्ठम्” (तै.सं.3-2-11)
2. “तःसम्पश्जम्” (तै.सं.4-6-2)
3. “अपोऽश्जाति” (तै.सं.6-1-1)
4. “शिश्जैर्यदनृतञ्चकृम्” (तै.ब्रा.3-7-12)
5. “तस्माद्भार्ता अनशजन्तो वर्धन्ते” (तै.ब्रा.2-1-4)
6. “द्विःप्राश्जाति” (तै.ब्रा.2-1-4)

इत्यादिषु संहिताब्राह्मणभागीयेषु लक्ष्येषु प्रथमयमागमनिषेधः “वर्गान्तं शाषसैस्सार्धं” मित्यनेन भवतीति ज्ञातव्यः। उदाहृतलक्ष्यष्टके^१पि जकारः नकारस्थानिक इति “प्राशजीयाद्वोता” इत्यत्रेव बोध्यः। उदाहृतलक्ष्यष्टके “सम्प्रश्जम्” “शिश्जैः” इत्युभयत्र जकारानन्तरस्य अकारस्य ऐकारस्य च उदात्तो बोध्यः। “अनश्जन्तः” “चश्जथिष्ठम्” “अपोऽश्जाति” इति लक्ष्यत्रये जकारानन्तरं अकारयोः आकारस्य च प्रचयो ज्ञेयः। “द्विःप्राशजाति” इत्यत्र जकारानन्तरं श्रूयमाणः आकारः प्रातिहृतस्वरितो ज्ञेय इति स्वरविवेकः। शिष्ठमन्यत स्पष्टम्।

46. “अश्रुते तङ्गामम्”

केवलवर्णक्रमः

अकार, शकारद्वित्वाभिनिधानागमतकार नकार उकारा:

स्वरवर्णक्रमः

हस्वानुदात्त अकार, शकारद्वित्वाभिनिधानागमतकार नकार
हस्वानुदात्तोकाराः

मात्रावर्णक्रमः

एकमात्रिक हस्वानुदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणु-
मात्रिकशकारद्वित्व, तावन्मात्रिकाभिनिधानागमतकार, अर्धमात्रिक
नकार, एकमात्रिक हस्वानुदात्तोकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिक पूर्वाङ्गभूतशकारद्वित्व, तावन्मात्रिक पूर्वाङ्गभूता-
भिनिधानागमतकार, अर्धमात्रिक पराङ्गभूतनकार, एकमात्रिक हस्वा-
नुदात्तोकाराः

विशेषव्याख्या

अश्रुते तङ्गाममित्यादावपि शकारस्य “स्वरपूर्वमिति” (14-1)
सूत्रेण द्वितं सिध्यति । शकारस्य मुख्यप्रथमपरत्वाभावात् “प्रथम-

परश्चेति” (14-17) द्वित्वनिषेधो न भवति । प्रथमपरश्चेति सूत्रस्थ-
प्रथमशब्दस्य मुख्यप्रथमपरत्वं पूर्वोक्तं न विस्मर्तव्यम् । प्रकृते अश्वुते
इत्यत्र अभिनिधानागमतकारस्य अघोषादूष्मणः (तै.प्रा.14-9) इति
सूत्रोक्तस्य कार्यान्तरविधावविद्यमानवद्वावाङ्गीकारात् मुख्यप्रथमत्वं
नास्ति । “शान्तैत्तिरीयके नस्य जो भवेत्काठके न चेत्” (350) इति
पूर्वागमप्रकरणीयव्यासवाक्ये “काठके न चेदिति” नकारस्य जकारा-
देशो निषिद्धः । अत एव काठकेषु नकारः स्वभावतः तिष्ठतीत्यर्थः ।
“तकारशशनयोर्मध्ये काठके परिकीर्तित” इति शिक्षावाक्यानुसारेण
अभिनिधानागमतकारनकारयोर्मध्ये “स्पर्शादनुत्तमादिति” (21-12)
सूत्रेण प्रथमयमागमस्य यद्यपि प्राप्तिरस्ति तथापि अश्वुते इत्यत्र
वर्गान्तनकारस्य शकारेण ऊष्मणा योगोऽस्तीति “वर्गान्तं शषसै-
स्सार्धमिति” प्रथमयमागमः निषिद्धते । तथाच अश्वुते इत्यत्र यमा-
गमो नास्तीत्यर्थः । एवमेव

1. “अपाश्च्युष्णिमपारक्षः” (तै.आ.1-1)
2. “शिश्जैर्यदनृतञ्चकृम” (तै.आ.2-3)
3. “किं प्रथमाञ्चरात्रिमाश्लता इति” (तै.ब्रा.3-11-8)
4. “अन्नमश्लीतमृज्मीत” (तै.आ.1-4)

इत्यादिषु यमागमः नास्ति । अपाश्ल्युष्णिमित्यत्र अश्नि+उष्णि
इत्यनयोस्सन्ध्यौ इकारस्य यणादेशेन यकारादेशो भवति । अभ्यस्था-
दित्यत्र यणादेशसन्ध्यौ यथा क्षैप्रस्वरितो भवति तथा अत्रापि क्षैप्रस्वरित
इति ज्ञातव्यः । आरण्यकशिक्षायां

श्लो ॥ प्राप्तिशून्या स्वनाम्ना क्षैप्रादयस्त्वादिमध्ययोः ॥ 237

क्षैप्रस्वार इवर्णस्य गायत्रीं श्री श्रिया ह्रिया ॥ 240

इति वाक्याभ्यां “श्रीर्मे भजतु” इत्यादाविव “अपाश्ल्युष्णि”
मित्यत्रापि उदात्तपूर्वत्वे वा तदभावे वा क्षैप्रस्वरित इति ज्ञेयः । “शिश्वैर्य-
दनृतम्” “अन्नमश्नीते” त्युभयत्र यथाक्रम ऐकारः ईकारश्च उदात्तः
“रात्रिमाश्ता” इत्यत्र अन्तिमः आकारः विक्रमसंज्ञकदीर्घानुदात्त इति
विज्ञेयः । संयोगपरकार्धमात्रिकविरामादिकं यथोक्तं ज्ञेयम् ।

26. अनुस्वारसौधान्तर्मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गः

47. “कर्णाभश्च”

केवलवर्णक्रमः

रेफणकारद्वित्व आकार, आद्यांशगकार अपरांशानुनासिको-
भयांशागमानुस्वाराः

स्वरवर्णक्रमः

रेफ णकारद्वित्वोदात्त आकार, आद्यांशगकार अपरांशानु-
नासिकोभयांशागमानुस्वाराः

मात्रावर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकरेफणकार, अर्धमात्रिकणकार, द्विमात्रिकोदात्त
आकार, अणुमात्रिकविराम, आद्यांशार्धमात्रिकगकार, अपरांशार्ध-
मात्रिकानुनासिकोभयांशैकमात्रिकागमानुस्वाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतरेफणकार,	अर्धमात्रिकपराङ्गभूत-
णकार, द्विमात्रिकोदात्त आकार, अणुमात्रिकविराम, आद्यांशार्धमात्रि-	

कगकार, अपरांशार्धमात्रिक अनुनासिक, उभयांशैकमात्रिक पूर्वाङ्गभूत
आगमानुस्वाराः

विशेषव्याख्या

कर्णाऽश्च इत्यत्र “रेफात्परञ्च” (14-4) इति सूत्रेण णकारस्य
द्वित्वं भवति । “द्विमात्रान्मात्र एव तु” इति शिक्षावचनेन कर्णाऽश्च
इत्यत्र आकारपूर्वकत्वादनुस्वारस्य एकमात्रत्वं सिध्यति । अनुस्वार-
पूर्वभागस्य गकारस्य अर्धमात्रत्वं शेषभागस्य अनुनासिकस्य अर्धमात्र-
त्वं समविभागेन अनुस्वारस्य एकमात्रत्वं बोध्यम् । आकारानुस्वारयो-
र्मध्ये “विरामे वर्णयोर्मध्ये ह्यणुकालोऽप्यसंयुते” (446) इति काल-
निर्णयप्रकरणीयव्यासवाक्येन अणुकालविरामो भवति । एवमेव
“अहीऽश्च” “अन्नीऽरफसुषदः” “जहि शत्रूऽरप मृधः” इत्यादिष्वपि
प्रत्येकमनुस्वारस्य एकमात्रत्वं इत्येम् । शिष्टमन्यत्स्पष्टम् ।

48. “सञ्चितं मे ब्रह्म”

केवलवर्णक्रमः

सकार अकार, आद्यांशगकारापरांशानुनासिकोभयांशागमा-
नुस्वार, शकार इकाराः

स्वरवर्णक्रमः

सकारोदात्त अकार, आद्यांशगकारापरांशानुनासिकोभयांशा-
गमानुस्वार, शकार मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक इकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकसकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अणुमात्रिक-
विराम, आद्यांशैकमात्रिकगकार, अपरांशैकमात्रिक अनुनासिक,
उभयांशद्विमात्रिक आगमानुस्वार, अर्धमात्रिकशकार, एकमात्रिक-
मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक इकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतसकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अणु-
मात्रिकविराम, आद्यांशैकमात्रिकगकार, अपरांशैकमात्रिकानुनासिको-
भयांशद्विमात्रिकपूर्वाङ्गभूतागमानुस्वार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतशकार,
एकमात्रिक मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक इकाराः

विशेषव्याख्या

“मात्राद्विमात्रोऽनुस्वारः” इति शिक्षावचनेन सञ्चितमित्यत्र हस्वादकारात्परः अनुस्वारः द्विमात्रो भवति । तस्यानुस्वारस्य पूर्वभागो गकारः एकमात्रिकः अपरभागः अनुनासिकः एकमात्रिक इति समविभागः कृतः । एवमेव “प्रत्युष्टरक्षः” “तञ्चषडहानि” “त इषुञ्च-समस्कुर्वत्” इत्यादिष्वपि प्रत्येकमनुस्वारः हस्वपूर्वक इति द्विमात्रिको भवति । अत्रापि गकारांशस्य एकमात्रत्वं अनुनासिकांशस्य एकमात्रत्वमिति समविभागेनाहत्य प्रत्यनुस्वारं द्विमात्रत्वं बोध्यम् । सर्वत्र “अनुस्वारस्वरभक्तिश्चेति” (21-6) पूर्वाङ्गत्वं समानम् । विरामकालादिकं यथायथं बोध्यम् ।

49. “स्वाऽअहम्”

केवलवर्णक्रमः

सकार वकार आकार, आद्यांशगकारापरांशानुनासिकोभयांशा-
गमानुस्वार, अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

सकार वकारोदात्त आकार, अणुमात्रिकविराम, आद्यांशगकार
अपरांशानुनासिकोभयांशागमानुस्वार, दृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकहस्वा-
नुदात्त अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अणुमात्रिकसकार, अर्धमात्रिकवकार, द्विमात्रिकोदात्त आकार,
अणुमात्रिकविराम, आद्यांशार्धमात्रिकगकार, अपरांशापादोनमात्रिका-
नुनासिक, उभयांशाध्यणुमात्रिक आगमानुस्वार, अध्यणुमात्रिक-
वैशेषिकासंज्ञकविवृत्तिविराम, एकमात्रिक दृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञक
हस्वानुदात्त अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अणुमात्रिक पराङ्गभूतसकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतवकार,
द्विमात्रिकोदात्त आकार, अणुमात्रिकविराम, आद्यांशार्धमात्रिकगकार,

अपरांशपादोनमात्रिकानुनासिकोभयांशसाणुमात्रिक पूर्वाङ्गभूत
आगमानुस्वार, अध्यणुमात्रिक वैशेषिकासंज्ञकविवृत्तिविराम, एकमा-
त्रिक दृढतरप्रयत्न विक्रमसंज्ञकहस्वानुदात्त अकाराः

विशेषव्याख्या

अनुस्वारस्य हल्त्वात् “अनुस्वारस्वरभक्तिश्च” (21-6) इति
सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वं सिध्यति । “विरामे वर्णयोर्मध्ये ह्यणुकालोऽप्यसंयुते”
(446) इति कालनिर्णयप्रकरणीयव्यासवाक्येन आकारानुस्वारयोर्मध्ये
अणुकालविरामो विहितः । “कर्णात्मश्च” इत्यत्र शकाररूपहल्त्परकस्य
अनुस्वारस्य द्विमात्रिक आकारपूर्वकत्वे “द्विमात्रान्मात्र एव तु” इति
शिक्षावचनेन यथा मात्रिकत्वं तथा स्वात्मअहमित्यत्र अनुस्वारस्य
द्विमात्रिक आकारपूर्वकत्वात् “द्विमात्रान्मात्र एव तु” इति शिक्षावचनेन
मात्रिकत्वे प्राप्ते तदपवादतया व्यासशिक्षायां कालनिर्णयप्रकरणे “स्वरो-
दये त्वनुस्वारो भवेदध्यणुमात्रिकः” इति वाक्येन अनुस्वारस्याच्चपरकत्वे
अध्यणुमात्राकालो विहितः । “विरामश्च तयोर्मध्ये वैशेषिका विदी-
र्घयोः” (454) इति तदनन्तरवाक्येन परस्वरानुस्वारयोर्मध्येऽपि अध्य-
णुमात्रिकवैशेषिकासंज्ञकविवृत्तिविराम उक्तः ।

ननु “व्यक्तेराद्यन्तयोर्यस्याः” (174) इति कौण्डन्यशिक्षा-
वाक्येन “कल्पयन्ती ऊर्ध्वं” मित्यादौ विभिन्नगणस्थयोः ईकार ऊकार-

योः दीर्घयोः मध्यवर्तिन्याः विवृत्याः वैशेषिकसंज्ञा उक्ता । “स्वाऽअहम्” इत्यत्र एकगणस्थ दीर्घहस्तमध्यवर्तिन्याः विवृत्याः वैशेषिका संज्ञा कथमुच्यते ? उदाहृतकौण्डन्यशिक्षाविरोधादिदमयुक्तमिति चेन्न । तत्रैव कौण्डन्यशिक्षायां “तदभावोऽथवा यदि” (175) इत्यादिना वैशेषिकाविवृत्याः लक्षणान्तरमुक्तम् । “विरामश्च तयोर्मध्ये” (454) इत्यत्र मञ्जर्यामपि

श्लो ॥ विदीर्घयोरनुस्वारस्वरयोर्मध्यगा च या ।

वैशेषिका सा विज्ञेया भवेदध्यणुमात्रिका ॥

इति प्रकारान्तरेण वैशेषिकाविवृत्तिलक्षणमुक्तम् । अतः तेन विदीर्घयोः आकार अकारयोः मध्यस्थानुस्वारस्वरयोर्मध्ये अध्यणुमात्रिकवैशेषिकासंज्ञकविवृत्तिविरामस्य अङ्गीकृतत्वात् “स्वाऽअहम्” इत्यत्र अनुस्वारस्येव तदनन्तरविवृत्या अपि अध्यणुमात्रिकविरामकाल उक्तः । तस्याः विवृत्याः वैशेषिकासंज्ञा च लब्धेति न काचिद्द्विप्रतिपत्तिः ।

ननु “स्वाऽअहम्” इत्यत्र “स्वरोदये त्वनुस्वारो भवेदध्यणुमात्रिकः” (453) इति कालनिर्णयप्रकरणीयव्यासवाक्यविहिताध्यणुमात्राकालविभागे गकारस्य अर्धमात्रत्वं अनुनासिकस्य पादोनमात्रत्वमिति यो विभागः कृतः तत्त्वेयमाशङ्का जागर्ति । विनिगमनाविरहात्

गकारस्यैव पादोनमात्रत्वमनुनासिकस्य अर्धमात्रत्वं कुतो नाङ्गीक्रियते
इति चेदुच्यते । “अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः” (तै.प्रा.2-30) इति
सूत्रेण अनुस्वारस्य नासिकास्थानमुक्तम् । अनुस्वारस्य वर्णक्रमोच्चारणे
“विवृतनासिकोपरिभागस्थान तदधोभागकरणेति” नासिकायाः स्थान-
करणोभयकथनेन नासिकास्थानस्य मुख्यत्वमुक्तं भवति । अतः अनु-
नासिकभागस्य सपादमात्रत्वमुक्तम् । तन्यायस्य “सऽशितम्” इत्या-
दिषु हल्परकानुस्वारेष्वपि तुल्यत्वात् “सऽशितम्मे ब्रह्म” इत्यादावपि
एकद्वित्रिमात्राकालस्य “स्वाऽअहम्” इत्यत्रेव विषमविभागकल्पना-
स्त्वति चेन्न । “स्वरोदये त्वनुस्वारो भवेदध्यणुमात्रिक” इत्यच्चपरकत्व-
विषये हल्परकानुस्वारीयैकद्विमात्राकालापवादतया अध्यणुमात्र इति
कण्ठरवेणोक्तत्वात् अच्चरकानुस्वारविषये एवायं विभागो युक्तः, न तु
हल्परकानुस्वारविषये इति विवेकः । “स्वाऽअहम्” इत्यत्र वकारोत्तर-
वर्तिनः आकारस्य हकारोत्तरवर्तिनः अकारस्य च उदात्तत्वात्तयोर्मध्ये
हस्तानुदात्तस्य अकारस्य “स्वरितयोर्मध्ये” (19-1) इति विक्रमसंज्ञा
उक्ता । “स्वारविक्रमयोरिति” (17-6) सूत्रेण तस्य दृढतरप्रयत्न उक्तः ।
“स्वाऽअहम्” इत्यत्र सकारस्य पूर्ववर्णमावात् “नान्तस्थापरमसव-
र्णमिति” (21-7) निषेधाद्वा सकारस्य पराङ्गत्वं सिद्ध्यति । एवमेव
“महाऽइन्द्रः” “विद्वाऽत्रृष्टतून्” “मधुमाऽअस्तु सूर्यः” इत्यादिष्वपि

अनुस्वाराणां अनुस्वारतत्परस्वराणां मध्ये विवृत्तिविरामस्य च पूर्वोक्त-
शिक्षाश्लोकेन अध्यणुमात्रिककालो विहितः । विवृत्तीनां वैशेषिकसंज्ञा-
श्रोक्ताः । उदाहृतलक्ष्यत्रये अनुस्वाराणां गकारानुनासिककालविभागः
पूर्ववत् बोध्यः । उदाहृतलक्ष्यत्रयस्थानुस्वाराणामपि “अनुस्वारस्वर-
भक्तिश्वेति” (21-6) सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वं ज्ञेयम् । शिष्टमन्यत्समानम् ।

50. “यजमानस्सङ्कुरुते यदग्निश्चिनुते”

केवलवर्णक्रमः

सकार सकार अकार, आद्यांशागकार अपरांशानुनासिक उभयां-
शागमानुस्वारद्वित्व, सकार ककार उकारा:

स्वरवर्णक्रमः

सकार सकारोदात्त अकार, आद्यांशागकार अपरांशानुनासिक
उभयांशागमानुस्वारद्वित्व, सकार ककार मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरित-
स्वरगुणक उकारा:

मात्रावर्णक्रमः

अणुमात्रिक सकार, अर्धमात्रिकसकार, एकमात्रिकोदात्त
अकार, अर्धमात्रिकविराम, आद्यांशार्धमात्रिकगकार, अपरांशार्धमात्रि-
कानुनासिक उभयांशैकमात्रिक आगमानुस्वारद्वित्व, अणुमात्रिक
सकार, अर्धमात्रिकककार, एकमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वर-
गुणक उकारा:

अङ्गवर्णक्रमः

अणुमात्रिक पूर्वाङ्गभूतसकार, अर्धमात्रिक पराङ्गभूतसकार,
एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, आद्यांशार्धमात्रिक गकार,

अपरांशार्धमात्रिक अनुनासिक, उभयांशैकमात्रिक पूर्वाङ्गभूत आगमा-
नुस्वारद्वित्व, अणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतसकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतककार,
एकमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक उकारा:

विशेषव्याख्या

सम्+स्कुरुते इति दशायां मलोपे सति “सऽस्कुरुते” इति
सगत्वानुस्वारसिध्यनन्तरं “स्वरपूर्वं व्यञ्जनमिति” (14-1) द्वित्वं न
शक्यशङ्कम् । कुतः? “ततस्त्वनुस्वारः” (15-3) इति परसूत्रेण अनु-
स्वारे साधिते सति पश्चात् “स्वरपूर्वमिति” (14-1) पूर्वसूत्रेण द्वित्वं नैव
कर्तुं शक्यम्, तत्रपूर्वन्यायविरोधात् । अतः “हस्वाद्वित्वमनुस्वारः प्राप्नु-
यात्संयुते परे” (341) इति द्वित्वप्रकरणीयव्यासवाक्येन अनुस्वारस्य
“स्कु” इति संयोगपरकत्वात् द्वित्वं सिध्यति । द्वित्वं नाम एकस्य
व्यञ्जनस्य अनुस्वारस्य स्थाने तादृशं रूपद्वयं = प्रकृते अनुस्वारद्वयं
यद्वा एकस्य व्यञ्जनस्य अनुस्वारस्य स्थाने तत्सजातीयं द्वितीयमनु-
स्वारात्मकं रूपं वा विज्ञेयम् । न च “सऽस्कुरुते” इत्यत्र अनुस्वारा-
नन्तरस्य सकारस्य “स्वरपूर्वं व्यञ्जनम्” (14-1) इति द्वित्वं शङ्क्यम् ।
सकारस्य ककारात्मकव्यञ्जनपरकत्वेऽपि अनुस्वारपूर्वकत्वेन स्वरपूर्व-
कत्वाभावात् द्वित्वं न सिध्यति । ननु “अऽहश्च सर्वेषाम्” (8-15) इति
सूत्रोक्तरीत्या अनुस्वारस्य पञ्चदशाध्याये विधास्यमानत्वेन द्वित्वानुष्ठा-

नवेळायां अनुस्वाराभावेन सकारस्य स्वरपूर्वकत्वसिध्या सकारस्य द्वित्वप्राप्तिरस्तीति चेन्न । सकारस्य ककारात्मकमुख्यप्रथमपरकत्वात् “प्रथमपरश्चेति” (14-17) सूत्रेण द्वित्वनिषेधात् “सङ्खस्कुरुते” इत्यत्र सकारस्य द्वित्वं न सिध्यति । “यजमानस्सङ्खस्कुरुते” इत्यत्र अनुस्वारस्य हस्वपूर्वकत्वात् यथा “सङ्खशितं मे” इत्यादौ हस्वपूर्वकस्य अनुस्वारस्य द्विमात्रत्वं तथा “सङ्खस्कुरुते” इत्यत्रापि द्विमात्रत्वे प्राप्ते अनुस्वारस्य संयोगपरत्वे विशेषशास्त्रेण एकमात्रत्वमेवेति वर्णकम-दर्पणकृता नैमानि भैरवार्येण

श्लो ॥ अनुस्वारस्य मात्रत्वं संयोगे परतः स्थिते ।

अन्यत्राध्येतृभिस्सर्वैः द्विमात्रः परिकीर्तिः ॥

इति विशेषशिक्षावचनमुदाहृतम् । तेन “सङ्खस्कुरुते” इत्यत्र अनुस्वारस्य संयोगपरकत्वेन एकमात्रत्वं “सङ्खशितं मे” इत्यादौ अनुस्वारस्य संयोगपरकत्वाभावात् द्विमात्रत्वमिति विवेकः । अनुस्वार-द्वित्वलक्षणे संयोगे परतः पूर्वत्र “संयुतोर्ध्वे तु पूर्वत्र” (450) इति वाक्येन अर्धमात्रिकविरामस्सध्यति । “सङ्खस्कुरुते” इत्यत्र प्रातिहृत-स्वरितः नानापदलक्षणः असकृदुक्तः । “अनुस्वारस्वरभक्तिश्च” (21-2) इति द्विवर्णानुस्वारस्यापि पूर्वाङ्गत्वं सिध्यति । सकारस्य “परेण चासांहितम्” (21-5) इति सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वं ककारस्य “तत्परस्वरम्”

(21-2) इति सूत्रेण पराङ्गत्वं बोध्यम् । एवमेव “पुनः कृणवङ्गस्त्वा” “वृत्रान् घङ्गश्चरेत्” “अस्मिन् श्चामुष्मिन्” इत्यादिष्वपि अनुस्वाराणां संयोगपरकाणां “हस्वाद्वित्वमनुस्वारः प्रामुयात्संयुते परे” (341) इति व्यासशिक्षावच्चनेन द्वित्वं सिध्यति । “मात्रिकादपि संयोगे मात्रिकस्तु द्विरूपवत्” इति शिक्षावच्चनेन एकमात्रिकत्वं सिध्यति । उदाहृतलक्ष्येषु अनुस्वाराणां पूर्वाङ्गत्वं संयोगपरकार्धमात्रिकविरामादिकं च पूर्ववत् बोध्यम् । सर्वं सुगमम् ।

51. “सङ्क्षेपश्रवाह”

केवलवर्णक्रमः

सकार अकार, आद्यांशगकारापरांशानुनासिकोभयांशागमा-
नुस्वारद्वित्व, शकारद्वित्व रेफ अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

सकारोदात्त अकार, आद्यांशगकारापरांशानुनासिकोभयांशा-
गमानुस्वारद्वित्व, शकारद्वित्व रेफ मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वर-
गुणक अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकसकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम,
आद्यांशार्धमात्रिकगकार, अपरांशार्धमात्रिक अनुनासिक, उभयांशैक-
मात्रिक आगमानुस्वारद्वित्व, अण्वणुमात्रिकशकारद्वित्व, अर्धमात्रिक-
रेफ, एकमात्रिक मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरित स्वरगुणक अकाराः

अञ्जवर्णक्रमः

अर्धमात्रिक पराञ्जभूतसकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्ध-
मात्रिकविराम, आद्यांशार्धमात्रिकगकार, अपरांशार्धमात्रिकानुनासि-
कोभयांशैकमात्रिकपूर्वाञ्जभूत आगमानुस्वारद्वित्व, अण्वणुमात्रिकपूर्व-

पराङ्मूल शकारद्वित्व, अर्धमात्रिकपराङ्मूलतरेफ, एकमात्रिकमृदुतर-
प्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकाराः

विशेषव्याख्या

सम्+श्रवाहेति दशायां “रेफोष्मपरः” (13-2) इति सूत्रेण
मलोपे “ततस्त्वनुस्वारः” (15-3) इत्यनुस्वारे “अनुस्वारो यजुष्येव-
मध्याये॒पि यदा भवेत्तदा गकारसंयुक्त” (238-239) इति व्यास-
शिक्षास्थ यत्वप्रकरणीयश्लोकेन गकारे सति तदा सऽश्रवाहेति जाते
अनुस्वारविधिपरत्रयोदशाध्यायसूत्रप्रवृत्यनन्तरं “स्वरपूर्वमिति” (14-
1) पूर्वसूत्रेण अनुस्वारस्य द्वित्वविधानमयुक्तम्, तत्रपूर्वन्यायविरोधात्।
अतः अनुस्वारस्य द्वित्वं प्रातिशारव्यसूत्रेण न सिध्यति । किन्तु “हस्वा-
द्वित्वमनुस्वारः प्राप्त्यात्संयुते परे” (341) इति वाक्येन अनुस्वारस्य
द्वित्वं सिध्यति । “तदनुस्वारपूर्वश्च संयोगादिर्द्विरुच्यते” (342) इति
वाक्येन शकारस्य द्वित्वं सिध्यति । कथं ? तदनुस्वारपूर्वश्चेत्यत्र तच्छ-
ब्देन द्विर्भावानुस्वार उच्यते । सः पूर्वः यस्मात्स इति व्युत्पत्या
शकारस्य प्राप्तद्विवर्णानुस्वारपूर्वकत्वं सिध्यतीत्यनेन वाक्येन द्वित्वं
सिध्यति । विषये॑स्मिन् भैरवार्येण

श्लो ॥ अनुस्वारस्य मात्रत्वं संयोगे परतः स्थिते ।

अन्यत्राध्येत्रभिस्सर्वैः द्विमात्रः परिकीर्तिः ॥

इति विशेषशिक्षावचनेन अनुस्वारस्य हस्तात्परत्वे ॥ पि संयोग-परकत्वं निमित्तीकृत्य एकमात्रत्वमुक्तम् । “मात्रिकादपि संयोगे मात्रिकस्तु द्विरूपवत्” इति शिक्षान्तरेणापि मात्रिकत्वमुक्तम् । सङ्श्रवाहेत्यत्र प्रातिहतस्वरितः । तल्लक्षणमसकृदुक्तम् । एवमेव “सङ्शस्त्रावभागास्थ” “विशामग्निः स्वध्वरम्” “त्वङ्ह्यग्ने” इत्यादावपि हस्तात्परानुस्वाराणां “हस्ताद्वित्वमनुस्वारः” (341) इति व्यासवाक्येन द्वित्वं सिद्ध्यति । “तदनुस्वारपूर्वश्च संयोगादिर्द्विरूच्यते” इति तदनन्तरवाक्येन संयोगादिभूतानां सकारसकारहकाराणां द्वित्वं सिद्ध्यति । न च हकारस्य द्वित्वयोग्यता नास्तीति वाच्यम् । “अवसाने रविसर्जनीय” इत्यादिद्वित्वनिषेधसूत्रे रेफस्येव हकारस्य अपरिगणनात् हकारस्य द्वित्वमक्षतम् ।

ननु संयोगपरत्वे अनुस्वारस्य द्वित्वमस्तीति कथनेन “सवत्सरीणाऽस्वस्ति” इत्यादावपि अनुस्वारस्य द्वित्वं केचिन्मन्यन्ते, तदसारम् ।

श्लो ॥ हस्तसंयोगयोर्मध्ये योऽनुस्वारोऽभिधीयते ।

स एव द्वित्वमाप्नोति तदन्यो न द्विरूच्यते ॥

इति भैरवार्योदाहृतशिक्षाश्लोकोक्तरीत्या संयोगपरनिमित्तमात्रेण अनुस्वारस्य न द्वित्वम् । किन्तु हस्तपूर्वत्वमपि निमित्तमङ्गीकार्यम् ।

“सवत्सरीणाऽस्वस्ति” इत्यत्र अनुस्वारस्य हस्पूर्वनिमित्ताभावात् द्वित्वं नास्तीति “तदन्यो न द्विरुच्यते” इत्यनेन स्पष्टीकृतम् । उदाहृतलक्ष्येषु “ह्यग्ने” “स्वध्वरम्” इत्यनयोः हि+अग्ने, सु+अध्वरमिति विभागे इकार उकारयोः स्वरपरत्वज्ञानात् यणादेशसन्धिपूर्वकं संहितायां “इवर्णोकारयोर्यवकारभावे क्षैप्र उदात्तयोः” (तै.प्रा.20-1) इति सूत्रेण क्षैप्रस्वरितो भवति । सः “क्षैप्रनित्ययोर्दृढतरः” (20-9) इति सूत्रेण दृढतरप्रयत्नको भवति । सर्वत्र उदाहृतलक्ष्येषु संयोगपरकार्धमात्रिकविरामादिकं यथोक्तं बोध्यम् । स्पष्टमन्यत् ।

52. “संज्ञान्या याजयेत्”

केवलवर्णक्रमः

सकार अकार, आद्यांशगकाररहितकेवलानुस्वार, जकार-
तृतीययमागमजकार जकार आकार, नकारद्वित्वयकार आकाराः

स्वरवर्णक्रमः

सकारहस्वानुदात्त अकार, आद्यांशगकाररहितकेवलानुस्वार,
जकारतृतीययमागमजकारजकारोदात्त आकार, नकारद्वित्वयकार-
दृढतरप्रयत्ननित्यस्वरितस्वरगुणक आकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकसकार, एकमात्रिकहस्वानुदात्त अकार, अर्धमात्रिक-
विराम, द्विमात्रिक आद्यांशगकाररहितकेवलानुस्वार, अण्वणुमात्रिक
जकारतृतीययमागमजकारार्धमात्रिकजकार, द्विमात्रिकोदात्त आकार,
अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकनकारद्वित्व, अर्धमात्रिकयकार,
द्विमात्रिकदृढतरप्रयत्ननित्यस्वरितस्वरगुणक आकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतसकार, एकमात्रिकहस्वानुदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, द्विमात्रिकपूर्वाङ्गभूत आद्यांशगकाररहितकेवलानुस्वार, अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्गभूतजकार तृतीययमागमजकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतजकार, द्विमात्रिकोदात्त आकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्गभूतनकारद्वित्व, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतयकार, द्विमात्रिकट्टरप्रयत्ननित्यस्वरितस्वरगुणक आकाराः

53. “नकि॑ष्टं घन्ति॑” //

केवलवर्णक्रमः

नकार अकार, ककार इकार, षकाराभिनिधानागमटकार टकार अकार, आद्यांशगकाररहितकेवलानुस्वार, घकारचतुर्थयमागमघकार नकार अकार, नकारतकार इकाराः

स्वरवर्णक्रमः

नकारोदात्त अकार, ककार टट्टरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकहस्वानुदात्त इकार, षकाराभिनिधानागमटकारटकारोदात्त अकार, आद्यांशगकार-

रहितकेवलानुस्वार, घकारचतुर्थ्यमागमघकारनकार मृदुतरप्रयत्न-
प्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकार, नकारतकारप्रचय इकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकनकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अणुमात्रिकविराम,
अर्धमात्रिकककार, एकमात्रिकट्टतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकहस्वानुदात्त
इकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकषकाराभिनिधानागमटकार,
अर्धमात्रिकट्टकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम,
द्विमात्रिकाद्यांशगकाररहितकेवलानुस्वार, अण्वणुमात्रिकघकारचतुर्थ-
यमागमघकार, अर्धमात्रिकनकार, एकमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहत-
स्वरितस्वरगुणक अकार, अर्धमात्रिकविराम, अणुमात्रिकनकार,
अर्धमात्रिकतकार, एकमात्रिकप्रचय इकार, द्विमात्रिकपदविरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतनकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अणु-
मात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतककार, एकमात्रिकट्टतरप्रयत्न
विक्रमसंज्ञकहस्वानुदात्त इकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिक-
पूर्वाङ्गभूतषकाराभिनिधानागमटकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतटकार,
एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, द्विमात्रिकपूर्वाङ्गभूत
आद्यांशगकाररहितकेवलानुस्वार, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतघकार-

चतुर्थ्यमागमघकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतनकार, एकमात्रिकमृदुतर-
प्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकार, अर्धमात्रिकविराम, अणुमात्रिक
पूर्वाङ्गभूतनकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूततकार, एकमात्रिकप्रचय इकार,
द्विमात्रिकपदविरामाः

विशेषव्याख्या

“अथ वैकृतमाप्नोति” (156) इति व्यासशिक्षायां वैकृताधिकारे
श्लो ॥ स्पर्शोत्तरो मकारस्तु यवलोत्तर एव च ॥ 164

अनुनासिकमेतेषां सर्वणि प्रतिपद्यते ॥ 165

इति श्लोकाऽयं सामान्यशास्त्रम् । अस्य स्पर्शपरो मकारः पर-
निमित्तस्पर्शसमानस्थानमनुनासिकं भजते इति विवरणेन मकारस्य
विकारिणः स्थाने परनिमित्तस्पर्शसर्वानुनासिकादेशात्मको विकारो
भवतीत्यर्थो लभ्यते । एवमर्थे लब्धे सम्+ज्ञान्या, नकिष्टम्+धन्ति
इत्युभयत्रापि मकारयोः जकारघकारात्मकपरनिमित्तस्पर्शपरकत्वात्
उदाहृतव्यासशिक्षाश्लोकेन मकारयोः क्रमेण जकारड़कारदेशयोः प्राप्तौ
“सजज्ञान्या” “नकिष्टड़धन्ति” इति जकारड़कारघटितरूपापत्या
वैदिकसम्प्रदायविरुद्धोच्चारणमापद्येत । अतः

श्लो ॥ ज्ञान्मोत्तरो मकारश्वेदनुस्वारोऽत्र केवलः ।

द्विमात्र इति विज्ञेयो ह्यन्यधर्मविवर्जितः ॥ 166-167

इत्यपवादात्मकेन तदनन्तरश्लोकेन उदाहृतलक्ष्यस्थयोः मकारयोः स्थाने केवलानुस्वारादेशो विहितः । अत एव “स्पर्शोत्तरो मकारस्त्वति” (164) पूर्वश्लोकव्याख्याने ज्ञान्यस्पर्शपरो मकारः इति वेदतैजसव्याख्यानं सङ्गच्छते । अयं केवलानुस्वारः द्विमात्राकालिकः । किं नामानुस्वारस्य केवलत्वमिति चेत् गत्वद्वित्वद्वित्वनिमित्तत्वादिराहित्यमेव । केवलानुस्वाराः के ? इति चिन्तायां “ज्ञानोत्तरो मकारश्च” (166) इति श्लोकव्याख्याने

श्लो ॥ नकिष्टंग्रन्ति संज्ञानं प्रियंज्ञातिं तथैव च ।

धूंक्षणा दंक्षणव इत्यत्र ह्यनुस्वारो विधर्मकः ॥

इति मञ्चरीकारेणायं शिक्षाश्लोक उदाहृतः । श्लोकेऽस्मिन् कानिचिल्लक्ष्याणि तैत्तिरीयाभिमतानि “धूंक्षणा” “दंक्षणव” इत्युदाहरणद्वये “ज्ञान्य” इति परनिमित्ताभावाच्छाखान्तरे वा केषाञ्चिन्मते वा तदुदाहरणद्वयमभिमतमास्ताम् । “अनुस्वारो विधर्मक” इत्यनेन गत्वद्वित्वद्वित्वनिमित्तत्वादिराहित्यं बोध्यम् ।

ननु गत्वद्वित्वाद्यभावेऽपि अनुस्वार इति कथमुच्यते ? इति चेत् “अम्” इत्यनुस्वारः द्विमात्राकालश्च तदुभयसम्भवादनुस्वार इत्युच्यते । तेन गत्वागत्वभेदेन अनुस्वारो द्विविध इत्यवगम्यते ।

ननु अनुस्वारद्वयसद्भावे किं प्रमाणमिति चेत् “नवदशाज्जलो
ळश्चाप्यनुस्वारौ” (431) इति व्यासशिक्षास्थलुपत्रकरणान्तवाक्ये
स्मिन् अनुस्वाराविति द्विवचनं प्रमाणम् । किञ्च कौण्डन्यशिक्षायां
“द्यनुस्वारौ विसर्गो ळः” (126) इति श्लोकेऽपि “द्यनुस्वारा” विति
निर्देशोऽप्यनुस्वारद्वयसद्भावे प्रमाणम् । ननु

श्लो ॥ मकारान्तं पदं पूर्वं ज्ञेति घन्त्युत्तरे यदि ।

अनुस्वारो मकारः स्यात् केवलो न गसंयुतः ॥

इति भैरवार्योदाहृतशिक्षाश्लोके मकारः केवलानुस्वार इति
प्रथमासामानाधिकरण्यमस्ति । केवलानुस्वारस्य आदेशरूपत्वे “अथ
नकारो णकारम्” (तै.प्रा.7-1) इत्यादाविव विकारविकारिणोः भिन्न-
विभक्तिनिर्देशः आवश्यकः । तदभावान्मकारस्य केवलानुस्वार इति
कथं ज्ञायेत् ? इति चेत् “रेफोष्मसंयोगे रेफः स्वरभक्तिः” (21-15)
इत्यत्रेव विकारविकारिणोः प्रथमासामानाधिकरण्यस्य सत्वेऽपि
विकारविकारिभावः अज्ञीकृतः । अत एव व्यासशिक्षायां “मकारश्चे-
दनुस्वारोऽत्र केवलः” (166) इति कौण्डन्यशिक्षायां “स्यान्मकारः
केवलोऽनुस्वारः” (184) इति विकारविकारिभावस्सङ्गच्छते । यद्यपि
उदाहृतव्यासवाक्ये द्विमात्र इति सामान्येनोक्तं “प्रियं ज्ञातिम्”
“संज्ञानम्” “संज्ञान्या” “नकिष्टंभन्ति” “इमंभन्ति” इत्यादिषु केवला-

नुस्वारस्य हस्तपूर्वकत्वात् “मात्राद्विमात्रोऽनुस्वारः” इति शिक्षावचनेन द्विमात्रत्वमस्तु तथापि “ज्ञात्रं प्रजानां प्रजानां ज्ञात्रम्” इति विलोमे केवलानुस्वारस्य अवर्णदीर्घपूर्वकत्वात् “द्विमात्रान्मात्र एवत्विति” विशेषशिक्षावचनेन एकमात्रत्वमेव । इदं केवलानुस्वारकालविधानं “सऽशितं मे ब्रह्म” “ताऽहस्ते” इत्यादौ क्रमेण हस्तदीर्घपूर्वकसगत्वानुस्वारतुल्ययोगक्षेममेव । “अनुस्तरणीं घन्ति” इति तु केवलानुस्वारस्य लक्ष्यं नैव भवितुमर्हति । कुतः? “ज्ञानोन्तर” (166) इति वैकृतप्रकरणान्तव्यासवाक्ये “ज्ञानब्दसमभिव्याहारात् घपरस्याप्यवर्णपूर्वत्वं विवक्षितम्” इति मञ्चरीकारोन्तरीत्या “अनुस्तरणीं घन्ति” इत्यत्र घ इत्यस्य अवर्णपूर्वकत्वाभावात् इवर्णीय ईकारपूर्वकत्वात् केवलानुस्वारस्य “अनुस्तरणीं घन्तीति” लक्ष्यं न भवति । यत्तु “अनुस्वारोऽद्विरुक्तोन्त्यपञ्चमश्च द्विमात्रिकः” (186) इति कौण्डन्यशिक्षाश्लोकस्य घनामृतव्याख्याने “अनुस्तरणीं घन्तीति” यदुदाहृतं तत्तु मकारनादविषयकमिति ज्ञेयम् ।

ननु “संज्ञान्या” “संज्ञानम्” “प्रियं ज्ञातिम्” “नकिष्टं घन्ति” “रक्षाऽसि वा इमं घन्ति” इत्यादिषु केवलानुस्वाराणां संयोगपरकत्वात् “मात्रिकादपि संयोगे मात्रिकस्तु द्विरूपवत्” इति विशेषशिक्षावचनेन द्वित्वं स्यादिति चेन्न । “मात्रिकादपि संयोगे मात्रिकस्तु द्विरूपवत्” इति

विशेषशिक्षावचनेन यत् द्वित्वविधानं तत् सगत्वानुस्वारविषयम्, न तु केवलानुस्वारविषयम् ।

ननु संज्ञानम्, नकिष्टंभन्तीत्यादौ केवलानुस्वाराणां व्यञ्जनत्वात् “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सूत्रेण द्वित्वं कस्मान्न भवतीति चेदुच्यते । अनुस्वारस्य केवलत्वनिरूपणे गत्वद्वित्वादिराहित्यप्रयुक्तत्वस्य उक्तत्वेन अनुस्वारस्य केवलविशेषणस्वारस्यात् केवलानुस्वारस्य द्वित्वं नास्ति । नन्वनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वं कथमिति चेत् अनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वादेव स्वतः स्थातुमशक्यत्वेन “अनुस्वारस्वरभक्तिश्च” (21-6) इति क्वचित् पूर्वाङ्गत्वमुक्तम् । “आदिरस्योदात्तसमः” (1-46) इत्यस्य वैदिकाभरणस्थे “स्वरितग्राह्यनुस्वारस्तथा पूर्वाङ्गमुक्तमम्” इति शिक्षाश्लोके क्वचित् स्वरितग्राहित्वमुक्तम् । अतः अनुस्वारः व्यञ्जनमिति भावः । संज्ञानमित्यादौ जकारस्य अनुस्वारपूर्वकत्वेन व्यञ्जनपूर्वकत्वमेवास्ति स्वरपूर्वकत्वं नास्तीति “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सूत्रेण द्वित्वं न भवति । नकिष्टंभन्तीत्यादौ घकारस्य केवलानुस्वारपूर्वकत्वेन स्वरपूर्वकत्वाभावात् “द्वितीयचतुर्थयोस्त्विति” (14-5) सूत्रेण पूर्वागमो न भवति । केवलशब्दस्वरूपे गत्वादिराहित्यकथनेन गकारप्रसङ्गात् सगत्वानुस्वारमधिकृत्य किञ्चित् प्रस्तूयते ।

ननु बहुषु व्यञ्जनेषु सत्सु “तदा गकारसंयुक्त” (व्या.शि.239) इति शिक्षाकारेण अनुस्वारस्य गकारसाहित्यं कथं स्वीकृतम् ? इति तद्वाक्यव्याख्याने व्याख्यात्रा आशङ्क्य एवं समाहितमस्ति गकारानु-स्वारयोः घोषवत्वे सति ध्वन्याद्युच्चारणतुल्यत्वात् “सन्देहे सन्निधि-त्वपि” (19) इति वचनेन गकारस्य मुख्यत्वात् जकारादेरमुख्य-त्वाच्चेति ब्रूम् इति । तथाहि “गजडाद्या दबाद्याश्च घोषवन्तः परे हलः” (12) इति संज्ञाप्रकरणीयव्यासवाक्ये गकारः घोषवद्वर्णेषु प्रथमत्वेन परिगणितः, जकारः द्वितीयः। “सन्देहे सन्निधिं त्वपि” (19) इति व्यासशिक्षास्थसंज्ञाप्रकरणीयवचनेन घोषवद्वर्णेष्वन्यतमस्य अनुस्वा-रस्य गकारेणैव सान्निध्यमस्ति । अत एव गकारस्यैव मुख्यत्वं जकारादेः अनुस्वारस्य तादृशसान्निध्याभावादमुख्यत्वम् । अतो मुख्यो गकार एव स्वीक्रियते । न तु जकारः, तस्य अमुख्यत्वात् । किञ्च अनु-स्वारस्य वैदिकसम्प्रदायोच्चारणे गकारध्वनिश्रवणं भवतीति गकार एव स्वीक्रियत इति ध्येयम् ।

ननु “तदा गकारसंयुक्तो न शान्तिशशासरूपरः” इति शिक्षा-वाक्यान्ते उदाहृतानुस्वारस्य “ओम् शान्तिशशान्तिशशान्तिः” “परमा-तम् सरूपम्” इति वाक्यद्वयस्थस्य “न शान्तिशशेति” (239) विहित-गकारनिषेधस्य प्राप्तिः वक्तव्या, प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य । व्यास-

शिक्षायां यत्वप्रकरणे “रोष्मभावात् नात्पूर्वं लुप्तान्माच्च तदुत्तरात्” (236) इति श्लोके अनुस्वारविधानानि चत्वारि सन्ति । तेषु “लुप्तान्माच्च तदुत्तरात्” इत्यन्यतममनुस्वारविधानम् । अस्यायमर्थः । “ओम् शान्तिशशान्तिशशान्तिः” “परमात्मं सरूपम्” इत्यत्र “रेफोष्मोर्ध्वो-न्तगो मस्तु” (154) इति व्यासशिक्षास्थलोपप्रकरणीयवचनेन मकार-लोपे मकारलोपस्थानात्पूर्वं “लुप्तान्माच्च तदुत्तरात्” (236) “अनु-स्वारागमो भवेत्” (237) इति वाक्याभ्यां अनुस्वारागमो विहितः । तेन “ओम्+शान्तिशशान्तिशशान्तिः” “परमात्मम्+सरूपम्” इत्यत्र च मकारयोः ऊष्मपरकत्वात् “लुप्तान्माच्च” (236) इत्यनेन प्राप्तमलोपा-नन्तरं तस्मात्पूर्वं ओकारशकारयोर्मध्ये तथा अकारसकारयोर्मध्ये च अनुस्वारागमे प्राप्ते “अनुस्वारो यजुष्येवमध्यायेऽपि यदा भवेत् । तदा गकारसंयुक्तः” (238) इत्यनेन अनुस्वारस्य गकारसंयुतत्वप्राप्तौ सत्यां ओमित्यत्र मलोपात् पूर्वं प्राप्तगकारस्य शान्तिशशापरत्वे एवमेव पर-मात्मम् इत्यत्र मकारलोपात् पूर्वं प्राप्तगकारस्य च सरूपमिति मान्त-पदपरत्वे “न शान्तिशशासरूपरः” (239) इत्यनेन निषेधो भवति । एवमुदाहृतलक्ष्ययोः गकारनिषेधे सति अर्थात् गकाररहितः केवलानु-स्वारस्सध्यति । अत एव तद्वाक्यव्याख्याने वेदतैजसव्याख्यात्रा ज्ञान-परानुस्वार इव केवलानुस्वार इत्युक्तम् । किञ्च “अनुस्वारो यजुष्येवम्”

(238) इति वाक्यव्याख्याने मञ्जरीकारः “परमात्मं सरूपं प्राञ्चकार-स्त्वनुनासिकः” इति शिक्षावचनमुदाजहार । अस्मिन् वाक्ये सरू इति पदैकदेशः “पदैकदेशो बहूपादानार्थः” इति परिभाषया “परमात्मम् सरूपम्” इत्यत्र “त्मम्” इति पदान्तमकारः केवलानुस्वार इति स्पष्टी-कृतः । यदि “न शान्तिशशासरूपर” इति वाक्ये सरू इत्येकदेशस्यैव स्वीकारे “रूपश्च सरूपः” इत्यत्र “प्रजां जनयन्तीश्च सरूपाम्” इत्यत्र च अनुस्वारयोः गकारनिषेधापत्तिः । गकारो न श्रूयेत । तदयुक्तम्, वैदिकसम्प्रदायविरोधात् । अतः सरू इति पदैकदेशां “ग्रहणं वा” (तै.प्रा.1-24) इति ग्राहकशास्त्रात् सरूपमिति जानीयात् ।

ननु “अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः” (2-30) इति सूत्रेण उत्तम-वर्णस्य मकारस्य आनुनासिक्ये सिद्धे पुनः “परमात्मं सरूपं प्राञ्चकार-स्त्वनुनासिकः” इत्यानुनासिक्यगुणविधानं व्यर्थं सत् परमात्ममित्यत्र मकारः केवलानुस्वार इति ज्ञापयति । अत एव केवलानुस्वारवर्णक्रमपाठे “विवृतनासिकोपरिभागस्थान तदधोभागकरणोति” स्थानकरण-स्वरूपं निरूप्यते । नासिकायाः विवृतत्वं अस्मिन् वर्णक्रमविवेकसूर्यो-दयग्रन्थे “अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः” (2-30) इति सूत्रव्याख्याने निरूपितम् । निरूपणप्रकारस्तत्रैव द्रष्टव्यः ।

ननु “न शान्तिशशासस्त्वपरः” (239) इति शिक्षावाक्यं गकार-
निषेधपरम्, “ओमित्यत्र मकारो यः परे शान्तौ म एव हि” इति शिक्षा-
वाक्यं मकारविधिपरमित्यनयोशिशक्षावाक्ययोः परस्परविरोधो दृश्यते।
कथं ? विरोधपरिहार इति चेदुच्यते । तत्रैव सर्वलक्षणमञ्जरीकारेण
स्वीयव्याख्याने “परे शान्तौ म एव हि” इति शिक्षावचनं गकारमात्र-
निवृत्तिपरमित्यनुसन्धेयम् इति समाहितमस्ति । यथा व्याकरणे “शर्पे
विसर्जनीयः” (पा.सू.8-3-34) इति सूत्रेण विसर्जनीयस्य पुनर्विसर्ग-
विधानं तदितरपरिसङ्घानार्थमित्युक्तम् । तद्वत् विद्यमानमकारस्य पुनः
मकारविधानं गकारमात्रनिवृत्तिपरं भवति । अयं मकारः केवलानु-
स्वारः। एतेन शिक्षावचनयोः पूर्वोदाहृतयोः परस्परविरोधः परिहृतो
भवति । यतः ओष्ठस्य मकारस्य स्थाने केवलानुस्वारः आदिष्टः अतः
केवलानुस्वारः आदेशात्मक इति ज्ञातव्यम् । “अनुस्वारोत्तमा अनु-
नासिकाः” (2-30) इति सूत्रोक्तरीत्या केवलानुस्वारस्य नासिक्यत्वात्
नासिकायाः उपर्यधोभागकल्पनया नासिकोपरिभागस्थान तदधोभाग-
करणेति स्थानकरणनिर्णये सति “संज्ञान्या” “नकिष्टं घन्ती” त्यादि
केवलानुस्वारोच्चारणे वेदपाठकानां ओष्ठस्पर्शपूर्वकमुच्चारणं कथं सङ्ख-
च्छते इति चेदुच्यते । केवलानुस्वारस्य मकारस्थानिकत्वेन “आदेशः
स्थानिना तुल्यः स्थानिर्धर्मको भवतीति” पाणिनीयस्थानिवत्सूत्र-

व्याख्यानात् केवलानुस्वारस्य ओष्ठत्वात् उत्तराधरोषस्थानकरण-
सम्बन्धेन “ओष्ठाभ्यां पवर्गे” (तै.प्रा.2-39) इति सूत्रव्याख्यानानुसारं
“संज्ञानम्” “इमं घन्ति” इत्यादि केवलानुस्वाराणामुच्चारणे वेदाध्या-
पकाः ओष्ठस्पर्शपूर्वमुच्चरन्तीति समाधेयम् । केवलानुस्वारस्य स्थानं तु
नासिकैवेति पूर्वोक्तं न विस्मर्तव्यम् । “संज्ञान्या” इत्यत्र यकारपूर्वका-
कारः “सयकारवकान्त्वक्षरम्” (तै.प्रा.20-2) इति सूत्रेण नित्य-
स्वरितः । सः “क्षैप्रनित्ययोर्द्दृढतरः” (20-9) इति सूत्रेण दृढतरप्रयत्नो
भवति । “नकिष्टं घन्ती” त्यत्र यः प्रातिहतस्वरितः सः पूर्वमुक्त एव ।
स्पष्टमन्यत् ।

27. स्वरभक्ति वाप्यन्तस्त्रिग्धवैदूर्यनाळविकचकमलगणः

54. “तच्चतुर् होतृणाम्”

केवलवर्णक्रमः

तकार उकार, आद्यांशस्वरात्मक ऋकार, उत्तरांशव्यञ्जनात्मकरेफ, स्वरव्यञ्जनोभयात्मक संवृतकरण हलन्तकरेणुसंज्ञकस्वरभक्तिविशेष, हकार ओकाराः

स्वरवर्णक्रमः

तकाराल्पतरप्रयत्न तैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक उकार, आद्यांशस्वरात्मक ऋकार, उत्तरांशव्यञ्जनात्मकरेफ, स्वरव्यञ्जनोभयात्मक-संवृतकरणहलन्तकरेणुसंज्ञकस्वरभक्तिविशेष, हकारप्रचय ओकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकतकार, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरित-स्वरगुणक उकार, अणुमात्रिकविराम, आद्यांशस्वरात्मकाणुमात्रिक ऋकार, उत्तरांशव्यञ्जनात्मकाणुमात्रिकरेफ, स्वरव्यञ्जनोभयात्मकार्ध-मात्रिक संवृतकरणहलन्तकरेणुसंज्ञकस्वरभक्तिविशेष, अर्धमात्रिक-हकार, द्विमात्रिकप्रचय ओकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतकार, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जन-
स्वरितस्वरगुणक उकार, अणुमात्रिकविराम, आद्यांशस्वरात्मकाणु-
मात्रिक ऋकार, उत्तरांशव्यञ्जनात्मकाणुमात्रिकरेफ, स्वरव्यञ्जनोभया-
त्मकार्धमात्रिकपराङ्गभूत, संवृतकरणहलन्तकरेणुसंज्ञकस्वरभक्ति-
विशेष, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतहकार, द्विमात्रिकप्रचय ओकाराः

एवमेव “तच्चतुर् होतृणाञ्चतुर् होतृत्वम्” (तै.ब्रा.2-3-1) इत्यत्र
उत्तरभागे । पि वर्णक्रमो बोध्यः ।

55. “मलू हा आलभेताम्रेयीम्”

केवलवर्णक्रमः

मकार अकार, आद्यांशस्वरात्मक लकार, उत्तरांशव्यञ्जनात्मकलकार, स्वरव्यञ्जनोभयात्मक संवृतकरणहलन्तकर्विणीसंज्ञकस्वरभक्तिविशेष, हकार आकाराः

स्वरवर्णक्रमः

मकारहस्वानुदात्त अकार, आद्यांशस्वरात्मक लकार, उत्तरांशव्यञ्जनात्मक लकार, स्वरव्यञ्जनोभयात्मक संवृतकरणहलन्तकर्विणी-संज्ञकस्वरभक्तिविशेष, हकारोदात्त आकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकमकार, एकमात्रिकहस्वानुदात्त अकार, अणुमात्रिकविराम, आद्यांशस्वरात्मकाणुमात्रिक लकार, उत्तरांशव्यञ्जनात्मकाणुमात्रिक लकार, स्वरव्यञ्जनोभयात्मकार्धमात्रिक संवृतकरणहलन्तकर्विणीसंज्ञकस्वरभक्तिविशेष, अर्धमात्रिकहकार, द्विमात्रिकोदात्त आकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतमकार, एकमात्रिकहस्वानुदात्त अकार, अणुमात्रिकविराम, आद्यांशस्वरात्मकाणुमात्रिक लकार, उत्तरांशव्यञ्जनात्मकाणुमात्रिक लकार, स्वरव्यञ्जनोभयात्मकार्धमात्रिकपूर्वाङ्गभूत संवृतकरणहलन्तकर्विणीसंज्ञकस्वरभक्तिविशेष, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतहकार, द्विमात्रिकोदात्त आकाराः

“आदित्यां मल् हाम्” (तै.सं.1-8-19) इत्यत्राप्येवमेव वर्णक्रमो बोध्यः।

५६. “यद्रू शपूर्णमासौ”[।]

केवलवर्णक्रमः

दकार दकार अकार, आद्यांशव्यञ्जनात्मकरेफ, उत्तरांशस्वरात्मक ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मक विवृतकरणाजन्तहरिणीसंज्ञकस्वरभक्तिविशेष, शकार अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

दकार दकार मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकार, आद्यांशव्यञ्जनात्मकरेफ, उत्तरांशस्वरात्मक ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभया-

त्मकविवृतकरणाजन्तहरिणीसंज्ञकस्वरभक्तिविशेष, शकारप्रचय
अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अणुमात्रिकद्वार, अर्धमात्रिकद्वार, एकमात्रिक मृदुतरप्रयत्न-
प्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकार, अणुमात्रिकविराम, आद्यांशव्यञ्जना-
त्मकाणुमात्रिकरेफ, उत्तरांशस्वरात्मकाणुमात्रिक ऋकार, व्यञ्जन-
स्वरोभयात्मकार्धमात्रिक विवृतकरणाजन्तहरिणीसंज्ञकस्वरभक्ति-
विशेष, अर्धमात्रिकशकार, एकमात्रिकप्रचय अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतद्वार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतद्वार, एक-
मात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकार, अणुमात्रिक-
विराम, आद्यांशव्यञ्जनात्मकाणुमात्रिकरेफ, उत्तरांशस्वरात्मकाणु-
मात्रिक ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मकार्धमात्रिकपराङ्गभूत विवृतकरणा-
जन्तहरिणीसंज्ञकस्वरभक्तिविशेष, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतशकार, एक-
मात्रिकप्रचय अकाराः

“यज्ञस्यैव तद्वर सं नह्यति” (तै.सं.2-5-7) इत्यत्र विशेष-
व्याख्यानमनुसृत्य वर्णक्रमो ज्ञातव्यः।

57. “अन्नमिव खलु वै वरूषम्” //

केवलवर्णक्रमः

वकार अकार, आद्यांशव्यञ्जनात्मकरेफ, उत्तरांशस्वरात्मक
ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मकविवृतकरणाजन्तहंसपदासंज्ञकस्वर-
भक्तिविशेष, षकार अकार, नादसंज्ञकमकाराः

स्वरवर्णक्रमः

वकार दृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकहस्वानुदात्त अकार, आद्यांश-
व्यञ्जनात्मकरेफ, उत्तरांशस्वरात्मक ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मक-
विवृतकरणाजन्त हंसपदासंज्ञकस्वरभक्तिविशेष, षकारोदात्त अकार,
नादसंज्ञकमकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकवकार, एकमात्रिक दृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकहस्वा-
नुदात्त अकार, अणुमात्रिकविराम, आद्यांशव्यञ्जनात्मकाणुमात्रिकरेफ,
उत्तरांशस्वरात्मकाणुमात्रिक ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मकार्धमात्रिक
विवृतकरणाजन्त हंसपदासंज्ञकस्वरभक्तिविशेष, अर्धमात्रिकषकार,
एकमात्रिकोदात्त अकार, द्विमात्रिकनादसंज्ञकमकार, द्विमात्रिकपद-
विरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतवकार, एकमात्रिकटद्वितरप्रयत्नविक्रम-
संज्ञकहस्वानुदात्त अकार, अणुमात्रिकविराम, आद्यांशव्यञ्जनात्म-
काणुमात्रिकरेफ, उत्तरांशस्वरात्मकाणुमात्रिक ऋकार, व्यञ्जनस्वरो-
भयात्मकार्धमात्रिकपूर्वाङ्गभूत विवृतकरणाजन्तहंसपदासंज्ञकस्वर-
भक्तिविशेष, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतषकार, एकमात्रिकोदात्त अकार,
द्विमात्रिकपूर्वाङ्गभूतनादसंज्ञकमकार, द्विमात्रिकपदविरामाः

“सुवर् षां जिह्वाम्” (तै.सं.4-4-4) इत्यत्रापि वर्णक्रमो बोध्यः ।

विशेषव्याख्या

श्लो ॥ स्वरोर्ध्वोष्मणि रेफस्य लस्यापि स्वरभक्तिता ॥ 381

ऋकारल्कारयोर्मध्ये तथा रेफलकारयोः ॥

श्लो ॥ ऋकारस्य स्वरूपं हि श्लिष्टं पादचतुष्टयम् ।

अणूरेफस्य मध्ये द्वौ विज्ञेयौ व्यञ्जनात्मकौ ॥

श्लो ॥ पादेषु तेषु विज्ञेयौ आदावन्ते स्वरात्मकौ ।

रेफस्य चादिभूतं हि पादं पूर्वेण योजयेत् ॥

श्लो ॥ स्वरात्मकेन पादेन ह्युत्तरेणोत्तरं तथा ।

स्वरपादान्वितौ भागौ स्वरभक्तिरितीरितौ ॥

इत्यादि शिक्षावचनेभ्यः मात्रिकस्य ऋकारस्य च मध्यवर्तीनि
रेफे लकारे च अर्धमात्रे विभज्यमाने सति तेषु चतुर्ष्वपि पादेषु आदावन्ते
यौ पादौ तौ स्वरात्मकौ मध्ये तु द्वौ रेफसम्बन्धिनौ तथा लकार-
सम्बन्धिनौ व्यञ्जनात्मकाविति विज्ञेयौ । रेफस्यादिभूतं पादं स्वरात्म-
केन पूर्वेण पादेन योजयेत् । उत्तरं रेफस्य पादं स्वरात्मकेनोत्तरेण पादेन
योजयेत् । एवं ऋकारस्वरपादाभ्यां पूर्वोत्तराभ्यामन्वितौ रेफभागौ
प्रत्येकं स्वरभक्तिनामधेयं भजेते । एवमेव लकारस्वरपादाभ्यां पूर्वोत्त-
राभ्यां अन्वितौ लकारभागौ प्रत्येकं स्वरभक्तिनामधेयं भजेते । तथाच
प्रत्येकमेकैका स्वरभक्तिरर्धमात्रा सिध्यति । अत्रायं विवेकः । पूर्वोक्त-
विभागे यस्यां स्वरभक्तौ स्वरात्मकः पादमात्रिकः आद्यवयवो भवति
व्यञ्जनात्मकः अणुमात्रः उत्तरावयवो भवति । सा स्वरभक्तिः हलन्ता
इत्युच्यते । अर्थात्सा अजादिरिति भावः । यस्यां स्वरभक्तौ अणुमात्रः
व्यञ्जनात्मकः आद्यवयवो भवति उत्तरावयवः पादमात्रः स्वरात्मको
भवति सा स्वरभक्तिः अजन्ता इत्युच्यते । अर्थात्सा हलादिर्भवती-
त्यर्थः । इयं व्यवस्था लकारेऽपि समानैव ।

ननु कस्मिन् लक्ष्ये स्वरभक्तिरजन्ता कस्मिन् लक्ष्ये स्वरभक्तिः
हलन्तेति चिन्तायां

श्लो ॥ हृपरे तु हलन्ता स्यात् स्वरभक्तिस्तु संवृता ॥ 383

अजन्ता शषसोर्ध्वे च विवृता समुदीरिता ॥ 384

इति व्यासशिक्षास्थस्वरभक्तिप्रकरणीयश्लोकेन हलन्ताजन्तस्वरभक्तिव्यवस्था कृता । एवं व्यासशिक्षोक्तव्यवस्थया हलन्ताजन्तस्वरभक्तीनां क्रमेणोदाहरणान्युच्यन्ते । “बर् हिर्यजति” इत्यत्र स्वरभक्तिः हलन्ता रेफान्तेत्यर्थः । “मल् हा आलभेत” इत्यत्र स्वरभक्तिः हलन्ता लकारान्तेत्यर्थः । एवमुदाहृतोभयविधा स्वरभक्तिः संवृतकरणा भवति । “सहस्रवल् शा विवयरुहेम” “वर् षवृद्धमसि” “बर् सं नह्यति” इत्यादिषु शषसेषु परेषु सत्सु या स्वरभक्तयस्ता अजन्ता विवृतकरणाश्च भवन्ति । तथाच “हपरे तु हलन्ता स्यात्” (383) “अजन्ता शषसोर्ध्वे च” (384) इति वाक्यार्थं एवं वेदितव्यः । स्वरभक्तीनां हकारपरत्वे हलन्तत्वाङ्गीकारे स्वरभक्तिगतानां रेफान्तांशानां लकारान्तांशानां च परस्य हकारस्य च घोषवत्वसाम्यमस्तीति “हपरे तु हलन्ता स्यात्” इत्युक्तम् । तेन “बर् हिर्यजति” “मल् हा आलभेत” इत्यादिषु स्वरभक्तिगतानां रेफान्तांशानां लकारान्तांशानां परस्य हकारस्य च अव्यवधायकत्वं स्पष्टमवगम्यते । एतेन “हपरे तु हलन्ता स्यात्” इति वाक्यार्थसङ्गतो भवति । किञ्च स्वरभक्तीनां शषसपरकत्वे अजन्तत्वाङ्गीकारे “शतवल् शं विरोह” “वर् षवृद्धमसि” “बर् सं नह्यति” इत्यादिषु क्रमेण शषसपरकाणां स्वरभक्तीनामजन्तत्वं नाम

ऋकारभागान्तत्वं वा लकारभागान्तत्वं वा भवति । ऋकारल्कारयो-
रच्चत्वात् तत्परभूतानां शाषसानामूष्मत्वात् “विवृतमूष्मणां स्वराणां
चेति” शिक्षावचनेन ऋकारल्कारयोः शाषसानां च विवृतलक्षणा-
भ्यन्तरप्रयत्नसाम्यमस्तीति “शाषसेषु स्वरोदयाम्” इत्युक्तम् । तेन
“शतवल् शम्” इत्याद्युदाहरणत्रये शाषसपरकस्वरभक्तिगतानां
ऋकारभागान्तानां लकारभागान्तानां च परत्र स्थितस्वरभक्तिगत-
शाषसानां च अव्यवधायकत्वं स्पष्टमवगतम् । एतेन “अजन्ता शाषसो-
र्धे चेति” वाक्यं व्याख्यातं भवति ।

ननूदाहृतलक्ष्यगतस्वरभक्तीनामुच्चारणस्य ऋकाररेफलकारादि-
तत्तद्वर्णप्रयत्नसाध्यत्वे सति शिक्षाकारस्य “स्वरभक्तिस्तु संवृता” (38-
3) “विवृता समुदीरिता” (384) इति पृथग्विधानं व्यर्थमिति चेन्न ।
“विवृतमूष्मणां स्वराणां च” “ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम्” इति शिक्षा-
वचनाभ्यां हकाररेफलकाराणां क्रमेण विवृतेषत्स्पृष्टेत्याभ्यन्तरप्रयत्ना-
भ्यां द्वाभ्यामेकवर्णोच्चारणमयुक्तमिति पूर्वोक्तप्रयत्नद्वयविलक्षणं वर्ण-
द्वयसाधारणमेकप्रयत्नं “स्वरभक्तिस्तु संवृतेति” शिक्षाकार आह । विष-
यमिमं “स्वरभक्तिस्तु संवृता” इत्यत्र तुशब्दप्रयोजनकथने वेदतैजस-
व्याख्याता एतद्वर्णद्वयस्य प्रत्येकप्रयत्नं तुशब्दो निवर्तयतीत्यूचे ।
एवमेव शाषसपरकोदाहृतलक्ष्यगतस्वरभक्तीनां प्रत्येकं लकारशकारयोः

रेफषकारयोः रेफसकारयोश्च द्वयोर्द्वयोः विवृत ईषत्पृष्ठाख्याभ्यन्तर-
प्रयत्नभेदात् द्वाभ्यां प्रयत्नाभ्यामेकवर्णोच्चारणं गौरवमिति लाघवात्
एकेन प्रयत्नेनोच्चारणं युक्तमिति पूर्वोक्ताभ्यन्तरप्रयत्नविलक्षणं उदाहृत-
लक्ष्यगतस्वरभक्तिसाधारणं “विवृता समुदीरिता” इति शिक्षाकारेण
विवृतकरणमुक्तम् ।

ननु अनुस्वारसन्ध्यक्षरादिषु वर्णद्वयघटितेषु वर्णद्वयसम्बन्धि-
प्रयत्नाभ्यां प्रत्येकं द्वाभ्यां अनुस्वाराद्युच्चारणं यथा सिद्ध्यति तथा स्वर-
भक्तिगतवर्णद्वयसम्बन्धिप्रयत्नद्वयेन स्वरभक्तयुच्चारणं कुतो न घटते इति
चेदुच्यते । स्वरभक्तयुच्चारणं वर्णद्वयप्रयत्नसाध्यं न भवतीति “स्वरभक्ति-
स्तु संवृता” “विवृता समुदीरिता” इति स्वरभक्तयुच्चारणे पृथक् पृथक्
संवृतविवृतप्रयत्नविधायकं शास्त्रं प्रमाणम् । विषयेऽस्मिन् “स्वरभक्ति-
स्तु संवृता” (383) इत्यस्य व्याख्याने एतद्वर्णद्वयस्य प्रत्येकप्रयत्नं
तुशब्दो निवर्तयतीति स्वरभक्तयुच्चारणं स्वरभक्तिगतवर्णद्वयप्रयत्नसाध्यं
न भवतीति निषेधपरं वेदतैजसव्याख्यानं न विस्मर्तव्यम् । स्वरभक्तयु-
च्चारणं एकप्रयत्नसाध्यं अनुस्वारसन्ध्यक्षरादिकं भिन्नप्रयत्नसाध्यमित्यत्र
नासूया कर्तव्या नियोगपर्यनुयोगानहंत्वान्महर्षीणाम् ।

अत्र “स्वरभक्तिस्तु संवृता” (383) “विवृता समुदीरिता”
(384) इति व्यासशिक्षावाक्ये संवृता विवृतेति स्त्रीलिङ्गप्रयोगात् स्वर-

भक्तिविशेषणं वेदितव्यम् । संवृता इत्यस्य संवृतकरणेति विवृता इत्यस्य विवृतकरणेति वेदतैजसव्याख्यानेऽस्ति । एवं स्थिते करणशब्दस्य प्रयत्नार्थकत्वं कथं सिध्यतीति चेत् पाणिनीयशिक्षायां “स्वराणामुष्मणाच्चैव विवृतं करणं स्मृतम्” इति वचनस्य भारद्वाजराघवीयभाष्ये किं नाम करणं ? क्रियन्ते वर्णा अनेनेति करणं जिह्वादितत्कर्मापि स्पर्शादिरूपं करणं = प्रयत्न इत्युवटाचार्य इत्यस्ति । तेन करणस्य प्रयत्नार्थकत्वं स्पष्टमुक्तं भवति । “तच्चतुर् होतृणाम्” इत्यत्र “करेणू रहयोर्योगे” इति शिक्षावचनेन स्वरभक्तिः करेणुसंज्ञिता भवति । “व्यञ्जनस्वरभक्तीनां कालस्यादर्धमात्रिकः” इति शिक्षावचनेन स्वरभक्त्याः अर्धमात्रत्वं ज्ञेयम् । स्वरभक्त्याः अच्चसम्बन्धस्यापि सत्वात् अस्यास्स्वरभक्त्याः परेण हकारेण हला संयोगो न घटत इति “संयुतोर्ध्वं च पूर्वत्र” (व्या.शि.450) इति संयोगपरलक्षणः अर्धमात्रिकविरामो नास्ति । किन्तु तकारात्परस्योकारस्य स्वरभक्त्याश्च मध्ये “विरामे वर्णयोर्मध्ये ह्यणुकालोऽप्यसंयुते” (446) इति कालनिर्णयव्यासवाक्येन अणुकालविरामस्सिध्यति । प्रकृतस्वरभक्त्याः हस्वस्वरितपूर्वकत्वात् प्रचयपरकत्वाच्च “स्वाराद्वस्वाच्च या भक्तिः पराङ्म प्रचये परे” इति स्वरभक्तिप्रकरणीयशिक्षावाक्येन मञ्जरीकारोदाहृतेन पराङ्मत्वं विज्ञेयम् । उकारस्य स्वरितः “उदात्तत्परोऽनुदात्तस्वरितम्”

(तै.प्रा.14-29) इति सूत्रेण विहितस्य तैरोव्यञ्जनसंज्ञावत्वादिकमसकृ-
दुक्तम् । ओकारस्य प्रचयत्वं सिध्यति । प्रचयलक्षणमुदात्तश्रुतिरिति
पूर्वं विशदीकृतमेव । “तच्चतुर् होतृणाम्बतुर् होतृत्वम्” (तै.ब्रा.2-3-1)
इति सम्पूर्णवाक्यान्ते द्वितीयस्वरभक्त्या अपि करेणुसंज्ञा पूर्ववत् “पराङ्म
प्रचयाद्भक्तिः प्रचये” (378) इत्यङ्गसंहिताव्यासवाक्येन अस्यास्स्वर-
भक्त्याः प्रचयपूर्वकत्वात् प्रचयपरकत्वाच्च पराङ्मत्वं सिध्यति । शिष्ट-
मन्यत्स्पष्टम् ।

“मल् हा आलभेत” इत्यत्र स्वरभक्त्याः “कर्विणी लहकारयोः”
इति शिक्षावचनेन कर्विणीसंज्ञा सिद्धा । अस्यास्स्वरभक्त्याः “अनुस्वारो
विसर्गश्च स्वरभक्तिरसंयुतः” (375) इत्यङ्गसंहिताव्यासवाक्येन पूर्वा-
ङ्मत्वं सिध्यति । मल् हा: +आलभेत इत्यत्र “अथ स्वरपरो यकारम्”
इति सूत्रेण विसर्गस्य विहतयकारः “लुप्येते त्वर्वर्णपूर्वो यवकारौ” (10-
19) इति सूत्रेण लुप्यते । ततः “परश्वेति” (10-25) सूत्रेण सन्धि-
र्णिष्ठ्यते । अत्र स्वरभक्त्याः अर्धमात्राकालः विरामकालश्च इत्यादिकं
पूर्ववत् वेदितव्यम् । मल् हा इत्यत्र स्वरभक्तिः पूर्ववत् कर्विणी संज्ञि-
कैव । स्पष्टमन्यत् ।

“यद्द्रू श पूर्णमासौ” इत्यत्र स्वरभक्त्याः “हरिणी रशसानां
चेति” शिक्षावचनेन हरिणीसंज्ञा बोध्या । “यद्द्रू श पूर्णमासौ” इत्यत्र

स्वरभक्त्याः हस्वस्वरितपूर्वकत्वात् प्रचयपरकत्वाच्च “स्वाराङ्गस्वाच्च या भक्तिः पराङ्म प्रचये परे” इति स्वरभक्तिप्रकरणीयमञ्जरीकारोदाहृत-शिक्षावचनेन पराङ्मत्वं सिद्ध्यति । स्वरितस्तु प्रातिहृतः पूर्वं व्याख्यातः । शकारादकारः “स्वरितात्संहितायाम्” (21-10) इत्यनेन प्रचयगुणको भवति । “यज्ञस्यैव तद्वर् सम्” (2-5-7) इत्यत्र “हरिणी रशसा-नाश्वेति” शिक्षावचनेन स्वरभक्त्याः हरिणीसंज्ञा विहिता । “बर् सं नह्यति” इत्यत्र स्वरभक्त्याः “अनुस्वारो विसर्गश्च स्वरभक्तिरसंयुतः” (375) इत्यज्ञसंहिताव्यासवाक्येन पूर्वाङ्मत्वं विहितम् । स्वरभक्तिकालः विरामकालः इत्यादिकं यथातथं वेदितव्यम् । “अन्नमिव खलु वै वर् षम्” “सुवर् षाम्” इत्युभयत्र स्वरभक्त्योः “या तु हंसपदा नाम सा तु रेफषकारयोः” इति शिक्षावचनेन हंसपदासंज्ञा सिद्ध्यति । लक्ष्यद्वयस्थ-स्वरभक्त्योः “अनुस्वारस्वरभक्तिश्वेति” (21-6) सूत्रेण पूर्वाङ्मत्वं कालादिकं सर्वं पूर्ववत् ज्ञेयम् ।

58. “अदृश्मं ज्योतिः”

केवलवर्णक्रमः

अकार, दकार अकार, रेफशकारद्वित्वाभिनिधानागमपकार-
मकार अकार, जकारद्वित्व यकार ओकाराः

स्वरवर्णक्रमः

उदात्त अकार, दकाराल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक
अकार, रेफ शकारद्वित्वाभिनिधानागमपकार मकार दृढतरप्रयत्नविक्र-
मसंज्ञकहस्वानुदात्त अकार, जकारद्वित्वोदात्त ओकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकदकार, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरित-
स्वरगुणक अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकरेफशकार,
अण्वणुमात्रिकशकाराभिनिधानागमपकार, अर्धमात्रिकमकार, एक-
मात्रिकदृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकहस्वानुदात्त अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतदकार, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जन-
स्वरितस्वरगुणक अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्ग-
भूतरेफशकार, अण्वणुमात्रिक पूर्वाङ्गभूतशकाराभिनिधानागमपकार,

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतमकार, एकमात्रिकदृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकहस्वानुदात्त अकाराः

59. “काष्ठीं उपानहौ”¹

शुद्धवर्णक्रमः

ककार आकार, रेफषकारद्वित्वाभिनिधानागमटकार णकार ईकाराः

स्वरवर्णक्रमः

ककारोदात्त आकार, रेफषकारद्वित्वाभिनिधानागमटकार णकाराल्पतरप्रयत्न तैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक ईकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकककार, द्विमात्रिकोदात्त आकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकरेफषकार, अण्वणुमात्रिकषकाराभिनिधानागमटकार, अर्धमात्रिकणकार, द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्न तैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक ईकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतककार, द्विमात्रिकोदात्त आकार, अर्ध-
मात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतरेफषकार, अण्वणुमात्रिकपूर्वा-
ङ्गभूतषकाराभिनिधानागमटकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतणकार, द्विमा-
त्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक ईकाराः

विशेषव्याख्या

“अदर्शं ज्योतिः” “काष्ठीं उपानहौ” इत्युभयत्र “स्वरपूर्व-
मिति” (14-1) सामान्यशास्त्रप्राप्तद्वित्वापवादात्मकेन “रेफात्परञ्च”
(14-4) इति सूत्रेण शकारस्य षकारस्य च द्वित्वं भवति । ततः “अघो-
षादूष्मणः” (14-9) इति सूत्रेण अभिनिधानागमपकारटकारौ क्रमेण
भवतः । “अदर्शं” “काष्ठीं” इत्युभयत्रापि स्वरितः तैरोव्यञ्जनसंज्ञ-
कः । अदर्शं इत्यत्र अनुदात्तः विक्रमसंज्ञकः संयोगपरकः अर्ध-
मात्रिकविरामः इत्येते पूर्वं व्याख्याताः । रेफशकारद्वित्वाभिनिधाना-
गमपकाराणां तथा रेफषकारद्वित्वाभिनिधानागमटकाराणां च “हल्युक्तं
हलुत्तरं तदणुमात्रं प्रकीर्तितम्” (445) इति कालनिर्णयप्रकरणीय-
व्यासवाक्येन प्रत्येकमणुमात्रत्वं सिध्यति । मकारणकारयोः “हलो
भक्तिः” (447) इति व्यासवाक्येन प्रत्येकमर्धमात्रत्वं विहितम् । लक्ष्य-
द्वयस्थरेफयोः “संयोगादि” (21-4) इति सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वं बोध्यम् ।

अदश्मेत्यत्र शकारद्वित्वाभिनिधानागमपकाराणां कार्ष्णी इत्यत्र षकार-
द्वित्वाभिनिधानागमटकाराणां पृथक् “परेण चासांहितम्” (21-5) इति
सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वं मकारणकारयोः “तत्परस्वरम्” (21-2) इति सूत्रेण
पराङ्गत्वं ज्ञेयम् । “अदश्म ज्योतिः” “कार्ष्णी उपानहौ” इत्युभयत्र
यावभिनिधानागमप्रथमौ पकारटकारौ तौ निमित्तीकृत्य “स्पर्शादनु-
त्तमात्” (21-12) इति सूत्रेण क्रमेण प्रथमयमागमपकारटकारौ यद्यपि
प्राप्नुतस्तथापि “अघोषादूष्मणः” (14-9) इति सूत्रव्याख्याने यज्वना
अभिनिधानागमप्रथमस्य कार्यन्तरविधावविद्यमानवद्वावस्य अङ्गीकृत-
त्वेन लक्ष्यद्वयेऽपि यमागमे कार्ये कर्तव्ये अभिनिधानागमपकार-
टकारयोरविद्यमानवद्वावे अर्थात् यमागमप्राप्तिनिमित्तयोः पकार-
टकारयोरभावे “निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः” इति न्यायेन
लक्ष्यद्वयेपि पकारटकारात्मकयमागमप्रथमौ न प्राप्नुतः । एवं यमागमा-
भावे “तान् यमानेके” (21-13) इति सूत्रस्य वैदिकाभरणव्याख्याने
यज्वोदाहृत “वर्गान्तं शष्षसैस्सार्धमिति” यमागमनिषेधस्य वैयर्थ्यं
स्यात्, अप्राप्तप्रतिषेधायोगात् । उदाहृतलक्ष्यद्वये वर्गन्तमकारणका-
रयोः शकारषकारसाहित्यनिमित्तकयमागमनिषेधवेयर्थान्यथानुप-
पत्या यमागमविषये अभिनिधानागमप्रथमस्य यज्वाङ्गीकृताविद्यमान-
वद्वावस्य यमागमकार्यकर्तव्यतायां सङ्कोचः कर्तव्यः । कथं ? यमागमे

कार्ये कर्तव्ये अभिनिधानागमप्रथमस्य अविद्यमानवद्वावो नास्ति । किन्तु विद्यमानवद्वाव एव । तदा लक्ष्यद्वयेऽपि अभिनिधानागमपकार-टकारयोः सिद्धवत्कृतत्वे सति अभिनिधानागमपकारटकारौ निमित्ती-कृत्य क्रमेण लक्ष्यद्वये पकारटकारयमागमयोः प्रसक्तौ सत्यां प्राप्तिर-स्तीति “वर्गान्तं शाष्टसैस्सार्थमिति” निषेधस्य सार्थक्यात् निषेधे जाग्रति सति उदाहृतलक्ष्यद्वये क्रमेण पकारटकारात्मकयमागमो न सिद्ध्यति । न च प्रकृतलक्ष्यद्वये यमागमविधितन्निषेधयोरेकविषयत्वे विधिनिषेध-द्वयवैयर्थ्यमिति शङ्खम्, यमागमस्य “आतनच्चिम्” “रुक्ममुपदधाति” इत्यादौ लब्ध्यावकाशत्वात् । “अदर्शम् ज्योतिः” “काष्ठीं उपानहौ” इत्यत्र सामान्यशास्त्रप्राप्तयमागमस्य निषेधे न काचित् क्षतिः । न चैव-मभिनिधानागमपकारटकारप्रथमसद्वाङ्गीकारे “अदर्शम्” “काष्ठीं” इत्युभयत्र शकारषकारयोः “रेफात्परश्च” (14-4) इति सूत्रप्राप्तस्य द्वित्वस्य “प्रथमपरश्चेति” (14-17) निषेधः स्यादिति वाच्यम् । “प्रथ-मपरश्चेति” (14-17) सूत्रस्थप्रथमशब्दस्य “मुख्यप्रथमसद्वावे द्वित्वं न स्यात्सदोष्मणाम्” इति शिक्षावचनतः मुख्यप्रथमपरतया अङ्गीकृता-र्थत्वात् प्रकृतलक्ष्यद्वयस्थपकारटकारयोः विद्यमानाविद्यमानवद्वावा-दिना अमुख्यप्रथमत्वात् “अदर्शम्” “काष्ठीं” इत्युभयत्र अभिनिधा-नागमलक्षणामुख्यप्रथमपरत्वे शकारषकारयोः “प्रथमपरश्च” (14-

17) इति निषेधाभावात् शकारषकारयोः द्वित्वं निर्बाधम् । एवं स्थिते “अदर्शम्” “काष्ठी” इत्युभयत्र रेफयोः शकारषकारात्मकोष्मसंयोगे सति क्रमेण प्राप्तहरिणीहंसपदासंज्ञकस्वरभक्तयोः शकारद्वित्वपरत्वं षकारद्वित्वपरत्वं अभिनिधानागमपकारटाकरप्रथमपरत्वं चास्तीति “न क्रमे प्रथमपरे” (21-16) इति क्रमांशेन = द्वित्वांशेन स्वरभक्तिनिषेधो वा ? प्रथमपरत्वेन स्वरभक्तिनिषेधो वा ? इति संशीतिः । एवं स्थिते “न क्रमे प्रथमपरे” (21-16) इति सूत्रस्य व्याख्याने सोमयार्यः प्रथमपरां-शस्य उदाहृतलक्ष्यद्वयमुदाजहार । यज्वा तु स्वीयव्याख्याने क्रमांशस्य = द्वित्वांशस्य अदर्शम् ज्योतिरित्युदाजहार । सोमयार्यमते अभिनिधानागमपकारटकारयोरविद्यमानवद्वावाभावेन अर्थात् विद्यमानत्वात् “अदर्शम्” “काष्ठी” इत्युभयत्र पकारटकारनिमित्तकयमागमप्राप्तिरस्ति । न च “वर्गान्तं शष्षसैस्सार्धमिति” यमागमनिषेधोऽस्तीति वाच्यम्, नासिक्यागमविधिसूत्रव्याख्याने वेदिकाभरणकारेणेव सोमयार्येण “वर्गान्तं शष्षसैस्सार्धम्” इत्यादिनिषेधशिक्षाश्लोकस्य अनुदाहृतत्वात् सोमयार्यमते प्रथमपरांशेन स्वरभक्तिनिषेधः । यज्वमते यमागमे कार्ये कर्तव्ये अभिनिधानागमप्रथमयोः पकारटकारयोः पूर्वोक्तसङ्क्लेचकरणेन विद्यमानवद्वावेन यमागमप्राप्तौ सत्यां “वर्गान्तमिति” यमागमनिषेधात् यमागमो नास्ति । किञ्च अभिनिधानागमप्रथमयोरङ्गी-

कारेऽपि तयोरमुख्यत्वात् “मुख्यप्रथमसद्भावे द्वित्वं न स्यात्सदोषम-
णाम्” इति शिक्षोक्तद्वित्वनिषेधाभावात् “अदश्म” “काष्ठी” इत्युभयत्र
शकारषकारयोः “रेफात्परश्चेति” (14-4) द्वित्वं सिद्ध्यति । सोमयार्यस्तु
अभिनिधानागमप्रथमयोरविद्यमानवद्भावानङ्गीकारेण अभिनिधानाग-
मप्रथमस्यास्तित्वनिश्चयेन “प्रथमपरश्चेति” (14-17) द्वित्वनिषेधोऽ-
स्तीति प्रकृतलक्ष्यद्वयस्थशकारषकारयोः द्वित्वं नाङ्गीकरोति । इमं
सोमयार्यसिद्धान्तमाश्रित्य भैरवार्यः अश्मन्नित्यादिषु एतादृशलक्ष्येषु
शकारद्वित्वाभावं प्रथमयमागमपकारञ्जीकृत्य अकार शकाराभिनि-
धानागमप्रथमपकार प्रथमयमागमपकार मकार अकार नादसंज्ञक-
नकारा इति शकारद्वित्वरहितं प्रथमयमागमसहितं वर्णक्रमपाठमङ्गी-
करोति । सिद्धान्तपाठस्तु शकारद्वित्वघटितः यमागमरहित इति
ध्येयम् । “अनुमार्षु” “वर्षा पर्जन्यः” इत्यत्र रेफयोः षकारयोगेन
“रेफोष्मसंयोगे रेफः स्वरभक्तिः” (21-15) इति यत् स्वरभक्तिविधानं
तस्य “न क्रमे प्रथमपरे” (21-16) इति निषेधसूत्रे प्रथमपरांशस्य
“अनुमार्षु” “वर्षा पर्जन्यः” इति द्वयमुदाहरणं भवितुमर्हति । कुतः?
उदाहृतलक्ष्यद्वये षकारयोः मुख्यटकारप्रथमपरकत्वात् “न क्रमे प्रथम-
परे” (21-16) इति सूत्रीयप्रथमपरे इत्यंशेन उदाहृतलक्ष्यद्वये प्राप्तस्वर-
भक्तिनिषेधे व्याख्यात्रोरुभयोरभिप्रायभेदो नास्ति ।

60. “दाश्यर्थ्यङ्गमान्नेयम्”

केवलवर्णक्रमः

द्वारा आकार, रेफशकारद्वित्वयकार अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

द्वारा दीर्घानुदात्त आकार, रेफशकारद्वित्वयकारोदात्त अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकद्वारा, द्विमात्रिकदीर्घानुदात्त आकार, अर्धमात्रिक-
विराम, अण्वणुमात्रिकरेफशकार, अणुमात्रिकशकार, अर्धमात्रिक-
यकार, एकमात्रिकोदात्त अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतद्वारा, द्विमात्रिकदीर्घानुदात्त आकार,
अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतरेफशकार, तावन्मात्रिक-
पराङ्गभूतशकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतयकार, एकमात्रिकोदात्त
अकाराः

विशेषव्याख्या

दाश्यमित्यत्र “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सामान्यशास्त्रप्राप्त-
द्वित्वापवादतया “रेफात्परञ्च” (14-4) इति शकारस्य द्वित्वं भवति ।

रेफशकारशकाराणां “हल्युक्तं हलुत्तरं तदणुमात्रं प्रकीर्तिम्” (445) इति कालनिर्णयप्रकरणीयव्यासवाक्येन प्रत्येकमणुमात्रत्वं विज्ञेयम् । रेफस्य “संयोगादि” (21-4) इति सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वं, प्रथमशकारस्य “परेण चासांहितम्” (21-5) इति सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वं, द्वितीयशकारस्य “नान्तस्थापरमसर्वम्” (21-7) इति सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वनिषेधे अर्थात् पराङ्गत्वं, यकारस्य “तत्परस्वरम्” (21-2) इति सूत्रेण पराङ्गत्वं बोध्यम् । दाश्यमित्यत्र रेफस्य शकारेण ऊष्मणा संयोगोऽस्तीति “रेफोष्मसंयोगे रेफस्स्वरभक्तिः” (21-15) इति सूत्रप्रात्हरिणीसंज्ञक-स्वरभक्तिः “न क्रमे प्रथमपरे” (21-16) इति सूत्रेण क्रमशब्दितशकार-द्वित्वे परे सति रेफस्य स्वरभक्तिर्निषिद्धा । तेन रेफस्य स्वरभक्त्यादेशे परनिमित्तभूतोष्मणः स्वरपरनिमित्तेन भाव्यम् । अत एव व्यासशिक्षायां “स्वरोर्ध्वोष्मणि रेफस्य लस्यापि स्वरभक्तिता” (381) इति स्वर-भक्तिप्रकरणीयव्यासवाक्ये ऊष्मणः स्वरपरत्वविशेषणं सङ्घच्छते । तेन ऊष्मणः हल्परकत्वं रेफस्य स्वरभक्तियोग्यतां विघटयतीत्युक्तं भवति । एवमेव “वर्ष्याभ्यस्स्वाहा” (तै.सं.7-4-13) “मृदं बर्वेभिः” (तै.सं.5-7-11) इत्यादिष्पि स्वरभक्तिनिषेधो विज्ञेयः । कथं ? “वर्ष्याभ्यः” “बर्वेभिः” इत्युभयत्रापि “रेफात्परञ्च” (14-4) इति सूत्रेण षकार-सकारयोः क्रमेण द्वित्वं सिद्ध्यति । क्रमेण लक्ष्यद्वये रेफषकारषकाराणां

रेफसकारसकाराणां च “हल्युकं हलुत्तरम्” (445) इति व्यासवाक्येन प्रत्येकमणुमात्रत्वं पूर्ववत् बोध्यम् । “वर्ष्याभ्य” इत्यत्र रेफस्य षकारेण ऊष्मणा योगोऽस्तीति “या तु हंसपदा नाम सा तु रेफषकारयोः” इति शिक्षावाक्यविहितहंसपदाख्यस्वरभक्त्याः षकारद्वित्वपरकत्वात् “न क्रमे प्रथमपरे” (21-16) इति सूत्रे क्रमशब्दितद्वित्वांशेन निषेधस्सिद्ध्यति । “बर्वेभिः” इत्यत्र रेफस्य सकारेण ऊष्मणा संयोगात् “हरिणी रशसानां च” इति शिक्षावच्चनेन प्राप्तहरिणीसंज्ञितस्वरभक्त्याः सकार-द्वित्वपरकत्वात् “न क्रमे प्रथमपरे” (21-16) इति सूत्रेण क्रमशब्दित-द्वित्वांशेन निषेधो भवति । “बर्वेभिः” इत्यत्र एकारस्य अनुदात्तपूर्वकत्वात् वकारघटितत्वाच्च “सयकारवकारन्त्वक्षरम्” (20-2) इति सूत्रेण एकारः नित्यस्वरितो भवति । तस्य स्वरितस्य “क्षैप्रनित्ययोः दृढतरः” (20-9) इति सूत्रेण दृढतरप्रयत्नो भवति । “वर्ष्याभ्य” इत्यस्य यकार-घटितत्वेऽपि आकरस्य अनुदात्तपूर्वकत्वाभावात् उदात्तपूर्वकत्वात् “उदात्तपूर्वस्तैरोव्यञ्जनः” (20-7) इति सूत्रेण तैरोव्यञ्जन एव, न नित्य-स्वरितः । तैरोव्यञ्जनस्य “तैरोव्यञ्जनपादवृत्तयोरल्पतरः” (20-12) इति अल्पतरप्रयत्न इति भेदो ज्ञेयः ।

ननु “सयकारवकारमिति” (तै.प्रा.20-2) नित्यस्वरितलक्षणे अपूर्वे इत्यस्य अनुदात्तभिन्नोदात्तादिपूर्वे इति वा यस्य कस्यापि वर्णस्य

अभावे इति वा सन्देहे तत्सूत्रव्याख्याने व्याख्यातुभ्यां “न्यञ्चम्” “क्ष तर्हि” इत्यादि लक्ष्यप्रदर्शनेन यस्य कस्यापि वर्णस्याभावे इत्यर्थो लभ्यते । तदा “यन्यञ्चम्” “यत्कलैः” इति लक्ष्यद्वयस्यापि यत् इति पूर्वपदघटितत्वेन यस्य कस्यापि वर्णस्याभाव इति लक्षणाभावात् अनुदात्तपूर्वकत्वाभावात् उदात्तपूर्वकत्वाच्च नित्यस्वरितत्वं न स्यादिति चेन्न । “सयकारवकारमिति” (20-2) नित्यस्वरितलक्षणे “स्थिते पदे” इति सत्वात् “न्यञ्चम्” “क्षलैः” इति पदपाठे नित्यस्वरितलक्षण-सद्गावेन नित्यस्वरितो निर्णीतः । सः संहितायामपि सिध्यत्येव । यत्र पदकाले “तदश्वस्याश्वत्वम्” “विश्वे देवाः” इत्यादिवकारघटितप्रथमा-श्वपदविश्वेपदे द्वे तैरोव्यञ्जनलक्ष्यत्वेन व्याख्यातुभ्यां अङ्गीकृते । किञ्च व्यासशिक्षायां “यस्समानपदे स्वारः तैरोव्यञ्जन उच्यते” (311) इति वाक्येन समानपदे एव उदात्तपूर्वत्वे तैरोव्यञ्जनलक्षणमङ्गीकृतम् । तेन “यन्यञ्चम्” “यत्कलैः” इत्यादिनानापदीयलक्ष्ययोः न तैरोव्यञ्जनता । किन्तु नित्यस्वरित एवेति भावः ।

28. द्वित्वरत्नखचितदीप्रागारान्तहैमसिंहासनम्

61. “^१ब्रह्मवादिनो वदन्ति”

केवलवर्णक्रमः

बकाररेफ अकार, सानुनासिक हकारद्वित्व मकार अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

बकाररेफहस्वानुदात्त अकार, सानुनासिकहकारद्वित्व मकार
हस्वानुदात्त अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अणुमात्रिकबकार, अर्धमात्रिकरेफ, एकमात्रिकहस्वानुदात्त
अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकसानुनासिकहकारद्वित्व,
अर्धमात्रिकमकार, एकमात्रिकहस्वानुदात्त अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अणुमात्रिकपराङ्गभूतबकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतरेफ, एक-
मात्रिकहस्वानुदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्ग-
भूतसानुनासिकहकारद्वित्व, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतमकार, एकमात्रिक-
हस्वानुदात्त अकाराः

विशेषव्याख्या

“ब्रह्मवादिनो वदन्ति” (तै.सं.1-7-1) इत्यत्र “हकारान्नणमपरान्नासिक्यम्” (तै.प्रा.21-14) इति सूत्रेण नकारणकारमकारपरकहकारः सानुनासिक्यो भवतीति यत् सोमयार्येण व्याख्यातं स एव सिद्धान्तः। ब्रह्मेति प्रकृतलक्ष्ये मकारपरकहकारस्य सानुनासिक्यं प्रकृतसूत्रेण विहितम्। एवमेव “महा जिनोषि महिनि” (तै.सं.2-2-12) “शरद्यपराह्णे” (तै.सं.2-1-2) इति लक्ष्यद्वये नकारपरकहकारस्य तथा णकारपरकहकारस्य च सानुनासिकत्वं प्रकृतसूत्रेण विहितम्। तथाच लक्ष्यत्रयेऽपि सानुनासिकहकारास्मिध्यन्ति। सानुनासिकहकाराणां “स्वरपूर्वमिति” (14-1) द्वित्वं भवति।

ननु “न रेफे हकारे वा द्विर्भावो जायते क्वचित्” इति शिक्षाश्लोके वाग्रहणात् हकारस्य द्वित्वं पाक्षिकमिति ज्ञायते। वेदेषु हकारस्य द्वित्वतदभावोच्चारणं वैदिकसम्प्रदायविरुद्धम्। तत्कथमिति चेदुच्यते। “अवसाने रविसर्जनीय” (14-15) इति सूत्रे द्वित्वनिषेधभागवर्णेषु रेफ एव परिगणितः, न हकारः। अतः हकारस्य द्वित्वसद्वावे विप्रतिपत्तिर्नास्ति। “न रेफे हकारे वा” इति शिक्षावचने वाग्रहणं व्यवस्थितविकल्पार्थमिति स्वीकृत्य तैत्तिरीयशाखायां हकारस्य द्वित्वं शाखान्तरे द्वित्वाभाव इति व्यवस्था सिध्यति। ननु “हकारान्नणमपरात्” (21-

14) इति सूत्रे हकारस्य नणमपरनिमित्तनिर्देशेन हकारः पूर्वमस्ति । नणमाः तदनन्तरस्था इति ज्ञायते । एवं स्थिते “ब्रह्म” इत्यादि लक्ष्यत्रयोच्चारणे नणमानां पूर्वोच्चारणं कथं सङ्गच्छते इति चेत् कौण्डन्यशिक्षायां “हकारान्नणमा ऊर्ध्वं पूर्वं तु प्रसरन्ति हात्” (93) इति श्लोकोक्तरीत्या उदाहृतलक्ष्येषु यथासम्बवं नणमाः हकारात्पूर्वं यथा प्रसरन्ति तथा उच्चारणीया इत्यर्थो लभ्यते । अतः अध्ययनाध्यापनादिषु पूर्वोक्तोदाहरणोच्चारणे हकारात्पूर्वं नणमानामुच्चारणं सङ्गच्छते । सर्वत्र सानुनासिकहकाराणां “हल्युक्तं हलुत्तरमिति” (445) कालनिर्णयप्रकरणीयव्यासवचनेन प्रत्येकमणुमात्रत्वं सिध्यति । नणमानां “हलो भक्तिः” (447) इत्यनेन अर्धमात्रत्वं बोध्यम् । सानुनासिकप्रथमहकाराणां “संयोगादि” (21-4) इति सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वं सानुनासिकद्वितीयहकाराणां “परेण चासांहितम्” (21-5) इत्यनेन पूर्वाङ्गत्वं नणमानां तु “तत्परस्वरम्” (21-2) इति पराङ्गत्वं बोध्यम् । शिष्टमन्यत् समानम् ।

62. “तत्थसवितुः”

केवलवर्णक्रमः

तकार अकार, तकार थकार सकार अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

तकारोदात्त अकार, तकार थकार सकार मृदुतरप्रयत्नप्रातिहत-
स्वरितस्वरगुणक अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकतकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम,
अण्वणुमात्रिकतकारथकार, अर्धमात्रिक सकार, एकमात्रिकमृदुतर-
प्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूततकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्ध-
मात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्गभूत तकारथकार, अर्धमात्रिक
पराङ्गभूतसकार, एकमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक
अकाराः

विशेषव्याख्या

तत्थसवितुरित्यत्र “स्वरपूर्वं व्यञ्जनमिति” (14-1) इति सूत्रेण तकारस्य द्वित्वं भवति । द्वित्वावयवस्य द्वितीयतकारस्य सकारपरकस्य “प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयम्” (14-12) इति सूत्रेण द्वितीयादेशेन थकारो भवति । एवमेव “ऋक्वर्खसामे” (तै.सं.6-1-3) “यत्थषोडशी गृह्यते” (तै.सं.6-6-11) “अर्वाक्वर्खसन्ते” (तै.सं.1-2-14) इत्यादिष्वपि “स्वर-पूर्वमिति” (14-1) सूत्रेण यथाकर्मं ककारतकारककाराणामादौ द्वित्वं ततः द्वित्वावयवानां ककारतकारककाराणां सकारषकारसकारपरकाणां “प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयम्” (14-12) इति सूत्रेण क्रमशः खकार-थकारखकाराः आदिष्टा भवन्ति । अतः “ऋक्वर्खसामे” इत्यत्र ककार-खकारसकारा इति “यत्थषोडशी” इत्यत्र तकारथकारषकारा इति “अर्वाक्वर्खसन्ते” इत्यत्र ककारखकारसकारा इति वर्णक्रमो बोध्यः । ननु श्लो ॥ पदादौ पदमध्ये वा स्थितस्योष्मपरस्य वै ।

प्रथमस्य द्वितीयत्वं पूर्वं कुर्वीत पण्डितः ॥

इति पूर्वांगमप्रकरणीयमञ्जरीकारोदाहृतशिक्षाश्लोकानुसारेण “तत्थसवितुः” “ऋक्वर्खसामे” “यत्थषोडशी” “अर्वाक्वर्खसन्ते” इत्यादिष्वु प्रथमवर्णनां तकारककारतकारककाराणामादौ द्वितीयादेशः कस्मान्न क्रियते इति चेत् उदाहृतलक्ष्यगततकारककारतकारककाराणां पदा-

दित्वं वा पदमध्यस्थत्वं वा नास्ति । किन्तु पदान्तत्वमेवास्ति । अतः “पदादौ पदमध्ये वा” इति शिक्षाश्लोकेन तकारककारादीनां प्रथमं द्वितीयादेशः न सिध्यति । किन्तु पूर्वोक्तरीत्या “स्वरपूर्वमिति” (14-1) द्वित्वमेव पूर्वं भवतीत्यर्थः । “तत्थसवितुः” “यत्थषोडशी” इत्युभयत्र नानापदलक्षणः प्रातिहतस्वरितो भवति । सः पूर्वं व्याख्यातः । सर्वत्र तकारथकारककारखकाराणां “हल्युक्तं हलुत्तरम्” (445) इत्यनेन प्रत्येकमणुत्वं वेदतव्यम् । उदाहरणचतुष्टये यथाक्रमं तकारतकार-ककारककाराणां “संयोगादि” (21-4) इति सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वं सिध्यति । थकारखकारथकारखकाराणां “परेण चासांहितम्” (21-5) इत्यनेन प्राप्तपूर्वाङ्गत्वस्य “स्पर्शश्चोष्मपर ऊष्मा चेत्परस्य” (तै.प्रा.21-9) इति सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वनिषेधे सति अर्थात् पराङ्गत्वं सिध्यति । स्पष्टमन्यत ।

॥
63. “कल्पाङ्गुहोति”

केवलवर्णक्रमः

ककार अकार, लकार पकारद्वित्व आकाराः

स्वरवर्णक्रमः

ककारोदात्त अकार, लकारपकारद्वित्वाल्पतरप्रयत्न तैरोव्यञ्जन-
स्वरितस्वरगुणक आकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकककार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम,
अण्वणुमात्रिकलकारपकार, अर्धमात्रिकपकार, द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्न-
तैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक आकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतककार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्ध-
मात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतलकारपकार, अर्धमात्रिक-
पराङ्गभूतपकार, द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक
आकाराः

विशेषव्याख्या

कल्पानित्यत्र “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सामान्यशास्त्रेण लकारस्य द्वित्वे प्राप्ते “लवकारपूर्वस्पर्शश्च पौष्करसादेः” (14-2) इति पौष्करसादिमते लकारपकारयोरुभयोरपि द्वित्वे प्राप्ते तदपवादतया “स्पर्श एवैकेषामाचार्याणाम्” (14-3) इति सिद्धान्तसूत्रेण पकारस्यैव द्वित्वं विहितम्, न तु लकारस्य । एवमेव “यद्विरण्यशल्कैः” (तै.सं.5-4-2) “अनुल्बणं वयत” (तै.सं.3-4-2) “यद्वल्मीकम्” (तै.सं.5-1-2) इत्यादिष्वपि ककारबकारमकाराणां स्पर्शानामेव द्वित्वम्, न तु लकाराणाम् । सर्वत्र लकारपकारयोः लकारककारयोः लकारबकारयोः लकारमकारयोश्च “हल्युक्तं हलुत्तरम्” (445) इत्यनेन व्यासशिक्षास्थकालनिर्णयप्रकरणीयवच्चनेन प्रत्येकमणुमात्रं वेदितव्यम् । द्वितीयपकारककारबकारमकाराणां “हस्वार्धकालं व्यञ्जनम्” (1-37) इत्यनेन प्रत्येकमर्धमात्रत्वं सिद्ध्यति । लकाराणां “संयोगादि” (21-4) इत्यनेन पूर्वाङ्गत्वं सिद्ध्यति । प्रथमपकारककारबकारमकाराणां “परेण चासांहितम्” (21-5) इत्यनेन पूर्वाङ्गत्वं भवति । द्वितीयपकारककारबकारमकाराणां “तत्परस्वरम्” (21-2) इति पराङ्गत्वम् । कल्पानित्यत्र तैरोव्यञ्जनस्वरितः । सः पूर्वमुक्तः व्याख्यातश्च । इतरद्यथायथं बोध्यम् ।

64. “खल्वाश्च मे”^१

केवलवर्णकमः

खकार अकार, लकारद्वित्व वकार आकाराः

स्वरवर्णकमः

खकारहस्वानुदात्त अकार, लकारद्वित्व वकार दृढतरप्रयत्न
नित्यस्वरितस्वरगुणक आकाराः

मात्रावर्णकमः

अर्धमात्रिकखकार, एकमात्रिकहस्वानुदात्त अकार, अर्धमात्रि-
कविराम, अण्वणुमात्रिकलकारद्वित्व, अर्धमात्रिकवकार, द्विमात्रिक-
दृढतरप्रयत्ननित्यस्वरितस्वरगुणक आकाराः

अङ्गवर्णकमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतखकार, एकमात्रिकहस्वानुदात्त अकार,
अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्गभूतलकारद्वित्व, अर्धमात्रि-
कपराङ्गभूतवकार, द्विमात्रिकदृढतरप्रयत्ननित्यस्वरितस्वरगुणक आका-
राः

विशेषव्याख्या

“खल्वाश्च मे” इत्यत्र

श्लो ।। लकारस्य वकारेण संयोगे स्वरितो यदि ।

तदा संयुक्त एव स्यात् असंयुक्तस्ततोऽन्यथा ।।

इति शिक्षाश्लोकेन लकारवकारसंयोगो यत्र भवति तस्मिन् लक्ष्ये स्वरितो भवति, लकारसंयुक्तश्च भवतीत्यर्थः । “खल्वाश्च मे” इत्यत्रेव “ततो बिल्व उदतिष्ठत्” (तै.सं.2-1-8) इत्यत्रापि स्वरितसंयोगौ भवतः । अत्र स्वरितः “सयकारवकारन्त्वक्षरम्” (20-2) इति सूत्रेण नित्यसंज्ञको भविति । स च “क्षैप्रनित्ययोर्दृढतरः” (20-9) इति सूत्रेण दृढतरप्रयत्नो वेदितव्यः । खल्वाः, बिल्वः इत्युभयत्र प्रथमलकारयोः “संयोगादि” (21-4) इति सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वं द्वितीयलकारयोः “परेण चासांहितम्” (21-5) इति सूत्रप्राप्तपूर्वाङ्गत्वस्य “नान्तस्थापरमसवर्णम्” (21-7) इति निषेधे सति अर्थात् पराङ्गत्वं भवति । वकारयोः “तत्परस्वरम्” (21-2) इति सूत्रेण पराङ्गत्वं वेदितव्यम् । उदाहृत-शिक्षाश्लोकान्ते “असंयुतस्ततोऽन्यथा” इति चरमभागे अन्यथा इत्यनेन लकारवकारसंयोगाभावे लकारः असंयुत एव स्यात् । “ऐत्पूर्वं वपरे न हि” (157) “असंयुतलकारस्य द्विपादत्वं सदा भवेत्” (158) इति कौण्डन्यशिक्षावचनतः “बैल् वो यूपो भवति” इत्यत्र लकारस्य

ऐकारपूर्वकत्वात् द्वित्वं न भवति । किन्तु लकारस्य वकारेण असंयुति-
रेव । तादृशस्य असंयुतिलकारस्य द्विपादत्वं = अर्धमात्रिकत्वं सदा
भवेदित्युक्तम् । “अन्तस्थोदयमङ्गं स्यादसवर्णं परस्य च” (379) इत्य-
ङ्गसंहिताव्यासवाक्यात् लकारस्य पराङ्गत्वं भवति । तेन “अर्धमात्रिक-
पराङ्गभूतवकार, द्विमात्रिकदीर्घानुदात्त ऐकार, अणुमात्रिकविराम, अर्ध-
मात्रिकपराङ्गभूतलकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतवकार, द्विमात्रिकोदात्त
ओकाराः” इति वर्णकमो वेदितव्यः । अत्र अन्यद्यथासम्भवं ज्ञातव्यम् ।

65. “दधिक्रावृण्णो अकारिष्म्”

केवलवर्णक्रमः

ककाररेफ आकार, वकारणकारद्वित्व ओकाराः

स्वरवर्णक्रमः

ककाररेफोदात्त आकार, वकार णकारद्वित्वाल्पतरप्रयत्नतैरो-
व्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक ओकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अणुमात्रिककार, अर्धमात्रिकरेफ, द्विमात्रिकोदात्त आकार,
अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकवकार, अणुमात्रिकणकार, अर्धमात्रि-
कणकार, द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक ओकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अणुमात्रिकपराङ्गभूतकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतरेफ, द्विमात्रि-
कोदात्त आकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपूर्वाङ्गभूतवकार, अणु-
मात्रिकपूर्वाङ्गभूतणकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतणकार, द्विमात्रिकाल्प-
तरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक ओकाराः

विशेषव्याख्या

“दधिक्राव् णो अकारिषम्” इत्यत्र “स्वरपूर्वमिति” (14-1) वकारस्य द्वित्वे प्राप्ते “लवकारपूर्वस्पर्शश्च पौष्करसादेः” (14-2) इति पौष्करसादिमते वकारणकारयोरपि द्वित्वे प्राप्ते तदपवादतया “स्पर्शं एवैकेषामाचार्याणाम्” (14-3) इति सूत्रेण णकारस्यैव द्वित्वम्, न तु वकारस्य । एवमेव “विभूदाव् न्ने” (तै.सं.3-5-8) “रायस्योषदाव् न्ने” (तै.सं.1-2-10) “आग्राव् णो वायव्यानि” (तै.सं.6-3-2) इत्यादि- ष्वपि नकाराणां स्पर्शवर्णानामेव द्वित्वम्, न तु वकाराणाम् । “स्पर्शं एवैकेषामाचार्याणाम्” (14-3) इति सूत्रे अवधारणार्थकस्य एवकारस्य सत्वात् एकेषामाचार्याणां मतस्यैव सिद्धान्तितत्वेन पौष्करसादिमतोक्तं लवकारद्वित्वं निवृत्तं भवति । वकाराणां “स्पर्शोर्ध्वो वोऽर्धमात्रास्ते” (448) इति कालनिर्णयप्रकरणीयव्यासवाक्येन प्रत्येकमर्धमात्रत्वं सिद्ध्यति । अत एव “दधिक्राव् णो अकारिषम्” इत्यादिषु वकार- नकारणकाराणामसंयुतिर्दृश्यते ।

ननु “स्पर्शोर्ध्वो वोऽर्धमात्रास्ते” (448) इति कालनिर्णयवाक्यं कालविधायकमेव, न त्वसंयुतिविधायकम् । तथात्वे “दधिक्राव् णो” इत्युदाहृतलक्ष्यचतुष्टये असंयुतिः कथं सिद्ध्यतीति चेदुच्यते । “बैल् वो यूपो भवत्यसौ” इत्यत्र लकारस्य अर्धमात्रत्वादसंयुतिर्यथा सिद्धा तथा

“दाव् न्ने” इत्यादिष्वपि वकाराणामर्धमात्रत्वविधानबलादसंयुतिरप्यर्थ-सिद्धैव भवति । अत एव “भक्तिस्वारात्तदञ्जनच्” (318) इति व्यास-शिक्षास्थस्वरसन्धिप्रकरणीयवाक्यस्य मञ्जर्या मञ्जरीकारेण “विभूदाव् न्ने” “आग्राव् ण्णो वायव्यानि” “दधिक्राव् ण्णो” इत्यादौ सर्वदेशेषु असंयुतिपूर्वकपाठो दृश्यते । न तत्रासंयुतिविधायकशास्त्रमस्यां शिक्षायां किञ्चिदप्यस्तीत्युत्त्वा असंयुत्यविधानेऽपि अर्धमात्रविधान-बलात् असंयोगः अवश्यमभ्युपगन्तव्यः, अर्धमात्रिकव्यञ्जनस्य तथा-त्वात् इत्युक्तम् । तथात्वात् असंयुतत्वादित्यर्थः । “दधिक्राव् ण्णो अकारिषम्” इत्याद्युदाहृतलक्ष्यचतुष्टये तैरोव्यञ्जनस्वरित एव वकाराणां “स्वरभक्तिरसंयुतः” (375) इत्यञ्जसंहितावचनेन पूर्वाङ्गत्वं भवति । प्रथमनकारणकाराणां “परेण चासाहितम्” (21-5) इत्यनेन पूर्वाङ्गत्वं द्वितीयनकारणकाराणां “तत्परस्वरम्” (21-2) इति पराङ्गत्वं ज्ञेयम् । उदाहृतलक्ष्यचतुष्टये वकाराणामसंयुक्तत्वात् “विरामे वर्णयोर्मध्ये ह्यणु-कालोऽप्यसंयुते” (446) इति कालनिर्णयप्रकरणीयमूलवाक्येन वका-रेभ्यः पूर्वमणुकालविरामो ज्ञेयः । शिष्टमन्यत् समानम् ।

66. “अन्नपतेऽन्नस्य”

केवलवर्णक्रमः

अकार, लक्ष्यानुसारिनकारद्वित्व अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

उदात्त अकार, लक्ष्यानुसारिनकारद्वित्वाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जन-
स्वरितस्वरगुणक अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, अणुमात्रिकलक्ष्या-
नुसारिप्रथमनकार, अर्धमात्रिकलक्ष्यानुसारिद्वितीयनकार, एकमात्रि-
काल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, अणुमात्रिकपूर्वाङ्ग-
भूतलक्ष्यानुसारिप्रथमनकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतलक्ष्यानुसारिद्वितीय-
नकार, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक अकाराः

विशेषव्याख्या

यद्यपि अन्नपते इत्यत्र नकारस्य स्वरपूर्वकत्वेषि व्यञ्जनपरक-
त्वाभावात् “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सूत्रेण द्वित्वं न भवति तथापि

“कुत्रचित्स्वरयोर्मध्ये द्वित्वं लक्ष्यानुसारतः” इति शिक्षावचनात् व्यञ्जनपरत्वाभावेऽपि नकारस्य द्वित्वं सिध्यति । तच्च द्वित्वं लक्ष्यमनुस-रतीति लक्ष्यानुसारि भवति । लक्ष्यानुसारीत्युक्ते वैदिकसम्प्रदायोच्चार-णानुसारि इत्यर्थः । तच्च द्वित्वमनेन शिक्षावचनेन अपूर्वतया विधीयते । किन्तु “दृष्टानुविधिश्छन्दसि” इति महाभाष्यवचनात् वेदे दृष्टमेव अनु-सृत्य विधीयत इति विज्ञेयम्, “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे” इति न्यायात् । एवमेव “अत्ता हवीऽषि” (तै.सं.2-6-12) “नीचादुच्चा” (तै.सं.2-3-14) “अत्वक्ताय” (तै.सं.7-5-12) इत्यादिष्वपि क्रमेण तकारचकार-ककाराणां स्वरपूर्वकत्वेऽपि व्यञ्जनपरकत्वाभावात् “स्वरपूर्वमिति” (14-1) द्वित्वे अप्राप्ते उदाहृतशिक्षावचनाल्लक्ष्यानुसारिद्वित्वं भवति । न च “अन्नपते” प्रभृत्युदाहृतलक्ष्येषु नकारतकारचकारककाराणां “स्वर-पूर्वमिति” (14-1) द्वित्वं शङ्खम् । नकारतकारचकारककाराणां “सर्वांसवर्गीयपरः” (14-23) इति सूत्रेण द्वित्वनिषेधात् अन्नपते इत्यत्र यस्तौरोव्यञ्जनस्सः असकृद्याख्यातः । उदाहृतलक्ष्यगतानां प्रथमनकारतकारचकारककाराणां “हल्युक्तं हलुत्तरं तदणुमात्रं प्रकी-र्तितम्” (445) इति कालनिर्णयप्रकरणीयवाक्येन प्रत्येकमणुत्वं वेदि-तव्यम् । द्वितीयनकारादीनां “हलो भक्तिः” (447) इत्यनेन अर्धमात्रि-कत्वं ज्ञेयम् । प्रथमनकारादीनां “संयोगादि” (21-4) इति सूत्रेण

पूर्वाङ्गत्वं द्वितीयनकारादीनां “तत्परस्वरम्” (21-2) इति पराङ्गत्वम् ।
स्पष्टमन्यत् ।

67. “पृष्ठ्यष्षडहो भवति”

केवलवर्णक्रमः

पकार ऋकार, षकारद्वित्वाभिनिधानागमटकार ठकार यकार
अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

पकारोदात्त ऋकार, षकारद्वित्वाभिनिधानागमटकारठकार
यकाराल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपकार, एकमात्रिकोदात्त ऋकार, अर्धमात्रिकविराम,
अण्वणुमात्रिकषकारद्वित्व, अण्वणुमात्रिकाभिनिधानागमटकार ठकार,
अर्धमात्रिकयकार, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक
अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतपकार, एकमात्रिकोदात्त ऋकार, अर्ध-
मात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतषकारद्वित्व, अण्वणुमात्रिक-
पूर्वपराङ्गभूताभिनिधानागमटकार ठकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतयकार,
एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक अकाराः

विशेषव्याख्या

पृथ्य इत्यत्र तैरोव्यञ्जनस्वरितः। सः असकृदुक्त एव । षकार-
द्वित्वाभिनिधानागमटकारठकाराणां “हल्युकं हलुत्तरम्” (445) इति
कालनिर्णयप्रकरणीयव्यासवाक्येन प्रत्येकमणुत्वं वेदितव्यम् । यकार-
स्तु “हलो भक्तिः” (447) इति कालनिर्णयप्रकरणीयव्यासवाक्येन
अर्धमात्रिको ज्ञेयः । एवमेव “अया विष्टा जनयन्” (तै.सं.1-7-12)
“यथास्याद्वसितं निष्खिदति” (तै.सं.6-1-9) इत्यादावपि यथाक्रमं
षकारद्वित्वाभिनिधानागमटकारठकाराणां तथा षकारद्वित्वाभिनिधाना-
गमककारखकाराणां पूर्वोक्तकालनिर्णयवचनेनैव प्रत्येकमणुत्वं ज्ञात-
व्यम् । प्रथमषकारस्य “संयोगादि” (21-4) इत्यनेन पूर्वाङ्गत्वं भवति ।
द्वितीयषकाराभिनिधानागमटकारककाराणां “परेण चासांहितम्” (21-
5) इत्यनेन पूर्वाङ्गत्वं वेदितव्यम् । पृथ्य इत्यत्र ठकारस्य तु “परेण
चासांहितम्” (21-5) इत्यनेन प्राप्तपूर्वाङ्गत्वस्य “नान्तस्थापरमसव-

र्णम्” (21-7) इत्यनेन निषेधे अर्थात् पराङ्गत्वं भवति । यकारठकार-
खकाराणां “तत्परस्वरम्” (21-2) इत्यनेन पराङ्गत्वं वेदितव्यम् ।
शिष्टमन्यत् यथातथं बोध्यम् ।

68. “जीमूतान्हृदयौपशाभ्याम्[॥]

केवलवर्णक्रमः

तकार आकार, नकारद्वित्वं हकार ऋकाराः,

स्वरवर्णक्रमः

तकाराल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक आकार, नकार-
द्वित्वं हकारप्रचय ऋकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकतकार, द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरित-
स्वरगुणक आकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकनकारद्वित्वं,
अर्धमात्रिकहकार, एकमात्रिकप्रचय ऋकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूततकार, द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जन-
स्वरितस्वरगुणक आकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्व-

पराङ्मूतनकारद्वित्व, अर्धमात्रिकपराङ्मूतहकार, एकमात्रिकप्रचय-
त्रकाराः

विशेषव्याख्या

उदाहृतलक्ष्ये नकारस्य “स्वरपूर्व इयाद्वित्वं व्यञ्जनं व्यञ्जनोत्तरे”

(337) इति द्वित्वप्रकरणीयसामान्यशास्त्रप्राप्तद्वित्वस्य “यवहेषु परस्थेषु नकारश्चान्तगस्त्विति” (364) इति द्वित्वनिषेधप्रकरणीयवचनेन निषेधे सति तत्रैव व्याख्याने मञ्जरीकारेण “प्राप्नुतोऽन्तौ ड़न्नौ द्वित्वं व्यवृहृत्वपरे च रे” इति शिक्षान्तरश्लोकेन नकारस्य पुनः द्वित्वमुक्तम् । कथं ? “जीमूतान्हृदयौपशाभ्याम्” इत्यत्र नकारस्य ह इति परत्वात् तथैव “वाजिन्वृषा वृष्णः” (तै.सं.1-4-2) इत्यत्र नकारस्य वृ इति परत्वात् “इन्द्राभ्मी मे विषूचीनान्वस्यताम्” (तै.सं.1-1-13) इत्यत्र नकारस्य व्य इति परत्वात् एतेषां नकाराणां “प्राप्नुतोन्तौ” इति मञ्जरीकारोदाहृत-शिक्षाश्लोकेन द्वित्वं विहितम् । उदाहृतलक्ष्यत्रये नकाराणां “हल्युक्तं हलुत्तरामिति” (445) कालनिर्णयप्रकरणीयवचनेन प्रत्येकमणुत्वं ज्ञातव्यम् । एवमेव “विषूचीनान्वस्यताम्” इत्यत्र वकारस्याप्यणुत्वं वेदितव्यम् । किञ्चोदाहृतलक्ष्यत्रयस्थानां हकारवकारयकाराणां “हलो भक्तिः” (447) इत्यनेन कालनिर्णयप्रकरणीयवचनेन अर्धमात्रत्वं ज्ञेयम् । प्रथमनकाराणां “संयोगादि” (21-4) इत्यनेन पूर्वाङ्गत्वं

विहितम् । “जीमूतान्हृदयौपशाभ्याम्” इत्यत्र द्वितीयनकारस्य “परेण चासांहितम्” (21-5) इति प्राप्तपूर्वाङ्गत्वस्य “स्पर्शश्चोष्मपर ऊष्मा चेत्परस्य” (21-9) इत्यनेन निषेधे सत्यर्थात् पराङ्गत्वं सिद्ध्यति । “वाजिन्वृषा, विषूचीनान्व्यस्यताम्” इत्युभयत्र द्वितीयनकारयोः: “परेण चासांहितम्” (21-5) इति प्राप्तपूर्वाङ्गत्वस्य “नान्तस्थापरमसर्वणम्” (21-7) इत्यनेन निषेधे सत्यर्थात् पराङ्गत्वं ज्ञातव्यम् । “विषूचीनान्व्य-स्यताम्” इत्यत्र वकारस्य यकारपरकत्वमस्ति । यद्यपि वकारयकार-योरुभयोरपि अन्तस्थात्वं समानमेव तथापि सोमयार्यमते वकार-यकारयोः: वत्वयत्वाभ्यां भिन्नत्वेन असर्वणत्वात् वकारस्य असर्वण-यकारपरकत्वमस्ति । एवं स्थिते “विषूचीनान्व्यस्यताम्” इत्यत्र वका-रस्य “परेण चासांहितम्” (21-5) इति सूत्रविहितपूर्वाङ्गत्वस्य “नान्त-स्थापरमसर्वणम्” (21-7) इति निषेधे अर्थात् वकारस्य पराङ्गत्वं सिद्ध्यति । उदाहृतलक्ष्यत्रये संयोगपरलक्षणः अर्धमात्राविरामः: “संयु-तोर्ध्वं च पूर्वत्र” (450) इति व्यासशिक्षास्थकालनिर्णयप्रकरणीय-वचनेन सिद्ध्यति । इतरत्प्यष्टम् ।

69. “अन्वेनं देवा बुध्यन्ते”

केवलवर्णक्रमः

अकार, नकारद्वित्ववकारसव्यञ्जन एकाराः

स्वरवर्णक्रमः

उदात्त अकार, नकारद्वित्ववकार मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरित-
स्वरगुणक सव्यञ्जन एकाराः

मात्रावर्णक्रमः

एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिक-
नकारद्वित्व, अर्धमात्रिकवकार, द्विमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरित-
स्वरगुणकसव्यञ्जन एकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

एकमात्रिकोदात्त अकार, अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिक-
पूर्वपराङ्मूतनकारद्वित्व, अर्धमात्रिकपराङ्मूतवकार, द्विमात्रिकमृदुतर-
प्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणकसव्यञ्जन एकाराः

विशेषव्याख्या

“निपाता आद्युदात्ताः” (81) इति फिट् सूत्रेण “अनु” इति
निपातादिभूतस्य अकारस्य उदात्तत्वे “अनुदात्तं पदमेकवर्जम्”

(पा.सू.6-1-158) इति शेषनिधातेन नकारात्परस्य उकारस्य अनुदात्तत्वे सति अनु इत्यव्ययं आद्युदात्तं अन्तानुदात्तं सिध्यति । एवमेव “तान्यब्रुवन् वरं वृणामहै” (तै.सं.2-4-1) इत्यत्र तानीति पदमपि “नीचं प्रकृत्या सकलमुदात्तादन्यदक्षरम्” इति शिक्षावच्चनेन आद्युदात्तमन्तानुदात्तं बोध्यम् । तथाच अनु + एनम्, तानि + अब्रुवन् इत्यवस्थायां लक्ष्यद्वयेऽपि क्रमेण उकारेकारयोः स्थानिनोरनुदात्तयोः ततः परयोः निमित्तभूतयोः एकाराकारयोश्चानुदात्तयोस्सतोः तत्रपूर्वन्यायेन आदौ “इवर्णोकारौ यवकारौ” (10-15) इति सूत्रेण स्थानिनोरनुदात्तयोः उकारेकारयोः वकारयकारावादिष्ठौ भवतः । तथाच स्थानिनिमित्तानामप्यनुदात्तत्वेन अन्वे इति तान्य इति भागद्वयं उदात्तादि अनुदात्तान्तं च भवति । तदा “उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरितम्” (तै.प्रा.14-29) “व्यञ्जनान्तर्हितोऽपि” (तै.प्रा.14-30) इति सूत्राभ्यां क्रमेण एकारः अकारश्च स्वरितो भवति । स च स्वरितः नानापदसम्बन्धीति “अपि चेन्नानापदस्थमिति” (20-3) सूत्रेण प्रातिहतसंज्ञको भवति । तस्य “प्रश्लिष्टप्रातिहतयोः मृदुतरः” (तै.प्रा.21-5) इति सूत्रेण मृदुतरप्रयत्नो वेदितव्यः । ततः “अन्वेनम्, तान्यब्रुवन्” इति लक्ष्यद्वये क्रमेण अकारस्य उकारस्य च “स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्” (21-10) इति सूत्रेण प्रचयो विहितः । इतोऽप्यत्र व्याख्या-

विशेषाः मदीयशिक्षाप्रातिशारव्यसमन्वयमीमांसायां विंशाध्यायप्रारम्भे
द्रष्टव्याः । प्रकृते लक्ष्यद्वये नकाराणां “हल्युक्तं हलुत्तरम्” (445) इति
कालनिर्णयप्रकरणीयवचनेन प्रत्येकमणुकालो ज्ञेयः । वकारयकारयोः
हलोः प्रत्येकमर्धमात्रत्वं संयोगपरनिमित्तकः अर्धमात्रिकविराम इत्येवं
कालविशेषाः स्पष्टमधिगता एव । प्रथमनकारयोः “संयोगादि” (21-
4) इत्यनेन पूर्वाङ्गत्वं द्वितीयनकारयोः “परेण चासांहितम्” (21-5)
इति प्राप्तपूर्वाङ्गत्वस्य “नान्तस्थापरमसर्वण्म्” (21-7) इति निषेधे
सति अर्थात् पराङ्गत्वं वकारयकारयोः “तत्परस्वरम्” (21-2) इत्यनेन
पराङ्गत्वं वेदितव्यम् ।

70. “विष्णो हृष्ण रक्षस्व”

केवलवर्णक्रमः

वकार इकार, षकारद्वित्वाभिनिधानागमटकार णकार ओकारा:

स्वरवर्णक्रमः

वकारोदात्त इकार, षकारद्वित्वाभिनिधानागमटकारणकाराल्प-
तरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरित ओकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकवकार, एकामात्रिकोदात्त इकार, अर्धमात्रिकविराम,
अण्वणुमात्रिकषकारद्वित्व, तावन्मात्रिकाभिनिधानागमटकार, अर्ध-
मात्रिकणकार, द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक
ओकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतवकार, एकामात्रिकोदात्त इकार, अर्धमा-
त्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतषकारद्वित्व, तावन्मात्रिकपूर्वाङ्ग-
भूताभिनिधानागमटकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतणकार, द्विमात्रिकाल्प-
तरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक ओकाराः

विशेषव्याख्या

विष्णो इत्यत्र ओकारस्य यः तैरोव्यञ्जनस्वरितः सः असकृ-
व्याख्यातः। “इन्द्रः प्रस्तौतु” (तै.सं.3-5-5) इत्यत्र ओकारस्य नानापद-
लक्षणः यः प्रातिहतस्वरितः सोऽप्यसकृद्व्याख्यात एव । “विष्णो,
प्रस्तौतु” इत्युभयत्र षकारसकारयोः “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सूत्रेण
द्वित्वं सिध्यति । किञ्च “अघोषादूष्मणः” (14-9) इति सूत्रेण उदाहृत-
लक्ष्यद्वये क्रमेण टकारतकारात्मकाभिनिधानागमप्रथमौ भवतः। ननु
“विष्णो, प्रस्तौतु” इत्युभयत्रापि षकारसकारयोः “स्वरपूर्वमिति” (14-
1) सूत्रेण यत् द्वित्वमुक्तं तन्न स्यात् । कुतः? षकारसकारयोः अभि-
निधानागमटाकरतकारप्रथमपरकत्वेन “प्रथमपरश्चेति” (14-17)
द्वित्वनिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सूत्रेणोक्तं द्वित्वं
न स्यादिति चेत्त । “प्रथमपरश्चेति” (14-17) द्वित्वनिषेधसूत्रस्य
“मुख्यप्रथमसद्गावे द्वित्वं न स्यात्सदोष्मणाम्” इति शिक्षावच्चनेन प्राप्तै-
कवाक्यत्वात् “प्रथमपरश्चेति” (14-17) सूत्रस्थप्रथमशब्दस्य मुख्य-
प्रथमार्थकत्वमुच्यते । प्रकृतलक्ष्यद्वयस्थटकारतकारयोः अभिनिधाना-
गमलक्षणप्रथमवर्णत्वेन अभिनिधानागमप्रथमस्य कार्यान्तरविधाववि-
द्यमानवद्गावादिना गौणत्वं सम्पन्नम् । उदाहृतलक्ष्यद्वयस्थषकार-
सकारयोः अभिनिधानागमटकारतकारात्मकगौणप्रथमपरकत्वेन

मुख्यप्रथमपरकत्वाभावात् “प्रथमपरश्चेति” (14-17) द्वित्वनिषेधो न प्रसरति । अतः षकारसकारयोः “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सूत्रेण द्वित्व-मक्षतम् ।

ननु टकारतकारात्मकाभिनिधानागमप्रथमवर्णौ निमित्तीकृत्य टकारणकारयोर्मध्ये तथा तकारनकारयोर्मध्ये च “स्पर्शादनुत्तमादिति” (21-12) सूत्रेण टकारतकारात्मकप्रथमयमागमः कुतो नोच्यते इति चेदुच्यते । यमागमप्राप्तेः “तान् यमानेके” (21-13) इति सूत्रव्याख्याने यज्वना “वर्गान्तं शष्सैस्सार्धम्” इत्यादियमागमनिषेधस्य प्रकटित-त्वेन प्रकृतलक्ष्यद्वये वर्गान्तयोः णकारनकारयोः षकारसकारयोगात् क्रमेण टकारतकारात्मकप्रथमयमागमौ न सिद्धतः । “विष्णो, प्रस्तौतु” इत्युभयत्र “संयुतोर्ध्वे च पूर्वत्र” (व्या.शि.450) इत्यनेन संयोगपर-लक्षणः अर्धमात्रिकविरामस्सिद्धति । “हल्युक्तं हलुत्तरम्” (445) इत्यादिना विहितकालादिकं यथातथं ज्ञेयम् ।

29. विवृत्तिगोष्ठीप्रतिहाराग्रदेशचिन्तामणिः

71. “त आवहन्ति”

केवलवर्णक्रमः

तकार अकार, वत्सानुसृतिसंज्ञकविवृत्तिविराम आकाराः

स्वरवर्णक्रमः

तकारोदात्त अकार, वत्सानुसृतिसंज्ञकविवृत्तिविराम उदात्त
आकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकतकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, एकमात्रिकवत्सा-
नुसृतिसंज्ञकविवृत्तिविराम, द्विमात्रिकोदात्त आकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूततकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, एकमात्रि-
कवत्सानुसृतिसंज्ञकविवृत्तिविराम, द्विमात्रिकोदात्त आकाराः

विशेषव्याख्या

कौण्डन्यशिक्षायां व्यासशिक्षास्थकालनिर्णयप्रकरणीयमञ्जर्यं
च विवृत्तयः अष्टसङ्घाकाः परिगणिताः। तत्र “वत्सानुसृतिराख्याता
तथा वत्सानुसारिणी” (166) इति कौण्डन्यशिक्षायां विवृत्तिषु वत्सा-
नुसृत्याः प्राथम्यमुक्तम्। किञ्च

श्लो॥। हस्वपूर्वा च या व्यक्तिस्तथैवोत्तरदीर्घिका ॥170

सा वत्सानुसृतिः प्रोक्ता सा मात्राकालतस्तथा ॥171

इति कौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन वत्सानुसृतिलक्षणमुक्तम्। कारि-
कायामस्यां व्यक्तिरित्यस्य विवृत्तिरित्यर्थः। व्यासशिक्षास्थकालनिर्ण-
यप्रकरणे मञ्जरीकारेण “द्वयोरचोरसन्धिस्तु विवृत्तिरिति कथ्यते” इत्य-
चोस्सन्ध्यभाव इति विवृत्तिलक्षणमुक्तम्। प्रकृते ते+आवहन्ति इत्य-
नयोस्सन्ध्यौ “एकारोऽयम्” (9-11) इत्ययादेशे तय् + आवहन्तीति
जाते “लुप्येते त्वर्णपूर्वौ यवकारौ” (10-19) इति यकारलोपे “पर-
श्रेति” (10-25) सूत्रेण सन्धिनिषेधे विवृत्तिरिस्तथ्यति। सा च विवृत्तिः
प्रकृतकौण्डन्यशिक्षोक्तरीत्या हस्वपूर्विका दीर्घोत्तरा भवतीति वत्सानु-
सृतिसंज्ञिता भवति। प्रकृते “त आवहन्ती” त्यत्र अकार आकार-
योर्मध्ये वत्सानुसृतिविवृत्तेः हस्वपूर्वकत्वदीर्घपरकत्वयोस्सत्वालक्षण-
समन्वयस्सम्पन्नः। इयं वत्सानुसृतिः “हरिः ओम्” इत्यत्र भिन्न-

लक्षणा द्विविधा दृश्यते । अतस्सा वत्सानुसृतिस्त्रिविधा वक्तव्या ।
तथाहि

72. “हरिः ओम् इषे त्वा”

शुद्धवर्णक्रमः

हकार अकार, रेफ इकार विसर्जनीय, वत्सानुसृतिसंज्ञक-
विवृत्तिविराम, ओकार, नादसंज्ञकमकार, समुदायात्मकप्रणवाः

स्वरवर्णक्रमः

हकारोदात्त अकार, रेफोदात्त इकार विसर्जनीय, वत्सानुसृति-
संज्ञकविवृत्तिविराम, उदात्त ओकार, नादसंज्ञकमकार, समुदायात्मक-
प्रणवाः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकहकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अणुमात्रिकविराम,
अर्धमात्रिकरेफ, एकमात्रिकोदात्त इकार, अर्धमात्रिकविसर्जनीय,
एकमात्रिकवत्सानुसृतिसंज्ञकविवृत्तिविराम, त्रिमात्रिकोदात्त ओकार,
एकमात्रिकनादसंज्ञकमकार, समुदायात्मकचातुर्मात्रिकप्रणव, द्विमा-
त्रिकविरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतहकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अणु-
मात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतरेफ, एकमात्रिकोदात्त इकार, अर्ध-
मात्रिकपूर्वाङ्गभूतविसर्जनीय, एकमात्रिकवत्सानुसृतिसंज्ञकविवृत्ति-
विराम, त्रिमात्रिकोदात्त ओकार, पूर्वाङ्गभूत एकमात्रिकनादसंज्ञक-
मकार, समुदायात्मकचातुर्मात्रिकप्रणव, द्विमात्रिकविरामाः

विशेषव्याख्या

“अध्यायादौ प्रणवे स्वरस्त्रिमात्रो म एकस्यात्” इति काल-
निर्णयप्रकरणीयमञ्जरीकारोदाहृतशिक्षाश्लोकेन अध्यायादौ प्रयुज्यमाने
प्रणवे यः स्वर ओकारस्सः त्रिमात्रिको भवति । मः = मकारः एकः
स्यात् = एकमात्रिको भवतीत्याहत्य चतुर्मात्रो भवत्यध्यायादौ प्रयुज्य-
मानः प्रणवः । अत एव प्रारम्भकश्चतुर्मात्र इत्यध्ययनप्रारम्भकालिक-
प्रणवः चातुर्मात्रिक इति मञ्जर्यामुक्तं सङ्गच्छते । वस्तुतः “द्विमात्रो दीर्घ
एव च” इत्योकारस्य द्विमात्रत्वं सामान्यशास्त्रप्राप्तमपेद्यात्र त्रिमात्रत्व-
मुक्तम् । एवमेव वकारस्य व्यञ्जनत्वात् व्यञ्जनसामान्यस्य “हस्त्वार्ध-
कालं व्यञ्जनम्” (1-37) इत्युत्सर्गशास्त्रविहितार्धमात्रत्वमपेद्यात्र एक-
मात्रत्वमुक्तम् । इदं विशेषशास्त्रलब्धमिति ज्ञातव्यम् । विषये स्मिन्

व्यासशिक्षास्थोच्चारणफलप्रकरणे मञ्जरीकारेण प्रामाणभूतशिक्षाश्लोका
उदाहृताः । तथाहि

श्लो ॥ । आद्यन्तप्रणवौ नित्यौ यथा हरिपदं तथा ।

सविसर्गं हरिपदं प्रणवात्पूर्वमिष्यते ॥

श्लो ॥ । हरिपदे विसर्गस्य न सन्धिः प्रणवोत्तरे ।

विसर्गस्यार्धमात्रत्वं विरामो मात्रिकः स्मृतः ॥

श्लो ॥ । वत्सानुसृतिसंज्ञा च विवृत्तेरिष्यते बुधैः ।

ओमो नित्यमुदात्तत्वं सर्वत्र प्रोच्यते तथा ॥ । इति

एषामयमर्थः । अध्यायादौ वा अध्यायान्ते वा वेदपाठकैः प्रयु-
ज्यमानप्रणवात्पूर्वं विसर्गसहितं हरिपदमवश्यं प्रयोक्तव्यम् । प्रयुज्य-
मानहरिशब्दान्ते यो विसर्गस्तस्मात्परेण ओकारेण सन्धिं न कुर्यात् ।
अत्रेयमेव वत्सानुसृतिविवृत्तिः । विसर्गस्यार्धमात्रत्वं यदुक्तं तत्सामा-
न्यशास्त्रविहितमेव । यद्यपि विसर्गस्य ओकारे परे “रेफमेतेषु” (8-6)
इति सूत्रेण रेफादेशस्य प्रसक्तिरस्ति तथापि “न सन्धिः प्रणवोत्तरे” इति
निषेधात् सन्ध्यभावो भवति । अयं सन्ध्यभावः अचोस्सन्ध्यभावा-
द्विलक्षणः । हलचोस्सन्ध्यभावत्वात् “त आवहन्ति” इत्यत्र यथा अचो-
रसन्ध्यलक्षणा विवृत्तिः वत्सानुसृतिशब्दिता ततो विलक्षणोत्यर्थः । हरिः
इत्यत्र विसर्गस्य पूर्वाङ्गात्वेषि विसर्गस्य परेण ओकारेण सन्ध्यभाव-

लक्षणविवृत्तेरङ्गीकृतत्वेन विसर्गस्य अच्चत्वमपि सम्पाद्यम् । नो चेत् विवृत्तिर्न स्यात् । अत एव विसर्गात्पूर्व इकारात्परत्र अकारविसर्गयोर्मध्ये अणुकालविरामः नोन्यते । अत्र यथा ओकार उदात्तस्तथा हरिपदं सर्वमप्युदात्तमेव प्रयुज्यात् । “अन्ते हरिशब्दः स्वारः स्यात्” इत्यध्यायान्ते प्रयुज्यमानहरिशब्दादस्य वैलक्षण्यं बोध्यम् । किन्तद्वैलक्षण्यमिति चेत् हरिपदस्य आदौ प्रयुज्यमानस्य सर्वस्य उदात्तेन प्रयोग एवेति । मकारस्यावसानस्थत्वात् “अवसितं पूर्वस्य” (21-3) इत्यनेन पूर्वाङ्गत्वं सिद्ध्यति । मकारस्य पदान्तत्वात् “पदप्रणवयोर्नित्यं विरामः स्यात् द्विमात्रिकः” (457) इति कालनिर्णयप्रकरणीयवचनेन पदान्तविरामः द्विमात्रिकसिद्ध्यति ।

73. “समुद्रो बन्धुः हरिः ओम्”

केवलवर्णक्रमः

हकार अकार, रेफ इकार विसर्जनीय, वत्सानुसृतिसंज्ञकविवृत्तिविराम, ओकार, नादसंज्ञकमकार, समुदायात्मकप्राणवाः

स्वरवर्णक्रमः

हकारोदात्त अकार, रेफाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक इकार, धृतवत्स्थतविसर्जनीय, वत्सानुसृतिसंज्ञकविवृत्तिविराम, उदात्त ओकार, नादसंज्ञकमकार, समुदायात्मकप्रणवाः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकहकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकरेफ, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक इकार, अर्धमात्रिकधृतवत्स्थतविसर्जनीय, एकमात्रिक वत्सानुसृति-संज्ञकविवृत्तिविराम, सार्धद्विमात्रिकोदात्त ओकार, अर्धमात्रिकनाद-संज्ञकमकार, समुदायात्मकत्रिमात्रिकप्रणव, द्विमात्रिकविरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतहकार, एकमात्रिकोदात्त अकार, अणु-मात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतरेफ, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरो-

व्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक इकार, अर्धमात्रिक धृतवत्स्थितस्वतन्त्रविस-
र्जनीय, एकमात्रिक वत्सानुसृतिसंज्ञकविवृत्तिविराम, सार्धद्विमात्रिको-
दात्त ओकार, अर्धमात्रिकपूर्वाङ्गभूतनादसंज्ञकमकार, समुदायात्मक
त्रिमात्रिकप्रणव, त्रिंशन्मात्रिकविरामाः

विशेषव्याख्या

व्यासशिक्षायां कालनिर्णयप्रकरणे “अध्यायान्त्योऽनुवाकान्त्यः
कर्माद्यश्च त्रिमात्रिकः” इति मञ्जरीकारोदाहृतशिक्षाश्लोकेन अध्याया-
 नुवाकान्त्योः वेदपाठकैः प्रयुज्यमानः प्रणवः त्रिमात्रिको विहितः।
 “केवलप्रणवे तु स्यात् स्वरस्सार्धद्विमात्रिकः” (465) इति व्यासवाक्येन
 त्रिमात्रिकप्रणवगतस्य ओकारस्य सार्धद्विमात्रत्वे उक्ते सति मकारस्य
 नादसंज्ञकस्यापि “हलो भक्तिः” (447) इति व्यासवाक्येन अर्धमात्रत्व-
 माहत्य अध्यायान्तानुवाकान्त्योः प्रयुज्यमानः प्रणवः त्रिमात्रिको
 ज्ञेयः। अध्यायप्रारम्भे हरिपदपूर्वकं प्रयुक्तप्रणवे यथा (1) प्रणवात्पूर्व
 सविसर्गस्य हरिपदस्य प्रयोगः (2) विसर्गस्य परेण ओकारेण सन्ध्य-
 भावः (3) विसर्गस्यार्धमात्रत्वम् (4) विरामस्य एकमात्रत्वम् (5) व-
 त्सानुसृतिसंज्ञा चेत्यादिकं सर्वं अध्यायान्तानुवाकान्त्योः हरिपद-
 पूर्वकं प्रयुज्यमानप्रणवेऽपि समानमेव । किञ्च अध्यायान्तानुवाका-
 न्त्योः प्रणवात्पूर्वं प्रयुज्यमानहरिपदे “अन्ते रिशब्दः स्वारस्स्यात्

विसर्गः प्रचयः स्मृतः” इति शिक्षाविधानं विशेषः। अस्यायमर्थः। यद्यपि अध्यायप्रारम्भे प्रणवात्पूर्वं प्रयुक्तहरिपदस्य “आदौ हरिपदं सर्व-
मुदात्तं चेष्यते बुधैः” इति शिक्षावचनेन हरीति सर्वमुदात्तमुक्तं तथापि
अध्यायान्ते प्रयुज्यमानहरिशब्दान्तरिशब्दस्य स्वरितः उक्तः। स च
स्वरितः अनुदात्तस्थानिक इति वक्तव्यम्। “उदात्तात्परोऽनुदात्तस्वरि-
तम्” (14-29) इत्यादिना विहितस्वरितः अनुदात्तस्यैव भवति खलु !
एतेन हकारः उदात्त इत्यज्ञीकर्तव्यम्। अन्यथा रिशब्दस्य स्वरितो न
सिद्धेत्। एवमुदात्तपूर्वकतया श्रूयमाणः स्वरितः “उदात्तपूर्वस्तैरो-
व्यञ्जनः” (21-7) इति तैरोव्यञ्जनसंज्ञको भवति। अस्य स्वरितस्य
अल्पतरप्रयत्नः “तैरोव्यञ्जनपादवृत्तयोरल्पतरः” (तै.प्रा.21-12) इति
प्रसिद्ध एव। नादसंज्ञकमकारविषये “अन्यत्राप्येकमात्रिकः” (464)
इति कालनिर्णयप्रकरणीयव्यासवाक्येन “तान् यज्ञः” इत्यादि प्रसिद्धो-
दाहरणगतस्य नादसंज्ञकनकारस्य यथा एकमात्रिकत्वं तथा प्रणव-
गतस्य मकारस्यापि एकमात्रत्वाज्ञीकारे अध्यायान्तप्रणवस्य विहित-
त्रिमात्रत्वं न सिद्धेत्, सार्धत्रिमात्रिकत्वापत्तिः। विहितत्रिमात्रत्व-
सिद्ध्यर्थं “हलो भक्तिः” (447) इति व्यासवाक्यानुसारेण नादसंज्ञक-
स्यापि मकारस्यार्धमात्रिकत्वमज्ञीकर्तव्यम्। तदैव “अध्यायान्तोऽनु-

वाकान्त्यः कर्माद्यश्च त्रिमात्रिकः” इति मञ्जरीकारोदाहृतशिक्षाश्लोकस्य प्रणवस्य त्रिमात्रिकत्वार्थः सङ्गतो भवति ।

ननु “हरिःओम्” इत्यत्र “अन्ते रिशब्दः स्वारस्स्यात् विसर्गः प्रचयः स्मृतः” इति मञ्जरीकारेण विसर्गस्य प्रचयविधानं व्यर्थम् । कुतः? “भक्तिस्वारात्तदञ्जानच्” (318) इति स्वरसन्धिप्रकरणीयव्यासवाक्येनैव प्रचयत्वसिद्धेरिति चेन्न । “भक्तिस्वारात्तदञ्जानच्” (318) इति वचनं प्रसिद्धस्वरितमनूद्य प्रचयविधायकं भवति । “अन्ते रिशब्दः स्वारस्स्यात् विसर्गः प्रचयः स्मृतः” इति शिक्षावचनं अध्यायादौ प्रयुज्यमानहरिपदवैलक्षण्यद्योतनार्थं “हरिःओम्” इत्यत्र रिशब्दस्य स्वरितं विदधत् सन्नियोगन्यायेन विसर्गस्य प्रचयमपि विदधाति । “भक्तिस्वारात्” इत्यत्रेव “अन्ते रिशब्दः स्यादिति” वचनं स्वरितानुवादकं न भवति । किन्त्वपूर्वतया स्वरितविधायकं भवति । अतः “हरिःओम्” इत्यत्र विसर्गस्य “भक्तिस्वारात्” इत्यनेन प्रचयत्वं न सिद्ध्यति । किन्तु प्रकृतशिक्षावचनेनैवेति भावः ।

ननु “अग्ने दुध्र गद्य” इत्यादौ यथा स्वरितात्परत्र प्रचयः श्रूयते तथा “हरिःओम्” इत्यत्रापि स्वरितात्परस्य ओकारस्य प्रचयः कुतो न श्रूयते ? इति चेन्न । “ओमो नित्यमुदात्तत्वं सर्वत्र प्रोच्यते बुधैः” इत्युच्चारणफलप्रकरणीयमञ्जरीकारोदाहृतशिक्षावचनेन प्रणवगतस्य

ओकारस्य प्रचयबाधकतया नित्योदात्तत्वविधानात् ओकारस्य प्रचयत्वं
न सिध्यतीति भावः । एवमेतावता वत्सानुसृतिविवृत्तिस्थिविधा सोदाह-
रणं व्याख्याता ।

74. “स्वधा अस्युर्वी”

केवलवर्णक्रमः

धकार आकार, वत्सानुसारिणीसंज्ञकविवृत्तिविराम अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

धकारोदात्त आकार, वत्सानुसारिणीसंज्ञकविवृत्तिविराम, मृदु-
तरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकधकार, द्विमात्रिकोदात्त आकार, एकमात्रिक वत्सा-
नुसारिणीसंज्ञकविवृत्तिविराम, एकमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरित-
स्वरगुणक अकाराः

अङ्गव्रणक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतधकार, द्विमात्रिकोदात्त आकार, एकमात्रि-
कवत्सानुसारिणीसंज्ञकविवृत्तिविराम, एकमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहत-
स्वरितस्वरगुणक अकाराः

विशेषव्याख्या

स्वधा+असीत्यनयोस्सन्धौ “दीर्घसमानाक्षरे सवर्णपरे” (10-
2) इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे प्राप्ते “न धामापासीति” (10-13) सूत्रेण
तन्निषेधेन सन्ध्यभावलक्षणविवृत्तिर्भवति । सा च विवृतिः

श्लो ॥ हस्वात्पूर्वा विवृत्तिस्यात् प्रुता दीर्घात्परा च या ॥ 172

वत्सानुसारिणी सेयमेकमात्रेण संयुता ॥ 173

इति कौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन वत्सानुसारिणी संज्ञिता भवति ।
श्लोकार्थस्तु यस्याः विवृत्याः पूर्वत्र दीर्घो वा प्रुतो वा यद्यस्ति परत्र हस्व-
वर्णः स्याच्चेत्तन्मध्यवर्तिनी विवृतिः वत्सानुसारिणी संज्ञिता भवति ।
अस्याः विरामकालः एकमात्रिक इतीयं विवृतिः सवर्णदीर्घसन्ध्य-
निषेधलक्षणा भवति । अत्र स्वरितः प्रातिहतः पूर्व व्याख्यात एव ।

75. “अध्वरं कल्पयन्ती ऊर्ध्वम्”

केवलवर्णक्रमः

नकार तकार ईकार, वैशेषिकासंज्ञिकविवृत्तिविराम ऊकाराः

स्वरवर्णक्रमः

नकारतकारप्रचय ईकार, वैशेषिकासंज्ञिकविवृत्तिविराम, दृढ-
तरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकदीर्घानुदात्त ऊकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अणुमात्रिकनकार, अर्धमात्रिकतकार, द्विमात्रिकप्रचय ईकार,
एकमात्रिकवैशेषिकासंज्ञिकविवृत्तिविराम, द्विमात्रिकदृढतरप्रयत्न-
विक्रमसंज्ञकदीर्घानुदात्त ऊकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतनकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूततकार, द्विमा-
त्रिकप्रचय ईकार, एकमात्रिकवैशेषिकासंज्ञिकविवृत्तिविराम, द्विमात्रिक-
दृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकदीर्घानुदात्त ऊकाराः

विशेषव्याख्या

कल्पयन्ती+ऊर्ध्वम् इत्यत्र “हरी सहुरी सहृती कल्पयन्ती”
(तै.प्रा.4-15) इति सूत्रेण ईकारस्य प्रग्रहत्वे सति “इवर्णोकारौ यव-

कारौ” (10-15) इति सूत्रेण ईकारस्य प्रसक्तयकारादेशात्मकसन्धिः “न पुतप्रग्रहौ” (10-24) इति सूत्रगतप्रग्रहांशेन निषिद्धः। ततः “परश्चेति” (10-25) सूत्रेण सन्धिनिषेधलक्षणा विवृत्तिसिसध्यति । सा च विवृत्तिः

श्लो ॥ १७४ व्यक्तेराद्यन्तयोर्यस्याः दीर्घौ यद्यसर्वांकौ ॥ १७४

यदि मध्ये विवृत्तिः स्यात् तदभावोऽथ वा यदि ॥ १७५

सा तु वैशेषिकाख्या स्यात् साणुमात्रा च तत्र वै ॥ १७६

इति कौण्डन्यशिक्षावचनतः विवृत्तिः वैशेषिकासंज्ञिता भवति । श्लोकार्थस्तु यस्याः विवृत्तेः पूर्वत्र परत्र च विभिन्नगणस्थदीर्घौ यदि स्यातां तन्मध्यवर्तिनी विवृत्तिः वैशेषिकासंज्ञिता भवति । सा च विवृत्तिः सपादमात्रा भवति । प्रकृते “कल्पयन्ती ऊर्ध्वम्” इत्यत्र ईकार ऊकारयोः विभिन्नगणस्थदीर्घवर्णत्वात्तन्मध्यवर्तिन्याः विवृत्तेः प्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन वैशेषिकासंज्ञा सपादमात्राकालश्च भवतीति लक्षणसमन्वयः। “कल्पयन्ती ऊर्ध्वम्” इत्यत्र ऊकारस्य दीर्घानुदात्तस्य प्रचयोदात्तमध्यस्थत्वात् “प्रचयपूर्वश्च कौण्डन्यस्य” (19-2) इति सूत्रेण विक्रमसंज्ञा सिध्यति । विक्रमसंज्ञितानुदात्तस्य “स्वारविक्रमयोः दृढतरः पौष्करसादेः” (17-6) इति सूत्रस्थविक्रमांशेन दृढतरप्रयत्नो भवति । स्पष्टमन्यत् ।

76. “आप[।] उन्दन्तु” (*vis yes*)

केवलवर्णक्रमः

आकार, पकार अकार, पाकवतीसंज्ञकविवृत्तिविराम उकारा:

स्वरवर्णक्रमः

उदात्त आकार, पकाराल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक
अकार, पाकवतीसंज्ञकविवृत्तिविराम, प्रचय उकारा:

मात्रावर्णक्रमः

द्विमात्रिकोदात्त आकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपकार,
एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक अकार, पादोन-
मात्रिकपाकवतीसंज्ञकविवृत्तिविराम, एकमात्रिकप्रचय उकारा:

अङ्गवर्णक्रमः

द्विमात्रिकोदात्त आकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपराङ्ग-
भूतपकार, एकमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक अकार,
पादोनमात्रिकपाकवतीसंज्ञकविवृत्तिविराम, एकमात्रिकप्रचय उकारा:

विशेषव्याख्या

आपः+उन्दन्तु इत्यनयोस्सन्धौ “अथ स्वरपरो यकारम्” (9-
10) इति सूत्रेण विसर्गस्य यकारादेशे सति आपय् + उन्दन्तु इति जाते

यकारस्य “लुप्येते त्वर्वणपूर्वौ यवकारौ” (10-19) इति सूत्रेण यकार-
लोपानन्तरं “परश्वेति” (10-25) सूत्रेण सन्धिनिषेधलक्षणा विवृत्ति-
स्सध्यति । सा च विवृत्तिः

श्लो ॥ पूर्वै यत्रोत्तरे चैव हस्वो यदि भवेत्तदा ॥ 177

पादोनमात्रिका तत्र सा हि पाकवती स्मृता ॥ 178

इति कौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन पाकवतीसंज्ञिता भवति । श्लोकार्थ-
स्तु यस्याः विवृत्याः पूर्वै = पूर्वत्र उत्तरे = उत्तरत्र यदि हस्वो भवेत् =
पूर्वोत्तरवर्णौ हस्वौ यदि भवेतां तन्मध्यवर्तिनी विवृत्तिः पाकवतीसंज्ञिता
पादोनमात्रिका च भवतीति शिक्षाशास्त्रज्ञैः स्मृता । तथाच “आप
उन्दन्तु” इत्यत्र विवृत्तिः पूर्वोत्तरहस्ववर्णद्वयमध्यस्था पाकवती संज्ञिता
भवति, कालतः पादोनमात्रा च भवति । स्वरितस्तु तैरोव्यञ्जनस्सः
असकृद्यारव्यात एव । अत्र विसर्गस्थानिकयकारलोपप्रयुक्तसन्धिनिषे-
धलक्षणा भवति विवृत्तिः । “त आवहन्तीति” पूर्वं व्याख्यातलक्ष्ये
यान्तादेशस्थयकारलोपप्रयुक्तसन्धिनिषेधप्रकृतिभावलक्षणा विवृत्तिरि-
त्यनयोर्भेदोऽधिगन्तव्यः । उकारस्य प्रचयस्तु उदात्तश्रुतिलक्षणः अस-
कृद्यारव्यातः । अवशिष्टं सर्वं सुगमम् ।

77. “ते देवा अब्रुवन्” (Vis ~~vers~~)

केवलवर्णक्रमः

वकार आकार, मध्यमासंज्ञकविवृत्तिविराम, अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

वकारोदात्त आकार, मध्यमासंज्ञकविवृत्तिविराम, मृदुतरप्रयत्न-
प्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकवकार, द्विमात्रिकोदात्त आकार, एकमात्रिकमध्यमा-
संज्ञकविवृत्तिविराम, एकमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक
अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतवकार, द्विमात्रिकोदात्त आकार, एकमात्रि-
कमध्यमासंज्ञकविवृत्तिविराम, एकमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरित-
स्वरगुणक अकाराः

विशेषव्याख्या

देवाः+अब्रुवन् इत्यनयोस्सन्ध्यौ “अथ स्वरपरो यकारम्” (9-
10) इति सूत्रेण विसर्गस्य यकारादेशो सति देवाय् + अब्रुवन् इति जाते

“लुप्येते त्वर्वर्णपूर्वौ यवकारौ” (10-19) इति प्राप्तयलोपानन्तरं “पर-
श्वेति” (10-25) सूत्रेण सन्धिनिषेधलक्षणा विवृत्तिर्भवति । सा च
श्लो ॥ यस्यास्सर्वादीर्घोऽस्ति उभयत्रोच्चनीचकौ ॥ 179

विसर्गस्तत्र च स्वारः सन्धौ मात्रा च मध्यमा ॥ 180

इति कौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन मध्यमासंज्ञिता भवति । श्लोकार्थस्तु
यस्य पदद्वयमध्यस्थविसर्गस्य उदात्तानुदात्तपूर्वोत्तरवर्णौ सवर्णौ यदि
भवेतां तन्मध्ये विसर्गस्थानिकयकारलोपप्रयुक्तसन्धिनिषेधे सति ततः
उदात्तानुदात्तलक्षणस्वरितश्वेत्तत्रस्था विवृत्तिः मध्यमासंज्ञिता एक-
मात्राकालिकविरामयुक्ता च भवतीति “देवा अब्रुवन्” इत्यत्र पूर्वोक्त-
रीत्या विसर्गस्थाने यकारतल्लोपौ ततस्सन्ध्यभावलक्षणा विवृत्तिः पूर्वो-
दात्तनिमित्तकानुदात्तस्थानिकस्वरितश्च भवति । स च नानापदलक्षणः
मृदुतरप्रयत्नः प्रातिहतसंज्ञको भवति । स चासकृद्वारव्यात एव ।

ननु यथा पाकवतीविवृत्तौ “आप उन्दन्तु” इत्यत्र विसर्गस्थानि-
कयलोपप्रयुक्तसन्ध्यभावलक्षणविवृत्तिरस्ति तथा “ते देवा अब्रुवन्”
इत्यत्र मध्यमायां विवृत्तावपि तल्लक्षणतौल्यं दृश्यते । तथात्वे पाकव-
तीमध्यमयोरैक्यापत्तिरिति चेन्न । यद्यपि मध्यमापाकवत्योः विसर्ग-
स्थानिकयकारलोपप्रयुक्तसन्ध्यभावादेस्समानत्वेऽपि मध्यमायां उदा-

तानुदात्तपूर्वोत्तरसवर्णाक्षरप्रयुक्तप्रातिहतस्वरितो विशेषः । पाकवत्याः
तदभावेन लक्षणभेदात् पाकवतीमध्यमाद्यमवश्यमज्जीकर्तव्यम् ।

ननु “त आवहन्ती” त्यत्र पूर्वोक्तवत्सानुसृत्या इव मध्यमाया
अपि पूर्वोत्तरसवर्णाक्षरघटितत्वे समाने सति पृथक् विवृत्तिद्वयाङ्गीकारो
व्यर्थः, लक्षणैक्यादिति चेत्र । वत्सानुसृत्याः हस्वपूर्वकत्वदीर्घोत्तरत्वे
भवतः । मध्यमायास्तु दीर्घपूर्वकत्वहस्वोत्तरत्वे भवत इति वैलक्षण्यस्य
स्फुटत्वात् विवृत्तिभेदाङ्गीकारस्साधुरेव ।

78. “वा आहियमाणायाम्”

केवलवर्णक्रमः

वकार आकार, पिपीलिकासंज्ञिकविवृत्तिविराम आकाराः

स्वरवर्णक्रमः

वकारोदात्त आकार, पिपीलिकासंज्ञिकविवृत्तिविराम, मृदुतर-
प्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक आकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकवकार, द्विमात्रिकोदात्त आकार, पादमात्रिक-
पिपीलिकासंज्ञिकविवृत्तिविराम, द्विमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरित-
स्वरगुणक आकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतवकार, द्विमात्रिकोदात्त आकार, पादमात्रि-
कपिपीलिकासंज्ञिकविवृत्तिविराम, द्विमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहत-
स्वरितस्वरगुणक आकाराः

विशेषव्याख्या

वै+आहियमाणायाम् इत्यनयोस्सन्ध्यौ “ऐकार आयम्” (तै.प्रा.
9-14) इति सूत्रेण ऐकारस्य आयादेशो वाय् + आहियमाणायाम् इति

जाते “लुप्येते त्वर्वर्णपूर्वौ यवकारौ” (तै.प्रा.10-19) इति सूत्रेण यलोपे
ततः “परश्चेति” (10-25) सूत्रेण सन्धिनिषेधलक्षणा विवृत्तिः भवति ।
सा च

श्लो ॥ मध्यमा लक्षणे तत्र विसर्गो न भवेद्यदि ॥ 181

पिपीलिकेति विज्ञेया सा वृत्तिः पादमात्रिका ॥ 182

इति कौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन पिपीलिकासंज्ञिता भवति । यद्यपि
श्लोके “विसर्गो न भवेद्यदि” इत्यंशः मध्यमाविवृत्तेः पिपीलिकायां
वैलक्षण्यं घोतयति तथापि मध्यमायामिव पिपीलिकायामपि उदात्तानु-
दात्तपूर्वोत्तरसमानाक्षरसवर्णघटितत्वमपेक्षितम् । किञ्च पिपीलिकायाः
यान्तादेशस्थयकारलोपप्रयुक्तत्वं नानापदलक्षणप्रातिहतस्वरितघटि-
तत्वं चाङ्गीकार्यम् । न च “त आवहन्ति” “वा आहियमाणायाम्”
इत्यनयोः यान्तादेशस्थयकारलोपप्रयुक्तसन्ध्यभावलक्षणविवृत्तित्वं
समानमिति वत्सानुसृतिपिपीलिकयोरैक्यं शङ्खम् । पिपीलिकायां पूर्वो-
त्तरसवर्णदीर्घघटितत्वमस्ति । वत्सानुसृत्यास्तदभावात्मकवैलक्षण्य-
सञ्चावादैक्यं न घटते । अतः वत्सानुसृतिपिपीलकाद्वयमवश्यमङ्गीका-
र्यमेव ।

79. “ज्योगजीता अहता स्याम”

केवलवर्णक्रमः

तकार आकार, सवर्णदीर्घीसंज्ञकविवृत्तिविराम अकाराः

स्वरवर्णक्रमः

तकार दृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकदीर्घानुदात्त आकार, सवर्ण-
दीर्घीसंज्ञिकविवृत्तिविराम, उदात्त अकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकतकार, द्विमात्रिकदृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकदीर्घा-
नुदात्त आकार, एकमात्रिकसवर्णदीर्घीसंज्ञकविवृत्तिविराम, एकमात्रि-
कोदात्त अकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूततकार, द्विमात्रिकदृढतरप्रयत्नविक्रम-
संज्ञकदीर्घानुदात्त आकार, एकमात्रिकसवर्णदीर्घीसंज्ञकविवृत्तिविराम,
एकमात्रिककोदात्त अकाराः

विशेषव्याख्या

अजीताः+अहता इति दशायां “अथ स्वरपरो यकारम्” (9-
10) इति सूत्रेण विसर्गस्य यकारादेशो सति तस्य “लप्येते त्ववर्णपूर्वौ

यवकाराै” (10-19) इति सूत्रेण लोपो भवति । ततः “परश्च” (10-25) इति सूत्रेण सन्धिनिषेधे सति सन्ध्यभावलक्षणा विवृत्तिसिद्ध्यति । सा च विवृत्तिः

श्लो ॥ सवर्णदीर्घो यद्यादावन्ते भिन्ने विसर्गकः ॥ 183

सवर्णदीर्घ्येकमात्रा न सन्ध्यौ स्वरितो यदि ॥ 184

इति कौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन सवर्णदीर्घीसंज्ञिका भवति । श्लोक-स्यास्यायमर्थः । यत्र पदद्वयमध्यस्थविसर्गस्थानिकयकारलोपप्रयुक्त-सन्धिनिषेधात् या विवृत्तिरूपलभ्यते तस्याः विवृत्तेः पूर्वोत्तरयोरक्षरयोः सवर्णदीर्घप्रसक्तौ सत्यां ते पूर्वोत्तरे अक्षरे भिन्ने = न समाने भवेताम् । तयोस्सन्ध्यौ स्वरितश्च यदि न स्यात्तन्मध्यस्था विवृत्तिरेकमात्रिका सवर्णसंज्ञिता भवतीति प्रकृते “अजीता अहता” इत्यत्र विवृत्तेः पूर्वोत्तरयोरचोः सवर्णदीर्घयोग्यतास्ति । विसर्गस्थानिकयकारलोपप्रयुक्त-सन्ध्यभावलक्षणप्रकृतिभावश्चास्तीति अस्याः एकमात्राकालिकायाः विवृत्याः उभयदीर्घीसंज्ञाप्रकृतकौण्डन्यशिक्षाश्लोकेन सिद्धतीति लक्षणसमन्वयः ।

ननु “ते देवा अब्रुवन्” इत्यत्रापि विसर्गस्थानिकयकारलोप-प्रयुक्तसन्धिनिषेधलक्षणात्मिकास्ति मध्यमा विवृत्तिः । सवर्णदीर्घी विवृत्तावपि विसर्गस्थानिकयकारलोपादिमध्यमालक्षणतौल्यं दृश्यते ।

एवं लक्षणतौल्ये सति मध्यमोभयदीर्घ्यैर्क्यमस्त्वति चेन्न । “ते देवा अब्रुवन्” इत्यत्र मध्यमायाः पूर्वोदात्तनिमत्तकानुदात्तस्थानिकस्वरितोऽस्ति । “अजीता अहता” इत्यत्रोभयदीर्घ्या तदभावेन लक्षणैक्याभावात् पृथक् मध्यमासवर्णदीर्घीविवृत्तिद्वयमङ्गीकार्यमेव ।

80. “मो एषां किञ्चनाममत्”

केवलवर्णक्रमः

मकार ओकार, उभयदीर्घीसंज्ञकविवृत्तिविराम, अव्यञ्जनएकाराः

स्वरवर्णक्रमः

मकारोदात्त ओकार, उभयदीर्घीसंज्ञकविवृत्तिविराम, मूदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अव्यञ्जन एकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकमकार, द्विमात्रिकोदात्त ओकार, एकमात्रिकोभयदीर्घीसंज्ञकविवृत्तिविराम, द्विमात्रिकमूदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अव्यञ्जन एकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतमकार, द्विमात्रिकोदात्त ओकार, एकमात्रि-
कोभयदीर्घीसंज्ञकविवृत्तिविराम, द्विमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहत-
स्वरितस्वरगुणक अव्यञ्जन एकाराः

विशेषव्याख्या

“मो एषाम्” इत्यत्र “समहदथपित्पूर्वश्च” (तै.प्रा.4-7) इति
सूत्रेण मोशब्दान्तस्य ओकारस्य प्रग्रहसंज्ञायां ओकारस्य “ओका-
रोऽवम्” (9-12) “लुप्येते त्वर्णपूर्वौ यवकारौ” (10-19) इति सूत्र-
द्वयलभ्यवान्तादेशवकारलोपौ न प्राप्नुतः। कुतः? “न पुतप्रग्रहौ” (10-
24) इति सूत्रीयप्रग्रहांशेन सन्धिनिषेधात् विवृत्तिर्लभ्यते । सा च विवृ-
त्तिः “विसर्गस्तत्र नो चेत्स्यात् सा मात्रोभयदीर्घ्यथ” (185) इति कौ-
ण्डन्यशिक्षावचनेन उभयदीर्घीसंज्ञिता एकमात्राकालिका च भवति ।

ननु सवर्णदीर्घ्युभयदीर्घीविवृत्योः दीर्घवर्णघटितत्वमुभयसाधा-
रणं दृश्यते । तथात्वे विवृत्तिद्वयाङ्गीकारापेक्षया विवृत्यैक्यमस्त्वति चे-
न्न । “ज्योगजीता अहता” इत्यत्र सवर्णदीर्घीविवृत्याः सवर्णदीर्घ-
योग्यपूर्वोत्तरसमानाक्षरवर्णघटितत्वं विसर्गस्थानिकयकारलोपप्रयुक्त-
सन्धिनिषेधमूलकत्वं चास्ति । उभयदीर्घ्या तु पूर्वोत्तरयोः वान्तादेश-
तल्लोपप्रयुक्तसन्ध्यभावमूलकत्वेन सवर्णदीर्घ्याः उभयदीर्घ्या वैल-

क्षण्यमस्तीति न लक्षणैक्यं शङ्खम् । किन्तु वृत्तिद्वयं सवर्णदीर्घुभय-
दीर्घात्मकं अवश्यमुररीकर्तव्यम् । “मो एषा” मित्यत्र प्रातिहत-
स्वरितः असकृद्यारब्यात एव । इतोऽपि विवृत्तिविषयकविचारजिज्ञासा
यद्यस्ति तर्हि कौणिडन्यशिक्षायां विवृत्यष्टकप्रकरणे मदीयघनामृत-
व्याख्या द्रष्टव्या ।

इति विष्णुभट्टल सुब्रह्मण्य सलक्षणघनपाठिविरचितं
शुद्ध, स्वर, मात्रा, झ, वर्णक्रमचतुष्टय-
रत्नकुट्टिमसौवर्णकुञ्जमणिमयद्वारप्रासादप्रकरणं सम्पूर्णम् ।

5. वर्णसारवर्णक्रम ब्रह्मलोकस्थ परमानन्दावृतापराजितनगरप्रकरणम्

30. उदात्तादिस्वरव्यञ्जनसामान्य पञ्चमवर्णक्रमब्रह्मलोकस्थ सुधाहृदावगाहानन्दः

उदात्तः

भूमिदेवताकब्राह्मणजातिसत्वगुणसहित तर्जन्यज्ञुळिमध्यरेखा-
न्यासयोग्य, शरीरायामश्लक्षणीकृत गळबिलविनिस्सृत परुषध्वनिका-
जारुततुल्यगान्यारस्वरहेतुभूत, मूर्धस्थानोत्पन्नः

हस्वानुदात्तः

अभिदेवताकक्षात्रियजातितमोगुणसहित कनिष्ठिकाङ्गुळ्याद्य-
रेखान्यासयोग्य, शरीरहासैधित गळबिलविनिस्सृत मृदुध्वनिक वृषभ-
रुततुल्य ऋषभस्वरहेतुभूत, हृदयस्थानोत्पन्नः

दीर्घानुदात्तः

अभिदेवताकक्षत्रियजातितमोगुणसहित कनिष्ठिकाङ्गुळ्याद्य-
रेखान्यासयोग्य, शरीरहासैधित गळबिलविनिस्सृत मृदुध्वनिक शिखि-
रुततुल्य षड्स्वरहेतुभूत हृदयस्थानोत्पन्नः

क्षैप्रनित्यस्वरितौ

चन्द्रदेवताकवैश्यजातिरजोगुणसहितानामिकाङ्गुळ्यन्त्यरेखा-
न्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्वधर्मद्वयसमाहृतिजनिततदाश्रयविजातीय-
गजबृंहिततुल्य निषादस्वरहेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्नदृढतरप्रयत्नौ

अभिनिहतस्वरितः

चन्द्रदेवताकवैश्यजातिरजोगुणसहितानामिकाङ्गुळ्यन्त्यरेखा-
न्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्वधर्मद्वयसमाहृतिजनिततदाश्रयविजातीय-
गजबृंहिततुल्य निषादस्वरहेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्नदृढतरदान्य-
तरप्रयत्नः

प्रश्लिष्टप्रातिहतस्वरितौ

चन्द्रदेवताकवैश्यजातिरजोगुणसहितानामिकाङ्गुळ्यन्त्यरेखा-
न्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्वधर्मद्वयसमाहृतिजनिततदाश्रयविजातीय-
कोकिलरुततुल्यपञ्चमस्वरहेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्नमृदुतरप्रयत्नौ

तैरोव्यञ्जनपादवृत्तस्वरितौ

चन्द्रदेवताकवैश्यजातिरजोगुणसहितानामिकाङुल्यन्त्यरेखा-
न्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्वधर्मद्वयसमाहृतिजनितदाश्रयविजातीय-
हयहेषारुततुल्य धैवतस्वरहेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्नाल्पतरप्रयत्नौ

प्रचयः

सूर्यदेवताकशूद्रजातितमोगुणसहितमध्यमाङुलिमध्यरेखा-
न्यासयोग्य, उच्चकल्पतद्विलक्षणक्रौच्चकणनतुल्यमध्यमस्वरहेतुभूत
सर्वाङ्गस्थानोत्पन्नः

अकारः

संवृतकणठोत्थितसंवारारब्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
अत्युपसंहृतकल्पहनुस्थानतथाभूतौष्ठकरण संवृतप्रयत्नैकमात्रिक,
यथासम्भवमुदात्तादिस्वरगुणक, वायुदेवताकब्राह्मणजातिक अकारः

आकारपुतौ

संवृतकणठोत्थितसंवारारब्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
अतिव्यस्तकल्पहनुस्थान तथाभूतौष्ठकरणविवृतप्रयत्नद्वित्रिमात्रिक,
यथासम्भवमुदात्तादिस्वरगुणक, वायुदेवताकब्राह्मणजातिक आकार-
पुतौ

सव्यञ्जनाव्यञ्जनभेदेन एकारो द्विविधः

अव्यञ्जन एकारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
उपसंहृततरहनुसहित तालूत्तरजम्यस्थानेषत्सन्निकृष्टैषसहित जिहा-
मध्यपार्श्वभागकरण, विवृतप्रयत्नाद्विमात्रिक, यथासम्भवमुदात्तादिस्वर-
गुणक, वायुदेवताकब्राह्मणजातिक अव्यञ्जन एकारः

सव्यञ्जन एकारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
उपसंहृततरहनुसहित तालुस्थानेषत्सन्निकृष्टैषसहित जिहामध्यकरण
विवृतप्रयत्नाद्विमात्रिक, यथासम्भवमुदात्तादिस्वरगुणक, वायुदेवताक
ब्राह्मणजातिक सव्यञ्जन एकारः

कर्वर्गप्रथमतद्यमौ

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, हनूमूलस्थान जिहामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिक
पराङ्मूल, वायुदेवताकब्राह्मणजातिक ककारः

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, संवृतनासिकाहनूमूलोभयस्थान जिहामूलकरण

स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत, वायुदेवताकब्राह्मणजातिक कवर्गीय
प्रथमयमः

चवर्गप्रथमतद्यमौ

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, तालुस्थान जिह्वामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिक-
पराङ्गभूत, वायुदेवताकब्राह्मणजातिकचकारः

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, संवृतनासिकातालूभयस्थान जिह्वामध्यकरण स्पृष्ट-
प्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत, वायुदेवताकब्राह्मणजातिक चवर्गीयप्रथम-
यमः

टवर्गप्रथमतद्यमौ

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, मूर्धस्थानप्रतिवेष्टित जिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रि-
कपराङ्गभूत, वायुदेवताकब्राह्मणजातिकटकारः

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, संवृतनासिकामूर्धोभयस्थान प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरण
स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत, वायुदेवताकब्राह्मणजातिकटवर्गीय-
प्रथमयमः

तवर्गप्रथमतद्यमौ

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषाल्पप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, उत्तरदन्तमूलाधोभागस्थान जिह्वाग्रकरण स्पृष्ट-
प्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत, वायुदेवताकब्राह्मणजातिकतकारः

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषाल्पप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, संवृतनासिकोत्तरदन्तमूलाधोभागोभयस्थान जिह्वा-
ग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत, वायुदेवताकब्राह्मणजातिक
तवर्गीयप्रथमयमः

पवर्गप्रथमतद्यमौ

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषाल्पप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, उत्तरोष्टस्थानाधरोष्टकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिक
पराङ्गभूत, वायुदेवताकब्राह्मणजातिकपकारः

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषाल्पप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, संवृतनासिकोत्तरोष्टोभयस्थान तथाभूताधरोष्टकरण
स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत, वायुदेवताकब्राह्मणजातिकपवर्गीय-
प्रथमयमः

अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यकारो द्विविधः

अनुनासिकयकारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, विवृतनासिकातालूभयस्थान जिह्वामध्यपार्श्वभागकरण
ईषत्स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत, वायुदेवताकवैश्यजातिक अनुना-
सिकयकारः

अननुनासिकयकारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, तालुस्थान जिह्वामध्यपार्श्वभागकरणेषत्स्पृष्टप्रयत्नार्ध-
मात्रिकपराङ्गभूत, वायुदेवताकवैश्यजातिक अननुनासिकयकारः

शकारः

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषमहाप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, तालुस्थान विवृतमध्यजिह्वामध्यकरणविवृत-
प्रयत्नार्धमात्रिकपाराङ्गभूत, वायुदेवताकशूद्रजातिकशकारः

इवर्णः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारब्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
तालुस्थानात्युपसंहतकल्पौष्टसहित जिह्वामध्यकरण विवृतप्रयत्नैकद्वि-

त्रिमात्रिक, यथासम्भवमुदात्तादिस्वरगुणक, अग्निदेवताकब्राह्मण-
जातिक इवर्णः

ऐकारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
अत्युपसंहृतकल्पहनुस्थान तथाभूतौषकरणसंवृतप्रयत्नार्धमात्रिका-
द्यांशभूत अकार, तादृशध्वनिजनित, तालुस्थान जिह्वामध्यकरण
विवृतप्रयत्न अध्यर्धमात्रिकोत्तरांशभूत इकार, उभयांशद्विमात्रिक, यथा-
सम्भवमुदात्तादिस्वरगुणक, अग्निदेवताकब्राह्मणजातिक ऐकारः

कवर्गद्वितीयतद्यमौ

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषमहाप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, हनूमूलस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिक
पराङ्मभूत, अग्निदेवताकब्राह्मणजातिक खकारः

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषमहाप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, संवृतनासिकाहनूमूलोभयस्थान जिह्वामूलकरण
स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्मभूत, अग्निदेवताकब्राह्मणजातिक कवर्गीय-
द्वितीययमः

चवर्गद्वितीयतद्यमौ

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषमहाप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, तालुस्थान जिह्वामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिक
पराङ्मूल, अग्निदेवताकब्राह्मणजातिकछकारः

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषमहाप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, संवृतनासिकातालूभयस्थान जिह्वामध्यकरण स्पृष्ट-
प्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्मूल, अग्निदेवताकब्राह्मणजातिकचवर्गीयद्वितीय-
यमः

टवर्गद्वितीयतद्यमौ

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषमहाप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, मूर्धस्थानप्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरणस्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिक
पराङ्मूल, अग्निदेवताकब्राह्मणजातिकठकारः

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषमहाप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, संवृतनासिकामूर्धीभयस्थान प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरण
स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्मूल, अग्निदेवताकब्राह्मणजातिक टवर्गीय
द्वितीययमः

तवर्गद्वितीयतद्यमौ

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषमहाप्राणारब्धबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, उत्तरदन्तमूलाधोभागस्थान जिह्वाग्रकरण स्पृष्ट-
प्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत, अग्निदेवताकब्राह्मणजातिक थकारः

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषमहाप्राणारब्धबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, संवृतनासिकोत्तरदन्तमूलाधोभागोभयस्थान जिह्वा-
ग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत, अग्निदेवताकब्राह्मणजातिक
तवर्गीयद्वितीययमः

पवर्गद्वितीयतद्यमौ

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषमहाप्राणारब्धबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, उत्तरोष्टस्थानाधरोष्टकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिक
पराङ्गभूत, अग्निदेवताकब्राह्मणजातिक फकारः

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषमहाप्राणारब्धबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, संवृतनासिकोत्तरोष्टोभयस्थान तथाभूताधरोष्टकरण
स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत, अग्निदेवताकब्राह्मणजातिक पवर्गीय
द्वितीययमः

रेफः

संवृतकण्ठोत्थितसंवाराधोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, उत्तरदन्तमूलप्रत्यग्भागस्थान जिह्वाग्रमध्यकरणेष्टप्युष्टप्रयत्नार्धमात्रिक पराङ्मूल, अग्निदेवताकवैश्यजातिक रेफः

षकारः

विवृतकण्ठोत्थितविवाराधोषमहाप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नविशिष्टश्वासध्वनिजनित मूर्धस्थान विवृतमध्यप्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरण विवृतप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्मूल, अग्निदेवताकशूद्गजातिक षकारः

उवर्णः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, दीर्घोन्नतोपसंहृतोत्तरोष्टस्थान तथाभूताधरोष्टकरणविवृतप्रयत्न एक, द्वि, त्रिमात्रिक, यथासम्बवमुदात्तादिस्वरगुणक, भूमिदेवताकब्राह्मणजातिक उवर्णः

ओकारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, अतिव्यस्तकल्पहनुसहित दीर्घोन्नतोपसंहृतोत्तरोष्टस्थान तथाभूताधरोष्टकरण विवृतप्रयत्नद्विमात्रिक, यथासम्बवमुदात्तादिस्वरगुणक भूमिदेवताक ब्राह्मणजातिक ओकारः

कवर्गतृतीयतद्यमौ

संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, हनूमूलस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिक पराङ्ग-
भूत, भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक गकारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, संवृतनासिकाहनूमूलोभयस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्ट-
प्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत, भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक कवर्गीय तृतीय-
यमः

चवर्गतृतीयतद्यमौ

संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, तालुस्थान जिह्वामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्ग-
भूत, भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक जकारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, संवृतनासिकातालूभयस्थान जिह्वामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्ना-
णुमात्रिकपराङ्गभूत, भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक चवर्गीयतृतीययमः

टवर्गतृतीयतद्यमौ

संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, मूर्धस्थान प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिक पराङ्मूल, भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक डकारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, संवृतनासिकामूर्धोभयस्थान प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्मूल, भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक टवर्गीय तृतीययमः

तवर्गतृतीयतद्यमौ

संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, उत्तरदन्तमूलाधोभागस्थान जिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्मूल, भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक दकारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, संवृतनासिकोत्तरदन्तमूलाधोभागोभयस्थान जिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्मूल, भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक तवर्गीयतृतीययमः

पवर्गतृतीयतद्यमौ

संवृतकण्ठोत्थितसंवारधोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, उत्तरोष्टस्थानाधरोष्टकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत,
भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक बकारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारधोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, संवृतनासिकोत्तरोष्टोभयस्थान तथाभूताधरोष्टकरण स्पृष्ट-
प्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत, भूमिदेवताक क्षत्रियजातिक पवर्गीय तृतीय-
यमः

अनुनासिकाननुनासिकभेदेन लकारो द्विविधः

अनुनासिकलकारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारधोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, विवृतनासिकोत्तरदन्तमूल प्रत्यासन्न प्रत्यग्भागोभयस्थान
जिह्वाग्रमध्यकरणेष्टपृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत, भूमिदेवताकवैश्य-
जातिक अनुनासिकलकारः

अननुनासिकलकारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारधोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, उत्तरदन्तमूलप्रत्यासन्नप्रत्यग्भागस्थान जिह्वाग्रमध्यकर-

णेषत्पृष्ठप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्मूल, भूमिदेवताकवैश्यजातिक अननु-
नासिकलकारः

सकारः

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषमहाप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, उत्तरदन्तमूलाधोभागस्थान विवृतमध्यजिह्वाग्रकरण
विवृतप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्मूल, भूमिदेवताक शूद्रजातिक सकारः

ऋवर्णः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारब्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
बर्स्वस्थानात्युपसंहृतकल्पौष्टसहित उपसंहृततरहनुसहितजिह्वाग्रकरण
विवृतप्रयत्नैकद्विमात्रिक, यथासम्बवमुदात्तादिस्वरगुणक, चन्द्रदेवताक
ब्राह्मणजातिक ऋवर्णः

औकारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारब्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
अत्युपसंहृतकल्पहनुस्थान तथाभूतौष्टकरण संवृतप्रयत्नार्धमात्रिकाद्यां-
शभूत अकार, तादृशध्वनिजनित, दीर्घोन्नतोपसंहृतोत्तरोष्टस्थान तथा-
भूताधरोष्टकरण विवृतप्रयत्नार्धमात्रिकोत्तरांशभूत उकार, उभयांश-
द्विमात्रिक, यथासम्बवमुदात्तादिस्वरगुणक चन्द्रदेवताक ब्राह्मण-
जातिक औकारः

कवर्गचतुर्थतद्यमौ

मध्यमकण्ठोत्थितघोषमहाप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नसहितहकार-
ध्वनिजनित, हनूमूलस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्ग-
भूत, चन्द्रदेवताक क्षत्रियजातिक घकारः

मध्यमकण्ठोत्थितघोषमहाप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नसहितहकार-
ध्वनिजनित, संवृतनासिकाहनूमूलोभयस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्ट-
प्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत, चन्द्रदेवताक क्षत्रियजातिक कवर्गीयतुरीय-
यमः

चवर्गचतुर्थतद्यमौ

मध्यमकण्ठोत्थितघोषमहाप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नसहितहकार-
ध्वनिजनित, तालुस्थान जिह्वामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्ग-
भूत, चन्द्रदेवताक क्षत्रियजातिक इकारः

मध्यमकण्ठोत्थितघोषमहाप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नसहितहकार-
ध्वनिजनित, संवृतनासिकातालूभयस्थान जिह्वामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्ना-
णुमात्रिकपराङ्गभूत, चन्द्रदेवताक क्षत्रियजातिक चवर्गीयतुरीययमः

टवर्गचतुर्थतद्यमौ

मध्यमकण्ठोत्थितघोषमहाप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नसहितहकार-
ध्वनिजनित, मूर्धस्थान प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिक-
पराङ्मूल, चन्द्रदेवताक क्षत्रियजातिक धकारः

मध्यमकण्ठोत्थितघोषमहाप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नसहितहकार-
ध्वनिजनित, संवृतनासिकामूर्धोभयस्थान प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरण स्पृष्ट-
प्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्मूल, चन्द्रदेवताक क्षत्रियजातिक टवर्गीय तुरीय-
यमः

टवर्गचतुर्थतद्यमौ

मध्यमकण्ठोत्थितघोषमहाप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नसहितहकार-
ध्वनिजनित, उत्तरदन्तमूलाधोभागस्थान जिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नार्ध-
मात्रिकपराङ्मूल, चन्द्रदेवताक क्षत्रियजातिक धकारः

मध्यमकण्ठोत्थितघोषमहाप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नसहितहकार-
ध्वनिजनित, संवृतनासिकोत्तरदन्तमूलाधोभागोभयस्थान जिह्वाग्र-
करण स्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्मूल, चन्द्रदेवताक क्षत्रियजातिक
तवर्गीयतुरीययमः

पवर्गचतुर्थतद्यमौ

मध्यमकण्ठोत्थितघोषमहाप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नसहितहकार-
ध्वनिजनित, उत्तरोष्टस्थानाधरोष्टकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत,
चन्द्रदेवताक क्षत्रियजातिक भकारः

मध्यमकण्ठोत्थितघोषमहाप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नसहितहकार-
ध्वनिजनित, संवृतनासिकोत्तरोष्टोभयस्थान तथाभूताधरोष्टकरण स्पृष्ट-
प्रयत्नाणुमात्रिकपराङ्गभूत, चन्द्रदेवताक क्षत्रियजातिक पवर्गीयतुरीय-
यमः

ओष्ठस्वरमध्यवर्ति अनुनासिकाननुनासिकभेदेन वकारस्त्रिविधः

ओष्ठस्वरमध्यवर्ति वकारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, उत्तरदन्ताग्रस्थान अधरोष्टबाह्यान्तकरणेष्टस्पृष्टप्रयत्नार्ध-
मात्रिकपराङ्गभूत, चन्द्रदेवताकवैश्यजातिक ओष्ठस्वरमध्यवर्ति
वकारः

अनुनासिकवकारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, विवृतनासिकोत्तरदन्ताग्रोभयस्थान अधरोष्टाभ्यन्तरान्त-

करणेष्टस्पृष्टप्रयत्नाणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत, चन्द्रदेवताक वैश्यजातिकानु-
नासिक वकारः

अननुनासिकवकारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारधोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, उत्तरदन्ताग्रस्थान अधरोषाभ्यन्तरान्तकरणेष्टस्पृष्ट-
प्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत, चन्द्रदेवताक वैश्यजातिक अननुनासिक
वकारः

कण्ठ्यौरस्यानुनासिकभेदेन हकारस्त्रिविधः

कण्ठ्यहकारः

मध्यमकण्ठोत्थितघोषमहाप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितहकार-
ध्वनिजनित, कण्ठोपरिभागस्थान तदधोभागकरण विवृतप्रयत्नार्ध-
मात्रिकपराङ्गभूत, चन्द्रदेवताक शूद्रजातिक कण्ठ्यहकारः

उरस्यहकारः

मध्यमकण्ठोत्थितघोषमहाप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितहकार-
ध्वनिजनित, उरउपरिभागस्थान तदधोभागकरण विवृतप्रयत्नाण्वणु-
मात्रिकपूर्वपराङ्गभूत, चन्द्रदेवताक शूद्रजातिक उरस्यहकारद्वित्वम्

अनुनासिकहकारः

मध्यमकण्ठोत्थितघोषमहाप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नसहितहकार-
ध्वनिजनित, विवृतनासिकोपरिभागस्थान तदधोभागकरण विवृत-
प्रयत्नाप्णुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत, चन्द्रदेवताक शूद्रजातिक अनुनासिक
हकाराद्वित्वम्

लकारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारब्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
बर्स्वस्थानात्युपसंहृतकल्पौष्टसहित उपसंहृततरहनुसहितजिह्वाघ्रकरण
विवृतप्रयत्नैकमात्रिक, यथासम्भवमुदात्तादिस्वरगुणक, सूर्यदेवताक
ब्राह्मणजातिक लकारः

कवर्गपञ्चमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, विवृतनासिकाहनूमूलोभयस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्ट-
प्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत, सूर्यदेवताकवैश्यजातिक डंकारः

चवर्गपञ्चमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, विवृतनासिकातालूभयस्थान जिह्वामध्यकरण स्पृष्टप्रयत्ना-
र्धमात्रिकपराङ्गभूत, सूर्यदेवताक वैश्यजातिक जकारः

टवर्गपञ्चमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारधोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, विवृतनासिकामूर्धोभयस्थान प्रतिवेष्टितजिह्वाग्रकरण
स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकपराङ्गभूत, सूर्यदेवताक वैश्यजातिक णकारः

तवर्गपञ्चमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारधोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, विवृतनासिका उत्तरदन्तमूलाधोभागोभयस्थान जिह्वाग्र-
करण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिक पराङ्गभूत, सूर्यदेवताक वैश्यजातिक नकारः

पवर्गपञ्चमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारधोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, विवृतनासिकोत्तरोष्ठोभयस्थानाधरोष्ठकरण स्पृष्टप्रयत्नार्ध-
मात्रिकपराङ्गभूत, सूर्यदेवताकवैश्यजातिक मकारः

विसर्जनीयः

विवृतकण्ठोत्थितविवाराधोषमहाप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, कण्ठोपरिभागस्थान तदधोभागकरणविवृतप्रयत्नार्ध-
मात्रिकपूर्वाङ्गभूत सूर्यदेवताकशूद्गजातिकविसर्जनीयः

जिह्वामूलीयः

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषमहाप्राणारब्धबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, हनूमूलस्थान विवृतमध्यजिह्वामूलकरण विवृत-
प्रयत्नाणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत, सूर्यदेवताकशूद्रजातिक जिह्वामूलीयः

उपध्मानीयः

विवृतकण्ठोत्थितविवाराघोषमहाप्राणारब्धबाह्यप्रयत्नविशिष्ट-
श्वासध्वनिजनित, उत्तरोष्टस्थान विवृतमध्याधरोषकरण विवृतप्रयत्ना-
णुमात्रिकपूर्वाङ्गभूत, सूर्यदेवताकशूद्रजातिक उपध्मानीयः

ळकारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारब्धबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, मूर्धस्थान प्रतिवेष्टितजिह्वाध्रकरण विवृतप्रयत्नार्धमात्रिक
पराङ्गभूत, सूर्यदेवताकशूद्रजातिक ळकारः

31. रञ्जनुस्वारादिवर्णविशेषवर्णसार-
वर्णक्रमब्रह्मलोकस्थाश्वत्थवृक्षविनिस्सृतामृतलहरी

रञ्जपुतः

“सुश्लोकाँ 4”

केवलवर्णक्रमः

सकार उकार, शकारद्वित्वलकार ओकार, ककाररञ्जपुत
आकाराः

स्वरवर्णक्रमः

सकारोदात्त उकार, शकारद्वित्वलकारदृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञक
दीर्घानुदात्त ओकार, ककारोदात्तरञ्जपुत आकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकशकारद्वित्व, अर्धमात्रिकलकार, द्विमात्रिकदृढ-
तरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकदीर्घानुदात्त ओकार, अणुमात्रिकविराम, अर्ध-
मात्रिकककार, चातुर्मात्रिकोदात्तरञ्जपुत आकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्गभूतशकारद्वित्व, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतलकार, द्विमात्रिकदृढतरप्रयत्नविक्रमसंज्ञकदीर्घानुदात्त ओकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतककार, चातुर्मात्रिकोदात्तरङ्गपुत आकाराः

वर्णसारवर्णक्रमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारब्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
अतिव्यस्तकल्पहनुस्थान तथाभूतौष्ठकरणविवृतप्रयत्ननिरनुनासिक
हृदयकमलोत्थित शार्दूलरुतोपमित मन्दध्वनिसंयुक्ताद्यांशभूतद्विमा-
त्रिक, मूर्धस्थानोत्पन्नकांस्यघणटानादतुल्यकम्पविशिष्टतृतीयांशभूतैक-
मात्रिक, विवृतनासिकाबिलद्वयविनिस्सृत श्रुतिसुखाव्यक्तसूक्ष्मनाद-
सहित तुरीयांशभूतैकमात्रिक, सौराष्ट्रिकनारीस्वरसम आद्यन्तचातुर्मा-
त्रिक, भूमिदेवताकब्रह्मणजाति सत्वगुणसहित तर्जन्यङ्गुळिमध्यरेखा-
न्यासयोग्य, शरीरायामश्लक्षणीकृत गळबिलविनिस्सृत परुषध्वनिका-
जारुततुल्यगान्धारस्वरहेतुभूत, मूर्धस्थानोत्पन्नोदात्तस्वरगुणक, वायु-
देवताकब्रह्मणजातिकरङ्गपुत आकारः

रञ्जदीर्घः

“देवाँ उपप्रैत्”

केवलवर्णक्रमः

द्वकारसव्यञ्जन एकार, वकार रञ्जदीर्घ आकाराः

स्वरवर्णक्रमः

द्वकारदीर्घानुदात्तसव्यञ्जन एकार, वकारोदात्तरञ्जदीर्घ आकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकवकार, द्विमात्रिकोदात्तरञ्जदीर्घ आकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराञ्जभूतवकार, द्विमात्रिकोदात्तरञ्जदीर्घ आकाराः

वर्णसारवर्णक्रमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,

अतिव्यस्तकल्पहनुस्थान तथाभूतौष्ठकरणविवृतप्रयत्ननिरनुनासिक-
हृदयकमलोत्थित शार्दूलरुतोपमित मन्द्रध्वनिसंयुक्त आद्यांशभूतैक-
मात्रिक, मूर्धस्थानोत्पन्नकांस्यघण्टानादतुल्यकम्पविशिष्टतृतीयांशभू-
तार्धमात्रिक, विवृतनासिकाबिलद्वयविनिस्सृत श्रुतिसुखाव्यक्तसूक्ष्मना-
दसहित, तुरीयांशभूतार्धमात्रिक, सौराष्ट्रिकनारीस्वरसम आद्यन्ताद्विमा-

त्रिक, भूमिदेवताकब्राह्मणजातिसत्वगुणसहित तर्जन्यज्ञुलि मध्यरेखा-
न्यासयोग्य, शरीरायामश्लक्षणीकृतगळबिलविनिस्सृत परुषध्वनिका-
जारुततुल्यगान्धारस्वरहेतुभूत, मूर्धस्थानोत्पन्नोदात्तस्वरगुणक, वायु-
देवताकब्रह्मणजातिक रङ्गदीर्घ आकारः

रङ्गपुतरङ्गदीर्घवर्णद्वयविषये वर्णक्रमविवेकसूर्योदयग्रन्थेऽस्मिन्

(21) यमरङ्गळकाराणां स्थानकरणप्रयत्नविवरणावसरे विशेषनिरूपण-
मस्ति । तत्सर्वं तत्त्वैवाधिगन्तव्यम् । अस्मिन् वर्णक्रमविवेकसूर्योदय-
ग्रन्थे अशीतिसङ्ख्याकलक्ष्याणां केवलस्वरमात्राङ्गचतुष्टयविवरणविभागे
47 प्रभृति 60 पर्यन्तं अनुस्वारस्वरभक्तिविषये केवलस्वरमात्राङ्ग-
चतुष्टयविवरणं कृतमस्ति । अतोऽत्र अनुस्वारस्वरभक्त्योः वर्णसार-
वर्णक्रममात्रं निरूप्यते ।

सगत्वागत्वभेदेन अनुस्वारो द्विविधः

तत्राद्यः पुनः द्वित्वाद्वित्वभेदेन द्विविधः

अद्वित्वसगत्वानुस्वारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारधोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, हनूमूलस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नाद्यांशार्धमात्रिक-
मात्रिकादिगकार, तादृशाध्वनिजनित विवृतनासिकोपरिभागस्थान
तदधोभागकरण विवृतप्रयत्नार्धमात्रिकमात्रिकापरांशानुनासिक, उभ-
यांशैकद्विमात्रिकपूर्वाङ्गभूत सूर्यदेवताकशूद्रजातिकागमानुस्वारः

द्वित्वसगत्वानुस्वारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारधोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, हनूमूलस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकाद्यांश-
गकार, तादृशाध्वनिजनित विवृतनासिकोपरिभागस्थान तदधोभाग-
करण विवृतप्रयत्नार्धमात्रिकापरांशानुनासिक, उभयांशैकमात्रिकपूर्वाङ्ग-
भूत, सूर्यदेवताकशूद्रजातिकागमानुस्वारद्वित्वम्

अगत्वानुस्वारः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारधोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, विवृतनासिकोपरिभागस्थान तदधोभागकरण विवृतप्रय-

त्वैकद्विमात्रिकपूर्वाङ्गभूत, सूर्योदेवताकशूद्भजातिकाद्यांशगकाररहित
केवलानुस्वारः

स्वरभक्तिर्द्विविधा, ऋकारसम्बन्धिनी लकारसम्बन्धिनी चेति

तत्राद्या पुनरजन्तहलन्तभेदेन द्विविधा

तत्र ऋकारसम्बन्धिनी

अजन्तस्वरभक्तिः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारधोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, उत्तरदन्तमूलप्रत्यगभागस्थान जिह्वाग्रमध्यकरणेषत्पृष्ठ-
प्रयत्नाद्यांशव्यञ्जनात्मकाणुमात्रिकरेफ, संवृतकण्ठोत्थितसंवारारव्य-
बाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, बर्स्वस्थानात्युपसंहृतकल्पौष्टसहित
उपसंहृततरहनुसहितजिह्वाग्रकरण विवृतप्रयत्नोत्तरांशस्वरात्मकाणुमा-
त्रिक ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मकार्धमात्रिकपूर्वपराङ्गभूत, अग्निदेव-
ताकवैश्यजातिक विवृतकरणाजन्तहरिण्यादिसंज्ञकस्वरभक्तिः

हलन्तस्वरभक्तिः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
बर्स्वस्थानात्युपसंहृतकल्पौष्टसहित उपसंहृततरहनुसहित जिह्वाग्रकरण
विवृतप्रयत्नाद्यांशस्वरात्मकाणुमात्रिक ऋकार, संवृतकण्ठोत्थितसंवार-

घोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, उत्तरदन्तमूलप्रत्य-
गभागस्थान जिह्वाग्रमध्यकरणेष्टपृष्ठप्रयत्नोत्तरांशव्यञ्जनात्मकाणुमा-
त्रिकरेफ, स्वरव्यञ्जनोभयात्मकार्धमात्रिकपूर्वपराङ्गभूत, अग्निदेवताक-
वैश्यजातिकसंवृतकरणहलन्तकरेणवादिसंज्ञकस्वरभक्तिः

द्वितीया लकारसम्बन्धिन्यप्यजन्तहलन्तभेदेन द्विविधा

अजन्तस्वरभक्तिः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, उत्तरदन्तमूलप्रत्यासम्भवप्रत्यगभागस्थान जिह्वाग्रमध्यकर-
णेष्टपृष्ठप्रयत्नाद्यांशव्यञ्जनात्मकाणुमात्रिकलकार, संवृतकण्ठोत्थित
संवारारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, बर्स्वस्थानात्युपसंहृत-
कल्पौष्ठसहित उपसंहृततरहनुसहितजिह्वाग्रकरणविवृतप्रयत्नोत्तरांश-
स्वरात्मकाणुमात्रिक लकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मकार्धमात्रिकपूर्वाङ्गभूत,
भूमिदेवताकवैश्यजातिकविवृतकरणाजन्त हारितासंज्ञकस्वरभक्तिः

हलन्तस्वरभक्तिः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित-
बर्स्वस्थानात्युपसंहृतकल्पौष्ठसहित उपसंहृततरहनुसहितजिह्वाग्रकरण
विवृतप्रयत्नाद्यांशस्वरात्मकाणुमात्रिक लकार, संवृतकण्ठोत्थितसंवार

घोषाल्पप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, उत्तरदन्तमूल-
प्रत्यासन्नप्रत्यगभागस्थान जिह्वाग्रमध्यकरणेषत्पृष्ठप्रयत्नोत्तरांश व्यञ्ज-
नात्मकाणुमात्रिकलकार, स्वरव्यञ्जनोभयात्मकार्धमात्रिकपूर्वाङ्गभूत
भूमिदेवताकैश्यजातिक संवृतकरणहलन्तकर्विणीसंज्ञकस्वरभक्तिः

विशेषव्याख्या

स्वरभक्तीनां मध्ये काश्चनाजन्तास्सन्ति । अजन्ता इत्युक्ते
ऋकारत्कारांशान्ता इत्यर्थः । तेन तदीयपूर्वभागाः रेफलकारांशयुक्ता
भवन्तीति ज्ञायते । यद्यपि अजन्तस्वरभक्तीनां वर्णसारवर्णक्रमोच्चारणे
ऋकारत्कारसम्बन्धे चन्द्रसूर्यदेवताब्राह्मणजात्युच्चारणमेव कर्तव्यं
तदैव तासां स्वरभक्तीनामजन्तत्वमन्वर्थं भवति तथापि वर्णक्रमतत्वज्ञाः
अजन्तस्वरभक्तीनां वर्णसारवर्णक्रमोच्चारणे ऋकारत्कारभिन्नरेफ-
लकारवर्णीय अग्निभूमिदेवताकैश्यजातिप्रदर्शनतत्परास्सन्ति । कथ-
मिदं सङ्घच्छते ? इति चेत् स्वरभक्तीनामजन्तानामच्त्वाङ्गीकारे तासां
स्वतन्त्रत्वात् स्वरभक्तीनां पूर्वाङ्गत्वपराङ्गत्वबोधकानां “अनुस्वारस्वर-
भक्तिश्च” (तै.प्रा.21-6) “अनुस्वारो विसर्गश्च स्वरभक्तिः”
(व्या.शि.375) “पराङ्गं प्रचयाद्भक्तिः प्रचये” (व्या.शि.378) इत्यादि
शास्त्राणां वैयर्थ्यं स्यात्, तत्त्वायुक्तम् । स्वरभक्तीनां व्यञ्जनत्वे व्यञ्जनानां
स्वतःस्थातुमशक्यत्वात् स्वरभक्तीनां पूर्वोत्तराङ्गत्वबोधकानि पूर्वोदाह-

तानि वचनानि चरितार्थानि भवन्ति । स्वरभक्तीनां पूर्वोत्तराङ्गत्वविधायकशास्त्रान्यथानुपपत्या स्वरभक्तीनां व्यञ्जनत्वमवश्यमुररीकरणीयम् । अत एव वर्णक्रमसम्प्रदायाभिज्ञाः अजन्तस्वरभक्तीनां वर्णसारवर्णक्रमोच्चारणे तासां स्वरभक्तीनां पूर्वोत्तरान्यतरभागीयरेफलकारांशानां व्यञ्जनानामग्निभूमिदेवता वैश्यजातिविशेषानुच्चरन्ति । वर्णक्रमविवेकसूर्योदयग्रन्थे^१स्मिन् अङ्गुळ्यङ्गुष्ठाग्रनिर्देशात्मकप्रथमप्रकरणे स्वरभक्तीनां पूर्वाङ्गत्वपराङ्गत्वे विचारिते । तद्विज्ञानं तत एवावगन्तव्यम् ।

स्वरितोदात्तभेदेन कम्पो द्विविधः
तत्रादौ स्वरितकम्पवर्णक्रम उच्यते

“न प्राजानन्तेऽन्योऽन्यम्”

केवलवर्णक्रमः

नकारतकार स्वरितकम्पसंज्ञक सव्यञ्जन एकाराः

स्वरवर्णक्रमः

नकारतकार आद्यांशादृष्टप्रयत्नाभिनिहतस्वरित उत्तरांशानुदात्त
उभयांशस्वरितकम्पसंज्ञकसव्यञ्जन एकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अणुमात्रिकनकार, अर्धमात्रिकतकार, आद्यांशाणुन्यूनद्विमा-
त्रिकदृष्टप्रयत्नाभिनिहतस्वरित उत्तरांशाणुमात्रिकानुदात्तोभयांशद्विमा-
त्रिकस्वरितकम्पसंज्ञकसव्यञ्जन एकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतनकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूततकार,
आद्यांशाणुन्यूनद्विमात्रिक दृष्टप्रयत्नाभिनिहतस्वरित उत्तरांशाणुमात्रि-
कानुदात्त उभयांशद्विमात्रिक स्वरितकम्पसंज्ञकसव्यञ्जन एकाराः

वर्णसारवर्णक्रमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारब्धबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
 उपसंहृततरहनुसहिततालुस्थान ईषत्सन्निकृष्टौष्टसहितजिह्वामध्यकरण
 विवृतप्रयत्न चन्द्रदेवताकवैश्यजाति रजोगुणसहितानामिकाङ्गुळ्यन्त्य-
 रेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्वधर्मद्वयसमाहृतिजनित तदाश्रय-
 विजातीय, गजबृंहिततुल्यनिषादस्वरहेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्नदृढ-
 प्रयत्नाभिनिहतस्वरितस्वरगुणकाद्यांशाणुन्यनुद्विमात्रिक, अभिदेवताक
 क्षत्रियजातितमोगुणसहितानामिकाङ्गुळ्याद्यरेखान्यासयोग्य, शरीर-
 ह्वासैधितगळबिलविनिस्सृत मृदुध्वनिकवृषभरुततुल्य ऋषभस्वरहेतु-
 भूतहृदयस्थानोत्पन्नानुदात्तस्वरगुणकान्त्यांशाणुमात्रिकोभयांश-
 द्विमात्रिक वायुदेवताक ब्राह्मणजातिक स्वरितकम्पसंज्ञकसव्यञ्जन
 एकारः

विशेषव्याख्या

श्लो ॥ कम्पौ तु द्विविधावेव स्वारोच्चाविति निश्चितौ ॥ 101

इत्यारण्यकशिक्षावचनात् कम्पः स्वरितकम्पः उदात्तकम्प इति
 द्विप्रकार इति ज्ञायते । “स्थितस्वारस्य चान्त्योऽणुः नीचस्यात्प्रवणो-
 त्तरे” (302) इति स्वरसन्धिप्रकरणीयव्यासवचनेन स्वरितपरकस्य

स्थितस्वारस्य यः अन्त्याष्टमाणुः तस्य नीचत्वं विहितम् । स्थित-
स्वाराश्च के ? इत्याकाङ्क्षायां

श्लो ॥ नित्योऽभिनिहतश्चैव क्षैप्रः प्रश्लिष्ट एव च ।

एते स्वाराः प्रकम्पन्ते यत्रोच्चस्वरितोदयाः ।

शेषस्योदात्तता वा स्यात् स्वारता वा व्यवस्थया ।

इत्यादिशिक्षावच्चनैः नित्याद्यश्वत्वार एव । एषां प्रत्येकमष्टमा-
णुनिहतत्वे शेषस्य प्रथमाद्यणुसप्तकस्य स्वरितत्वं आरण्यके तूदात्त-
कम्पस्य अष्टमाणोर्निहतत्वं समानमेव । शेषस्य प्रथमाद्यणुसप्तकस्य
उदात्तत्वमिति व्यवस्था ज्ञेया । स्वरितकम्पे प्रथमाद्यणुसप्तकस्य स्वरि-
तगुणकस्य स्वरितसामान्यस्येव अनामिकाङ्गुळ्यन्तरेखास्थानत्वेऽपि
अष्टमस्यानुदात्तस्याणोः यत् कनिष्ठकाद्यरेखास्थानं सामान्यशास्त्रप्राप्तं
तदपोद्य “स्वारकम्पे स्वरावेतौ अनामिकोत्तमाद्ययोः” (331) इति
व्यासशिक्षास्थहस्तस्वरविन्यासप्रकरणीयव्यासवाक्येन अनामिकाङ्गु-
ळ्याद्यरेखान्यासो विहितः । एवमेव स्वरितकम्पेषु अङ्गुळ्यङ्गुष्ठाग्र-
निर्देशो ज्ञेयः । “तेऽन्योऽन्य” मित्यत्र “तस्मिन्ननुदात्ते पूर्व उदात्त-
स्वरितम्” (तै.प्रा.12-9) इति विहितस्वरितस्य “अभिनिहते च”
(तै.प्रा.20-10) इति सूत्रेण दृढप्रयत्न उक्तः । इतोऽपि कम्पविशेषाः

शिक्षाप्रातिशारव्यसमन्वयमीमांसायां कम्पलक्षणविचारपरग्रन्थे द्रष्टव्याः ।

“उत्तिवदत्युर्वन्तरिक्षम्” इत्यत्र

“उत्तिवदत्युरु” इत्यस्य उरुत्तिवदतीति विलोमे

केवलवर्णक्रमः

उकार, रेफस्वरितकम्पसंज्ञक ऊकाराः

स्वरवर्णक्रमः

हस्वानुदात्त उकार, रेफाद्यांशमृदुतरप्रयत्नप्रश्लिष्टस्वरित उत्तरांशानुदात्त उभयांशस्वरितकम्पसंज्ञक ऊकाराः

मात्रावर्णक्रमः

एकमात्रिकहस्वानुदात्त उकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिकरेफ, आद्यांशाणुन्यूनद्विमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रश्लिष्टस्वरित उत्तरांशाणुमात्रिकानुदात्त उभयांशद्विमात्रिकस्वरितकम्पसंज्ञक ऊकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

एकमात्रिकहस्वानुदात्त उकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिक पराङ्गभूतरेफ, आद्यांशाणुन्यूनद्विमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रश्लिष्टस्वरित उत्तरांशाणुमात्रिकानुदात्त उभयांशद्विमात्रिकस्वरितकम्पसंज्ञक ऊकाराः

वर्णसारवर्णक्रमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, दीर्घोन्नतोपसंहृतोत्तरोष्टस्थान तथाभूताधरोष्टकरण विवृतप्रयत्नचन्द्रदेवताकवैश्यजातिरजोगुणसहितानामिकाङ्गुळ्यन्त्यरेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्वधर्मद्वयसमाहृतिजनित तदाश्रयविजातीय कोकिलरुततुल्यपञ्चमस्वरहेतुभूतकर्णमूलस्थानोत्पन्न मृदुतरप्रयत्नप्रश्लिष्टस्वरितस्वरगुणकाद्यांशाणुन्यूनद्विमात्रिक अभिदेवताक क्षत्रियजातितमोगुणसहितानामिकाङ्गुळ्याद्यरेखान्यासयोग्य, शरीरहासैधितगळबिलविनिसृतमृदुध्वनिक वृषभरुततुल्य ऋषभस्वरहेतुभूत हृदयस्थानोत्पन्नानुदात्तस्वरगुणकान्त्यांशाणुमात्रिकोभयांशद्विमात्रिक, भूमिदेवताकब्राह्मणजातिकस्वरितकम्पसंज्ञक ऊकाराः

विशेषव्याख्या

उरु+उत्तिवदतीत्यनयोर्विलोमसन्ध्यौ “दीर्घःसमानाक्षरे सर्वणपरे” (तै.प्रा.10-2) इति विहितसर्वणदीर्घसन्ध्यौ पूर्वोत्तरयोरुवर्णयोः

क्रमेणोदात्तानुदात्तौ यदि स्यातां तदा “ऊभावे च” (10-17) इति सूत्रेण स्वरितो विहितः। तस्य “ऊभावे प्रश्लिष्टः” (20-5) इति सूत्रेण प्रश्लिष्ट-संज्ञा “प्रश्लिष्टप्रातिहतयोर्मृदुतरः” (20-11) इति सूत्रेण मृदुतरप्रयत्नश्च सिद्ध्यतः। अन्यत् समानम्।

“वीर्या २ व्यँभजन्त्”

केवलवर्णक्रमः

वकार ईकार, रेफयकारद्वित्वस्वरितकम्पसंज्ञकातिदिष्ट आकाराः

स्वरवर्णक्रमः

वकारदीर्घानुदात्त ईकार, रेफयकारद्वित्व, आद्यांशदृढतरप्रयत्न-नित्यस्वरित, उत्तरांशानुदात्त, उभयांशस्वरितकम्पसंज्ञितातिदिष्ट आकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकवकार, द्विमात्रिकदीर्घानुदात्त ईकार, अर्धमात्रिक-विराम, अण्वणुमात्रिकरेफप्रथमयकार, अर्धमात्रिकद्वितीययकार, आद्यांशाणुन्यूनद्विमात्रिकदृढतरप्रयत्ननित्यस्वरित, उत्तरांशाणुमात्रिकानुदात्त, उभयांशद्विमात्रिकस्वरितकम्पसंज्ञितातिदिष्ट आकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतवकार, द्विमात्रिकदीर्घानुदात्त ईकार, अर्ध-
मात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतरेफप्रथमयकार, अर्धमात्रिक-
पराङ्गभूतद्वितीययकार, आद्यांशाणुन्यूनद्विमात्रिकदृढतरप्रयत्ननित्य-
स्वरित, उत्तरांशाणुमात्रिकानुदात्त, उभयांशद्विमात्रिकस्वरितकम्प-
संज्ञितातिदिष्ट आकाराः

वर्णसारवर्णक्रमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
अतिव्यस्तकल्पहनुस्थान तथाभूतौषकरणविवृतप्रयत्न, चन्द्रदेवताक-
वैश्यजातिरजोगुणसहितानामिकाङ्गुळ्यन्त्यरेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्व
नीचैस्त्वर्धमद्वयसमाहृतिजनित तदाश्रयविजातीय, गजबृंहिततुल्य
निषादस्वरहेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्नदृढतरप्रयत्ननित्यस्वरितस्वर-
गुणक, आद्यांशाणुन्यूनद्विमात्रिक, अग्निदेवताकक्षत्रियजातितमोगुण-
सहितानामिकाङ्गुळ्याद्यरेखान्यासयोग्य, शरीरहासैधितगळबिलविनि-
स्सृत मृदुध्वनिकवृषभरुततुल्यऋषभस्वरहेतुभूत हृदयस्थानोत्पन्नानु-
दात्तस्वरगुणक, अन्त्यांशाणुमात्रिकोभयांशद्विमात्रिकवायुदेवताक
ब्राह्मणजातिस्वरितकम्पसंज्ञितातिदिष्ट आकारः

विशेषव्याख्या

“वीर्या २ व्यँभजन्त्” इत्यत्र पदपाठे वीर्यमिति पदे हस्वाकारोऽस्ति । यद्यपि कम्पः द्विमात्रस्याच एव भवति तथापि वीर्यमित्यत्र अकारस्य हस्वस्य “अदीर्घं दीर्घवत् कुर्यात् द्विस्वरं यदि दृश्यते” इति शिक्षावचनेन दीर्घीभावस्सम्पादनीयः । तदा आकारो भवति । व्यभजन्तेत्यादौ स्वरितस्य सत्वात्तत्परकत्वादाकारस्य कम्पो भवति । स च कम्पः “अखण्डे सयवो नित्यो नीचपूर्वः स्वयं च वा” (301) इति व्यासशिक्षास्थस्वरसन्धिप्रकरणीयवचनेन भवति । अस्मिन् व्यासवचने नित्यस्वरितस्य नीचपूर्वकत्वयकारपूर्वकत्वलक्षणसद्गावात् वीर्यमित्यत्रापि तल्लक्षणसद्गावात् वीर्यमित्यत्र नित्यस्वरितलक्षणं समन्वितं भवति । स्पष्टमन्यत् ।

“इत्याहैन्द्री वै वाग्वाचम्” इत्यस्य

“आहैन्द्रै २ न्द्याह” इति विलोमे

केवलवर्णक्रमः

नकार दकार रेफयकारस्वरितसंज्ञक ऐकाराः

स्वरवर्णक्रमः

नकार दकार रेफयकार आद्यांशाद्वद्दतरप्रयत्नक्षैप्रस्वरित उत्तरां-
शानुदात्त उभयांशस्वरितकम्पसंज्ञित ऐकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकनकारदकार, तावन्मात्रिकरेफ, अर्धमात्रिक-
यकार, आद्यांशाणुन्यूनद्विमात्रिकद्वद्दतरप्रयत्नक्षैप्रस्वरित उत्तरांशाणु-
मात्रिकानुदात्त उभयांशद्विमात्रिक स्वरितकम्पसंज्ञित ऐकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्गभूतनकारदकार, तावन्मात्रिकपराङ्ग-
भूतरेफ, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतयकार, आद्यांशाणुन्यूनद्विमात्रिकद्वद्दतर-
प्रयत्नक्षैप्रस्वरित, उत्तरांशाणुमात्रिकानुदात्त, उभयांशद्विमात्रिकस्वरित-
कम्पसंज्ञित ऐकाराः

वर्णसारवर्णक्रमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारब्धबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
अत्युपसंहृतकल्पहनुस्थान तथाभूतौष्टकरण संवृतप्रयत्नार्थमात्रिक
आद्यांशभूत अकार, तादृशध्वनिजनित तालुस्थान जिह्वामध्यकरण
विवृतप्रयत्नार्थमात्रिकोत्तरांशभूत इकार, चन्द्रदेवताकवैश्यजाति-
रजोगुणसहितानामिकाङुळ्यन्त्यरेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्व-
धर्मद्वयसमाहृतिजनित तदाश्रयविजातीय, गजबृंहिततुल्यनिषादस्वर-
हेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्नदृढतरप्रयत्नक्षैप्रस्वरितस्वरगुणक आद्यांशा-
णुन्यूनद्विमात्रिक, अग्निदेवताकक्षत्रियजातितमोगुणसहितानामिकाङु-
ळ्याद्यरेखान्यासयोग्य, शारीरहासैधित गळबिलविनिस्सृत मृदुध्वनिक
वृषभरुततुल्यत्रृष्टभस्वरहेतुभूत हृदयस्थानोत्पन्नानुदात्तस्वरगुणका-
न्त्यांशाणुमात्रिकोभयांशद्विमात्रिक अग्निदेवताकब्राह्माणजाति स्वरित-
कम्पसंज्ञित ऐकारः

विशेषव्याख्या

आह+ऐन्द्री+ऐन्द्री इति विलोमपाठे प्रथमैन्द्रीपदान्तस्य ईका-
रस्य ऐकारात्मकाच्चपरकत्वात् ऐन्द्री+ऐन्द्री इत्यनयोस्सन्धौ “इवर्णो-
कारौ यवकारौ” (10-15) इति सूत्रेण प्रथमस्य ईकारस्य यकारादेशः
प्राप्नोति । अस्मिन् सन्धौ पूर्वोक्तावीकारैकारौ क्रमेण उदात्तानुदात्तो

भवतः। ऐकारस्य “उदात्तयोश्च परोऽनुदात्तस्वरितम्” (तै.प्रा.10-16) इति सूत्रेण स्वरितो भवति । स च “इवर्णोकारयोर्यवकारभावे क्षैप्र उदात्तयोः” (तै.प्रा.20-1) इति सूत्रेण क्षैप्रसंज्ञको भवति । किञ्च “क्षैप्रनित्ययोः दृढतरः” (20-9) इति सूत्रेण क्षैप्रस्वरितः दृढतरप्रयत्नश्च भवति । ऐन्द्री इत्यत्र नकारस्य “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सूत्रेण द्वित्वं न भवति । कुतः? “सवर्णसवर्गीयपरः” (14-23) इति सूत्रीयसवर्गीयपर इत्यंशेन द्वित्वनिषेधात् । सन्ध्यौ कृते सति नकारदकाररेफयकारात्मस्थ्यन्ति । तेषु नकारस्य “संयोगादि” (21-4) इति पूर्वाङ्गत्वं दकारस्य असवर्णरेफात्मकान्तस्थापरकत्वात्था रेफस्यापि असवर्णयकारात्मकान्तस्थापरकत्वाच्च दकाररेफयोः “परेण चासांहितम्” (21-5) इति प्राप्तपूर्वाङ्गत्वं “नान्तस्थापरमसवर्णम्” (21-7) इति निषिद्धम् । तेन दकाररेफयोः पराङ्गत्वं सिद्ध्यति । यकारस्य तु “तत्परस्वरम्” (21-2) इति सूत्रेण पराङ्गत्वं भवति । विषयेऽस्मिन् “अन्तस्थोदयमङ्गं स्यादसवर्णं परस्य च” (379) इति पराङ्गत्वविधायकव्यासवाक्यव्याख्याने “स्वस्य जायेतेति” सकारतकाररेफयकारघटितं वेदतैजसव्याख्यात्रा प्रदर्शितोदाहरणं प्रमाणम् । स्पष्टमन्यत् ।

अथोदात्तकम्पस्य वर्णक्रम उच्यते
“तन्वो २ यद्विलिष्टम्”

केवलवर्णक्रमः

तकार अकार, नकारद्वित्ववकार उदात्तकम्पसंज्ञक ओकाराः

स्वरवर्णक्रमः

तकारहस्वानुदात्त अकार, नकारद्वित्ववकार आद्यांशोदात्त उत्त-
रांशानुदात्त उभयांशोदात्तकम्पसंज्ञक ओकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकतकार, एकमात्रिकहस्वानुदात्त अकार, अर्धमात्रिक-
विराम, अण्वणुमात्रिकनकारद्वित्व, अर्धमात्रिकवकार, आद्यांशाणु-
न्यूनद्विमात्रिकोदात्त, उत्तरांशाणुमात्रिकानुदात्त, उभयांशद्विमात्रिक,
उदात्तकम्पसंज्ञक ओकाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतकार, एकमात्रिकहस्वानुदात्त अकार,
अर्धमात्रिकविराम, अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्गभूतनकारद्वित्व, अर्धमात्रि-
कपराङ्गभूतवकार, आद्यांशाणुन्यूनद्विमात्रिकोदात्त उत्तरांशाणुमात्रि-
कानुदात्त उभयांशद्विमात्रिक उदात्तकम्पसंज्ञक ओकाराः

वर्णसारवर्णक्रमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
अतिव्यस्तकल्पहनुसहित दीर्घोन्नतोपसंहृतोत्तरोष्टस्थान तथाभूताधरो-
ष्टकरण विवृतप्रयत्न, भूमिदेवताकब्राह्मणजातिसत्वगुणसहित तर्जन्य-
ज्ञुलिमध्यरेखान्यासयोग्य, शरीरायामश्लक्षणीकृत गळबिलविनिस्सृत
परुषध्वनिकाजारुततुल्य गान्धारस्वरहेतुभूत मूर्धस्थानोत्पन्नोदात्त-
स्वरगुणकाद्यांशाणुन्यूनद्विमात्रिक, अग्निदेवताकक्षत्रियजातितमोगुण-
सहित तर्जन्यज्ञुल्याद्यरेखान्यासयोग्य, शरीरहासैधितगळबिलविनि-
स्सृत मृदुध्वनिक वृषभरुततुल्य ऋषभस्वरहेतुभूत हृदयस्थानोत्पन्ना-
नुदात्तस्वरगुणकान्त्यांशाणुमात्रिकोभयांशद्विमात्रिक भूमिदेवताक-
ब्राह्मणजातिकोदात्तकम्पसंज्ञित ओकारः

विशेषव्याख्या

तन्वः+यदित्यनयोस्सन्धौ “घोषवत्परश्च” (9-8) इति सूत्रेण
अस्सर्वस्य विसर्जनीयस्य ओत्वं भवति । “तन्वो २ यद्विलिष्टम्” इत्यत्र
“सयकारवकारन्त्वक्षरम्” (तै.प्रा.20-2) इति सूत्रेण प्राप्तस्य नित्य-
स्वरितस्य यदित्युदात्तपरकत्वात्

श्लो । । नित्योऽभिनिहतस्वारो यददीव्यादिषु त्रिषु ।

नकञ्चने चोच्चपर उच्चकम्पो विधीयते ॥ 104

इत्यारण्यकशिक्षाश्लोकेन उदात्तकम्पो विहितः। स्वरितस्योदात्तपरत्वमात्रेण आरण्यके उदात्तकम्पत्वाङ्गीकारे “योऽपां पुष्पम्” इत्यादौ ओकारस्य अभिनिहतस्वरितस्य उदात्तपरकत्वमस्तीति ओकारस्य उदात्तकम्पत्वापत्तिः। तद्वारणार्थं उदाहृतारण्यकश्लोके यददीव्यादिनकञ्चनान्तानुवाकेष्वेव उदात्तकम्पो भवति, नान्यत्रेत्युक्तम्। तेन “योऽपां पुष्पं वेद” इत्यत्र ओकारस्य उदात्तकम्पो न भवति, “योऽपां पुष्पम्” इत्यस्य परिगणितेतरानुवाकत्वात्। उच्चकम्पे आद्यांशसस्त्रस्य उदात्तत्वं अन्त्याणोर्निहतत्वमिति शिक्षासिद्धान्तः। अत्र आद्यांशसस्त्रकस्य उदात्तत्वेन तर्जन्यङ्गुलिमध्यरेखान्यासस्य विहितत्वेऽपि अन्त्यांशाणोः निहतस्य सामान्यशास्त्रप्राप्तं कनिष्ठिकाङ्गुल्याद्यरेखास्थानमपोद्य “निर्देशोदुच्चकम्पे च तर्जनीमध्यमाद्ययोः” (332) इति व्यासशिक्षास्थहस्तस्वरविन्यासप्रकरणीयवचनेन तर्जन्याद्यरेखास्थानं विहितम्। तन्वो इत्यत्र द्वितीयनकारस्य “परेण चासांहितम्” (21-5) इति प्राप्तं पूर्वाङ्गत्वं “नान्तस्थापरमसवर्णम्” (21-7) इति निषिद्धम्। तेन द्वितीयनकारस्य पराङ्गत्वं वकारस्यापि पराङ्गत्वं “तत्परस्वरम्” (21-2) इति सिद्ध्यति। अन्यत् स्पष्टम्।

32. स्वतन्त्रवर्णविशेषवर्णसारवर्णक्रमब्रह्मलोकगत-
हिरण्मयगेहवासिब्रह्मानन्दः

स्वतन्त्रवर्णनां पञ्च वर्णक्रमाः प्रोच्यन्ते

“योऽशुम्”

केवलवर्णक्रमः

यकार ओकार, आद्यांशगकार, अपरांशानुनासिक, उभयांशा-
गमानुस्वाराः

स्वरवर्णक्रमः

यकारोच्चवत्तिथत दृढप्रयत्नाभिनिहतस्वरितस्वरगुणक ओकार,
दृढप्रयत्नाभिनिहतस्वरितग्राहि आद्यांशगकार, अपरांशानुनासिक,
उभयांशागमानुस्वाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकयकार, द्विमात्रिकोच्चवत्तिथतदृढप्रयत्नाभिनिहत-
स्वरितस्वरगुणक ओकार, अणुमात्रिकविराम, एकमात्रिकदृढप्रयत्ना-

भिन्निहतस्वरितग्राहि आद्यांशार्धमात्रिकगकार, अपरांशार्धमात्रिकानुनासिक, उभयांशैकमात्रिकागमानुस्वाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतयकार, द्विमात्रिकोच्चवत्तिथत दृढप्रयत्नाभिनिहतस्वरितस्वरगुणक ओकार, अणुमात्रिकविराम, एकमात्रिकदृढप्रयत्नाभिनिहतस्वरितग्राहिस्वतन्त्र आद्यांशार्धमात्रिकगकार, अपरांशार्धमात्रिकानुनासिक, उभयांशैकमात्रिकागमानुस्वाराः

वर्णसारवर्णक्रमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, अतिव्यस्तकल्पहनुसहित दीर्घोन्नतोपसंहृत्तरोषस्थान तथाभूताधरोषकरण विवृतप्रयत्न, द्विमात्रिकोच्चवत्तिथतचन्द्रदेवताकवैश्यजातिरजोगुणसहितानामिकाङ्गुळिमध्यरेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्वधर्मद्वयसमाहृतिजनित तदाश्रयविजातीय, गजबृहिततुल्यनिषादस्वरहेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्नदृढप्रयत्न अभिनिहतस्वरितस्वरगुणक भूमिदेवताकब्राह्मणजातिक ओकार, अणुमात्रिकविराम, संवृतकण्ठोत्थितसंवारधोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, हनूमूलस्थानजिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिकाद्यांशगकार तादृशध्वनिजनित विवृतनासिकोपरिभागस्थान तदधोभागकरण विवृतप्रयत्नार्धमात्रिका-

परांशानुनासिक उभयांशैकमात्रिक चन्द्रदेवताकैश्यजाति रजोगुण-
सहितानामिकाङ्गुल्यन्त्यरेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्वधर्मद्वय-
समाहृतिजनित तदाश्रयविजातीय, गजबृहिततुल्यनिषादस्वरहेतुभूत
कर्णमूलस्थानोत्पन्न दृढप्रयत्नाभिनिहतस्वरितग्राहिस्वतन्त्र सूर्यदेवताक
शूद्रजातिक आगमानुस्वारः

“वायव्यश्वेतम्”

केवलवर्णक्रमः

वकाराद्वित्यकार अकार, आद्यांशगकारापरांशानुनासिकोभयां-
शाद्वित्यसहितागमानुस्वाराः

स्वरवर्णक्रमः

यकारोच्चवत्तिथतदृढतरप्रयत्ननित्यस्वरितस्वरगुणक अकार,
दृढतरप्रयत्ननित्यस्वरितग्राहि आद्यांशगकारापरांशानुनासिकोभयांश-
द्वित्यसहितागमानुस्वाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकयकार, एकमात्रिकोच्चवत्तिथतदृढतरप्रयत्ननित्य-
स्वरितस्वरगुणक अकार, अर्धमात्रिकविराम, एकमात्रिकदृढतरप्रयत्न-

नित्यस्वरितग्राहि आद्यांशार्धमात्रिकगकार, अपरांशार्धमात्रिकानुनासिक, उभयांशैकमात्रिकद्वित्वसहितागमानुस्वाराः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतयकार, एकमात्रिकोच्चवत्स्थितदृढतर-
प्रयत्ननित्यस्वरितस्वरगुणक अकार, अर्धमात्रिकविराम, एकमात्रिक-
दृढतरप्रयत्ननित्यस्वरितग्राहि स्वतन्त्र आद्यांशार्धमात्रिकगकार, अपरां-
शार्धमात्रिकानुनासिकोभयांशैकमात्रिकद्वित्वसहितागमानुस्वाराः

वर्णसारवर्णक्रमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
अत्युपसंहृतकल्पहनुस्थान तथाभूतौष्टकरणसंवृतप्रयत्नैकमात्रिक उच्च-
वत्स्थित चन्द्रदेवताकवैश्यजातिरजोगुणसहितानामिकाङ्गुळिमध्य-
रेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्वर्धमद्वयसमाहृतिजनित तदाश्रय-
विजातीय, गजबृहिततुल्यनिषादस्वरहेतुभूत, कर्णमूलस्थानोत्पन्नदृढ-
तरप्रयत्ननित्यस्वरितस्वरगुणक, वायुदेवताकब्राह्मणजातिक अकार,
अर्धमात्रिकविराम, संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्न
सहितनादध्वनिजनित, हनूमूलस्थान जिह्वामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नार्ध-
मात्रिक आद्यांशगकार, तादृशाध्वनिजनित विवृतनासिकोपरिभागस्थान
तदधोभागकरण विवृतप्रयत्नार्धमात्रिक अपरांशानुनासिक उभयांशैक-

मात्रिक, चन्द्रदेवताकैश्यजातिरजोगुणसहितानामिकाङ्गुल्यन्त्य-
रेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्वधर्मद्वयसमाहृतिजनित तदाश्रय-
विजातीय, गजबृहिततुल्यनिषादस्वरहेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्नदृढ-
तरप्रयत्ननित्यस्वरितग्राहि स्वतन्त्र सूर्यदेवताकशूद्रजातिकद्वित्वसहिता-
गमानुस्वारः

विशेषव्याख्या

“योऽशुम्” इत्यत्र “तस्मिन्ननुदात्ते पूर्व उदात्तस्वरितम्” (तै.प्रा. 12-9) इति सूत्रेण स्वरितः प्राप्नोति । स च “तस्माद्कारलोपेऽभिनिहतः” (तै.प्रा.20-4) इति सूत्रेण अभिनिहतसंज्ञको भवति । किञ्च “अभिनिहते च” (20-10) इति सूत्रेण दृढप्रयत्नश्च भवति । “वायव्यऽश्वेतम्” इति लक्ष्ये “व्य” इत्यत्र अकारस्य “सयकारवकारन्त्वक्षरम्” (20-2) इति सूत्रेण नित्यस्वरितो भवति । तस्य “क्षैप्रनित्ययोर्दृढतरः” (20-9) इति सूत्रेण दृढतरप्रयत्नो भवति । “अनुस्वारो यजुष्वेवमध्यायेऽपि यदा भवेत्” (238) “तदा गकारसंयुक्तः” (239) इति व्यासशिक्षास्थयत्वप्रकरणीयवचनतः याजुर्वेदिकानुस्वारः गकारसंयुतो भवतीत्युक्तम् । स चानुस्वारः “तदाद्यर्धगकारस्यात्तच्छेषमनुनासिकम्” इति शिक्षावचनेन गकारानुनासिकभागद्वयवानिति जानीयात् । किञ्च

श्लो । । नादानुस्वारयोः पूर्वः स्वारभागुच्चवत् स्थितः ।

स्वर्येतेऽस्मात्परावेव नादानुस्वारकावपि ॥ 316-317

इति स्वरसन्धिप्रकरणीयव्यासवचनेन अनुस्वारस्य पूर्वत्रोच्चवत्वस्वरितग्राहित्वविधानात् स्वातन्त्र्यमपि इत्येम् । उदाहृतलक्ष्यद्वये हस्तस्वरविन्यासविशेषः एवं ज्ञातव्यः । कथं? उदात्तस्य तर्जनीमध्यपर्व, स्वरितस्य तु अनामिकान्त्यरेखेति सामान्यशास्त्रविधानमस्ति । प्रकृते “योऽशुम्” “वायव्यऽशेतम्” इत्युभयत्र यौ ओकाराकारौ स्वरितौ तयोः “स्वारमुच्चमिवोर्ध्वं च ह्यनामिकान्तरान्त्ययोः” (330) इति हस्तस्वरविन्यासप्रकरणीयव्यासवाक्येन विशेषशास्त्रेण अनामिकामध्यरेखायामञ्जुष्टाग्रनिर्देशो विहितः । कुतः? तयोः स्वरितयोः उच्चवत्स्थितत्वविधानात् । उदात्तस्य तर्जनीमध्यपर्वनिर्देशविधानं सामान्यशास्त्रविहितमिति तत्साम्यमादाय तयोस्स्वरितयोः अनामिकामध्यरेखानिर्देशो विहितः । अनुस्वारयोः स्वरितग्राहित्वात् स्वरितस्य यदनामिकान्त्यरेखास्थानं तदेव स्वरितग्राहिणोरपि । इदं विशेषशास्त्रविहितं हस्तस्वरविन्यासविधानं उच्चवत्स्थितस्वरितग्राहिवर्णेषु सर्वोष्ठपि समानमेव । अत एव पञ्चमवर्णकमे उच्चवत्स्थितवर्णयोः अनुस्वारस्वरभक्तयोः अनामिकाञ्जुङ्लिमध्यरेखेति स्वरितग्राहिवर्णस्य अनामिकान्त्यरेखेत्युच्यते । योऽशुमित्यत्र अनुस्वारस्य दीर्घपूर्वकत्वात्

“द्विमात्रान्मात्र एव तु” इति शिक्षावचनेन एकमात्रिकत्वं सिद्ध्यति । ओकारानुस्वारयोर्मध्ये “विरामे वर्णयोर्मध्ये ह्ययणुकालोऽप्यसंयुते” (446) इति वचनेन अणुकालविरामो भवति । अनुस्वारशकारयो-
रसंयुतत्वात् तत्परकत्वाद्विरामस्य वायव्यङ्ग्येतमित्यत्र
श्लो ॥ हस्वसंयोगयोर्मध्ये योऽनुस्वारोऽभिदृश्यते ।
स एव द्वित्वमाप्नोति तदन्यो न द्विरुच्यते ॥

इति शिक्षावचनात् अनुस्वारस्य द्वित्वं भवति, अनुस्वारस्य हस्वसंयोगमध्यस्थत्वात् । किञ्च वायव्यङ्ग्येतमित्यत्र अनुस्वारस्य हस्वपूर्वकत्वात् “मात्राद्विमात्रोऽनुस्वारः” इति सामान्यशास्त्रेण द्विमा-
त्रत्वे प्राप्ते तदपवादात्मकेन “मात्रिकादपि संयोगे मात्रिकस्तु द्विरूपवत्” इति शिक्षावचनेन मात्रिकत्वं सिद्ध्यति । वायव्यङ्ग्येतमित्यत्र अकारा-
नुस्वारद्वित्वयोर्मध्ये “संयुतोर्ध्वे तु पूर्वत्र” (450) इति कालनिर्णय-
प्रकरणीयव्यासवाक्येन अर्धमात्रिकविरामो ज्ञेयः । स्पष्टमन्यत् ।

“यत्थसंज्ञपयन्ति”

केवलवर्णक्रमः

तकार थकार सकार अकार, आद्यांशगकाररहितकेवलानु-
स्वाराः

स्वरवर्णक्रमः

तकार थकार सकार उच्चवत्स्थितमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरित-
स्वरगुणक अकार, मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितग्राहि आद्यांशगकार-
रहितकेवलानुस्वाराः

मात्रावर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकतकारथकार, अर्धमात्रिकसकार, एकमात्रिको-
च्चवत्स्थित मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकार, अर्धमात्रिक-
विराम, द्विमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितग्राहि आद्यांशगकाररहि-
तकेवलानुस्वाराः

अञ्जवर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकपूर्वपराङ्गभूततकारथकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूत-
सकार, एकमात्रिकोच्चवत्स्थित मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक

अकार, अर्धमात्रिकविराम, द्विमात्रिकमृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितग्राहि
स्वतन्त्राद्यांशगकाररहितकेवलानुस्वाराः

वर्णसारवर्णक्रमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
अत्युपसंहृतकल्पहनुस्थान तथाभूतौष्टकरण संवृतप्रयत्नैकमात्रिको-
च्चवत्स्थित, चन्द्रदेवताकवैश्यजाति रजोगुणसहितानामिकाङ्गुळिमध्य-
रेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्वधर्मद्वयसमाहृतिजनित तदाश्रय-
विजातीय, कोकिलरुततुल्यपञ्चमस्वरहेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्न
मृदुतरप्रयत्न प्रातिहतस्वरितस्वरगुणक, वायुदेवताकब्राह्मणजातिक
अकार, अर्धमात्रिकविराम, संवृतकण्ठोत्थित संवारघोषाल्पप्राणारव्य-
बाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, विवृतनासिकोपरिभागस्थान तदधो-
भागकरण विवृतप्रयत्नद्विमात्रिक, चन्द्रदेवताकवैश्यजातिरजोगुण-
सहितानामिकाङ्गुळयन्त्यरेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्वधर्मद्वय-
समाहृतिजनित तदाश्रयविजातीय कोकिलरुततुल्य पञ्चमस्वरहेतुभूत
कर्णमूलस्थानोत्पन्न मृदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितग्राहि स्वतन्त्र, सूर्य-
देवताक शूद्रजातिक आद्यांशगकाररहित केवलानुस्वारः

विशेषव्याख्या

यत्थसंज्ञपयन्तीत्यत्र

श्लो ॥ इग्नोत्तरो मकारश्चेदनुस्वारोऽत्र केवलः ।

द्विमात्र इति विज्ञेयो ह्यन्यधर्मविवर्जितः ॥ 116-167

इति व्यासशिक्षास्थवैकृतप्रकरणीयकारिक्या केवलानुस्वारः द्विमात्रिको ज्ञेयः । यत्+संज्ञपयन्तीत्यनयोस्सन्धौ तकारस्य “स्वरपूर्वमिति” (14-1) सूत्रेण द्वित्वं भवति । द्वितीयतकारस्य “प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयम्” (14-12) इति सूत्रेण थकारात्मकद्वितीयादेशो भवति । अत्र स्वरितस्तु नानापदलक्षणः प्रातिहत एव । अयमसकृद्व्याख्यातः । उच्चवत्स्थिताकारस्य अनामिकाङ्गुळिमध्यरेखा, स्वरितग्राहिकेवलानुस्वारस्य अनामिकाङ्गुळयन्त्यरेखेति पूर्ववत् बोध्यम् । केवलानुस्वारस्यापि पूर्वोदाहृतसगत्वानुस्वारस्येव पूर्वस्वरस्योच्चवत्वस्वरितग्राहित्वस्वतत्रत्वादिकं बोध्यम् । अकारकेवलानुस्वारयोर्मध्ये अर्धमात्रिकविरामः “संयुतोर्ध्वे तु पूर्वत्र” (450) इति व्यासशिक्षास्थकालनिर्णयप्रकरणीयवाक्येन ज्ञातव्यः । केवलानुस्वारविषये ज्ञातव्यव्याख्यानविशेषाः वर्णक्रमविवेकसूर्योदयग्रन्थेऽस्मिन् शुद्धाद्यज्ञान्तवर्णक्रमचतुष्यप्रकरणे व्याख्याताशीतिसङ्घाकलक्ष्येषु “नकिष्टं ग्रन्तीति” (53) त्रिपञ्चाशत्सङ्घाकलक्ष्यव्याख्याने ज्ञातव्याः ।

“अश्मन्”

केवलवर्णक्रमः

शकारद्वित्वाभिनिधानागमपकार मकार अकार, नादसंज्ञिक-
द्वित्ववत्स्थितनकाराः

स्वरवर्णक्रमः

शकारद्वित्वाभिनिधानागमपकार मकारोच्चवत्स्थिताल्पतरप्रयत्न
तैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक अकार, अल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरित-
ग्राहि नादसंज्ञकद्वित्ववत्स्थितनकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकशकारद्वित्व, तावन्मात्रिकाभिनिधानागमपकार,
अर्धमात्रिकमकार, एकमात्रिकोच्चवत्स्थिताल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरि-
तस्वरगुणक अकार, अणुमात्रिकविराम, द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्न तैरो-
व्यञ्जनस्वरितग्राहि नादसंज्ञकद्वित्ववत्स्थितनकार, द्विमात्रिकपदविरा-
माः

अङ्गवर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतशकारद्वित्व, तावन्मात्रिकपूर्वाङ्गभूता-
भिनिधानागमपकार, अर्धमात्रिकपराङ्गभूतमकार, एकमात्रिकोच्चव-

तिथताल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक अकार, अणुमात्रिक विराम, द्विमात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि स्वतन्त्र नाद-संश्लिकद्वित्ववत्स्थितनकार, द्विमात्रिकपदविरामाः

वर्णसारवर्णक्रमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारब्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, अत्युपसंहृतकल्पहनुस्थान तथाभूतौष्ठकरण संवृतप्रयत्नैकमात्रिक उच्चवत्स्थित, चन्द्रदेवताकवैश्यजातिरजोगुणसहितानामिकाङुळ्यन्त्यरेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्वर्धर्मद्वयसमाहृतिजनित तदाश्रयविजातीय, हयहेषारुततुल्यधैवतस्वरहेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्नाल्पतरप्रयत्न तैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक, वायुदेवताकब्राह्मणजातिक अकार, संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, विवृतनासिकोत्तरदन्तमूलाधोभागोभयस्थान जिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नद्विमात्रिक, चन्द्रदेवताकवैश्यजातिरजोगुणसहितानामिकाङुळ्यन्त्यरेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्वर्धर्मद्वयसमाहृतिजनित तदाश्रयविजातीय, हयहेषारुततुल्य धैवतस्वरहेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्नाल्पतरप्रयत्न तैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि स्वतन्त्र, सूर्यदेवताकवैश्यजातिकनादसंश्लिकद्वित्ववत्स्थितनकार, द्विमात्रिकपदविरामाः

“जनान् यातयति”

केवलवर्णक्रमः

नकार आकार नादसंज्ञक नकाराः

स्वरवर्णक्रमः

नकारोच्चवत्स्थिताल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक
आकार, अल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि नादसंज्ञकनकाराः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकनकार, द्विमात्रिकोच्चवत्स्थिताल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्ज-
नस्वरितस्वरगुणक आकार, अणुमात्रिकविराम, एकमात्रिकाल्पतर-
प्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि नादसंज्ञकनकाराणुमात्रिकविरामाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतनकार, द्विमात्रिकोच्चवत्स्थिताल्पतरप्रयत्न-
तैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक आकार, अणुमात्रिकविराम, एकमात्रिका-
ल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि स्वतन्त्र नादसंज्ञकनकार, अणु-
मात्रिकविरामाः

वर्णसारवर्णक्रमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारब्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित-
अतिव्यस्तकल्पहनुस्थान तथाभूतौषकरण विवृतप्रयत्न द्विमात्रिकोच्च-
वत्स्थित, चन्द्रदेवताकवैश्यजातिरजोगुणसहितानामिकाङुळ्यन्त्य-
रेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्वधर्मद्वयसमाहृतिजनित तदाश्रय-
विजातीय, हयहेषारुततुल्य धैवतस्वरहेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्ना-
ल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक, वायुदेवताकब्राह्मणजातिक
आकार, अणुमात्रिकविराम, संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारब्य-
बाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, विवृतनासिकोत्तरदन्तमूलाधोभाग-
स्थान जिहाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नैकमात्रिक, चन्द्रदेवताकवैश्यजाति रजो-
गुणसहितानामिकाङुळ्यन्त्यरेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्वधर्म-
द्वयसमाहृतिजनित तदाश्रयविजातीय, हयहेषारुततुल्यधैवतस्वर-
हेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्नाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि स्वतन्त्र,
सूर्यदेवताकवैश्यजातिकनादसंज्ञक नकाराणुमात्रिकविरामाः

विशेषव्याख्या

“अश्मन्” “जनान् यातयति” इत्यत्र “अवसानेऽन्त्यवर्णाश्च
नादा इति बुधैः स्मृताः” (1-16) इति संज्ञाप्रकरणीयव्यासवाक्येन
नकारयोरवसानस्थयोः नादसंज्ञा प्राप्ता । तेन “हस्वान्नादो द्विमात्र-

स्यादन्यत्राप्येकमात्रिकः” (464) इति कालनिर्णयप्रकरणीयव्यास-
वचनेन अश्मन्नित्यत्र नादसंज्ञकनकारस्य हस्तात्परत्वात् द्विमात्रत्वं
जनान् यातयतीत्यत्र नादसंज्ञकनकारस्य दीर्घात्परत्वादेकमात्रिकत्वं
बोध्यम् । किञ्च “हस्ताद्विरूपवन्नादो यद्येनं सकृदुच्चरेदिति” (358)
पूर्वागमप्रकरणीयव्यासवचनेन अश्मन्नित्यत्र नादसंज्ञकनकारस्य
हस्तात्परत्वात् यद्यपि द्वित्ववत्स्थितिरुक्ता तथापि नकारः एकवारमेवो-
च्चारणीयः । यथा इषेत्वा इत्यत्र तकारस्य द्वित्ववशात् तकारतकारेति
द्विवारमुच्चारणं तथा अश्मन्नित्यत्र नकारस्य द्विवारमुच्चारणं नास्ती-
त्यर्थः ।

ननु “अवसानेऽन्त्यवर्णश्च नादा इति बुधैः स्मृताः” (16) इति
संज्ञाप्रकरणीयव्यासवचनेन अवसानेऽन्त्यवर्णस्यैव नादसंज्ञा विहिता ।
जनान् यातयतीत्यत्र नकारस्य अवसानस्थत्वाभावान्नादत्वं कथं ? यद्य-
प्यवसानं नाम उत्तरपदेन परस्परसन्धिराहित्यप्रयुक्ताध्ययनान्तविराम
एव । जनान् यातयतीत्यत्र नकारस्य तु उत्तरपदेन परस्परसन्धि-
राहित्यप्रयुक्ताध्ययनमेवास्ति, न तु तदन्तविरामोऽस्तीत्यवसानलक्ष-
णाभावान्नकारस्य नादत्वं न स्यात्तदभावे

श्लो ॥ नादानुस्वारयोः पूर्वः स्वारभागुच्चवत्स्थितः ।

स्वर्येतेऽस्मात्परावेव नादानुस्वारकावपि ॥316-317

इति स्वरसन्धिप्रकरणीयव्यासकारिकया नकारस्य स्वरित-
ग्राहित्वपूर्वस्योच्चवत्त्वादि नादकार्यं न स्यादिति चेत्र । “विरामे व्यञ्जन-
स्यैव पृथक् स्थानं न विद्यते” (333) इति व्यासशिक्षास्थहस्तस्वर-
विन्यासप्रकरणीयवचनस्य मञ्जर्यामेवमस्ति उदाहृतव्यासवाक्ये विराम-
ग्रहणसामर्थ्यात् “विरामपञ्चमानां तु नादसंज्ञा प्रकीर्तिता” इति शिक्षा-
वचने अवसानशब्दस्थाने विरामशब्दः प्रयुक्तः । तेन यथा अवसानस्थ-
पञ्चमवर्णस्य नादसंज्ञा सिध्यति तथा विरामपञ्चमवर्णस्यापि नादसंज्ञा
सिध्यति । अनेन ज्ञायते नादविषये विरामावसानयोः भेदो नास्तीति ।
अत एव जनान् यातयतीत्यत्र नकारस्य नादसंज्ञायास्सत्वेन “नादानु-
स्वारयोः पूर्व” (316-317) इति स्वरसन्धिप्रकरणीयकारिकोक्तरीत्या
स्वरितग्राहित्वं पूर्वस्योच्चवत्वं च सिध्यति । इतोऽप्यत्र ज्ञातव्यांशाः
अस्मिन् वर्णकमविवेकसूर्योदयग्रन्थे अङ्गुळ्यङ्गुष्ठाग्रनिर्देशप्रकरणे
नादादिचतुर्विधस्वतत्रवर्णविचारपरग्रन्थे निक्षिपास्सन्ति । तत्रैव ते
ज्ञातव्याः ।

ननु जनान् यातयतीत्यत्र नकारयकारयोर्मध्ये विरामः कथं ?
“विरामे वर्णयोर्मध्ये ह्यणुकालोऽप्यसंयुते” (446) इति कालनिर्णय-
प्रकरणीयव्यासवाक्येन नकारस्य असंयुतपरकत्वात् नकारयकारयो-
र्मध्ये अणुकालविरामो विहितः । ननु अश्मन्, जनान् यातयतीत्युभयत्र

नकारयोः पूर्वत्रोच्चवत्स्थितत्वस्वरितग्राहित्वयोस्सत्वात् “स्वारमुच्चमि-
वोर्ध्वं च ह्यनामिकान्तरान्त्ययोः” (330) इति व्यासशिक्षास्थहस्तस्वर-
विन्यासप्रकरणीयवचनेन अश्मन्नित्यत्र उच्चवत्स्थितस्य अकारस्य तथा
जनान् यातयतीत्यत्र उच्चवत्स्थितस्य आकारस्य च विहितं अनामिका-
मध्यरेखास्थानं कुतो नाङ्गीक्रियते ? इति चेदुच्यते । “स्वतन्त्रेषु च वर्णेषु
द्वयोनिर्देश इष्यते” इति मञ्चरीकारोदाहृतशिक्षावचनेन द्वयोः = अनु-
स्वारस्वरभक्त्योरेव उच्चवत्स्थितस्वरितगुणकयोः अनामिकामध्यरेखा-
स्थानमङ्गीकृतम् । अश्मन्, जनान् इत्युभयत्र नकारयोः नादत्वेऽपि
अनुस्वारस्वरभक्तिभिन्नवर्णत्वात् उच्चवत्स्थितपूर्वस्वरितभात्तवेऽपि
अनामिकामध्यरेखान्यासः नाङ्गीक्रियते । किन्तु स्वरितसामान्यस्य
यदनामिकान्त्यरेखास्थानं तदेव स्थानमित्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

प्रस्तावना

“सयोनित्वायोदड़ु तिष्ठञ्जुहोति” (तै.सं.5-4-3) इत्यत्र “उद-ड़ुरव्सयोनित्वायेति” विलोमभागस्य एवमेव “तस्मात्थष्टेऽहञ्चुक्रो गृह्यते” (तै.सं.7-2-8) इत्यत्र “अहन्थष्टे” इति विलोमभागस्य च अस्मिन् वर्णकमविवेकसूर्योदयग्रन्थे शुद्धस्वरमात्राङ्गवर्णकमचतुष्टय-प्रकरणे अशीतिसङ्घाकेषु लक्ष्येषु मध्ये 25, 26 इति लक्ष्यद्वय-प्रदर्शनपरे ग्रन्थे शुद्धस्वरमात्राङ्गवर्णकमाः निरूपिताः। अतोऽत्र पञ्च-मवर्णकममात्रं विव्रीयते ।

“उदडुरव्सयोनित्वाय”

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारब्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
अत्युपसंहृतकल्पहनुस्थान तथाभूतौषकरण संवृतप्रयत्नैकमात्रिक
उच्चवतिस्थित, चन्द्रदेवताकैश्यजातिरजोगुणसहितानामिकाङ्गुळ्य-
न्त्यरेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्वर्धमद्वयसमाहृतिजनित तदाश्रय-
विजातीय, हयहेषारुततुल्यधैवतस्वरहेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्न
अल्पतरप्रयत्नैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक, वायुदेवताकब्राह्मणजातिक

अकार, अर्धमात्रिकविराम, संवृतकण्ठोत्थितसंवारधोषाल्पप्राणारव्य-
बाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, विवृतनासिकाहन्मूलोभयस्थान
जिहामूलकरण स्पृष्टप्रयत्नद्विमात्रिक, चन्द्रदेवताकवैश्यजातिरजोगुण-
सहितानामिकाङ्गुळ्यन्त्यरेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्वधर्मद्वय-
समाहृतिजनित तदाश्रयविजातीय, हयहेषारुततुल्यधैवतस्वरहेतुभूत
कर्णमूलस्थानोत्पन्नाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि स्वतन्त्र, सूर्य-
देवताक वैश्यजातिक नादसंज्ञित डंकारः

“अहन्थषष्ठे”

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
अत्युपसंहृतकल्पहनुस्थान तथाभूतौष्ठकरण संवृतप्रयत्नैकमात्रिक
उच्चवत्स्थित, चन्द्रदेवताकवैश्यजातिरजोगुणसहितानामिकाङ्गुळ्य-
न्त्यरेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्वधर्मद्वयसमाहृतिजनित तदाश्रय-
विजातीय, हयहेषारुततुल्यधैवतस्वरहेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्ना-
ल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक, वायुदेवताक ब्राह्मणजातिक
अकार, अर्धमात्रिकविराम, संवृतकण्ठोत्थितसंवारधोषाल्पप्राणारव्य-
बाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, विवृतनासिकोत्तरदन्तमूलाधोभागो-

भयस्थान जिह्वाग्रकरण स्पृष्टप्रयत्नद्विमात्रिक, चन्द्रदेवताकैश्यजाति-
रजोगुणसहितानामिकाङ्गुल्यन्त्यरेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्व-
धर्मद्वयसमाहृतिजनित तदाश्रयविजातीय, हयहेषारुततुल्यधैवतस्वर-
हेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्नाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि स्वतन्त्र,
सूर्यदेवताकैश्यजातिक नकारः

विशेषव्याख्या

ननु “उद्भवस्योनित्वाय” “अहन्थष्ठे” इति लक्ष्यद्वये डंकार-
नकारयोः पूर्वत्रोच्चवत्तिथतस्वरितग्राहित्वयोस्सत्वात् “स्वारमुच्चमिवो-
धर्व च ह्यनामिकान्तरान्त्ययोः” (330) इति हस्तस्वरविन्यासप्रकरणीय
विशेषवचनेन अनामिकाङ्गुलिमध्यरेखान्यासः कस्मान्न भवति ? इति
चेदुच्यते । “स्वतन्त्रेषु च वर्णेषु द्वयोर्निर्दश इष्यते” इति मञ्जरीकारो-
दाहृतविशेषशिक्षावचनेन स्वतन्त्रवर्णेषु मध्ये अनुस्वारस्वरभक्तयोरेव
“स्वारमुच्चमिति” (330) विशेषवचनेन उच्चवत्तिथतस्वरितगुणकस्य
अच्चः अनामिकाङ्गुलिमध्यरेखान्यासः अङ्गीकृतः । प्रकृते डंकारनका-
रयोः स्वतन्त्रत्वेऽपि अनुस्वारस्वरभक्तिभिन्नत्वात्तद्वितलक्ष्यस्थयोर-
कारयोः उच्चवत्तिथतस्वरितगुणकयोः अनामिकाङ्गुलिमध्यरेखान्यासः
नास्ति । किन्तु सामान्यशास्त्रप्राप्त अनामिकाङ्गुल्यन्त्यरेखास्थान-
मेवेति भावः । इतोऽप्यत्र व्याख्याविशेषाः अस्मिन् ग्रन्थे शुद्धादिवर्ण-

क्रमचतुष्टयप्रकरणे अशीतिसङ्घाकलक्ष्येषु 25-26, इति लक्ष्यद्वय-
प्रदर्शनपरग्रन्थादवगन्तव्याः

“ऋषेर् ऋषेर्वै”

केवलवर्णक्रमः

षकार सव्यञ्जन एकार रेफाः

स्वरवर्णक्रमः

षकारोच्चवत्स्थिताल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक-
सव्यञ्जन एकार, अल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि रेफाः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकषकार, द्विमात्रिकोच्चवत्स्थिताल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्ज-
नस्वरितस्वरगुणक सव्यञ्जन एकार, अणुमात्रिकविराम, अर्धमात्रिका-
ल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि रेफाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतषकार, द्विमात्रिकोच्चवत्स्थिताल्पतरप्रयत्न-
तैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणकसव्यञ्जन एकार, अणुमात्रिकविराम, अर्ध-
मात्रिकाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि स्वतन्त्र रेफाः

वर्णसारवर्णक्रमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारब्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
 उपसंहृततरहनुसहिततालुस्थान ईषत्सन्निकृष्टौष्टसहितजिह्वामध्यकरण
 विवृतप्रयत्नद्विमात्रिकोच्चवत्तिथित, चन्द्रदेवताकवैश्यजाति रजोगुण-
 सहितानामिकाङुल्यन्त्यरेखान्यासयोग्य, उच्चस्त्वनीचैस्त्वर्धर्मद्वय-
 समाहृतिजनित तदाश्रयविजातीय, हयहेषारुततुल्यधैवतस्वरहेतुभूत
 कर्णमूलस्थानोत्पन्नाल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक, वायुदेव-
 ताक ब्राह्मणजातिक सव्यञ्जन एकार, अणुमात्रिकविराम, संवृतकण्ठो-
 त्थितसंवारधोषाल्पप्राणारब्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, उत्तर-
 दन्तमूलप्रत्यग्भागस्थान जिह्वाग्रमध्यकरण ईषत्स्पृष्टप्रयत्नार्धमात्रिक-
 चन्द्रदेवताकवैश्यजातिकरजोगुणसहितानामिकाङुल्यन्त्यरेखा-
 न्यासयोग्य, उच्चस्त्वनीचैस्त्वर्धर्मद्वयसमाहृतिजनित तदाश्रयविजा-
 तीय, हयहेषारुततुल्यधैवतस्वरहेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्नाल्पतर-
 प्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि स्वतन्त्र, अग्निदेवताकवैश्यजातिक रेफः

विशेषव्याख्या

“स्वतन्त्रेषु च वर्णेषु द्वयोर्निर्देश इष्यते” इति नियमात् अनुस्वार-स्वरभक्तिभिन्नत्वाद्रेफस्य स्वतन्त्रत्वेऽपि स्वतन्त्रानुस्वारस्वरभक्तिभ्यां प्रत्येकं पूर्वस्याच इव “स्वारमुच्चमिवेति” (330) वचनोक्तं यदनामिकामध्यरेखास्थानं तद्रेफात्पूर्वस्य सव्यञ्जनस्य एकारस्य न भवति । रेफस्य तु स्वरितग्राहित्वात् स्वरितसम्बन्धिसामान्यशास्त्रप्राप्तं यदनामिकान्त्यरेखास्थानं तदेव भवतीत्यर्थः । “ऋषेर् ऋषेर्वै” इत्यत्र

श्लो ॥ दीर्घस्वारादन्त्यभक्तिः ऋषरो रेफ एव च ।

निहते प्रचये वापि स्वर्येते पूर्व उच्चवत् ॥

इति मञ्चरीकारोदाहृतशिक्षाश्लोकेन रेफस्य दीर्घपूर्वकस्य प्रचयपरकस्य पूर्वत्रोच्चवत्स्थितस्वरितग्राहित्वस्य सत्वेऽपि “स्वारमुच्चमिति” (330) इति विशेषशास्त्रस्य प्रवृत्तिर्नास्ति । कुतः? “द्वयोर्निर्देश इष्यते” इति नियमादिति पूर्वमुक्तम् । एतेन अपवादे निषिद्धे उत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायेन ऋषेरित्यत्र एकारस्य उच्चवत्स्थितस्वरितस्यापि सामान्यशास्त्रप्राप्तं अनामिकान्त्यरेखास्थानं सिद्धति । स्पष्टमन्यत् ।

“दोषावस्तोर् हविष्मती”

केवलवर्णक्रमः

सकाराभिनिधानागमतकार तकार ओकार, आद्यांशस्वरात्मक
ऋकार, उत्तरांशव्यञ्जनात्मकरेफ, स्वरव्यञ्जनोभयात्मकसंवृतकरण-
हलन्तकरेणुसंज्ञकस्वरभक्तिविशेषाः

स्वरवर्णक्रमः

सकाराभिनिधानागमतकारतकार उच्चवत्स्थिताल्पतरप्रयत्न-
तैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक ओकार, आद्यांशस्वरात्मक ऋकार, उत्त-
रांशव्यञ्जनात्मकरेफ, स्वरव्यञ्जनोभयात्मक अल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जन-
स्वरितग्राहि संवृतकरणहलन्तकरेणुसंज्ञकस्वरभक्तिविशेषाः

मात्रावर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकसकाराभिनिधानागमतकार, अर्धमात्रिकतकार,
द्विमात्रिकोच्चवत्स्थिताल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक ओकार,
अणुमात्रिकविराम, आद्यांशस्वरात्मकार्धमात्रिक ऋकार, उत्तरांश-
व्यञ्जनात्मकार्धमात्रिकरेफ, स्वरव्यञ्जनोभयात्मकैकमात्रिकाल्पतरप्रयत्न
तैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि संवृतकरणहलन्तकरेणुसंज्ञकस्वरभक्तिविशेषाः

अङ्गवर्णक्रमः

अण्वणुमात्रिकपूर्वाङ्गभूतसकाराभिनिधानागमतकार, अर्ध-
मात्रिकपराङ्गभूततकार, द्विमात्रिकोच्चवत्स्थिताल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जन-
स्वरितस्वरगुणक ओकार, अणुमात्रिकविराम, आद्यांशस्वरात्मकार्ध-
मात्रिक ऋकार, उत्तरांशव्यञ्जनात्मकार्धमात्रिकरेफ, स्वरव्यञ्जनोभया-
त्मकैकमात्रिकाल्पतरप्रयत्न, तैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि स्वतन्त्र, संवृत-
करणहलन्तकरेणुसंज्ञकस्वरभक्तिविशेषाः

वर्णसारवर्णक्रमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित,
अतिव्यस्तकल्पहनुसहित दीर्घोन्नतोपसंहृततरोत्तरोष्टस्थान तथाभूता-
धरोष्टकरण विवृतप्रयत्न द्विमात्रिकोच्चवत्स्थित, चन्द्रदेवताकवैश्यजाति-
रजोगुणसहितानामिकाङ्गुळिमध्यरेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्व-
धर्मद्वयसमाहृतिजनित तदाश्रयविजातीय, हयहेषारुततुल्य धैवतस्वर-
हेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्न अल्पतरप्रयत्नतैरोव्यञ्जनस्वरितस्वरगुणक,
भूमिदेवताकब्राह्मणजातिक ओकार, अणुमात्रिकविराम, संवृतकण्ठो-
त्थितसंवारारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, बर्वस्थानात्युपसंहृत
कल्पौष्टसहितोपसंहृततरहनुसहितजिहाग्रकरण विवृतप्रयत्नाद्यांश
स्वरात्मकार्धमात्रिक ऋकार, संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारव्य-

बाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, उत्तरदन्तमूलप्रत्यग्भागस्थान जिहा-
ग्रमध्यकरण ईषत्पृष्ठप्रयत्नोत्तरांशव्यञ्जनात्मकार्धमात्रिकरेफ, स्वर-
व्यञ्जनोभयात्मकैकमात्रिक, चन्द्रदेवताकैश्यजातिरजोगुणसहिताना-
मिकाङ्गुल्यन्त्यरेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचैस्त्वर्धमर्मद्वयसमाहृति-
जनित तदाश्रयविजातीय, हयहेषारुततुल्यधैवतस्वरहेतुभूत कर्णमूल-
स्थानोत्पन्नाल्पतरप्रयत्न तैरोव्यञ्जनस्वरितग्राहि स्वतन्त्र, अग्निदेवताक
वैश्यजातिकसंवृतकरणहलन्तकरेणुसंज्ञकस्वरभक्तिविशेषः

विशेषव्याख्या

दोषावस्तोः+हविष्मती इत्यनयोस्सन्धौ विसर्गस्य “रेफमेतेषु”
(तै.प्रा.8-6) इति सूत्रेण रेफात्मकविकारो भवति । तस्य रेफस्य हका-
रात्मकोष्मसंयोगात् “रेफोष्मसंयोगे रेफः स्वरभक्तिः” (21-15) इति
सूत्रेण स्वरभक्तिर्भवति । इयम्ब स्वरभक्तिः वैकृतरेफस्थानिकत्वात्
वैकृता स्वरभक्तिरित्युच्यते । अस्यास्स्वरभक्त्याः “वैकृता स्वरभक्तिस्तु
स्वर्यंते पूर्व उच्चवदिति” मञ्जरीकारोदाहृतशिक्षाश्लोकेन पूर्वत्रोच्चवातिथि-
तिपूर्वकस्वरितग्राहित्वं सिद्धम् । अत एव “दोषोवस्तोर् हविष्मती”
इत्यत्र “स्वारमुच्चमिवोर्ध्वं द्यनामिकान्तरान्त्ययोः” (330) इति
हस्तस्वरविन्यासप्रकरणीयव्यासवाक्येन उच्चवत्तिथतस्वरितगुणकस्य
ओकारस्य अनामिकामध्यरेखान्यासो भवति । स्वरितग्राहिस्वरभक्त्याः

अनामिकान्त्यरेखास्थानं भवति । अत एव ‘पूर्वेण निर्दिशेदन्यं स्वतन्त्रं नैव निर्दिशेत्’ इति मञ्जरीकारोदाहृतशिक्षावचनेन स्वतन्त्रस्वरभक्तया: पृथक् = प्रत्येकं अञ्जुल्यञ्जुष्टनिर्देशः नास्ति । किन्तु सामान्यशास्त्रविहितानामिकान्त्यरेखैव स्थानं भवति ।

ननु “स्वारमुच्चमिवोर्ध्वं द्यनामिकान्तरान्त्ययोः” (330) इति हस्तस्वरविन्यासप्रकरणीयव्यासवाक्यस्य “पूर्वेण निर्दिशेदन्यं स्वतन्त्रं नैव निर्दिशेदिति” मञ्जर्युक्तशिक्षावचनस्य च अर्थभेदो नास्ति । अतः एकार्थकवचनद्वयप्रदर्शनं व्यर्थमिति चेन्न । वचनद्वयस्य एकार्थकत्वे ॥ पि शिक्षाकर्तृभेदान्न वैयर्थ्यम् । ननु स्वरभक्तीनां अजन्तहलन्तभेदमिन्नानां देवताजातिनिर्णयविषये ऋकारल्कारात्मकाजन्तांशस्य प्राधान्यं स्वीकृत्य चन्द्रसूर्यदेवताब्राह्मणजातिसङ्कीर्तनं पञ्चमवर्णक्रमे कर्तव्यम् । तदकरणमयुक्तमिति चेन्न । स्वरभक्तीनां ऋल्कारात्मकाजन्तांशस्य प्राधान्यमङ्गीकृत्य देवताजातिसङ्कीर्तने स्वरभक्तीनां स्वातन्त्र्यमेव स्यात्, पूर्वाङ्गत्वं वा पराङ्गत्वं वा न स्यात् । तदभावे शास्त्रे स्वरभक्तीनां पूर्वाङ्गत्वपराङ्गत्वविधायकशास्त्राणां वैयर्थ्य स्यात् । अतः स्वरभक्तीनां “अनुस्वारो विसर्गश्च स्वरभक्तिः” (व्या.शि.375) “पराङ्गं प्रचयाङ्गक्तिः” (375) इत्यादिपूर्वाङ्गपराङ्गविधायकशास्त्रसार्थक्याय स्वरभक्तीनां रेफलकारात्मकव्यञ्जनांशस्य प्राधान्यं स्वीकृत्य अग्नि, भूमि,

देवतावैश्यजातिप्रदर्शनमेव पञ्चमवर्णकमे क्रियते । स्वरभक्तीनां व्यञ्जनत्वाभावे पूर्वाङ्गत्वपराङ्गत्वविधानं सार्थकं न भवति खलु ! “स्वतन्त्रस्वरभक्तीनां कालस्स्यादेकमात्रिक” इति मञ्जरीवचनादेकमात्रत्वं बोध्यम् । इतोऽप्यत्र विशेषविचारः उदात्तादिस्वरव्यञ्जनसामान्यपञ्चमवर्णकमप्रकरणे अजन्तहलन्तस्वरभक्तीनां विशेषव्याख्यायां द्रष्टव्यः । स्पष्टमन्यत् ।

“विधायर् षिरवोचत्”

केवलवर्णक्रमः

यकार अकार, आद्यांशव्यञ्जनात्मकरेफ, उत्तरांशस्वरात्मक
ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मकविवृतकरणाजन्त हंसपदासंज्ञकस्वरभक्ति
विशेषाः

स्वरवर्णक्रमः

यकारहस्वानुदात्त अकार, आद्यांशव्यञ्जनात्मकरेफ, उत्तरांश-
स्वरात्मक ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मक उदात्तस्वरगुणक विवृत-
करणाजन्त हंसपदासंज्ञकस्वरभक्तिविशेषाः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकयकार, एकमात्रिकहस्वानुदात्त अकार, अणुमात्रिक
विराम, आद्यांशव्यञ्जनात्मकार्धमात्रिकरेफ, उत्तरांशस्वरात्मक अर्ध-
मात्रिक ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मकैकमात्रिक उदात्तस्वरगुणक
विवृतकरणाजन्त हंसपदासंज्ञकस्वरभक्तिविशेषाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतयकार, एकमात्रिकहस्वानुदात्त अकार,
अणुमात्रिकविराम, आद्यांशव्यञ्जनात्मकार्धमात्रिकरेफ, उत्तरांशस्वरा-

त्मक अर्धमात्रिक ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मकैकमात्रिकोदात्तस्वर-
गुणक स्वतन्त्र विवृतकरणाजन्त हंसपदासंज्ञकस्वरभक्तिविशेषाः

वर्णसारवर्णक्रमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारधोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, उत्तरदन्तमूलप्रत्यगभागस्थान जिह्वायमध्यकरणेष्टस्पृष्ट-
प्रयत्नाद्यांशव्यञ्जनात्मकार्धमात्रिकरेफ, संवृतकण्ठोत्थितसंवारारव्य-
बाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, बर्स्वस्थानात्युपसंहृतकल्पौष्टसहित
उपसंहृततरहनुसहितजिह्वायकरण विवृतप्रयत्नोत्तरांशस्वरात्मकार्धमा-
त्रिक ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मक एकमात्रिक भूमिदेवताक ब्राह्मण-
जातिसत्वगुणसहितर्जन्यज्ञुळिमध्यरेखान्यासयोग्य, शरीरायाम-
श्लक्षणीकृतगङ्गबिलविनिस्सृतपरुषध्वनिकाजारुततुल्यगान्धारस्वर-
हेतुभूत, मूर्धस्थानोत्पन्नोदात्तस्वरगुणक स्वतन्त्र, अग्निदेवताकवैश्य-
जाति विवृतकरणाजन्त हंसपदासंज्ञकस्वरभक्तिविशेषः

“ऋतस्य धूर् षदम्”

केवलवर्णक्रमः

धकार ऊकार, आद्यांशव्यञ्जनात्मकरेफ, उत्तरांशस्वरात्मक
ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मक विवृतकरणाजन्त हंसपदासंज्ञकस्वर-
भक्तिविशेषाः

स्वरवर्णक्रमः

धकारप्रचय ऊकार, आद्यांशव्यञ्जनात्मकरेफ, उत्तरांशस्वरा-
त्मक ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मकानुदात्तस्वरगुणक विवृतकरणा-
जन्त हंसपदासंज्ञकस्वरभक्तिविशेषाः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकधकार, द्विमात्रिकप्रचय ऊकार, अणुमात्रिकविराम,
आद्यांशव्यञ्जनात्मकार्धमात्रिकरेफ, उत्तरांशस्वरात्मकार्धमात्रिक
ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मक एकमात्रिकानुदात्तस्वरगुणकविवृतकर-
णाजन्त हंसपदासंज्ञकस्वरभक्तिविशेषाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतधकार, द्विमात्रिकप्रचय ऊकार, अणुमात्रि-
कविराम, आद्यांशव्यञ्जनात्मकार्धमात्रिकरेफ, उत्तरांशस्वरात्मकार्ध-

मात्रिक ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मकैकमात्रिकानुदात्तस्वरगुणक स्वतन्त्र, विवृतकरणाजन्त हंसपदासंज्ञकस्वरभक्तिविशेषाः

वर्णसारवर्णक्रमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारधोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, उत्तरदन्तमूलप्रत्यग्भागस्थान जिह्वाग्रमध्यकरणेष्टस्पृष्टप्रयत्नाद्यांशव्यञ्जनात्मकार्धमात्रिकरेफ, संवृतकण्ठोत्थितसंवारारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, बर्वस्थानात्युपसंहृतकल्पौष्टसहित उपसंहृततरहनुसहितजिह्वाग्रकरण विवृतप्रयत्न उत्तरांशस्वरात्मकार्धमात्रिक ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मकैकमात्रिक, अग्निदेवताकक्षत्रियजातितमोगुणसहित कनिष्ठिकाङ्गुळ्याद्यरेखान्यासयोग्य, शरीरहासैधितगळबिलविनिस्सृत मृदुध्वनिक वृषभरुततुल्य ऋषभस्वरहेतुभूत, हृदयस्थानोत्पन्नानुदात्तस्वरगुणक स्वतन्त्र, अग्निदेवताकवैश्यजाति विवृतकरणाजन्त हंसपदासंज्ञकस्वरभक्तिविशेषः

“सहस्रशीर् षं देवम्”

केवलवर्णक्रमः

शकार ईकार, आद्यांशव्यञ्जनात्मकरेफ, उत्तरांशस्वरात्मक
ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मकविवृतकरणाजन्त हंसपदासंज्ञकस्वरभक्ति
विशेषाः

स्वरवर्णक्रमः

शकारोदात्त ईकार, आद्यांशव्यञ्जनात्मकरेफ, उत्तरांशस्वरा-
त्मक ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मक दृढतरप्रयत्नक्षैप्रस्वरितस्वरगुणक
विवृतकरणाजन्त हंसपदासंज्ञक स्वरभक्तिविशेषाः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकशकार, द्विमात्रिकोदात्त ईकार, अणुमात्रिकविराम,
आद्यांशव्यञ्जनात्मकार्धमात्रिकरेफ, उत्तरांशस्वरात्मकार्धमात्रिक
ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मकैकमात्रिकदृढतरप्रयत्न क्षैप्रस्वरितस्वर-
गुणक विवृतकरणाजन्त हंसपदासंज्ञकस्वरभक्तिविशेषाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतशकार, द्विमात्रिकोदात्त ईकार, अणुमात्रि-
कविराम, आद्यांशव्यञ्जनात्मकार्धमात्रिकरेफ, उत्तरांश स्वरात्मकार्ध-

मात्रिक ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मकैकमात्रिकदृढतप्रयत्न क्षैप्रस्वरित
स्वरगुणक स्वतन्त्र, विवृतकरणाजन्त हंसपदासंज्ञकस्वरभक्तिविशेषाः

वर्णसारवर्णक्रमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारधोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, उत्तरदन्तमूलप्रत्यगभागस्थान जिह्वाग्रमध्यकरणेष्टस्पृष्ट-
प्रयत्नाद्यांशव्यञ्जनात्मकार्धमात्रिकरेफ, संवृतकण्ठोत्थितसंवारारव्य-
बाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, बर्स्वस्थानात्युपसंहृतकल्पौष्टसहित
उपसंहृततरहनुसहितजिह्वाग्रकरण विवृतप्रयत्न उत्तरांशस्वरात्मकार्ध-
मात्रिक ऋकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मकैकमात्रिक, चन्द्रदेवताकवैश्य-
जातिरजोगुणसहितानामिकाङ्गुळ्यन्त्यरेखान्यासयोग्य, उच्चैस्त्वनीचै-
स्त्वर्धमद्वयसमाहृतिजनित तदाश्रयविजातीय, गजबृंहितनिषादस्वर-
हेतुभूत कर्णमूलस्थानोत्पन्नदृढतप्रयत्न क्षैप्रस्वरितस्वरगुणक स्वतन्त्र,
अग्निदेवताकवैश्यजातिक विवृतकरणाजन्त हंसपदासंज्ञकस्वरभक्ति
विशेषः

विशेषव्याख्या

श्लो ॥ आयपूर्वैऽथ चोच्चस्त्यात् भक्तेर्नीचो डधू अधः ॥ 319

स्वारश्वारण्यके भक्तेरत्र शीर्ष स्पूर्वके ॥ 320

आयपूर्वादिविहितास्तिस्त्रोऽपि स्वरभक्तयः ।

स्वतन्त्रास्ता उच्चनीचस्वारा ज्ञेयाः क्रमादृध्यैः ॥

इत्यादिशिक्षाश्लोकैः स्वरभक्तीनां आयपूर्वत्वे “विधायर्

षिरवोचत्” “इन्द्रियायर् षिभ्यः” इत्यादावुदात्तः, डपूर्वत्वे धूपूर्वत्वे

“अरुणाः काण्डर् षयः” “ऋतस्य धूर् षदम्” इत्यादावनुदात्तः

स्पूर्वत्वे “सहस्रशीर् षं देवम्” इत्यत्र स्वरितो भवति । किञ्चासां स्वर-

भक्तीनां स्वातन्त्र्यमपि विहितम् । “स्वतन्त्रस्वरभक्तीनां कालस्त्या-

देकमात्रिकः” इति शिक्षावचनेन एकमात्राकालश्च प्राप्तः ।

श्लो ॥ या तु हंसपदा नाम सा तु रेफषकारयोः ।

अजन्ता शषसोर्ध्वे च विवृता समुदीरिता ॥

इत्यादिशिक्षावचनैः उदाहृतस्वरभक्तीनां हंसपदासंज्ञा सिध्य-

ति । अपिचासां स्वरभक्तीनां विवृतकरणत्वं अजन्तत्वं च सिध्यति ।

स्वरभक्तीनां देवताजातिनिर्णये रेफलकारात्मकहलन्तांशस्य प्राधान्यं

स्वीकृत्य रेफलकारसम्बन्धग्रन्थभूमिदेवतावैश्यजातिप्रदर्शनमेव युक्तं

मन्यन्ते वर्णक्रमतत्वाभिज्ञाः । ऋष्टकारात्मक अजन्तांशप्राधान्यं न

स्वीकुर्वन्ति । अजन्तांशप्राधान्यं स्वीकृत्य चन्द्रसूर्यदेवताब्राह्मणजात्यज्ञीकारे स्वरभक्तीनां सर्वासामपि स्वातन्त्र्यमेव स्यात् । कुतः? अचः स्वतन्त्रत्वात्तदंशस्यापि स्वातन्त्र्यमेव स्यात् । तथात्वे स्वरभक्तीनां “अनुस्वारस्वरभक्तिश्च” (तै.प्रा.21-6) इति पूर्वाङ्गविधिसूत्रं “पराङ्मन्त्रं प्रचयाद्भक्तिः” (व्या.शि.378) इति पराङ्मत्वबोधकवचनमपि व्यर्थं स्यात् । हल्त्वे एव स्वरभक्तीनां पूर्वाङ्गत्वादिकं सिध्यति । स्वातन्त्र्यं तु तत्तद्विधिवशात्सिद्ध्यति । अतः स्वरभक्तीनां हलां रेफलकारसम्बन्धिय अग्निभूमिदेवतावैश्यजातिप्रदर्शनमेव युक्तं मन्यन्ते लाक्षणिकाः । “सहस्रशीर् षम्” इत्यत्र स्वरभक्त्याः “दोषावस्तोर् हविष्मती” इत्यत्रेव ईकारस्य उच्चवत्स्थितपूर्वकत्वमङ्गीकृत्य स्वरितग्राहित्वं न च शङ्खम् । “दोषावस्तोर् हविष्मती” इत्यत्र स्वरभक्त्याः वैकृतरेफस्थानिकत्वात् वैकृतत्वं भवति । “सहस्रशीर् षम्” इत्यत्र स्वरभक्त्याः न तथात्वम्, किन्तु प्राकृतत्वमेव । अतः “सहस्रशीर् षम्” इत्यत्र स्वरभक्त्याः उच्चवत्स्थितपूर्वस्वरितग्राहित्वविधायकवाक्याभावात् उच्चवत्स्थितपूर्वस्वरितग्राहित्वं नास्ति । “सहस्रशीर् षम्” इत्यत्र स्वरितस्वरभक्त्याः क्षैप्रत्वं तु “प्राप्तिशून्यास्स्वनाम्ना क्षैप्राद्यस्त्वादिमध्ययोः” (23) इत्यारण्यशिक्षावचनाद्वोध्यम् । स्पष्टमन्यत् ।

“शतवल् शं विरोह”

केवलवर्णक्रमः

वकार अकार, आद्यांशव्यञ्जनात्मकलकार, उत्तरांशस्वरात्मक लकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मक विवृतकरणाजन्त हारितासंज्ञकस्वरभक्तिविशेषाः

स्वरवर्णक्रमः

वकार मूदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकार, आद्यांशव्यञ्जनात्मकलकार, उत्तरांशस्वरात्मकलकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मक प्रचयस्वरगुणक विवृतकरणाजन्त हारितासंज्ञकस्वरभक्तिविशेषाः

मात्रावर्णक्रमः

अर्धमात्रिकवकार, एकमात्रिकमूदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकार, अणुमात्रिकविराम, आद्यांशव्यञ्जनात्मकार्धमात्रिकलकार, उत्तरांशस्वरात्मकार्धमात्रिक लकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मक एकमात्रिकप्रचयस्वरगुणक विवृतकरणहारितासंज्ञकस्वरभक्तिविशेषाः

अङ्गवर्णक्रमः

अर्धमात्रिकपराङ्गभूतवकार, एकमात्रिकमूदुतरप्रयत्नप्रातिहतस्वरितस्वरगुणक अकार, अणुमात्रिकविराम, आद्यांशव्यञ्जनात्मकार्ध-

मात्रिकलकार, उत्तरांशस्वरात्मकार्धमात्रिकलकार, व्यञ्जनस्वरोभया-
त्मकैकमात्रिकप्रचयस्वरगुणक स्वतन्त्र, विवृतकरणाजन्तहारितासंज्ञक
स्वरभक्तिविशेषाः

वर्णसारवर्णक्रमः

संवृतकण्ठोत्थितसंवारघोषाल्पप्राणारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनाद-
ध्वनिजनित, उत्तरदन्तमूलप्रत्यासन्नप्रत्यग्भागस्थान जिह्वाग्रमध्य-
करणेष्टपृष्ठप्रयत्नाद्यांशव्यञ्जनात्मकार्धमात्रिकलकार, संवृतकण्ठो-
त्थितसंवारारव्यबाह्यप्रयत्नसहितनादध्वनिजनित, बर्वस्थानात्युपसंह-
तकल्पौष्टसहित उपसंहृततरहनुसहितजिह्वाग्रकरणविवृतप्रयत्न उत्तरां-
शस्वरात्मकार्धमात्रिकलकार, व्यञ्जनस्वरोभयात्मक एकमात्रिक सूर्य-
देवताकशद्वजाति तमोगुणसहित मध्यमाङ्गुळिमध्यरेखान्यासयोग्य
उच्चकल्पतद्विलक्षणक्रौचकणनतुल्यमध्यमस्वरहेतुभूत सर्वाङ्गस्थानो-
त्पन्नप्रचयस्वरगुणक स्वतन्त्र, भूमिदेवताकवैश्यजाति विवृतकरणा-
जन्त हारितासंज्ञकस्वरभक्तिविशेषः

विशेषव्याख्या

“शतवल् शं विरोह” इत्यत्र स्वरभक्त्याः “मैत्रावरुणायर् षभम्”
“सदर् शतस्य” इत्यत्र स्वरभक्त्योरिव हस्वस्वरितपूर्वकत्वात् “स्वारा-
दीर्घादनन्त्या च स्वाराद्वक्तिः पृथक् भवेत्” (387) इति स्वरभक्ति-

प्रकरणीयव्यासवाक्यचरमांशेन प्रचयत्वप्रयुक्तं पृथक्त्वं सिध्यति । तेन “शतवल् शम्” इत्यत्र स्वरभक्त्याः स्वातन्त्र्यमपि सिद्धं भवति । किञ्च “हारिता लशकारयोः” इति शिक्षावचनेन अस्यास्वरभक्त्याः हारिता-संज्ञा सिध्यति । “अजन्ता शाषसोर्ध्वे च विवृता समुदीरिता” इति शिक्षावचनेन अजन्तत्वं विवृतकरणत्वं च सिध्यति । देवताजातिनिर्ण-यविषये स्वरभक्त्याः व्यञ्जनत्वात् रेफलकारात्मक हलन्तांशस्य प्राधा-न्यमङ्गीकृत्य रेफलकारसम्बन्धि अग्निभूमिदेवतावैश्यजातित्वमङ्गी-क्रियते । ऋकारल्कारात्मकस्वरांशप्राधान्यमङ्गीकृत्य चन्द्रसूर्यदेवता-ब्राह्मणजातित्वाङ्गीकारे स्वरभक्तीनां सर्वासामपि स्वातन्त्र्यमेव स्यात्, अच इव अजन्तांशस्यापि प्रधानत्वात् । स्वरभक्तीनां स्वातन्त्र्ये “अनु-स्वारस्वरभक्तिश्च” (21-6) इति पूर्वाङ्गत्वविधायकसूत्रं “पराङ्गं प्रचया-द्धक्तिः” (378) इति पराङ्गत्वबोधकव्यासवचनमपि व्यर्थं स्यात् । स्वर-भक्तीनां हलत्वे सत्येव पूर्वाङ्गत्वपराङ्गत्वविधायकशास्त्रं सार्थकं भवति । स्वातन्त्र्यं तु तत्तद्विधिवशात्सिध्यति । अतः स्वरभक्तीनां व्यञ्जनानां रेफलकारसम्बन्धि अग्निभूमिदेवतावैश्यजातिप्रदर्शनमेव युक्तं मन्यन्ते वर्णक्रमविचक्षणाः ।

वर्णक्रमविवेकसूर्योदयग्रन्थोऽयं ‘शतवल् शं विरोह’ इति मन्त्र-गतस्वरभक्तिवर्णक्रमतत्वज्ञानविवरणेन सम्पूर्णोऽभवत् । मन्त्रोऽयं

ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थश्च भवति । यागीयदर्भच्छेदानन्तरं लूनावशिष्टदर्भ-
मूलाभिमन्त्रणार्थेनानेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितलूनदर्भमूलान्यनन्तशाखा-
सन्ततानि भवन्त्वति यथा प्रार्थना भवति तथा वेदाध्येतारः स्वरवर्ण-
मात्राङ्गदेवताजात्यादिविज्ञानमहिम्ना पुत्रपौत्रायुरारोग्यैश्वर्यादिस्वर्ग-
लाभाद्यैहिकामुष्मिकश्रेयः परम्पराभाजो भूयासुरिति वेदपुरुषं सम्प्रार्थ-
यामहे ।

इति विष्णुभट्टल सुब्रह्मण्य सलक्षणघनपाठिविरचितं
वर्णसारवर्णक्रमब्रह्मलोकस्थ परमानन्दावृतापराजितनगरप्रकरणं
समाप्तम्
वर्णक्रमविवेकसूर्योदयग्रन्थश्च समाप्तः

